117. ÉVFOLYAM 2004. DECEMBER 4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

TANULMÁNYOK
BALASSI BÁLINT
SZÜLETÉSÉNEK 450.
ÉS
A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC
KITÖRÉSÉNEK 400.
ÉVFORDULÓJÁRA

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1)-356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee
1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:
1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Bojtásné Damó Csilla* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Ercsi); *Czigány István* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgatóhelyettes, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Csákváry Ferenc*, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője (Budapest); *Illésfalvi Péter* főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Veresegyház); *Kovács Sándor Iván*, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK (Budapest); *Krámli Mihály* PhD, tudományos munkatárs, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *Kruppa Tamás* PhD, főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar (Szeged); *Lukács Olga* PhD, Babeş-Bolyai Egyetem, Református Tanárképző Fakultás (Kolozsvár); *Négyesi Lajos* őrnagy, PhD, tanszékvezető-helyettes, ZMNE, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar (Esztergom); *Nyakas Miklós*, a történelemtudomány kandidátusa, múzeumigazgató, Hajdúsági Múzeum (Hajdúböszörmény); *Pandula Attila*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Papp Sándor* PhD, tanszékvezető egyetemi docens, KGRE BTK (Szeged); *Parádi József*, a hadtudomány kandidátusa, főiskolai tanár (Budapest); *Perjés Géza*; *Pollmann Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Seres István* PhD (Budapest); *Sudár Balázs* PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Várkonyi Gábor* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK (Törökbálint); *Zachar József* ny. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, BTK, (Eger) (Budapest); *Závodi Szilvia* muzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, telefon: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK BALASSI BÁLINT SZÜLETÉSÉNEK 450. ÉS A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC KITÖRÉSÉNEK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

PERJÉS GÉZA

BALASSI BÁLINT, A KATONA*

Balassi Bálint katonai méltatása nem könnyű feladat. A hadtörténet kutatója nehezen tudja megtalálni azt a helyet, ami vitézi költészetünk eme legnagyobb alakját katonai szempontból megilleti. A kérdés megoldását három körülmény nehezíti. Elsősorban Balassi haditetteit, katonai érdemeit nem ismerjük olyan részletességgel, hogy ennek alapján megnyugtató módon ítélhessünk katonai értékéről. Másszor: nincs összefüggő, lélektani módszerek alapján kidolgozott katonai értékelési rendszerünk. A jó katona kritériuma más és más, aszerint, hogy hadvezérről, csapattisztről vagy egyszerű közkatonáról beszélünk. Koronként is változott a jó katona ideálja. A magyar hadtörténetírás még nem dolgozta fel azt az igen lényeges kérdést, hogy egyes korokban milyen követelmények alapján minősítették a katonákat, milyen tulajdonságok kellettek ahhoz, hogy valaki érvényesülhessen a hadipályán. Az irodalomtörténet művelője a költő Balassit versei után nagyjából kiforrott és elfogadott értékelési rend alapján értékelheti, a hadtörténész azonban nem ismeri megfelelő részletességgel a katona Balassi „művét", és nem áll rendelkezésére kidolgozott értékelési rendszer sem. Ebből adódik azután a harmadik nehézség – és egyben feladatunk különlegessége –, hogy versek alapján kell katonai méltatást írnunk. Ismételjük: versek alapján. Mi ugyanis nem értünk egyet Takáts Sándorral, aki Balassi jellemének megértéséhez elsősorban a leveleit akarta alapul venni.[1] Szerintünk a katona Balassi jellemének megrajzolásánál elsősorban verseire kell támaszkodni, leveleit és egyéb életrajzi adatait pusztán kisegítő eszköznek lehet tekinteni a feladat megoldásához. A probléma irodalomtörténeti: mennyiben tarthatjuk igaznak a költő lírai vallomásait? Helyes-e Takáts felfogása, aki Balassi egyik legszebb költeményét, a hazafias érzés olyan gyönyörű megnyilatkozását is, mint az „Ó, én édes hazám, te szép Magyarország" kezdetű versét, melyben búcsút vesz hazájától, sem tartja őszinte vallomásnak?[2] És a költő kétségbeesését, életének egyik legsötétebb szakaszában azért nem hiszi el, mivel

* Az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratban 1955-ben megjelent tanulmány (ItK 1955. 36–50. o.) változatlan utánközlése. Újbóli megjelentetését az indokolja, hogy a katona Balassiról azóta sem született jobb, frissebb kutatási eredményeket és szempontokat érvényesítő összefoglalás. – A Szerkesztőség.

[1] „Balassi Bálint jellemét nem versei, hanem bizalmas levelei adják megértenünk." *Takáts Sándor:* Régi idők, régi emberek. 2. kiad. Budapest, é. n. 132. o.

[2] „A költő – mondják életírói – erre bánatában bújdosásra adta fejét. S megható színekkel festik a lelkileg megtört és kétségbeesett Balassi kínjait... Megvigasztaljuk az olvasót, hogy ezt a mardosó kínt Balassi nem érzezte." i. m. 147. o.

akkor a bécsi utcalányokkal mulatgat.[3] Szerintünk Takáts túlságosan leegyszerűsítette a kérdést: nem lehet ketté választani, külön szemlélni Balassi életét és alkotásait, egy ugyanazon személyiség megnyilvánulása mind a kettő. Értékelésében költészetét kell alapul venni.[4] Ami Balassi életében, személyiségében lényeges, az verseiben található. Botrányai, kalandjai csak esetlegesek. Ezért tanulmányunkban Balassit katonailag elsősorban versei alapján fogjuk értékelni. Ezt annál is inkább jogosultabbnak tartjuk, mivel vitézi költészete teljes egészében katonai élmény kifejezése. Eckhardt Sándor szavai szerint: „Élet és költészet talán sohasem forrott össze oly tökéletesen, mint Balassi Bálint vitézi énekeiben. Egész életének célja, gyönyörűsége, legtisztább része volt a végbeli vitézkedés, a pogány elleni harc."[5]

A XVI. század hadtörténelmi valósága. A végvári háború

A török hódítás Európát hadtörténetének egyik legnagyobb válságában érte. A nehéz páncélba öltözött feudális lovagi seregeket a harcmezőn felváltja a gyalogság. A gyalogság diadalmas előnyomulásának okai: a városi polgárság kifejlődése, a lőfegyverek elterjedése és gyalogos tömegek zárt harcrendjének fölénye az individuálisan harcoló lovagok felett. Ez az átalakulás nem máról-holnapra történik. Mikor a páncélos lovagi seregek ideje már lejárt, s gyakorlatban és elméletben is bebizonyosodott, hogy a gyalogságé a döntő szó, hiányzott még az a szervezet, mely a gyalogságban rejlő összes lehetőséget életre hívhatta volna. Ez a szervezet az állandó hadsereg. Az állandó hadsereg fenntartása azonban az alapjában véve még feudális berendezésű, decentralizált vagy a centralizáció felé csak tapogatózva lépkedő államok számára pénzügyi, adminisztrációs és politikai okok miatt nem lehetséges.

Mint átmeneti megoldás jelentkezik a zsoldosság. Nélkülük a hadviselés elképzelhetetlen, de velük igen körülményes. Drágák, zabolátlanok, megbízhatatlanok. A hadvezetés kénytelen alkalmazkodni hozzájuk, és a háború alapvető elve: az ellenség megsemmisítése nem érvényesíthető velük. Mivel a zsoldos hadsereg drága, a hadivállalkozó, a condottiere nem szívesen kockáztat döntő ütközetet, de ha mégis rászánja magát, nem biztos, hogy a zsoldosok is akarnak harcolni. Viszont, ha a döntő akció pillanatnyilag nem indítható meg, kérdés, hogy egyáltalán lesz-e alkalom rá, mivel huzamosabb ideig egyik állam sem bírja fizetni zsoldosait, és szétoszlanak. Végül pedig a zsoldos csak kardjával szolgál, meggyőződése nincs. Számára alapjában véve közömbös az a cél, amiért a háborút vívják. A nyugati országok nehézkes, érzékeny, ideológiailag közömbös hadseregeivel szemben a török a kor legfélelmetesebb harci apparátusával rendelkezik. A hadsereg magja, a janicsár gyalogság és a szpáhi lovasság lényegében állandó hadsereg. Kitűnő janicsár gyalogsága révén képes a gyalogsági tömegharc előnyeinek kifejtésére. Ugyanakkor a könnyűlovasság alkalmazkodásával tág teret biztosít a hadművészet

[3] „Bécsbe jön, hogy a királynak felajánlja kardját... Balassa Bálint még hadnagyságára való szert sem kapott. Nem kellett az ő szolgálata! A visszautasítás bántónak bántó, de azért Balassa nagy kínban nincsen miatta. Vidám természete hamar elnyomja pillanatnyi keserűségét. Mulat és szaladgál a bécsi lányok után." i. m. 149–150. o.

[4] A kérdést végérvényesen tisztázta *Eckhardt Sándor*: „Bár minden rávonatkozó okmány vagy tőle származó irat az ő kivételesen érdekes, izgatott vagy zseniális egyéniségét tükrözi, jobbik énjét, lelkének szebb, mélyebb tartalmát költészetébe tette bele." Ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943. 216. o.

[5] *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint. Budapest, 1940.

legfontosabb elemének: a gyorsaságnak és mozgékonyságnak. Tehát harcmodora egyesíti a szervezettséget és a gyorsaságot. Technikailag újat nem hoz, de a nyugati találmányokat és eljárásokat ügyesen alkalmazza. Végül pedig népének vallási fanatizmusa állandó hajtóerőt jelent, motorja a hadseregnek, állandó terjeszkedést parancsol.

A Nyugat, elsősorban a Habsburg Birodalom, tehetetlen a hódítóval szemben: itt erősen összpontosított államszervezet, ott feudális szervezetlenség, itt a hadvezér kezében engedelmes, hajlékony harci apparátus, ott nehezen összegyüjthető és könnyen feloszló, egyoldalú taktikára kiképzett hadsereg, itt fanatizált tömegek, ott ideológiailag közömbös zsoldosok. A mérleg annyira kedvezőtlen a Nyugat szempontjából, hogy úgy tűnik fel, mintha a törököt visszaszorítani soha nem is lehetne. Azonban a török hadseregnek is megvannak a maga korlátai. A hadsereg tulajdonképpeni hadibázisa maga Törökország.

Az elfoglalt területek katonai ellenőrzésére és védelmére aránylag csekély számú őrségek maradnak vissza. A hódító hadsereg és annak magja, a janicsárság és a szpáhi lovasság zöme minden hadjárat után visszatér Konstantinápolyba és Drinápolyba. Innen indul el azután újra következő hódító hadjáratára. Ezeknek a hadjáratoknak az ideje azonban a török emberanyag és lóanyag jelentős részének sajátosságai miatt, mely a téli hadviselést nem bírja, igen korlátolt: a tél beállta előtt vissza kell térniük hazájukba. Így a hadjáratok lebonyolítására alig marad néhány hónap.A kutatások egyre inkább azt mutatják, hogy a török hódítás megállt, mert a török állami, társadalmi és katonai szervezet elérte teljesítőképességének határát.

A török terjeszkedésnek tehát szükségképpen Magyarországon kellett lefékeződnie, majd véglegesen megállnia. És ez a megtorpanás történelmileg és hadtörténelmileg olyan helyzetet idézett elő, mely a magyar fejlődés különlegességét másfél századra meghatározta. Az ország nem süllyedt el teljes egészében a török hódítás árjában, mint a Balkán félsziget államai. Megmaradt részei: Erdély és a Királyi Magyarország morális bázisai lesznek az ellenállásnak.

A kényszerűség és a józan felismerés is azt diktálta, hogy a magyarság a Habsburg Birodalomra támaszkodva vívja meg harcát. A XVI. században a nagy csalódások előtt, a Habsburg segítség még reális lehetőségnek, sőt egyetlen lehetőségnek látszott. A katonai helyzetből eredő kényszerűség okozta, hogy a magyar állam pénzügyi és katonai vezetése átsiklik a Habsburgok kezébe. Történelmünk nagy tragédiája, elvérzésünk és hadtörténelmi fejlődésünk különlegessége ebből a tényből ered. Az ország egész területe határterületté válik. A harc itt folyik, de Bécsből irányítják.

A harc színtere a végvári vonal. A végvárak feladata nem a török hatalom nagyobb támadásait feltartóztatni, mert erre sem őrségeik számánál, sem felszereltségüknél fogva nem alkalmasak. A végvári vonal feladata gyakorlatilag az volt, hogy az egyes hadjáratokat elválasztó időközben megakadályozzák a török portyázásokat. A végvári vonal a török hódítás határán kifeszített hálóhoz volt hasonlítható, mely erősebb nyomást feltartani nem képes, szervezeténél fogva azonban bármelyik részén gyakorolt nyomásra – bizonyos határokon belül – összességében azonnal reagált. Egy végvár megtámadtatása vagy közelében a török megjelenése jel volt a többi végvár számára a segítségre: a várakban levő huszárság nyeregbe szállt és szélsebes nyargalással indult a szomszéd segítségére. Ugyanakkor a védelemhez tartozott az is, hogy kisebb-nagyobb beütésekkel, portyázásokkal nyugtalanítsák, gyengítsék a törököt, és helyzetét, szándékait kikémleljék. Tehát a végvárak őrségei állandóan harcban voltak, és a védelem távolról sem abban állt, hogy behúzódjanak a várak falai mögé, hanem életük nagy részét a várakon kívül, portyázásban töltötték. A portyázás a vitézek ellátása miatt is szükséges volt. A végvárak ellátását a hozzájuk tartozó várbirtokok vagy hozzájuk utalt kincstári birtokok és a Haditanács által kiutalt pénzek szolgáltatták. A várbirtokról befolyó jövedelem behajtása a török miatt nem egyszer csak katonai biztosítás mellett történhetett és szabályszerű harcokkal járt. Legtöbbször azonban a birtok jövedelme nem volt elegendő a vár eltartására, a Haditanács által előirányzott összeg pedig szinte soha nem érkezett meg rendes időben és a kellő mennyiségben. Így a végvárak őrségei, hogy éhen ne haljanak, rá voltak utalva a zsákmányszerzésre. Beütöttek török területre, kifosztották a falvakat, elragadták a vásárosok áruit, zsákmányul elvették a török adószedők pénzét és a főtisztek vagyonát. Mindehhez sajátságos harcmódra és különleges csapatokra volt szükség. A harcmód lényege a váratlan gyors rajtaütés volt. A gyanútlanul menetelő ellenségen lesből rajtaütni

vagy egyenesen lesre csalni, ezernyi csellel félrevezetni, megtéveszteni – ez volt a cél. A harcot a terephez való alkalmazkodás, a táj jellegének megfelelő magatartás határozta meg: a nyílt mező a lovascsatának kedvez, a cserjék, erdőfoltokkal tarkított vidék a lesvetésnek, a hegyvidék a gyalogság területe. Erős test, jó lovagló készség, kitartó gyalogság, a kard és kopja mesteri kezelése, edzettség az időjárás viszontagságaival szemben, fáradság és éhség bírása, lassú tűrés és villámgyors cselekvés, megfontolt, okos tervezés és gyors, kíméletlen végrehajtás – alapkövetelmények ebben a harcmódban. A magyar hadtörténelmi fejlődés a végvári harcok által eltér a nyugatitól: a Nyugat a zárt, rendezett tömegek, főleg gyalogsági tömegek harcászata felé halad, a magyar fejlődés a portyázó harc, a laza, szétszórtan működő kis egységek gyors és meglepetésszerű akciói felé.

Ennek a portyázó harcmodornak eszköze a magyar huszár és hajdú. Könnyűlovasság és könnyűgyalogság, szemben a Nyugat nehézgyalogságával és vértes lovasságával. Egyik sem csatadöntő fegyvernem, de a török elleni harcban nélkülözhetetlenek. Ez a két végvári fegyvernem a magyar hadtörténelmi valóság a XVI. században. A gyalogsági harcnak nincs méltó énekese, a huszárok költője: Balassi Bálint. Költészetében fejeződik ki a végvári harcok politikai tartalma. A török elleni harc szabadságharc, a nemzet összes erőit, de elsősorban lelki tartalékait igénybe vevő harc. Ez a harc elképzelhetetlen öntevékenység és a harc céljának átélése nélkül. A zsoldos érdeke csak a zsold kifizetése – a végvári vitéz érdekei egzisztenciálisak: önmagáért, családjáért, nemzetének fennmaradásáért harcol.

A XVI. század magyar hadtörténelmi valóságát nemcsak a harcmód és a szervezeti forma, hanem mindenekelőtt a lelki tartalom határozza meg. Olyan lelki tartalom, mely egy sajátos morális, kulturális és tevékenységbeli magatartást eredményez – a magyar vitézi erkölcsöt. Sajátos magyar életstílus alakul ki a végbeli harcok során. Az emberi magatartás formálója az élet minden területén a vitézi erkölcs.

Tanulmányunk célja kimutatni: hogyan helyezkedik el Balassi Bálint a XVI. század hadtörténelmi valóságában, milyen mértékben reprezentálja a kor magyar katonáját, és életében mennyire volt mozgató, meghatározó erő a kor emberének magatartását formáló vitézi ethosz?

A huszártiszt

Balassi vitézi költészetében teljes az élmény és kifejezés összhangja. Vitézi verseiben érezhető, hogy a kimondott szó mögött igazi élmény, teljes átélés, alapvető lelki diszpozíció van – a kardot forgató, természetben élő, lovon nyargaló huszártiszt lelki diszpozíciója. Vitézi költészetének nagyszerűsége, de egyben korlátai is innen erednek. Csak a magyar huszárról énekelt, mintha végvári gyalogosok nem is lettek volna, és csak a portyázó harcról, mintha ez tenné ki a hadművészet egészét. Zrínyi szemei előtt a hadviselés egésze volt, Balassi előtt csak egy része. Lehet, hogy a különbség oka a két költő társadalmi helyzete. Zrínyi magas katonai pozíciót töltött be, Balassi egyszerű huszártiszt volt. Valószínűbb azonban, hogy alapvető alkati különbségről van szó: Balassi azért volt csak a könnyűlovasság énekese, mert alapjában véve nem érdeklődött mélyebben a hadi tudományok iránt. A hadművészettel kapcsolatban nem voltak problémái, elméleti kérdések nem érdekelték, és csak azt énekelte, amit átélt, amiben része volt. Ezt azonban minden porcikájával, minden csepp vérével élte át, és ahogyan élményét kifejezte, az tökéletes volt, nemcsak költőileg, de katonai szempontból is!

Már testi adottságai révén is a huszártiszt típusa volt. Rimay feljegyzéséből tudjuk, és ránk maradt arcképe is bizonyítja, hogy szép külsejű, izmos férfi volt. Hatalmas testi erőfeszítésekre volt képes, hiszen már mint ifjú tökéletesen táncolta a juhásztáncot, ezt a hirtelen legugolásokkal, felugrásokkal, sebes fordulásokkal teli, nehéz táncot. A fegyverforgatásnak minden csínját-bínját ismerhette, karddal és kopjával egyformán jól vívott, egyébként nehezen lenne elképzelhető, hogy egy napon több bajvívásban is részt vegyen.[6] Erejének és ügyességének tudatában lehetett, és magabiztosan mozoghatott a világban, hiszen nézeteltéréseinek intézésében mindig hajlamos volt a közvetlen, tettleges akciókra, amire egy félszeg, ügyetlen ember nem vállalkozhatott volna. Férfiasan tűrt fájdalmat, éhséget, szomjúságot, sőt a mai ember számára szinte elviselhetetlen fájdalmat is, amikor halálos sebét a felcser tüzes vassal piszkálgatta.

Indulatos, félelmetes haragú, kirobbanásaiban szinte belelovalta magát a dühbe. Szkárossynak eltángálása közben szinte egy lélekzetre így dől belőle a káromlás: „Bestia hitetlen lélek, kurafi vagy meghalsz ma, vagy megszegik ezentől egynéhány oldalad csontja, hogy soha ha megélsz is, emberré nem leszesz belé: mert jutott eszedbe bestye lélek kurafi! te éretted mint vert volt atyám Divénben. Azért bestia lélek, kurafi bizon te is meghalsz ezentől érette..."[7]

Italos, szoknyás ember, bordélyházi lányokkal mulatgat, fellobbanó szenvedélyeinek ellenállni nem tud. Mindezt azonban olyan természetességgel teszi és olyan őszintén bevallja, hogy nem tudjuk ma sem elítélni érte, a maga korában pedig a bányavárosok polgárain kívül, nem igen botránkozhattak meg rajta. A katonák életstílusa ez, olyan embereké, akik nap-mint nap a halál szemébe néznek és akik ki akarják használni az élet örömeit: „Ez világ mi nékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk. Kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bút látunk, de holnap meg kimulunk, Azért azon legyünk, az míg tart életünk, legyen víg telünk nyarunk!" Ezekben a sorokban azonban egyéniségének csak egyik oldala tárul elénk. Verseiből elénk tűnik másik oldala: a vitéz ethosz tüzétől áthatott katona arcképe is.

Költészetében állandó motívumként tér vissza a huszárság életének öt leglényegesebb eleme: a ló, a vadászat, az éles szablya és kopja, a táj és a „vitézi község", a bajtársi közösség.

A „hamar lovak"

A huszár számára a ló a legfontosabb harci eszköz. A végvári portyázó harcok hirtelen rajtaütéseiben, gyors visszavonulásaiban, kitartó nagy meneteléseiben a ló biztos járása, gyorsasága, szívóssága, fordulékonysága, legkisebb combnyomásra való engedelmessége lovasa számára, a siker alapja a harcban, egyetlen menekvése a veszedelem idején.

Az ellenség tőrbecsalásának legelterjedtebb módja a lesvetés volt:[8] a csapat zöme, a derékles alkalmas helyen rejtőzve felállt, a csalogatásra kiküldött kis csapat: a martalék

[6] A róla írt vers tizenegy bajvívásról tudósít: „Tizenegy bajt egy nap vitt erős fegyverben, annyiszor részesült a győzedelemekben És annyi kópia vitéz törésekben." Véleményünk szerint ez egy napra túl sok lett volna. Eltekintve, hogy egy ilyen bajvívás igen nagy erőkifejtést kívánt, szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a bajvívás formaságai időben is nehézzé tették volna egy napra ennyi párbaj beiktatását. A versidézetet *Dézsi Lajos:* Balassi Bálint minden munkái. Budapest, 1923. c. művének XI. lapjáról vettem.

[7] Balassi Bálint összes művei. (Kiad. *Eckhardt Sándor.*) Budapest, 1951. (BÖM) 403. o.

[8] *Takáts Sándor:* A török-magyar lesvetés módja. *Századok,* 1912. 729–747. o.

rámént az ellenségre, csipkedte, nyugtalanította, maga után csalta a derékles által felállított csapdába. Ez a csalogató, rárohanásokból és gyors visszavonulásokból álló taktika jó ló nélkül biztos halált jelentett. A ló legkisebb botlása, elkésett kanyarodása vagy ijedtsége a fejébe kerülhetett a lovasnak. De a végvári harc minden más mozzanatában, a könnyűlovasságra háruló minden feladatban: az ellenség helyzetét felderítő cirkálásban, a biztosító strázsa szolgálatában, az egyéni párviadalban és a tömegben végrehajtott lovasrohamban a ló megbízhatósága, könnyedsége, kitartása, tehát „hamarsága" alapkövetelmény volt. Nem csoda tehát, hogy mindabban, amit a hadba induló vitéz az Istentől kér, ott van a ló, pontosabban a ló megbízhatósága is: „Te vagy szál kopiám, te vagy édes szablyám, jó lovam hamarsága."

A ló harci eszköz, munkaeszköz, de egyben a legjobb barát, leghűbb társ is. Lovas ember énjének másik fele. A lovaglás, mint sport, testmozgás, a mozgási öröm legteljesebbike: a mozgás ritmusa egy másik lény ritmusával fonódik egybe, egyesül teljes harmóniává és ez teszi szinte életörömmé. A lovas lovával szinte szimbiózisba kerül: a ló legkisebb mozdulatát, nyakának vagy hátának legkisebb rezdülését érzékeli a kantáron és combjain keresztül. Lovas szakkifejezéssel élve a „kantár és comb között, tartásban levő ló" tulajdonképpen a lovaglás alapja. Jelzi a ló „összeszedettségét", mozgásának harmonikus kiegyensúlyozottságát és egyben azt a készségét, hogy a lovas akaratát, gondolatát megértse.

A „ránőtt a ló hátára" kifejezés nem azt jelenti, hogy a lovas nem esik le a lóról, hanem a ló és a lovas harmóniáját jelzi. A jó lovas számára a ló ugrása, fickándozása, farának és elejének játékos emelgetése a trombita hangjára, öröm és jóérzés. Jól kiegészíti a harc előtti várakozás izgalmát, amiről egy felvillanó képben számol be a költő: „Jó szerecseny lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt."

De a lovaglás csak tavasztól kezdve igazán gyönyörűség. Az eső, a csüdig érő sár, a hó, a fagyott föld a ló mozgásának ritmusát zavarja, a ló és lovas harmóniáját megbontja. A tavasz nemcsak a szűkös zab- és szénaadagtól való szabadulást és általában a ló testi megújulását jelenti, hanem a szabad, lélegzetállító nyargalások vagy kellemes séta- és vadászlovaglások idejét is. A tavasz a ló számára a mozgásban való kiteljesedés ideje. Nem hiába köszönti Balassi így: „Neked virágoznak bokrok, szép violák, Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak, *Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.*"

És milyen szép állat a ló! Esztétikum és célszerűség együtt: a száraz fej, a karcsú nyak, a széles szügy, az almás, gömbölyű far, az inas láb: a szép ló, de a *jó* ló jellemzője is. Mozgásának harmóniája, büszke tartása, ritmikus lábmozgása nemcsak a szemet tölti el gyönyörűséggel, de biztosíték használhatósága mellett. is.

Érthető a lovas népek lószeretete. A ló egyenrangú barát, társ, a legnagyobb kincs, amely minden áldozatot megérdemel, ahogy a közép-ázsiai török közmondás mondja: „Amíg a csikóból ló lesz, addig a gazdából kutya lesz." A társadalom érintkezési formáit is áthatja a ló szeretete és megbecsülése. A kara-kirgizek így köszöntik egymást: „Hátas- és igás lovad egészséges-e?" Embernek és állatnak ez a közvetlen kapcsolata, szinte egyenrangú viszonya Balassi életérzésében is megvolt. Búcsúversében, melyben Lengyelországba indulása alkalmával elköszön hazájától, külön-külön elbúcsúzik mindattól, ami számára fontos volt: elbúcsúzik a tájtól, az egri vitézektől, a bajtársaktól, a fegyveres, jó ruhás seregektől a barátoktól és atyafiaktól, „az angyalképet mutató szép szüzektől" és „szerelmes ellenségétől", Losonczy Annától is. Külön-külön mindegyik kap egy versszakot, a lovak is: „Ti is rárószárnyon járó hamar lovak, Az kiknek

hátokon az jó vitéz ifjak Gyakorta kergetnek s hol pedig szaladnak, Adassék egészség már mindnyájotoknak!" Így csak az tud írni, akinak a ló harcban és örömben társa, megélhetés és biztonság, esztétikai élmény és hasznosság.

A vadászat

Már Eckhardt Sándor is kimutatta, hogy Balassi költészetébe milyen sok vadászati elmlék vegyül. A vadászat az urak szórakozása volt, borozgatáson kívül szinte egyetlen időtöltése a XVI. század urainak. De a vadászat nemcsak szórakozás volt, hanem a katonai kiképzés legfőbb eszköze is. Fáradtság, hőség elviselésére nevel, fejleszti a harcászati érzéket és az idegrendszer reakciókészségét is. „Sok okosságok és bátorságok, gyorsaságok kellenek affélében lenni, az ki öreg vadra találkozik: mint azt kelljen meglesni, megcsellegni (kerülni), lüni, ha reá futamik, arcul szembe menni vele, meg nem ijedni, fogni, vágni, gyakni (szurni) mind afféle aprolíkok az nagy dologra is bátorejtják és örvendeztetik embernek szívét" – írja valaki 1577-ben.[9]

Benne van ebben a néhány sorban a végvári harc minden eleme. A vadászat legfőbb előnye mégis az, hogy megtanít a terep ismeretére. A terep ismerete a mai katona számára is fontos, régen pedig, amikor térképek még nem voltak, a szabadban való tájékozódás, a táj változó arculatának néhány jellegzetes vonásban való felfogása nélkülözhetetlen volt. Ma a katona a térkép alapján pontos képet tud alkotni magának az általa nem látott tereprészekről is. Régen a tapasztalás segített ehhez, amint Machiavelli is írta: „Ha az embernek megvan ez a készsége [ti. a terepismereti készség], akkor első pillantásra tudja, hogy milyen mesze húzódik ez a síkság, milyen lejtjei vannak annak a hegynek, honnan ered ama völgy és minden más hasonló dolgokat, amiből hamar megbízható tudományt alkot. Eme készséget vagy inkább tudást sokkal inkább a vadászattal, mint más gyakorlással lehet elsajátítani."[10]

Ugyanígy vélekedett Zrínyi is: „Az mely kapitány a földnek csinyját nem tudja, keveset viszen végben a maga szándékában, mert ha egy nyulfogásra szükséges hogy tudjad a helyét hun fekszik, hova kezd futni, hun kell meglesni: Mentül inkább szükségesebb tudni az ellenség járását, lakását, és hun kell állítani a lovast, hun a gyalogot, hun az ágyukat"; és másutt: „Szükséges, hogy jó feje legyen a hadviselő embernek arra, hogy mihánt meglátja a helt, megismerje az ő mivoltát, és tudja alkalmaztatni a maga hasznára... az ilyen tudomást nem elég theoretice tudni, hanem praktice: azt pedig leginkább a vadászatokban tanulhatni meg."[11]

Balassinak katonai iskolája ifjúkorában a vadászat volt. Később is szeretett vadászni, sőt testének fárasztásával igyekezett a vadászatban „Júlia szép szemétől, gyönyörű szemétől" szabadulni: „Sokszor vadászással, szép madarászással én mind csak azon voltam, Hogy nagy szerelememet, ki forral engemet, szívemben mind megoltsam." Vadászati élményei verseiben sokszor egészen váratlanul bukkannak elő, de mindig elevenné, plasztikussá teszik a képet. A szerelemi gondoktól megszabadult lélek örömét jobban nem lehetne kifejezni: „Örülök, röpülök nemkülönben mint karuly, Kinek sárga lába lábszijakbul szabadul." Vagy az egész életét betöltő, megkeserítő, legnagyobb szerelmé-

[9] *Eckhardt*: Ismeretlen Balassi... i. m. 15. o.
[10] *Machiavelli:* Vom Staate. Gesammelte Schriften. I. Bd. München, 1925. 440. és 441. o.
[11] Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. (Kiad. *Rónai Horváth Jenő.*) Budapest, 1891. 297. és 246–247. o.

nek gyötrelméről így énekel: „Mert mint mérges nyillal lőtt vad, kibül nyilvas ki nem szakad, Fetreng, sem élhet, sem halhat, úgy tűr én szívem fájdalmat." Szerelmi vágya benne van ebben a néhány sorban: „Mint sólyom a kis fuót, bus lelkem magadat szerelmében ugy üldöz." A vad, vérszomjas vadászó madarak betanítása sok fáradságot, türelmet, hozzáértést kíván, de mégis megszelidülnek: „Szóval, kiáltással szelídek, kézre jönnek." Egyedül Annát, ezt az édes széptollú vadmadarat nem sikerül megszelidíteni: „Téged pedig sólymom, én édes vad ráróm, az én kiáltott szóm kezemre nem híhat."

A táj

Balassi vadászatokban és „az nagy széles mező, az szép liget, erdő" tanuló iskolájában kifejlődött tájérzéke katonai érzék. A művész is a katona szemével nézi a tájat. Szépre szomjas lelke nem tud betelni a táj szépségével. Amikor szól róla, magasztaló szavaiból mégis a katona beszél. Szinte magunk előtt látjuk a csapata élén lovagoló huszárhadnagyot, amint kitágult szemmel issza be a táj színeit, vonalait és átadja magát a szépségnek, de ugyanakkor éles szemmel, teljes figyelemmel követi az előreküldött cirkálók mozdulatait, figyeli jeleiket és veszi számba a terepet. A vidék minden változása új panoráma a művész számára és új „terepszakasz" a katona számára. Új szépség, de új lehetőség és új veszélyforrás is! Éles figyelem és teljes elengedettség, meleg szeretet és kritikus vizsgálódás, a táj dalba kívánkozó hangulata és részleteinek racionális számbavétele: ez adja meg a költő huszártiszt természetlátásának különlegességét, férfias komolyságát. Nincs párja a világirodalomban. A táj elemei katonai szempontok szerint rendeződnek, így a sík mező a lovas roham, a „vitézi próba" helye, a „fákkal, kősziklákkal bővös hegy: völgy, erdő" a lesvetésé, a takarmányt adó „szép szagú mező" a táborozásé. A művészi és katonai szemléletmódnak ez az egysége teszi felejthetetlenné természeti képeit. A zord, véres harci valóság és a természet bája harmónikusan fonódnak össze művészi élménnyé és katonai tanulsággá: „Vitéz próba hellye, kiterjedt sík mező, S fákkal, kősziklákkal bővös hegy: völgy, erdő, Kit az sok csata[12] jár s jó szerencseleső, Legyen Isten hozzád sok vitézt legellő![13]

Az éles szablya és a kopja

A XVI. század huszárságának fegyverzete a kard és a kopja volt.[14] Nem is lehetett más, mert könnyűlovasság volt. Fejlődéséből is ez következett. Nyugaton a lőfegyverek használata a lovasságnál általános volt. Ez azonban a lovasság előnyeit megbénító ún. caracola-taktikához vezetett. A lovasság bonyolult mozdulatokat hajtott végre, hogy a tűzfegyverek hatását kifejthesse: lépésben megközelítette az ellenséget, lőtávolba érve az első sor tüzelt, majd elkanyarodott, hogy helyet adjon az utána következő soroknak. Kardot csak akkor rántottak, mikor az ellenséget 40-50 lépésre elérték és ügetésben rohamra mentek. A caracola-taktika a lovasságot legnagyobb lehetőségétől a teljes vágtá-

[12] csata = csapat
[13] legellő = tápláló
[14] *Tóth Zoltán:* A huszárok eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1934. 129–196. o.

ban, karddal vagy kopjával végrehajtott lovas roham mindent elsöprő és letipró lendületétől fosztotta meg.

A magyar huszárokat a végvári harcok tapasztalatai megkímélték ettől a helytelennek bizonyult taktikától. A kard maradt továbbra is a fő fegyverük. Arról voltak híresek még a XVIII. században is, hogy a puskát nem valami jól kezelik.[15] Huszárságunk a XVI. század folyamán ellenállt a hadvezetőség ama törekvésének, hogy lőfegyverrel szereljék fel. 1554-ben a győri huszárok inkább ott akarták hagyni a szolgálatot, semhogy puskát vegyenek a kezükbe. 1597-ben a bécsi Haditanács hajdúkat ültetett lóra, mert a huszárok nem voltak hajlandók lőfegyverrel harcolni.[16]

Balassi a végvári huszárok életét élte és fejezte ki a költészetben. Ismerte a tűzfegyvereket, látta hatásukat is, mégsem emlékezett meg róluk. Verseiben mindössze egy helyen találkoztunk lőfegyver hasonlattal, a Kiben morog Cupido című versében: „Hol tüzes laptáid, kikkel távul gyujtasz, Az kiknek fáklyáid közöl te nem ártasz?" Ez a „tüzes lapda" a bomba, a gránát és a kézigránát magyar neve. Ostromoknál használták már a XVI. században a vár területén levő lakóházak, raktárak, istállók felgyújtására.[17] Ezen az egy hasonlaton kívül csak vágó és szúró fegyverekről beszél, kardról és kopjáról. A nyíl gyakori előfordulása verseiben klasszikus és humanista átvétel, vitézi énekeiben egyszer sem találkoztunk vele, csak szerelmi verseiben. A nyilat a huszárság már a század közepe táján, de inkább előtte, elhagyta. Szerelmi verseibe belekívánkozott a nyíl, vitézi verseibe nem, mert valóságos „munkaeszköze" a kard és a kopja volt.

A „vitézi község"

A végvári rendszerben a kölcsönös támogatás és segítség nemcsak katonai, de morális parancs is volt. A korabeli levelezésben oly gyakran visszatérő mondás: „Nam tua res agitur, paries, cum proximus ardet."[18] a végvári vonal katonai működésének alapelve és morális kötelessége. Még az egymás közt állandóan perlekedő, egymást feljelentgető, egymás birtokaira törő főurak között is ebben az egyben egyetértés volt.

A végvári szolgálat a magyar társadalom nagy olvasztó kemencéje lett, benne ötvöződött eggyé a birtokairól kiszorult nemes és a földönfutó jobbágy, a magyar végbeli katonaság és déli vidékekről a török elől a magyar területre felszoruló délszláv katonaelem egységes társadalommá, a végvári vitézek osztályává.

Egy-egy végvár vitézei sajátos katonai demokráciát, „vitézi községet" alkottak. Ez a demokratikus szellemű község a katonai hierarchia mellett, azzal párhuzamosan működött. A várakban a katonai rendtartás mellett kialakult egy kodifikálatlan jogrendszer is, ennek alapján döntött a vitézi község a vitézek leglényegesebb ügyeiben: véleményt adott egyes vitézek érdemeiről, előterjesztette őket jutalmazásra, becsületbírságokat rótt ki, „felválasztott" vitézek útján sürgette Bécsben és a kamaráknál az elmaradt zsoldot, síkraszállt a zsákmányhoz való jogaikért, szegények, árvák, iskolák segélyezésére a zsákmány egy részét felajánlotta, a fogságba esett bajtársak kiszabadításáért akciót indított stb.

[15] Az 1732-ben kiadott Morelli Dictionnère így ír: „Ils ont des armes á feu, dont ils se servent assez mal, mais le sabre á la main ils sont extraordinairment adroits." *Tóth:* i. m. 192. o.

[16] *Takáts Sándor:* A magyar vár. *Századok,* 1907. 830. o.

[17] *Saád Ferenc:* A magyar tüzérségi szavak története. Pécs, 1936. 48., 50. és 57. o.

[18] „Mert a te ügyedről van szó, ha szomszédban ég a fal."

Hogyan illeszkedett be Balassi Bálint, ez a büszke, önmaga értékeivel tisztában levő lélek a vitézi község életébe? Hogy tudta magát alárendelni a kollektív akaratnak az a férfiú, aki ezeket a büszke szavakat mondotta: „Ha tenéked az szerencse hamis s az emberek abba nem esmernek, ami vagy és voltál, mit bánkódom, ha énhozzám kemény és ha nem közli is velem semmi böcseletes ajándékát."[19] Ezek a szavak Balassi lelkének mélyéből fakadnak, a magatartásában lelkének parancsait követő, a világ értékelési rendszerét sokszor megvető, autonóm jellem büszkeségéből. Befeléforduló ember volt, önmagából merített, saját törvényei szerint cselekedett, akiben „minden korláttal, tételes törvénnyel szemben élt saját szuverenitásának érzete, s minden esetben önállóan határozta el magát cselekvésre, amint belsejében a becsületérzés, szenvedély, bosszúvágy vagy lemondás, csüggedés szava diktált."[20] És ez a független büszke lélek teljesen alávetette magát a vitézi község törvényeinek! Egyéniségének nagy erényei: erkölcsi és fizikai bátorsága, bajtársiassága, hűsége, összhangban és kölcsönhatásban voltak ezzel a világgal: itt virulhatott ki egyénisége a maga törvényei szerint, és itt emelkedhetett a hősi halál dicsőségére. A vitézi község törvényei szentek voltak számára. A vitézi becsületén ejtett sérelmet nem szenvedhette el. Mikor a zólyomi polgárok iszákossággal és buja élettel vádolták, ez különösképpen nem háborította fel, sőt félvállról felelt rá: „Hogy vígan laktunk, nem tagadjuk, de mi azzal sem bírát, sem más polgárt meg nem bántottunk", és a polgárságot dölyfösen lenéző nemes és vitézlő ember gőgjével végja szemük közé: „abban pedig az én italomban mi ellenek lehetett nekiek, soha nem tudom: holott sem az k... bestia attyuk keresményét nem ittuk, hanem a mi magunkét költögettük."[21]

Mennyire másként védekezett akkor, amidőn vitézi becsületéről, a vitézi községhez való viszonyáról volt szó. Nagybátyja, Balassi András azzal vádolta Ernő főhercegnél, hogy Egerből „gyalázattal ment el".[22] Az iszákosság és a bujaság vádjával szemben fölényesen védekezett, most azonban szinte kapkodva sorolja fel ellenérveit, tanúkat akar állítani és bizonygatja feddhetetlen vitézi hírnevét, amin a vitézi község sem talált kivetni valót: „Azon mindamellett csodálkozom, miként merészkedik azt írni, hogy én Egerből és Újvárból infámiával távoztam. Hol lettem én becstelenségre ítélve? micsoda bíróság előtt bizonyítottak rám olyan gonosztettet, mely infámiát érdemel? Mutassa elő, ha ember a talpán, azt az én infámiámról szóló ítéletet, és bizonyítsa be mondásait csak a legkisebb törvényszerű dokumentummal is, ne pedig tudatlan tömeg által terjesztett hamis hírrel, mely gyakran a legszentebb életüt háborgatja. Becsületem, sértetlen jó hírem-nevem mellett tanuskodni felhívom egész Egert, ahol ha a négy év alatt egyszer másszor köztem és bajtársaim között egyenetlenség támadt is, az úgy ki lőn mindig egyenlítve, hogy becstelenségről szó sem volt, csak egyszer ítéltettem el csekély bírság fizetésére"[23] Csodálatos a vitézi község légköre! Mindent átváltoztat, magához formál! A gőgös Balassi ivadék, akit felháborít, hogy Rubigalus bányabíró szolgája a fürdőben melléje ül, vele együtt fürdik és „egyenrangúvá tette fel magát" vele,[24] a végekben az egyszerű katonákkal együtt borozgat.

A főúri kastélyok kedvelt vendége, a fejedelmi és királyi udvarokban szívesen látott lovag, a finomszavú elegáns udvarló, a tudós férfiak társaságában műveltségével feltűnő

[19] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 5. o.
[20] Uo. 69. o.
[21] BÖM 332. o.
[22] *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 99. o.
[23] BÖM 373. o.
[24] Ugyanazt írta a selmecbányaiaiknak, hogy mind ezzel nem törődött, azonban, ha így lett volna, valószínűleg nem tartotta volna érdemesnek, hogy megjegyezze. Uo. 322. o.

humanista, a múzsákkal társalgó költő, otthon van és feltalálja magát az egyszerű vitézek társaságában, sőt mintha csak itt érezné igazán jól magát. Annával való viszonyának megszakadása után így ír egyik versében („Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől"): „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek, Szerelemtül, nincsen bántása én lelkemnek." Vajon mi lépett szívébe a szerelem helyébe? Minek adta oda magát? Nem a költészetnek, nem is a tudós gyülekezetnek, sem a finom, előkelő társaságnak, hanem a vitézi és bajtársi közösségnek: „Kell immár énnekem csak jó ló, hamar agár, Ifjak társasága, éles szablya, jó madár, Vitézek közt ülvén kedvem ellen sincsen jó borral teli pohár."

A „jó vitézek harca"

Népünk XVI. és XVII. századi történelme, a török és német elnyomás ellen folyó véres küzdelem megteremtette a magyar vitézi költészetet. A világirodalomban egyedülálló jelenség ez: egy nép kultúrájának legszebb virágai a harcmezőn nyílnak. Aki igaz volt ebben a két évszázadban, akiben írói hivatástudat élt, aki átérezte a magyar írástudó felelősségét és akinek szíve együtt dobogott a magyarsággal, azt gyötörte milliónyi jaj, nem szabadulhatott a szenvedés és a patakokban folyó vér látványától. A nemzeti létért, a puszta megmaradásunkért folyó élet-halál harc volt népünk döntő élménye, ez határozta meg a költők mondanivalóját is. Témát nemigen kellett keresniök e két évszázad költőinek, hiszen amit láttak, ami körülöttük történt, egészen eltöltötte őket. A tárgyválasztás azonossága jellemzi e kor költőit, de a kifejezés azonossága is. A költő a körülötte végbemenő véres jeleneteknek nem passzív szemlélője, harci tapasztalata meghatározza költészetének a kifejezésmódját és formáját is. Még akkor is, ha külföldi, világirodalmi minták lebegnek a szemei előtt.[25]

A katonai mesterséget értő költőnek eme szakszerűsége vitézi költészetünk egészében feltalálható. Tinóditól kezdve egészen a névtelen kuruc költőig. Sőt versekkel tanítani is akarnak, amint ezt Tinódi is mondja Cronica-ja ajánlásában: „Ez a jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem, hogy a hadakozó, bajvívó, várak-, várasok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanuság... a pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak."[26] Balassi is rendkívül éles szemmel látott meg harcászati problémákat. Azonban mélyen járó különbség az őt megelőző és követő költőkkel szemben az, hogy amíg ezek általában a hadviselés egészét látták, ő csak a könnyűlovasság, a huszárság harcát, tehát azt, amit *átélt.* Részt vett ő más harcokban is mint a portyázás, látott ő más fegyvernemeket is, mint a huszárság, azonban csak a huszárság életét élte át, és csak azt fejezte ki. Versei egyébként sem valami konkrét csatát írnak le, inkább a vitézek életének morális páthoszát adják vissza. Egy olyan verse van, amely csataleírás („Vitézek, mi lehet..."), de ez sem egy megtörtént harc, hanem általában a portyázó, könnyűlovasság harceljárásának a leírása. Egyike legértékesebb hadtörténelmi dokumentumainknak ebből a korból. Benne van mindaz, ami a huszárság feladata harc előtt, harc közben, biztosító szolgálatban, felderítésben: leírja a hirtelen

[25] Zrínyi a Szigeti veszedelemben Marino példájára felvonultatja az alvilág szörnyeit, „csakhogy Zrínyinél a Szigetvárra özönlő alvilági erők nem valami rendetlen összevisszaságban jelennek meg, mint Marionnál, hanem valóságos csatarendben". *Klaniczay Tibor:* A régi magyar irodalom. Kézirat. Budapest, 1952. I. k. 404. o.

[26] Régi magyar költészet. Budapest, 1904. I. k. 17. o.

rácsapásokból és gyors visszavonulásból álló könnyűlovassági taktikát, sőt arról is szól, hogy a különféle terepeken melyik harcmód a legjobb. Az első versszak természetleírása után a második strófa első sorában a felnyergelt lovai mellett, riadókészültségben lévő végvári huszárságot írja le, amint éppen nyeregbe száll a végvári vonal valamelyik pontján felbukkanó „ellenség hírére". A második sorban az önkéntes portyát, az ellenség területén végzett felderítést és zsákmányszerzést ábrázolja. Mindkét harci mozzanatban „sebesedik, öl, fog, vitézkedik" a huszár. A harmadik versszakban a huszárság feladatairól szól a rendezett, nagy seregekkel kapcsolatban. A huszárok „a roppant sereg előtt távol a sík mezőt széllel nyargalják és nézik", azaz felderítenek. A negyedik versszak a strázsaszolgálatot mutatja be. Az ötödik versszak a harcmező minden részét átnyargaló, hol itt, hol ott felbukkanó, mozgékonyságánál fogva nagy taktikai értékű huszárság apró rajtaütéseit írja le, „midőn mint jó sólymok, mezőn széllel járnak, vagdalkoznak és futtatnak." Felderítés, biztosítás, rajtaütés: a könnyűlovasság klasszikus feladatai ezek még néhány évszázadon keresztül Európában.[27] A hatodik szakaszban a lovascsaták dinamikáját látjuk, az előrefeszített kopjával, teljes vágtában végrehajtott zárt roham képét: a sikertelen roham után az ellenség nem rendült meg és ellenáll, „súlyosan vagyon az dolog harcokon", a vitézek visszafordulnak és „arcul reá térvén üzőt sokszor megvernek." A hetedik versszak a harcok színterét írja le, a nyolcadik az okozott és elszenvedett veszteségeket. Bizony ebben a mozgékony hadviselésben sok fejet lehetett szedni, de sokan ott is maradtak temetetlenül a harcmezőn: „Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek." Az utolsó versszak a huszárok dicsérete. Világhíre van már a huszárságnak: „Kiknek ez világon szerteszerént vagyon mindeneknél jó neve." És ez nem volt túlzás. Már a schmalkaldeni háború magyar huszárjairól is azt mondták, hogy „nemcsak a leghasznosabb, de a legszükségesebb katonaság is".[28] És nemhiába olyan előzékeny a zsold dolgában a magyar huszárokat felfogadó Zamojszkij lengyel kancellár, hogy a toborzással megbízott Balassi ezt válaszolja: „E levél olvasásáról felbuzdulva... bízom abban is, hogy egyáltalán nem történhetik meg, hogy én és katonáim... illő zsoldunktól elüttessünk."[29] A „Vitézek mi lehet" kezdetű vers is tökéletes kép a huszárság harcmódjáról, de mégsem tudatos hadművészeti elmélkedés. A páratlan tehetségű költő intuitív lényeglátása. A vers szerzője örömmel örömmel vetette bele magát a harc forgatagába, gyakorolta a könnyűlovasság taktikáját, de nem elmélkedett felette.

„Aggasztó bánat" és a „békességes élet"

Balassi életírói mind megegyeznek abban, hogy az igazi, a nekivaló élet a vitézi élet volt. Ezt Balassi maga is állította: „Ne véljen uram senki olyan bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet... Bezeg ha valamely szorgos gondot biznának reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kik-kintelen distrahálnom kellene az elmémet az Virtus gyakorlására, elhadnám Krakkót érette, s úgy el is távoztathatnám az embe-

[27] Például 200 évvel később, Mária Terézia és Nagy Frigyes háborújában a zseniális hadvezér összes számításait keresztülhúzta a hadseregét körülrajzó magyar huszárság, mely minden szándékát kipuhatolta, a külvilágtól elzárta, utánpótlását elvágta, futárjait elfogta.

[28] *Károlyi Árpád:* Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. *Századok,* 1877. 843. o.

[29] BÖM 376. o.

rek rágalmazását, mert az mindennapi munka és fáradság az testet is megenyhítené az hivolkodásban."[30] Számára a vitézi élet, a lovaglás, a vadászat, a természetben való élés, a fegyver forgatása, a bajtársi közösség életszükséglet volt. Régi lélektani megfigyelés az, hogy a megfelelő környezet elősegíti az én integrációját, a lélek harmóniáját, sőt növeli az életkedvet is. A táj, a lovak, a bajtársak, a jó fegyverek, az élet örömforrásai Balassi számára. Az élet zűrzavaraiból, a szerelemi kínlódásokból a vitézi élet egyszerűségéhez menekül vissza.

Balassi életének színterei: a XVI. század magyar társadalma, a szerelem, a költészet és a vitézi élet. A vitézi életen kívül egyik sem adott neki megnyugvást. A társadalom nem ismerte fel Balassi értékét. Barátja és hű tanítványa, Rimay János mondta: „De bizonnyal hiszem azt én, hogy ha ennek a mi Alcibiadesünknek is (hogy igy szóljak) jószáginak és elméje gyümölcsének adatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kiteregethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna."[31] Valójában nem volt „elméje gyümölcsének" piaca. Élete szinte példázza a társadalmi szintjükről lehulló emberek sorsát: az örökölt, igényelt életszínvonalnak és a való helyzetnek feloldhatatlan ellentétét. Apja mellett még a társadalmi érvényesülés és elismerés legmagasabb szintjén élt, igényei ehhez igazodnak. Az életét csak apja módjára, gazdagságban és hatalomban tudta elképzelni. A jelennel kibékülni nem tudott, sorsát nem fogadta el, de ahhoz, hogy kis törtetők módjára előreküzdje magát, sem türelme, sem képessége nem volt. Amit felajánlottak számára, azt keveselte, amit ő kívánt, azt sokallták. Az apát a zólyomi főkapitányság még megillette, a fiát még a palotai kapitányságra sem tartották érdemesnek. Léván csak egyszerű kapitány lehetett volna, ő vezető tisztségre tartotta alkalmasnak magát. Alkata szerint sem volt arra teremtve, hogy érvényesülhessen, mert befelé forduló lélek volt, magatartásának normáit önmagából merítette. A társadalom szabályai, a törvények nem nyújtottak számára biztos támaszt a tájékozódásban, sőt szinte gyerekes naivitással csetlett-botlott közöttük. Bámulatosan otthon volt kora jogtudományában és teológiájában, azonban mindez csak elméleti kincs maradt számára: házassági és birtokpereiben egyremásra ütközik bele a paragrafusokba, illetve a paragrafusokat akarja saját céljához és igényeihez hozzáigazítani, ahogyan Eckhardt írja: „Képtelen jogi ügyekben egyenesen, tárgyszerűen okoskodni. Érzelmeihez, érdekeihez gyűjti az érveket..."[32] Nem is csoda, hogy állandó bonyodalmai voltak az életben. Ő, aki semmivel sem volt kapzsibb, erőszakosabb, hatalomvágyóbb, mint kortársai, a „község csudájává" válik. A világ tehát csak „aggasztó bánatot" tartogat a számára, és csak az Isten segítheti meg őt „kit a világ által" és csúfol.

Életének másik színterén, Vénus birodalmában is csak keserűség a része. Férfiasságának ereje ellenállhatatlanul sodorta a nők felé. Rimay a haragon kívül csak a bujaságot találta nála kivetnivalónak. Ő maga finomkodva ír róla egyik ifjúkori versében: „Mondják, jövendülők bizonnyal énnekem, Hogy születésemben Vénus megkért engem Arra, hogy csak magának szolgáltasson velem." Ebben bővérű kortársaihoz hasonlított. De ő érzelmileg is belebonyolódott szerelmi ügyeibe. Még kisebb szerelmi ügyei is sok problémát okoztak számára. Amilyen hamar tüzet fogott, ugyanolyan hamar kiábrándult. Egy-egy új szerelme elnyeréséért testi és lelki erejének minden tartalékát latba vetette,

[30] Öccséhez, Balassi Ferenchez írt levele Krakkóból, 1590-ben: uo. 379–380. o.

[31] Uo. 379. o.

[32] *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 110. o. Hasonló, igen találó megjegyzések még ilyen vonatkozásban a 80. oldalon és a szerző Balassi Bálint c. művc 69. oldalán.

de egy nő mellett nem tudott sokáig megmaradni. Azonban mindez nem ment könnyen és problémái voltak: „Megyek?[33] már nem tudom, ha látom, hogy én el nem hagyhatom, Noha kínját vallom, de válnom tüle nem kívánkozhatom, Szeretném penig azt, ki fáraszt, sok buért, mi hasznom? Hát meggyek, ellene vétsek-é? Ó, azt sem lehet, mert szánom." Szerelem nélküli életét értelmetlennek látja, szerelemmel elviselhetetlennek. Életében rengeteg szerelmi sikere volt, házasságában és legnagyobb szerelmében azonban teljes balsiker volt osztályrésze.

Társadalom és szerelem elviselhetetlen gyötrelmeket, nyugtalanságot, megalázást hoztak számára, de a költészet, életének harmadik színtere sem adott nyugalmat. Kényszer hajtja az írásra, ki kell fejeznie magát, élményei versbe kívánkoznak: „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya." Minden alkotó előtt ismerős állapot ez: a bennünk uralkodó érzelmi, gondolati zavar megszüntetése és kifejezése, formába öntése: parancs, kényszerítő erő. Amíg e parancsnak nem tehetünk eleget, az élet szinte elviselhetetlen, értelmetlen. Balassi „írt, mert írnia kellett".[34] Az írás életének mozgatója, de egyben keresztje is. Egyszerű, gondtalan életet élni – ez minden vágya. Ezért akarta tűzre vetni a verseket is: „Ti penig szerzettem átkozott sok versek, Bunál kik egyebet nekem nem nyertetek, Tüzben mind fejenként égjetek, vesszetek, Mert haszontalanok, jót nem érdemeltek", vágyakozása a végekbe: menekülés a társadalom rengetegének útvesztőjéből, menekülés a „kegyesek gonosz kedvitől", menekülés az alkotás kínzó vajúdásaitól, az egyszerűség, a derű, a világos, áttekinthető viszonylatok birodalmába: a vitézek közé. Íme költészetének ez az alaphangja. Balassi ragaszkodásában a katonaélethez kétségtelenül része volt az érvényesülésnek és megélhetésnek is, és az is bizonyos, hogy a végvári élet erkölcsi tartalma nagy hatással volt rá és vonzotta. Főként mégis nélkülözhetetlen lelki és testi szükséglet volt számára: a katonaéletben biztos belső támaszra lelt. A végvári katona életét a megszokott életrend, a pontosan körülhatárolt feladatok és kötelességek áttekinthető rendszere, az élet dolgaiban való tájékozódás egyszerűsége, az alárendeltségből adódó gondtalanság, egyszóval a problémamentesség jellemezte. Minden olyan páratlanul egyszerű. A barát barát, az ellenség ellenség. Mennyivel egyszerűbb itt tájékozódni, mennyivel biztosabb itt élni, mint a társadalomban, ahol az ellenséget nem karddal, hanem paragrafusokkal kell elintézni. „Mert csuda most ez a világ! Nincsen is háromnál több, akinek én higgyek!"[35] – írja. Vissza tehát a vitézek közé, ahol a kardok csattogása kellemesebb a fülnek, mint a világban a végtelen pereket író tollak percegése, és ahol a csatakiáltás és halálüvöltés nem olyan hangos, mint a rágalmazók suttogása. „Künn harcizaj, benn végre csend"[36] – írja találóan Eckhardt –, mert hőse a vitézek között, a harc zajában találja meg lelke csendjét és békességét.

Verseiből és leveleiből szinte kitapintható a vitézi életnek eme megnyugtató hatása. 1583-ban, Losonczy Annával való szakítása után diadalmasan tör ki lelkéből a megkönnyebbülés: „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek, Szerelemtül nincsen bántása én lelkemnek, Vagyok békességes, Én elmém is csendesz, Nincs gyötrelme lelkemnek." Mitől lett elméje „csendesz"? A katona élettől: „Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével Gyülésben indulván jó ruhás legényekkel, Hozzám hasonlókkal, Vitéz ifjakkal, Nem kehegő vénekkel."

[33] meggyek? = mit tegyek?
[34] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 98. o.
[35] BÖM 367. o.
[36] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 105. o.

Akinek „az szolgálatra sem lévén hivatala"

Balassi mindent elkövetett azért, hogy megkapja valamelyik jelentősebb vár kapitányságát. Tizenhárom éven keresztül kérvényez, könyörög, minden eredmény nélkül. Mi volt ennek az oka? Teljesen hasznavehetetlen katona lett volna, amint azt Takáts Sándor állítja?[37] Vagy az összeesküvéssel vádolt Balassi János fiát az udvar gyanuja kisérte? Talán Báthory Istvánnal való kapcsolatát nem tudták feledni? Rendezetlen magánélete, botrányai vágták volna el katonai érvényesülésének az útját? Okmányszerű adatok alapján nem adhatunk határozott választ ezekre a kérdésekre. Nem mutatható ki pontosan, hogy az udvarnál, a kormányszerveknél és a Haditanácsnál milyen érvek és ellenérvek szólaltak meg mellette és ellene. Nem tudjuk, hogy fontos pillanatokban, amikor döntésről volt szó, mennyit nyomhattak latba kétségtelen érdemei és tagadhatatlan hibái. Az adatok alapján néhány feltevést állítunk fel.

Huszártiszt bajtársainál semmilyen tekintetben nem lehetett alábbvaló, sőt úgy látszik, hogy a végvári vitézek között katonai tekintélynek számított. Így kellett lennie, hiszen megválasztják vállalkozást vezető parancsnoknak és hajlandók vezetése alatt harcra indulni. A hatvani, dömsödi és gyarmati vállakozásokban, melyek sikertelen kimenetele miatt Takáts Sándor elmarasztalta,[38] Balassi volt a parancsnok. Sőt a dömsödi vállalkozásban több vár katonasága az ő kardja alatt vett részt: az egriek, tokajiak, a diósgyőriek, ónodiak, cserepiek és sirokiak. Mivel ezeket a vállalkozásokat a végbeliek a felsőség engedélye, sőt parancsa ellenére hajtották végre, nyilvánvaló, hogy Balassit sem felülről jelölték ki a vezetésre, hanem a „vitézi község" választotta meg. Ez pedig elismerés volt, a legmagasabb elismerés, mert olyanoktól származott, akik teljesen közelről ismerték és bíztak a vezetésében. Hogy egyik vállalkozása sem sikerült, ez még nem döntő érv ellene. Természetesen egy katona értékelésénél a siker a legdöntőbb tényező, de a sikertelenség önmagában még nem bizonyíték. A leghelyesebben kitervelt és végrehajtott vállalkozásba is könnyen beleszólhatott a szerencse. Balassit a róla fennmaradt adatok alapján mint harcászati vezetőt elmarasztalni nem lehet. Hasonló balsikerben a kor minden huszártisztjének volt része. A katonai kíválósága miatt helyettes főkapitányságí rangra

[37] „A végekben csak a jeles vitézeknek és hősöknek neve járt szájról-szájra, a végbeliek csak az ilyenek nevét és tetteit örökítették meg leveleikben. De akit az ellenség gyakran megvert, aki olyankor is megtérőt fuvatott, amikor más még a 'hozzá vitézek, hozzá'-nál tartott: aki a legelső magyar végházból is búcsúvétlen távozott, ennek neve és tisztessége hogy is öregedhetett volna?" *Takáts:* Régi idők, régi emberek. i. m. 128–129. o. Eltekintve attól, hogy negatív bizonyítékok alapján, tehát abból, hogy a rendelkezésünkre álló – pontosabban Takáts rendelkezésére álló – levéltári anyag nem emlékezik meg Balassiról, következtetni nem lehet, látni fogjuk a későbbiekben, hogy vannak Balassi mellett szóló pozitív adatok is, méghozzá szép számmal. Különben Takáts csodálatos következetlenséggel alkotta meg véleményét. Miután egész munkásságán az a helyes felismerés vonul végig, hogy a bécsi udvar elnyomta a magyar honvédelem ügyét, és nem engedte érvényesülni a magyar katonai tehetségeket, Balassival kapcsolatban helyesli a mellőzést és a bizalmatlanságot. „Így állván a dolog, könnyű megértenünk, hogy miért nem bíztak Ballasában... még holmi kiseb palánk kapitányságát sem bízták rá." Uo. 130. o.

Más helyen viszont a legnagyobb elismerés hangján ír Balassi katonai kvalitásairól: „Saját katonái, akik kardja alatt szolgáltak, hősnek (hérosnak) mondták őt. S Balassi megérdemelte ezt a nevet, mert hiszen ő is hozzájárult ahhoz, hogy az egriek vitézsége az egész országban példának állíttatott." Régi magyar katonák és generálisok. 2. kiad. Budapest, é. n. 221. o.

Szükségesnek tartottuk ezeket a megjegyzéseket, mert a Balassiról kialakított vélemények közül Takátsé a legelterjedtebb még az irodalomtörténetileg műveltekné is. Ezért van az, hogy sokan Balassiban egy magyar Villont látnak, akinek csak annyiban volt köze a végvárak vitézeihez, amennyiben közöttük rablásra nyílt alkalom. Ez a vélemény még Eckhardtnak úgyszólván mindent tisztázó munkássága után is tovább lappang.

[38] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. Budapest, 1915. I. k. 369. és köv. o.

emelkedett híres Thury György hírnevét sem csorbította az a tény, hogy a török túljárt az eszén, lesre csalta és ennek következményeként ő maga és 300 jó magyar vitéz halálát lelte. Viszont meggyőző bizonyítékaink is vannak arról, hogy Balassi jó harcos és jó harcászati vezető volt. Szokás volt abban az időben, hogy a vitézek szolgálataik jutalmaként birtokadományért folyamodtak. Kérésüket először a vitézi község tárgyalta. Balassi egri szolgálata idejében két vitéz társával együtt folyamodott ilyen birtokadományért, s ezt a vitézi község támogatta.[39]

Azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy ő maga gyakran hivatkozott katonai érdemeire elöljárói előtt. Ha nem lettek volna érdemei, nem mert volna hivatkozni rájuk.[40] Érdemeit katonai elöljárói is elismerték. Rueber kassai főkapitány Balassi említett, a vitézi község által felterjesztett kérvényére ezt írta: „a fent nevezett három személy [köztük Balassi – P. G.]... igen érdemes, szinte a legjobb katonák Egerben."[41]

Katonai értékeinek elismerése az is, hogy a lengyelek igyekeztek szolgálatát megnyerni, és igen kedvező feltételek mellett szerződtették katonáival együtt. Katonai hírneve még halála után 60 évvel is élt. 1653-ban, a Balassi Imrét grófi rangra emelő okirat miután felsorolja őseinek, Balassi Menyhértnek, Jánosnak és Ferencnek érdemeit, így folytatja: „Hogy ne is beszéljünk Balassi Bálintról, aki Pallas és Mars művelésében rendkívüli hírt szerzett magának."[42]

Mi volt az oka mégis, hogy jó katona létére nem érvényesült? Apjának felségárulási pere nem lehetett döntő, hiszen öccse, Balassi Ferenc igen szép jövővel biztató, egyenletesen emelkedő katonai pályát futott be egészen addig, amíg egy tatár nyíl fiatal életét ki nem oltotta. Erdélyi kapcsolatai miatt? Ilyen kapcsolatai majdnem mindenkinek voltak a királyi Magyarországon. Tudjuk például, hogy Huszár Péter, aki otthagyta a király szolgálatát és Báthory Zsigmondhoz szegődött, kegyelmet nyert, sőt lugosi és karánsebesi bánná nevezték ki.[43]

Balassi bár személyileg bátor katona, jó harcászati vezető, jó taktikus, mégis volt benne egy súlyos katonai hiányosság. Ebben a hibájában véljük megtalálni mellőzöttségének igazi okát. Az igazi katona, a jó hadvezér nemcsak jó taktikus, hanem jó csapattiszt és jó stratéga is. Ez a három katonai tulajdonság nem jár szükségképpen együtt. A csapattiszti szolgálat aprólékos munkát követel, a stratégia inkább nagyvonalúságot.

Ismerve Balassi egyéniségét, nehezen tudjuk elképzelni, hogy jó csapattiszt lett volna. Aligha érdekelték a „laktanyai" szolgálattal járó feladatok és problémák.[44] Hiányzott

[39] Bár ez a folyamodvány nem került elő, azonban a kamarai levelezésből megállapítható, hogy létezett. *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 97. o.

[40] 1588. II. 16-án a szőlősi jószág ügyében ezt írja Ernő főhercseghez: „Fenségedet újra meg újra kérem, kegyeskedjék tekintetbe venni az én régi várakozásomat és a sok pénzt, amit fiatal korom óta különféle végekben elköltöttem, és ha valami kegyet ingathatatlan hűségemmel vagy szakadatlan munkámmal és szolgálatommal kiérdemeltem, hadd érezzem és lássam végre már mit érnek ezen érdemek?" Ugyancsak ebben az ügyben írja Ungnád Dávidhoz: „Megérdemlettem annyira Ő Felsége kegyét, mint Ördög János Úr, ha akár őseim érdemeit, akár Ő Felsége szolgálatában vállalt költségeimet, akár gyakran kipróbált hűségemet, akár pedig a katonai szempontot mérlegelni kegyeskedik." BÖM 364. és 365. o.

[41] „Die obennente drej Personen...wollverdiente, und schier die besten, Kriegsleutt in Erla selen." *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 247. o.

[42] Uo. 212. o.

[43] *Takáts:* Régi kapitányok... i. m. 330. és köv. o.

[44] Természetesen az akkori idők hadseregeinek belső szolgálati rendje nem hasonlítható össze a maival. A ránk maradt hiányos adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a hadseregek élete eléggé pontosan körülhatárolt keretek között folyt. S ha ezek a szabályok nem is voltak minden esetben írásban rögzítve, szokásokká váltak, s mint ilyenek törvényerővel bírtak. Általános érvényű, a hadsereg vezetősége

belőle a csapattiszteket jellemző aprólékos munka szeretete: a legénység fegyverzetének, a lovak patkóinak ellenőrzése, a kora hajnali zabolástól az esti takarodóig való fürkészés a legénység dolgaiban és az istállók félhomályában. Ha meg is tette mindezt – meg kellett tennie – azonban egyre csökkenő érdeklődéssel, nagy kihagyásokkal és fokozódó türelmetlenséggel. Valószínűleg sem kedve, sem türelme nem volt ahhoz, hogy Huszár Péter pápai kapitány módjára minden éjjel végigjárja ellenőrzés céljából a strázsákat.[45] Vagy ahhoz sem érezhetett különösebb kedvet, hogy a csapattiszt számára olyan fontos és kedvelt gyakorlatot, mint amilyen a riadógyakorlat, megszervezze, végrehajtsa és ellenőrizze.[46] Szeretettel nézte a szép tavaszi időben fegyvereikkel és lovaikkal foglalatoskodó vitézeket, és szép versben meg is örökítette a jelenetet. De a művész szemével nézte és nem a katonatiszt szemével. Inkább gyönyörködött bennük, mintsem ellenőrizte őket. Egy csapattiszt, aki leheveredvén katonai közé Marullust fordítja!

Tehát nem volt jó csapattiszt. Ezért nem bíztak rá fontosabb várat, mert ott a vitézség mellé pontosság, fegyelmező készség is kellett, s nélkülözhetetlen volt a szolgálat ellenőrzése is. Közömbössége a szolgálat dolgaival szemben okozta azt is, hogy nem tudott sokáig egy helyben maradni. Bármennyire is szerette a vitézi életet, és bármennyire lelki szükséglet volt számára, mégsem töltötték ki életét a szolgálati élet apróságai.

Hiányzott belőle a stratégiai és a hadtudományi érdeklődés. Nem érdekelték a stratégiának, a szervezésnek, a kiképzésnek, ellátásnak a kérdései.

Erre a katonai fogyatékosságra két dologból következtethetünk. Egyik az, amit már említettünk: költészete csak a huszárság dicsőítése, mintha a várakban nem is lett volna gyalogság. Pedig a gyalogság ebben az időben már nemcsak Nyugat-Európában, de nálunk is döntő fegyvernem. Hiszen éppen a végvári katonai vonal kifejlődése adott lökést a gyalogság fejlődésének is. Nélkülük nem lehet a várakat megvédeni, és várak kapitányai egyre kérik, hogy az őrséget gyalogsággal erősítsék meg.[47] És itt van már a török legfélelmetesebb ellensége, a portyázó harcok nélkülözhetetlen fegyverneme, a magyar könnyűgyalogság, a hajdúk! Ott vannak a várakban mindenütt, és létszámunk már 1554-ben nagyobb volt, mint a huszárságé.[48]

Szinte igazságtalan és méltánytalan a gyalogságnak ez a mellőzése Balassi költészetében, hiszen az jóban-rosszban osztozott a huszársággal. Sőt inkább csak a rosszban. A gyalogság vállán volt a szolgálat legnehezebb része, éjjel csak ők adják az őrséget és

által kibocsátott szabályzatok abban az időben nem igen voltak. Inkább katonai kézikönyvekről, mindentudó kis „Discursusok"-ról tudunk, melyeket egy-egy tapasztalt hadvezér vagy a hadtudományokért lelkesedő műkedvelő – mint Machiavelli – írtak. Balassi idején ilyen kézikönyv volt *Schwendi Lázár:* Kriegs-Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesen (Frankfurt a. M. 1593.) c. könyve, mely részletesen foglalkozik a táborozás, a menet, az ellátás, a katonai fegyelmezés és büntető bíráskodás kérdéseivel, az őrszolgálattal stb. 1616-ból származik az első magyar nyelvű „Hadi szabály" gyűjtemény is. (Lásd *Gömöry Gusztáv:* Hadi szabályok a magyar lovasság és hajdúk számára a harmincéves háború előtti időszakból. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1891. 148–152. o.) A végvárak belső szolgálatának rendjét rendtartások szabályozták, melyek főleg az őrszolgálattal, a fizetési renddel, az ellátás kérdéseivel, fegyverek gondozásával foglalkoztak. Lásd *Takáts:* Magyar erősségek. Rajzok a török világból. II. k.; *Rohonyi Gyula:* A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzataiból. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1954. 1. sz. 233–255. o.

[45] *Takáts:* Régi kapitányok... i. m. 322. o.

[46] Hogy ezek a riadógyakorlatok miképpen zajlottak le, nem tudjuk. Mindenesetre kellett, hogy legyenek, mivel a vár védelmi tervének megfelelő csoportosítást csak alapos gyakorlás után vehették fel a várak őrségei még éjjel is. Minden csapatnak meg volt a maga pontosan kiszabott helye: a lovasság a huszárvárban gyülekezett, vagy a vár piacán, a gyalogság megszállta a bástyákat és a falakat. Takáts: Rajzok II.köt. 117-118. l.

[47] *Takáts Sándor:* A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 14. és k. o.

[48] *Demkó Kálmán:* Magyarország hadereje a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1916., 1917. (4 közl.) A gyalogság létszáma ekkor 8420 fő, a lovasságé 5997 fő.

nappal pedig a vár berendezéseit javítják. Még a korbeli jelentés is szánakozva ír a hajdúk sanyarú sorsáról: „Éjjel strázsát áll, verraszt czirkál, vártán hál, nappal penig a kapun vagyon. Minden szolgálat csak rajtok vagyon szegényeken."[49] És a végvári életben annyira fontos zsákmányszerzés tekintetében is sokkal hátrányosabb helyzetben vannak, mint a huszárok: ezek lóra pattanva máris ott teremhettek valamelyik hódoltsági falu határában vagy török vár alatt, és bő zsákmánnyal térhettek vissza. A gyalogságnál ez nem ment ilyen könnyen, a jó lovakon járó törökök egykettőre utolérhették őket. De a harcban is a gyalogságra hárult a legnehezebb feladat. A huszárok, ha a helyzet rosszra fordult, lovaik sebes vágtájában menedéket találhattak, míg a gyalogság igen sokszor ott pusztult a harcmezőn.[50] Ott volt a gyalogság Balassi szemei előtt. Látta, látnia kellett őket, de egy szóval sem emlékezett meg róluk: nem tartoztak bele az ő világába, s a közvetlen élmények nagy énekese miért törődött volna velük?

Közömbös volt a katonai tudományokkal szemben is. Olvasta Machiavelli könyvét „Az államról", s Rimayhoz írt levelében csak ennyit jegyez meg róla: „Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékezetire küldtem két könyvet is... Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tisztnek igazgatása módjában annyit én nem okoskodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából."[51] A könyvből tehát csak a politikai tanulságok ragadták meg, holott mintegy harminc fejezete tisztán csak katonai kérdésekkel foglalkozik. Machiavelli korának nemcsak legnagyobb politikai írója volt, hanem katonai teoretikusa is. Korának hadtudományi problémái közül a két legfontosabbat felismerte: a nemzeti, állandó hadsereg és a gyalogság jelentőségét. Művében ezenkívül benne van a kor katonai elméletének egész problematikája: a tüzérség alkalmazásának kérdései, a várharc, a gyalogság és a lovasság viszonya, a kiképzés fontossága, a szervezés, a vezetés leglényegesebb problémái.

Szinte érthetetlen, hogy Balassi, korának egyik legműveltebb embere, ennyire közömbös maradjon az általa is gyakorolt és kedvelt hadi mesterség elméletével szemben. Talán az tette szkeptikussá a hadi tudományok iránt, hogy mindaz, ami ennek a jegyében folyt: a török ellen viselt nyugati háború, teljesen eredménytelen maradt? Hogy mindegyik birodalmi hadsereg, legyen az bármilyen erős, itt Magyarországon a török ellen nem tud eredményt elérni és csúfosan felbomlik, szinte szétmállik? Hogy minden nyugati haditudomány ellenére az egyetlen eredményes eljárás a törökkel szemben a magyar hadak portyázó harcmodora? Lehet, hogy a közvetlenül tapasztalt tények ereje befolyásolta és emiatt nem tarthatta sokra a Nyugat hadi elméletét. De éppen azért, mert így volt, mert a tények ennyire megcáfolták az elméletet, miért nem váltott ki belőle ellenkezést? Miért nem kezdett vitába a lovas tiszt Machiavellinek ilyen kijelentésével, hogy „a hadsereg alappillére és idege, amivel a legtöbbet kell törődni, a gyalogság"?[52] Machiavellinek a nemzeti hadsereg felállítására és a zsoldosok használhatatlanságára vonatkozó kijelentései semmilyen gondolatot nem keltettek benne akkor, amikor a ma-

[49] *Takáts:* A magyar gyalogság... i. m. 28. o.

[50] Balassi János, Bálint apja, 1562-ben vereséget szenvedett a töröktől. A vereség oka az volt, hogy a lovasság magára hagyta a gyalogságot: „Lovasaink pedig... anélkül, hogy megütköztek volna az ellenséggel, elfutottak és engem a gyalogsággal együtt ott hagytak." *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 93–94. o. Ugyanilyen eset fordult elő 1577-ben Győrnél, 1587-ben Buda alatt, 1592-ben Szikszónál. *Takáts:* Rajzok... i. m.

[51] Balassi levele Rimayhoz. 1591 januárjában. A két könyv közül az egyik „Az államról" latin fordítása: Disputatio de Republic... (az általunk használt német fordítás címe: Vom Staate). A másik könyv címét nem tudjuk. BÖM 381. o.

[52] *Machiavelli:* Vom Staate. i. m. 246. o.

gyar katonaságot mindenütt idegen zsoldosokkal akarja helyettesíteni a bécsi udvar? A végvári harcokban felnőtt és várkapitányságra pályázó katonáknak nem ragadta meg a figyelmét Machiavelli kijelentése, hogy várak építése teljesen felesleges, mert „jó hadsereggel rendelkező országnak nem szükségesek várak, ahol pedig nincs hadsereg, ott haszontalanok."[53] Machiavelli éles szemmel felismerte, hogy a hadsereg szabályozott csatarendje, nemcsak taktikai szempontból fontos, hanem a hadsereg harci morálja miatt is „A rend az, ami igazi bátorságot és kedvet szül. A jó csatarend állandóan új bátorságot és új tüzet ad." És más helyen: „A hadsereget nemcsak azért kell sorban és rendben felállítani, hogy rendezetten harcoljon, hanem azért is, nehogy valami véletlenség zavart idézzen elő."[54] Tehát a hadakat egységes, zárt tömegekben kell felállítani és módszeres eljárással kell csatába vinni. Mindez egészen más, mint a végvári harcok gyors, rajtaütő taktikája, melyekben nincs szabályszerű felállítás, tagolt harcrend, hanem a kis csoportok terephez alkalmazkodó önálló mozgása, gyors rácsapása és hirtelen visszavonulása. Úgy látszik, mindez Balassiban nem indított meg semmi különösebb reakciót, pedig nála kisebb költők felismerték és kifejezték, ahogyan ezt már más helyen is kifejtettük.[55] A magyar hadtörténelem alapvető ellentmondásáról van szó, a portyázó és reguláris hadviselés ellentétéről, melynek feloldása és kiegyenlítése tette Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, Zrínyi Miklóst, II. Rákóczi Ferencet nagy hadvezérré.[56]

A katonai elmélettel szemben való közömbössége miatt nem volt „ez az mi elmés tudós Balassi Bálintunk"[57] egyben tudós vitéz is. Pedig ahhoz, hogy valaki a katonai pályán érvényesülhessen, hogy magasabb beosztásokat nyerjen, például, hogy valamelyik nevesebb vár kapitánya lehessen, ilyen „tudós vitéznek" kellett lennie.[58] A stratégiai tudás Balassi Bálintban hiányzott, pedig apjánál megvolt. Bálint kiváló taktikai érzékkel szervezte meg vállalkozásait, jól felmérte a vállalkozások közvetlen környékének erőviszonyait, de a stratégiai helyzet egésze nem érdekelte úgy, mint apját, aki a várait fenyegető veszélyen túl, a török egész hadseregének terveire akart kicsikarni adatokat az elfogott török főtisztből.[59]

Balassi Bálint nem érvényesült a katonai pályán, de amint látjuk, nem is érvényesülhetett. Tehát afelett való „morgolódása", hogy „az szolgálatra sem lévén hivatala" nem volt egészen jogosult.

A hősi halál

A katona Balassi arcképének megrajzolásánál kitértünk egyéni, testi, fizikai adottságaira, kiemeltük taktikai vezető képességeit, igyekeztünk magyarázatot találni katonai

[53] *Machiavelli:* Vom Staate. i. m. 270. o.

[54] Uo. 432. és 371. o.

[55] Adatok az álkuruc balladák vitájához. Kézirat. [Megjelent: *Perjés Géza:* Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1957. 4. sz. 313–324. o. – a Szerk.]

[56] Közismert dolog, hogy Rákóczi mennyire fontosnak tartotta a reguláris hadviselést. Zrínyi pedig majdnem ugyanazt mondja, amit Machiavelli: „Rendeld meg táborodat, a seregeidet, ha akarod, hogy confusio ne jöjjön köziben." Zrínyi hadtudományi munkái. i. m: 317. o.

[57] Rimay írja róla, lásd *Dézsi:* i. m. 11 o.

[58] Így pl. 1557-ben Eger kapitányságát nem kaphatta meg Kisserényi Mihály, mert „Eger várába hadban jártas, harcon fogott és tudós vitéz kell s nem olyan, mint Kisserényi" *Takáts:* Régi kapitányok. i. m. 199. o.

[59] Lásd az 1575-ben Ali vajdával felvett vallomási jegyzőkönyvet. *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 62. és köv. o.

pályafutásának sikertelenségére, rámutattunk a katonai elmélettel szemben tanúsított közömbösségére. Láttuk mint a XVI–XVII. századi sajátos magyar vitézi erkölcs énekesét. Kutatásaink legérdekesebb eredménye, hogy a katona Balassi tetteiben, ugyanúgy mint a költő Balassiéban, valami csalhatatlan biztos érzék, ösztönösség nyilvánul meg. „A legdrámaibb benne a zseni ösztönös munkálása, sikeres küzdelme a kifejezésért egy olyan nyelv eszközeivel, mely addig csak egyszerű igényekre volt berendezve" írja a költő Balassiról Eckhardt Sándor,[60] de ugyanez áll a katonára is. Ösztönösen felismerte a magyar huszárok hadtörténelmi jelentőségét, a portyázó harc fontosságát. És ahogyan a költő ösztönös biztonságával írta szerelemi verseit olyan időkben, amikor senki „az szerelmi argumentumában való énekének munkáját nem javalja penig, sőt kárhoztatná"[61] – ugyanúgy a katona is biztos érzékkel választja a könnyűlovasságot és a portyázó taktikát olyan időben, amikor az leszorul a hadi tudomány perifériájára. Láttuk, hogy a vitézi élet igenlése is elsősorban ösztönös választás volt a társadalom, a szerelem és a belső feszültség bajaival és zavaró érzésével szemben. Ösztönös biztonsággal ragadta meg és fejezte ki a magyar vitézi erkölcsöt és látta meg taktikát formáló erejét. S mindaz, amit verseiben leírt, a lovak, a fegyverek, a táj, a vadászat, a bajtársak – a huszártiszt élményanyaga, de egyben a XVI. század hadtörténelmi valóságának szerves részei. A zseni ösztönös biztonsága ez – bár egyúttal forrása is katonai korlátainak.

Nem lenne azonban teljes ábrázolásunk, ha a katona Balassinak csak az ösztönösségét emelnénk ki. Zaklatott élete ellentmondásainak feloldása a hősi halálban, a vitézi erkölcs tettel való bizonyítása tudatos volt. Maga választotta, tudatosan akarta, és ezzel vált a magyar katona örök mintaképévé, ezzel tette fel a koronát művére. Úgy fejezte be az életét, ahogyan az a katona ember számára a legszebb. „Az ember az egész életét úgy rendelje el, hogy jól halhasson meg, mert finis coronat opus" – mondta Zrínyi.[62]

Hősi halála Esztergom alatt a hazáért vállalt magasztos áldozat. „Hiszen azt akartuk atyánk, hogy így legyen" – mondotta halálos ágyán, és így lett a magyar irodalom nagy mestere, a vitézi élet ösztönös énekese, a XVI. század egyetlen lehetséges magyar életformájának tudatos elfogadója és kiteljesítője.

[60] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 219. o.
[61] Rimay szavai *Dézsi:* i. m. 10. o.
[62] Zrínyi hadtudományi munkái. i. m. 360. o.

Géza Perjés

THE SOLDIER BÁLINT BALASSI

Summary

In the study that was written half a century ago, the recently deceased great military historian treats the military merits and the personal qualities of Bálint Balassi, representative of Hungarian renaissance lyric poetry in world literature, who participated in and recorded the anti-Ottoman frontier fights of the 16th century. The examination is based on Balassi's poems, on the consideration that his songs of heroes reflect the military experience in the first place.

When portraying the soldier Balassi, the study touches upon his personal and physical characteristics, emphasises his talent as a military tactician, and seeks explanation for the failure of his military career. It also points out Balassi's indifference towards military theory. The author introduces the poet as the lyricist of the peculiar 16th–17th century Hungarian knightly morals. The most interesting consequence of the research is that the soldier, as well as the poet Balassi was driven by some unerring instinct in his deeds. Thus, he realised the military historical significance of the Hungarian hussars and the importance of raids. As a poet, he wrote his love poems with a spontaneous certainty in the days when this was not advised but disapproved, and likewise, as a soldier, he chose the light cavalry and the raids as topics for his verse, when these tactics were forced onto the periphery of military science. All that he wrote in his poems about horses, weapons, the landscape, hunting and the comrades, reflect the experience of the hussar officer, and represent an integral part of 16th century military history reality.

At the end of the study, the author deals with Balassi's death during the siege of Esztergom in 1595, where he was killed in action. In the author's opinion, his death was a resolution to the contradictions of his hectic life, a deliberate act to translate the knightly morals into deeds. He chose and desired a hero's death, which accomplished his mission, and makes him the eternal model for the Hungarian soldier. "Why, Our Father, this is what we wanted to happen", he said in the hour of his death, thus becoming a great master of Hungarian literature and an instinctive poet of knightly manners, who consciously adopted and accomplished the only possible way of life in 16th century Hungary.

Géza Perjés

BÁLINT BALASSI LE MILITAIRE

Résumé

Cette étude fut écrite il y a un demi-siècle par Géza Perjés, excellent spécialiste de l'histoire militaire récemment décédé. L'auteur évalue les mérites et les qualités militaires de Bálint Balassi – représentant éminent, aussi au niveau mondial, de la poésie lyrique hongroise et soldat connu des batailles des forteresses des confins – essentiellement sur la base des poèmes de celui-ci, puisqu'il estime que la poésie militaire de Balassi évoque surtout ses expériences personnelles.

L'étude présente aussi les facultés physiques de Balassi, souligne les capacités tactiques de celui-ci et cherche à expliquer l'insuccès de sa carrière militaire en signalant l'indifférence de Balassi envers la théorie militaire. La poésie de Balassi reflète la morale particulière des hommes de guerre hongrois du 16e et 17e siècles. Le plus intéressant résultat de l'auteur de l'étude consiste à révéler la spontanéité et l'instinct indéfectible de Balassi poète mais aussi soldat. En effet, il a décelé instinctivement l'importance historique des hussards hongrois et de leurs incursions. Il écrivait des poèmes d'amour avec l'assurance inconsciente du poète à une époque où c'était déconseillé voire condamné, et de la même manière il parlait avec un instinct indéfectible de la cavalerie

légère et de la tactique d'incursion à une époque où celles-ci étaient reléguées au second plan de l'art militaire. Tout ce qu'il a décrit dans ses poèmes – les chevaux, les armes, les paysages, les compagnons d'armes – reflète à la fois le vécu personnel de l'officier de hussards et la réalité historique du 16e siècle.

Pour finir, l'étude évoque la mort de Balassi, tombé en héros durant le siège d'Esztergom en 1595. Elle souligne que cette mort glorieuse couronnant son œuvre – comme la résolution des contradictions de la vie tourmentée du poète et la preuve concrète de sa morale de guerre – résultait d'une volonté et d'un choix conscients de Balassi qui devint ainsi le modèle éternel du soldat hongrois. «Nous l'avons voulu ainsi notre Père» – disait-il sur son lit de mort. Aussi est-il devenu le grand maître de la littérature hongroise, le chantre spontané de la vie de guerre qui a accepté et vécu pleinement la seule vie possible dans la Hongrie du 16e siècle.

Géza Perjés

DER SOLDAT BÁLINT BALASSI

Resümee

Der vor kurzem verstorbene ausgezeichnete Militärhistoriker bewertet in dieser vor einem halben Jahrhundert verfassten Studie die militärischen Verdienste und Qualitäten von Bálint Balassi, dem Vertreter der ungarischen Renaissance-Lyrik, der Weltliteraturniveau erreichte, zudem bekannter Teilnehmer der Grenzfestungskämpfe war, und diese auch besang. Perjés tut dies in erster Linie anhand der Gedichte von Balassi, und geht dabei davon aus, dass die Heldendichtung von Balassi vor allem der Ausdruck soldatischer Erfahrung ist.

Bei der Skizzierung des Porträts des Soldaten Balassi kommt die Studie auf die individuellen, körperlichen, physischen Anlagen zu sprechen, hebt seine taktischen Führungsfähigkeiten hervor und sucht eine Erklärung für die Erfolglosigkeit seiner militärischen Laufbahn. Die Studie weist auch auf das Desinteresse von Balassi bezüglich der Militärtheorie hin. Perjés stellt den Dichter als den Sänger der eigentümlichen ungarischen Rittermoral des 16–17. Jahrhunderts dar. Das wertvollste Ergebnis seiner Forschungen ist, dass in den Taten des Soldaten Balassi genauso, wie in denen des Dichters Balassi, eine Art unfehlbarer sicherer Sinn, eine Instinktmäßigkeit erkennbar ist. Er erkannte instinktiv die militärgeschichtliche Bedeutung der ungarischen Husaren und die Wichtigkeit der Streifzugskriege. Und genauso, wie der Dichter seine Liebesgedichte mit instinktiver Sicherheit in einer Zeit zu Papier brachte, als dies von niemandem empfohlen, eher allgemein verurteilt wurde, so wählte auch der Soldat mit einem sicheren Sinn die leichte Kavallerie und die Streifzugstaktik in einer Zeit zum Thema seiner Gedichte, als diese an die Peripherie der Militärwissenschaft gedrängt wurden. Alles, was er in seinen Gedichten niederschreibt – die Pferde, die Waffen, die Landschaft, die Jagd und die Kameraden –, all das sind Erlebnisse des Husarenoffiziers, aber zugleich organischer Bestandteil der militärgeschichtlichen Realität des 16. Jahrhunderts.

Die Studie kommt zum Schluss auf den Heldentod von Balassi im Laufe der Belagerung von Esztergom (Gran) im Jahre 1595 zu sprechen. Sie hebt hervor, dass die Auflösung der Widersprüche des geplagten Lebens im Heldentod, der Beleg der Kriegermoral durch eine Tat eine bewusste Handlung gewesen ist. Balassi entschied sich selbst dafür, wollte es bewusst, wurde dadurch zum ewigen Musterbild des ungarischen Soldaten, und setzte damit seinem Werk die Krone auf. „Denn wir wollten ja, Vater, dass es so passiert", sagte er auf dem Sterbebett, und wurde so zum Großmeister der ungarischen Literatur, zum instinktiven Sänger des Kriegerlebens der Grenzgebiete, zu einer Person, die die einzig mögliche ungarische Lebensform im 16. Jahrhundert bewusst akzeptiert und vollendet.

Геза Перьеш

БАЛИНТ БАЛАШШИ, СОЛДАТ

Резюме

В статье, написанной пятьдесят лет тому назад недавно умершим замечательным историографом Гезой Перьеш, автор показывает Балинта Балашши как представителя мирового литературного уровня венгерской лирики эпохи возрождении и вместе с тем как известного участника борьбы венгров с турками в XVI веке, воспевшего воинские доблести венгров. Составитель историографии оценивает заслуги автора главным образом на основании его стихотворений, исходя из тех соображений, что рыцарская поэзия Балашши является прежде всего выражением его военных впечатлений.

При изображении портрета воина Балашши автор статьи останавливается на его индивидуальных, физических и просто человеческих чертах, подчеркивает исключительные способности военного руководителя-тактика, и одновременно ищет ответ на вопрос о том, почему оказалась неудачной военная карьера Балашши. Исследоватль указывает на безразличие Балашши к военной теории. Он представляет поэта как своеобразного певца венгерской рыцарской морали XVI–XVII веков. Самым интересным результатом исследования является то, что в действиях воина Балашши, точно так же как и в творчестве поэта Балашши отчетливо проявляется некое непогрешимое, безошибочное чувство безотчетности. Он инстинктивно опознал военно-историческое значение венгерских гусаров, важность ведения рейдовых боев. И как поэт с инстинктивной уверенностью писал свои любовные стихи в такую эпоху, когда этого никто не советовал, а скорее всего обрекал на проклятие. Будучи же солдатом Балашши с уверенностью избрал легкую кавалерию и тактику рейдовых боев в качестве темы своей поэзии в такое время, когда она уже была вытеснена на периферию военной науки. Все, что он описал в своих стихах: кони, оружие, пейзажи, охота, портреты боевых соратников – все это материал его впечатлений из жизни гусарского офицера и одновременно же органическая часть военно-исторической действительности XVI века.

В заключение статьи автор останавливается на героичской гибели Балинта Балашши при Эстергоме в 1595 году. Исследователь подчеркивает, что в героической гибели поэта-солдата нашло свое выражение разрешение противоречий бурной, сумбурной жизни поэта, что смерть оказалась сознательным стремлением доказать моральным рыцарским подвигом целенаправленность всей деятельности и всей жизни этого человека. Поэт сам выбрал свое призвание, сознательно стремился к подвигу и стал вечным бессмертным примером для венгерского солдата, одновременно возложив корону на свои поэтические произведения. „Ведь так хотели мы, отец наш, чтобы было так"– сказал он на своем смертном одре. И таким образом он стал великим мастером венгерской литературы, иснстинктивным певцом жизни витязей, который сознательно воспринял и довел до совершенства единственно возможную форму венгерской жизни в XVI веке.

VÁRKONYI GÁBOR

BALASSI BÁLINT LENGYELORSZÁGBAN A TIZENÖTÉVES HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Balassi Bálint[1] 1589 szeptemberében rendkívül érdekes körülmények között Lengyelországba indult, ahonnan csak két év elteltével feltehetőleg 1591 végén térhetett haza. Mielőtt Balassi utazásának és lengyelországi tartózkodásának okát és körülményeit régi és újabb adatok segítségével megvizsgálnánk, érdemes feltennünk a kérdést: mit jelentett Lengyelország Balassi Bálint számára? Mit jelentett Lengyelország az Oszmán Birodalom közvetlen fennhatósága alá kerülő, a belső politikai megosztottság által is sújtott XVI. századi magyar társadalom számára?

Lengyel- és Magyarország XVI. századi kapcsolatát a magyar történetírás érthető módon leginkább a török terjeszkedésre adott válaszok fényében értékelte. Waldapfel József a közös érdekek fel nem ismerése miatt korholta a korszak lengyel politikáját. Az Oszmán Birodalommal nagy igyekezettel fenntartott békéről egyenesen úgy ír, hogy a lengyelek „kétes értékű szerződések mögött" bújtak meg.[2] Bárdossy László sem kíméletesebb: „A lengyel király fanyar kedvetlenséggel nézte: hogyan tarthatná magát távol az unt rokon bajaitól."[3] A közelmúlt történetírása már sokkal árnyaltabban fogalmaz: „Lengyelország mindenáron igyekezett a békét fenntartani Isztambullal, de Lengyelország nem fekszik az oszmán hódítás országútján, nem dúl benne polgárháború, és nem osztották még meg külhatalmi érdekek. Zsigmond király jól látta, ami a Visztula partján egyszerű, az a Duna mentén kiszámíthatatlan veszélyekkel jár."[4] Szokolay Katalin megállapítja, hogy II. Lajos ugyan nem kapott segítséget I. Zsigmondtól, és itt elsősorban katonai segítségre kell gondolnunk, de a Jagelló országok közösségében volt valami teljesen szokatlan: „Mégis ez, a XX. században igen felkapott »Jagelló-gondolatnak« nevezett jelenség olyasvalamit fejezett ki, amellyel a korabeli Európában nemigen lehetett találkozni. Különböző népek, vallások, kulturális és civilizációs hagyományok békés együttélését, legalábbis a viták nyugodtabb rendezését, területi gyarapodást, és védelmet a keletről jövő török veszedelemmel szemben"[5] Kelet-Közép-Európa uralkodó családjai közül valóban a Jagelló-dinasztia volt az utolsó, amely ebből a térségből származott, pontosan ismerte a régió etnikai, kulturális sokszínűségét, tisztában volt a régió országainak társadalmi, politikai problémáival és figyelembe vette az egyes országok külpolitikai törekvéseit, elkötelezettségeit is.

A Jagelló-országok eltérő politikai és regionális érdekeltségeire hívja fel a figyelmet Norman Davis, amikor leszögezi, hogy I. Ulászló király tragédiáját okozó várnai expedíció inkább volt magyar, mint lengyel érdek.[6] Leszögezi, hogy a XVI. századi lengyel külpolitika alapelve is az Oszmán Birodalommal fenntartott béke következetes meg-

[1] Tanulmányomban költő nevét az irodalomtudomány által elfogadott formában, *Balassinak*, míg családtagjaiét *Balassának* írom.

[2] *Waldapfel József:* Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. *Egyetemes Philológia Közlöny* 1940. II. (*Waldapfel,* EPhK 1940.) 198–211. o.

[3] *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1992. 47. o.

[4] *R. Várkonyi Ágnes:* Három évszázad Magyarország történetében. I. Budapest, 1999. 34. o.

[5] *Szokolay Katalin:* Lengyelország története. Budapest, 1997. 42. o.

őrzése volt.[7] Ami tehát Magyarország számára létkérdés volt, nem feltétlenül felelt meg a lengyel érdekeknek, összegezhetnénk Davis értékelését. Abban mindenképpen igazat kell adnunk Norman Davisnek, hogy a XV. századi lengyel politikát folyamatosan lekötötte a Német Lovagrenddel való küzdelem, majd a XVI. század elején új vetélytársként jelentkezett a Moszkvai Nagyfejedelemség is. Azt azonban nem felejthetjük el, hogy a XV. század végén már megindult a versenyfutás a lengyelek és a törökök között a Duna-delta, a Fekete-tenger medencéjének megszerzéséért, valamint azt sem, hogy az Oszmán Birodalommal szemben képviselt lengyel békepolitika 1526 után, a Jagellók közép-európai hatalmának összeomlása után erősödött fel.

A magyar és a lengyel királyság politikai, társadalmi, kereskedelmi és gazdasági kapcsolatrendszere a XVI. században már hosszú, a megelőző évszázadokban gyökerező múltra tekinthetett vissza. A század elején a három ország – magyar, lengyel és cseh – királyságát is birtokló Jagellók Közép-Európa jelentős regionális, dinasztikus hatalmának számítottak. II. Lajos halála (1529. augusztus 29.) azonban súlyos sebet ütött a Jagellók dinasztikus hatalmán. Csehországban I. Ferdinánd személyében a Habsburg-dinasztia került a trónra, míg a Magyar Királyság az oszmán politika terjeszkedő szándékának a fenyegetésében a kettős királyválasztás és koronázás eredményeként két részre szakadt.[8] I. (Öreg) Zsigmond lengyel király számára a Jagelló-pozíciók meggyengülése nem is jöhetett volna rosszabbkor. 1525-ben, amikor Albert von Hohenzollern letette a hűségesküt a lengyel királynak, már úgy tűnt, hogy a Jagelló-dinasztia Európa középső részét, az Adriai-tengertől a Balti-tengerig fogja uralni. A Magyar Királyság széthullása, a Jagellók közép-európai térvesztése ezt a tervet hiúsította meg. A Habsburg-dinasztia térnyerése Csehországban pedig azt jelentette, hogy Szilézia már végképp elveszni látszik a lengyel uralkodók számára. Ugyanekkor a lengyel király figyelmét és katonai erejét 1507-től folyamatosan lekötötte a Litvániát támadó Moszkvai Nagyfejedelemség. 1514-ben III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem I. Miksa német-római császárral kötött szövetsége azzal fenyegette a lengyel királyt, hogy egymással szövetséges ellenséges hatalmak fogják körülvenni Lengyelországot. Ebben a kelet-nyugati „harapófogóban" egyedül a Magyarországgal szomszédos déli határ jelenthetett biztonságot.

Magyarország széthullása azért is érintette érzékenyen Lengyelországot, mert ezzel az Oszmán Birodalom az eddig biztonságosnak tartott déli határaihoz jutott közelebb. A Fekete-tenger medencéjében 1484-ben már összecsapott a két hatalom. II. Bajezid szultán éppen a lengyeleket megelőzve foglalta el Kiliát és Akkermant, a Duna-delta két fontos erődjét, majd 1497–1499-es háborúban az oszmánok sikeresen akadályozták meg a lengyeleket Moldva meghódításában. Ebben a háborúban tűnt el végleg az a tatár állam, a Nagy Horda, amely a lengyelek potenciális szövetségese volt – és lehetett volna a későbbiekben – az oszmánok által támogatott és szövetségesi függésben tartott Krimi kánsággal szemben.[9]

Ebben a nehéz külpolitikai és diplomáciai helyzetben érthető, hogy Lengyelország 1526 után igyekezett minden fegyveres konfliktust elkerülni a Balkánon és már Közép-Európában is energikusan terjeszkedő Oszmán Birodalommal. A Habsburgok moszkvai

[6] *Norman Davis:* God's Playground. A History of Poland. Oxford, 1981. (*Davis,* 1981.) 164. o.

[7] *Davis,* 1981. 144. o.

[8] Szapolyai Jánost 1526. nov. 10-én választották és 11-én koronázták, I. Ferdinándot dec. 17-én választották, de csak 1527. nov. 3-án koronázták királlyá.

[9] *Matuz József:* Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. 63. o.

együttműködéssel szemben Lengyelország az 1524-ben megkötött francia szövetségben keresett támaszt. Mivel ugyanebben az időben épültek ki a francia–oszmán kapcsolatok, déli határainak a védelme is arra ösztönözte a lengyel politikát, hogy I. Szulejmán szultánnal a béke fenntartására törekedjen. Az 1533-ban megkötött „örök béke" az elkövetkező egy évszázadra meghatározta a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom kapcsolatát.[10] „A jó és hosszú távú barátságról, amelyet a mi Fényes Portánkkal helyesnek véltél fenntartani, s fiaink is tartsák majd meg, egy írást kértél, hiszen sokat látott és nagy tapasztalatú vagy, és hosszú távú barátság van mögöttünk örökre: Te és mi jóban leszünk, mint ahogy a múltban is barátságot tartottunk és jó akarattal voltunk egymás iránt. [...] A mi részünkről ezt a barátságot mindvégig megőrizzük az egyetlen igaz Istenért, aki az eget és a földet teremtette, és atyáink és őseink lelkéért – a mi részünkről a barátságot és a békét meg fogjuk tartani."[11]

A Jagelló-dinasztia meggyengülésére a lengyel–litván politika a Lublinban létrejött lengyel–litván unióval (1569) válaszolt. Külpolitikai lehetőségei azonban továbbra is behatároltak maradtak. A *Rzeczpospolita* ugyan Európa egyik legnagyobb területű államává vált a maga 815 ezer km²-ével, de a *Dominium Maris Baltici* megvédése sorozatosan háborús erőfeszítéseket követelt a lengyel–litván államtól. Az Oszmán Birodalommal folytatott politikáját éppen ezért továbbra is a béke megőrzésének szándéka vezette, és Lengyelország látványosan távolmaradt a XVI. század utolsó évtizedében kirobbant, magyar terminológia szerinti tizenöt éves háborútól is.

Ez a sommásan előadott politikatörténeti összefoglalás a Lengyel Királyság törökökkel szemben képviselt békepolitikájáról túlságosan is egyszerű lenne, ha nem létezett volna egy „másik" Lengyelország, amely hátországot biztosított Szapolyai Jánosnak, akivel ha talán később is, de a Jagelló-család dinasztikus kapcsolatot létesített. Befogadták fiát, a választott magyar királyt, aki nagyapja nevét felvéve János Zsigmond néven érte el, hogy a keleti Magyar Királyságból létrejött Erdély és a hozzá kapcsolt magyarországi „Részek" fejedelme legyen. Lengyelország neve a XVI. századtól folyamatosan szerepelt a törökellenes nemzetközi koalíció lehetséges tagjai között.[12] A magyar történetírás is sokszor hangsúlyozta, hogy Báthory István lengyel király nagy ívű távlati terve a kelet-európai államok, Lengyelország, Oroszország, Erdély, Moldva és Havasalföld összefogását állította a török ellenes keresztény koalíció középpontjába.[13] Talán a lengyel politikai közvélemény egy részének véleményét is kifejezték Stanisław Orzehowski (1513–1566) lengyel humanista nagy hatású művei. 1543-ban a *De bello adversus Turcas suscipiendo*

[10] Az 1533-as lengyel–török békeszerződés latin nyelvű másolata megtalálható: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Polen I. 2. 1531–1534. A békét előkészítő levelezést, valamint a békét megerősítő királyi oklevelet kiadta: *Dariusz Kołodziejczyk:* Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000. (*Kołodziejczyk,* 2000.) 230–233. o.

[11] „...de la bona e longa amicicia, che con la nostra ecelsa porta aveti avuto teneti giesto (mengiermendo) si abia a mantener per li nostri fioli desendenti, ne aveti richiesto capitolo in scritura, adoncha, perché seti persona di etade e di esperientia molta e per l'amicitia longa ch'é tra voi e noi sempre: Che noi saremo sani, chome per il'pasato manteniremo l'amicitia e benivolentia,..." I. Szulejmán athnáméja I. Zsigmond számára 1533. jan. 28–26. Egykorú olasz másolat. *Kołodziejczyk,* 2000. 231. o.

[12] *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. In *R. Várkonyi Ágnes:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978. 181. o.; *Bóka Éva:* Európa és a török. (Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből). *Világtörténet* 1983/2. (*Bóka,* 1983.) 84–105. o., *Uő:* Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században. Budapest, 2004. (*Bóka,* 2004.)

[13] *Bóka,* 1983. 90. o.

című oratiójában a török elleni háború szükségessége mellett érvelt.[14] 1544-ben Zsigmond lengyel királyhoz címzett irata már *Turcica Secunda* alcímmel jelent meg. Mind a két írás rendkívül gyorsan elterjedt nem csak Lengyelországban, hanem Magyarországon is, és a török ellenes harc propagandájának meghatározó dokumentumaivá váltak. Kiadták őket 1551-ben, a tizenöt éves háború időszakában kétszer is, 1590-ben – amikor Balassi már Lengyelországban tartózkodott – és 1594-ben. A *De bello adversus Turcas suscipiendo*-t 1663-ban, egy újabb török háború előestéjén Bécsben, Mattheus Cosmerovius nyomdájában Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlva, az ő támogatásával ismét megjelentették.[15]

Mindezeket figyelembe véve is a XVII. században Zrínyi Miklós a következőképpen foglalta össze véleményét a lengyelekről: „Lengyel egyik szomszédunk; de ettűl nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is ez elmult hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik, mert Svéciától nem oly securus, hogy más gondolatokat csinálhasson, mert a tatárnak szomszédságában vagyon, mert a kozákkal nem ugy complanálta dolgait, hogy bizodalmas légyen benne, mert a törökkel békessége vagyon, és (a mint ők mondják) ugyan beneficiumokkal is obstringálta török a lengyeleket ez elmult hadakozásokban a tatár segítségével, mert ennek a respublicának nincsen igyekezeti sem az uj jó hirnek, sem az országoknak keresésére, sem acquisitiójára, hanem a maga békével való maradására. Lengyelben azért nincs mit reménlenünk."[16]

Vajon 1589-ben Balassi Bálint is ugyanúgy gondolt a lengyelekre, mint irodalmi életművének, a magyar nyelvű költészet XVII. századi nagy folytatója, Zrínyi Miklós? Zrínyi véleményét egy egészen más politikai viszonyok között levő Lengyelország alakította. Balassi számára Lengyelország még egészen mást jelentett. Első élményeit tizenhat–tizenhét évesen kényszerű menekülés során szerezte. Apját, többek között hamis vádak alapján sógorával, Dobó Istvánnal együtt 1569-ben, Pozsonyban elfogták és felségárulás vádjával vizsgálatot indítottak ellenük.[17] Balassa János megszökött pozsonyi fogságából és Lengyelországba menekült, ahol birtoka is volt. Ide követte őt családja is. Balassi második lengyelországi útja látszólag ismét fogsággal indult. Apja 1575-ben a Báthory István ellen készülődő Bekes Gáspár mellé küldte Erdélybe, de még Erdély határán Balassit Kornis Gáspár huszti kapitány katonái feltartóztatták. Katonáit szétkergették, a menekülő Balassit pedig Hagymássy Kristóf katonái ejtették foglyul. A történet szerint leütötték és sebesülten került Báthory István fogságába.[18] A fogság azonban váratlanul az erdélyi fejedelmi udvart, Báthory István társaságát hozta el Balassi számára.[19]

[14] *Waldapfel,* EPhK 1940. 201. o.

[15] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Apponyi Hungarica 1725.

[16] *Zrínyi Miklós:* Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen antidotum. In *Klaniczay Tibor* (főszerk.), *Kovács Sándor Iván* (szerk.): Zrínyi Könyvtár I. Zrínyi Miklós prózai művei. Budapest, 1985. 211–212. o.

[17] Balassa János fogságáról és szökéséről *Károlyi Árpád:* Adalék Dobó István és Balassa János összeesküvéséhez I., II., III. közlemény. *Századok,* 1879. 398., 488., 564. o.; *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint. Budapest, 2004. (*Eckhardt,* 2004.) 46–51. o.; újabban *Hóvári János:* Hűtlen Dobó. Budapest, 1985.

[18] *Eckhardt,* 2004. 51–52. o.

[19] Balassi erdélyi fogságba esésének történetét Báthory István Mehmet pasa nagyvezírhez írott levele alapján rekonstruálja a kutatás, amelyben Báthory a következőket írja: „Mikor egy szolgánk az Balassi fiát megfogta, egy bottal ütötte volt agyon, kibe megsüketült és az kórság is gyakorlatossággal üti el, úgyannyira vagyon, hogy sem élhet, sem halhat, elvajudt." Közli *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint összes versei és levelei. Budapest, 1955. (Balassi, 1955.) 215–216. o. Balassi „furcsa" erdélyi fogsága hosszú ideje foglalkoztatja az irodalomtörténetírást. Legújabban Kőszeghy Péter vetette fel, hogy elfogása csupán színlelés lehetett, Balassa János célja az volt, hogy udvari környezetbe, Báthory István mellé juttassa fiát. *Kőszeghy Péter:* Balassi Bálint élete. In: Balassi Bálint és kora. Budapest, 2004. 15–18. o.

Báthory magával vitte Lengyelországba (1576), jelen volt Báthory királlyá koronázásán Krakkóban, majd követte őt a Baltikumba, Gdansk alá is. Ott érte őt apja halálának a híre (1577), onnan indult haza, Magyarországra.

Balassi számára, ahogy több erdélyi és magyarországi nemes, fiatal arisztokrata számára is, Lengyelország elsősorban a nyüzsgő városokat, a királyi udvart, új kapcsolatokat, más szóval az érvényesülést jelentette. Amikor Báthory Istvánt a lengyelek királyukká választották a magyar udvari arisztokrácia mozgástere jelentősen leszűkült. Az önálló magyar királyi udvar felbomlása az udvari nemesség számára azzal a következménnyel járt, hogy egy idegen nyelvű és kultúrájú birodalmi udvarhoz, a Habsburgok bécsi udvarához kellett alkalmazkodnia. Csak igen kevesen engedhették meg maguknak, hogy Bécsben házzal, vagy más szálláslehetőséggel rendelkezzenek. Nem csak a vagyon, hanem a várostól való távolság is megszabta, hogy kik és mennyi időt tölthettek a királyi udvarban. Az országos méltóságokat, közigazgatási hivatalokat vagy katonai posztokat betöltő magyar arisztokrácia már csak kötelessége teljesítése miatt sem engedhette meg magának a huzamosabb bécsi tartózkodást.[20] Bécs vonzáskörzete Nyugat-Magyarországra, a hajdani Pannóniára és Északnyugat-Magyarországra terjedt ki. Kelet- és Északkelet-Magyarország arisztokratái Lengyelország, és a formálódó Erdélyi Fejedelemség felé orientálódtak. Báthory István lengyel királysága új színteret nyitott a Bécsből kiszorulóban lévő udvari nemesség, udvari arisztokrácia tagjainak is. Közhelyszámba megy a történetírásban, de alapos statisztikai felmérés még nem készült arról, hogy milyen nagy számban mentek Báthory Istvánnal Lengyelországba erdélyi és magyarországi nemesek. 1577-ben már Prágában is az a hír terjedt el, hogy a Rudolf császár halállal fenyegette azokat a magyarokat, akik Báthory mellé, Lengyelországba mennek.[21] Egy év múlva pedig Rudolf véglegesen is Prágába költöztette udvarát, ezzel szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar udvari arisztokrácia hosszabb időt töltsön a császári és királyi udvarban.

Balassi 1577-ben hazajött Lengyelországból, és ha nagybátyjához írt levelét olvassuk, akkor úgy érezzük, hogy visszatérésén már néhány kortársa is csodálkozhatott: „Az én kijövésemet gondolom, hogy némelyek csudálják s bizon én volnék, ha más míelné, csudálnám, hogy ifjú ember olyan mansuetus fejedelmét, jó urát elhagyja és attól az társaságtól, ki énnékem ott az udvarnál volt, mind király és királné asszony udvara népe közt, megváljon s magát ide gondra, suspitiora és oly életre, ki timoris, et periculi plena est az nyugodalmas és gyönyörűséges életből és az sok deliciákból hozza."[22] Nem kétséges, hogy Báthory lengyelországi udvarában Balassi Bálint jól érezte magát, úgy gondolta, hogy megtalálja a számítását.

Tizenkét év telik el, míg újra útnak indulhat Lengyelország felé. 1589 szeptemberében, amikor a híradások szerint elindult azonban sem ő, sem Lengyelország nem az, mint ami volt 1577-ben. Balassi mögött végeláthatatlan perek sora, örökségéért, becsületéért, hosszabb rövidebb végvári szolgálat Egerben és Érsekújváron, egy kalandos, de végeredményében sikertelen házasság és egy szintén sikertelen házassági kísérlet állt a

[20] A bécsi udvar és a magyar arisztokrácia ellentmondásos kapcsolatára *Pálffy Géza:* A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György* (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 307–331. o.

[21] A cseh tartományi gyűlések jegyzőkönyvéből idézi: *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). Budapest, 1933. 18. o.

[22] Balassi Bálint Balassa Adrásnak, Liptóújvár, 1577. júl. 11. In: Balassi, 1955. 220. o.

megözvegyült Losonczy Annával. Mindez, életének eddigi kutatói szerint is, bőven elég ahhoz, hogy hátat fordítson Magyarországnak, és valahol másutt próbálja meg talpra állítani életét.

Azonban Lengyelországban is nagy változások mentek végbe. Akkor már lassan három éve, hogy Báthory István halott. Családjának nem sikerült megtartani a lengyel trónt. A Báthoryak Jan Zamoyski kérésére Jagelló Katalin fiát, III. (Wasa) Zsigmondot támogatták a Habsburg jelölt, Miksa főherceggel szemben.[23] De az országban még így is erős magyar udvari és talán hatalmi központok maradtak, mint Báthory András bíboros, Warmia püspökének, vagy „*Pan Ferensnek*", ahogy a lengyelek nevezték, Báthory István bizalmas emberének, udvarmesterének, Wesselényi Ferencnek a dębnói kastélya.

Balassi 1589-es útnak indulásáról két, egymást kiegészítő részletes forrást ismerünk. Illésházy István Nierenberger Lőrinc kamarai titkárnak 1589. szept. 29-én a következőket írta Balassi Bálintról: „Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülvén éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig nem hal, négy évig nem jön Magyarországba. Bujdosása okául felhozza Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget és Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül."[24] Illésházynál három nappal korábban írt Balassi „*elbújdosásáról*" Forgách Simon: „Ameli gialog keővetem ma Jut meg kesmarkrol, Bezelle hogh hibbe[n] Balassi balintra talalkozo volt es Ige[n] Jol tartotta, Vegre Zolgainak ostotta mi[n]de[n] marhaiat es csak masod magaval egi ros paripa[n] es egi ros Beőr dolma[n]ba me[n]t kesmarkka, ennekem a fia[m]nak es az felesegenek eőreők es eőreőke valo zolgalatiat Uze[n]te, kerdette teőle hova megien hogh ennekem tugia meg mondani, azt mo[n]ta hogh oda megien a hova a keet Zemevel lat, Aztis mo[n]da hogh egi nemes ember volt vele, annak az Utba azt bezellette hogh krakoba megie[n] es ot eőlteőzik olas ruhaba es ugi Indul el onnet, kerdette hova megien, azt mo[n]ta hogh az te[n]gere[n] tul mege[n] es soha ez orzagba teőbbe ne[m] ju, es hogh ezt sirva bezellette volna, es az nemes emberis sirt volna rajta, es hogh kesmarkra se[m] tert volna be hane[m] me[n]te[n]t me[n]t volna melleőlle, en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indittatta meg az viceispa[n]nal, de ha budosni akart azt csudalo[m] hogh olian rossul indult Utra, hisem Job volt volna Zolgaival Igen jó zerevel most le[n]giel orzagba cancellarius hadaba men[n]i, a holot Urra is lehetet volna, ha e[m]bersegest mivelt volna, de ami[n]t mutatta magat ni[n]cz mogia hogh mesze me[n]t legie[n], hanem csak lapagni akar keőstuk ez praetextus alat hogh exiliu[m]ba me[n]t, Tericze meg az jo Isten zegent, hogh valamikor meeg zolgalhasso[n] Istenenek fejedelmenek es hazaianak, ezeknek uta[n]na az Jo Isten[n]ek kegmes oltalmaba Aianlo[m] kegdet, datu[m] Surant 26 septembFrisG: A[nn]o 89"[25]

A két forrás egymástól függetlenül állítja, hogy Balassi szétosztotta ingóságait és Lengyelországba távozott. Az elindulás oka, valamint módja között azonban jelentős kü-

[23] A Báthory István halála utáni lengyel belpolitikai helyzetről, valamint a Báthoryak politikájáról *Horn Ildikó:* Báthory András. Budapest, 2002. (*Horn,* 2002.) passim.

[24] Illésházy István Nierenberg Lőrincnek, 1589. szept. 29. In: *Illéssy János:* Balassa Bálint Annája. *Századok,* 1898. 22–23. o.

[25] Forgách Simon Pálffy Miklósnak, 1589. szept. 26., Pozsony, Arm. I., Lad. 3., Fasc. 8. A levelet saját átírásomban közlöm. Kiadta *Tóth István:* Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. *Magyar Könyvszemle,* 1975. XCI. évfolyam (*Tóth,* 1975.), 61–67. o.

lönbségek vannak. Illésházy István azt írja, hogy éjnek évadján és egyedül indult útnak, míg Forgách Simon levele a napszakról nem tesz említést, de azt állítja, hogy Balassi egy kísérővel, lovon indult, és ha az „egy rossz bőrdolmányban" való indulást értelmeznünk kell, akkor azt tehetjük még hozzá, hogy nagyon kevés poggyászt vitt magával. Illésházy Balassi levelére, és talán a vármegyében terjedő híresztelésekre, szóbeszédre támaszkodik. Forgách Simon „gyalog követének" személyes tapasztalatai, annak elbeszélése alapján ír Balassiról.

Illésházy és Forgách is kimondja, hogy Balassi bujdosni megy, az előbbi forrás még azt is tudja – Balassi leveléből – hogy négy évig vissza sem fog térni. Forgách embere viszont nem tudott beszámolni arról, hogy mennyi időre készül Balassi Lengyelországba. Az éjszakai indulás, bár ezt csak Illésházy állítja, és a kevés poggyásszal, egy kísérővel való utazás leginkább egy menekülésszerű, hirtelen és gyors elhatározásból való útra kelést jellemezhet. Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy Balassi Illésházy Istvánnak levélben beszámol elindulásának okairól, sőt pontosan közli azt is, hogy „bujdosása" mennyi ideig fog tartani. Ha valaki menekül, kockáztatja az éjszakai lovaglással járó baleseteket, veszedelmeket annak talán van ideje rövid üzeneteket hátra hagyni, de kétséges, hogy hosszas magyarázkodásra szánja el magát. De a leginkább különös Illésházy levelében az, hogy pontosan tudja mennyi időre hagyja el Balassi Magyarországot: négy évre. Mi értelme van éjszaka útra kelni, és közben nyilvánvalóvá tenni, hogy négy év múlva visszatér?

Ha Balassi bujdosásának Illésházy által felsorolt okait megvizsgáljuk, akkor azokban éppen az a különös, hogy semmi új nincs benne. A Balassa-családon belül zajló örökösödési per lényegében Balassa János 1577-es halála óta zajlik fiai és testvére között. A tizenkét év óta tartó családi vita, pereskedés sem ismeretlen, sem újdonság nem lehetett az észak-magyarországi arisztokrácia számára. Hasonlóan ismert lehetett Balassi Ungnád Kristóf özvegyével, Losonczy Annával szövögetett házassági terve és annak kudarca is. Természetesen nem élhetjük bele magunkat egy évtizedes örökösödési vita részesének, vagy egy kudarcba fulladt házassági terv elszenvedőjének a lelkivilágába. Illésházy István levelében azonban ellentmondásos a Balassi Bálintról való tudósítás: az éjszakai elindulás valóban lehet egy elkeseredett ember cselekedete. Ennek viszont ellentmond az indulása előtt levélben beszámoló, négy évre tervező tudatosan cselekvő férfi képe. Ráadásul Balassi, Illésházy szerint, olyasmivel indokolja hirtelen elbujdosását, ami már sokkal korábban is erre a lépésre vezethette volna. Házassági kudarca legföljebb utolsó csepp lehetett a pohárban.

Forgách Simon alig ír valamit Balassi „elbujdosásának" okairól, csak egyetlen egy dolgot említ: „en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indittatta meg az viceispa[n]nal". Sehol semmi utalás az örökösödési perekre, egy szó sincs a Losonczy Annával való házassági tervre, a válással végződött házasságára, egyszóval mintha Forgách mellőzné mindazokat a kortársak által is nyilván tudott érveket, Balassi magánéletének sikertelen eseményeit, amelyek alapján a lengyelországi bujdosást a szakirodalom magyarázza. Forgách Balassi elindulását Illésházy István alispánjának tulajdonítja. Ebben az esetben nemcsak az alispánnak, hanem magának Illésházy Istvánnak is része lehetett Balassi elutazásában. Ennek fényében Illésházy István levele akár magyarázkodás is lehet. Magyarázkodás, amit a Balassiról közszájon forgó közbeszéd alapján szerkesztett meg. Az Illésházy levéltárból máig nem került elő az a Balassi levél, amire Illésházy hivatkozik.

Tóth István feltételezi, hogy a Balassák Liptóújvári birtokaira Illésházy István is szemet vethetett.[26] Újabb források előkerüléséig ezt megerősíteni nem tudjuk, de Forgách Simon megjegyzése arra int, hogy Illésházy Istvánnak is szerepe lehetett Balassi Bálint 1589 szeptemberi Lengyelországba való távozásában, és talán vagyoni, anyagi helyzetének az alakulásában is.

Forgách azonban mást is ír. Szerinte Balassi rosszul indult el, mert ha a kancellár hadába ment volna, akkor akár úrrá is lehetett volna, de amint ebből a hevenyészet, csak egy kísérőt, kevés holmit magával vivő utazásból is látszik, csak „lappangni" akar abban az országban. Forgách ugyan más indokra támaszkodva, de ő maga is a bujdosás elméletét erősítette meg Pálffy Miklóshoz írott levelében. Viszont mellékesen felvetett egy Balassi számára lehetséges megoldást, a „kancellárius" hadába való szolgálatot, és mindezt úgy, hogy azonnal el is vetette. Valóban lehetősége lett volna Balassi Bálintnak Lengyelországban katonai szolgálatba állni? Milyen háborút tervezett, tervezhetett Jan Zamoyski lengyel kancellár? Mielőtt megpróbálnánk válaszolni ezekre a kérdésekre, hallgassuk meg magát Balassi Bálintot!

Már Lengyelországból írja a következő levelet Jan Zamoyskinak: „Nagyságos és Tiszteletreméltó Uram. Nagyságos Uraságodnak szolgálatomat ajánlom. Mielőtt Nagyságod igen nyájas levelét Wesselényi Ferenc úr nekem átadta, már Báthori bíboros úr ő Nagyságától és a nagyságos lublini nádor úrtól és magától Wesselényi Ferenc úrtól meghívattam ebbe a török háborúba, akik előtt nemcsak hogy nem mutattam idegenséget e háborúval szemben, hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtám, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csalhatatlan tárgyalást kezdenék..."[27] A szöveg egyértelmű, egyenes beszéd. Balassit törökellenes háborúba hívta Zamoyski. De nemcsak ő, hanem Wesselényi Ferenc, Báthory András bíboros, warmiai püspök és Mikołaj Zebrzydowski, lublini vajda is megkereste már, hogy lengyel szolgálatba álljon.

Ez nem történhetett egyik napról a másikra. Már hónapokkal a szeptemberi indulás előtt követekkel és levélváltással kellett megegyezniük a feltételekről: „...hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtám, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csalhatatlan tárgyalást kezdenék." Balassi 1589-es lengyelországi útjának céljában nem kételkedhetünk, ami megoldásra vár az, az elindulás körülményeinek tisztázása valamint a lengyelországi évek eredménye.

A lengyel politikát, ahogy ezt korábban is említettük, az Oszmán Birodalommal szemben a béke fenntartása jellemezte a XVI. században. Báthory István sem lehetett kivétel. Királlyá koronázása után ugyan az európai udvarokban felröppent az a propagandisztikus híresztelés, hogy személyével a török már Lengyelországra is kiterjesztette a befolyását, sőt egészen Sziléziáig nyílt meg a török útja, ahogy azt a konstantinápolyi angol diplomáciai források is megfogalmazták,[28] ez azonban nem volt igaz. A török természetesen nem vonult Sziléziáig. Szilézia birtokáért a Jagellók a XV. század végén harcol-

[26] *Tóth*, 1975. 65. o.

[27] Balassi Bálint Jan Zamoyski lengyel kancellárhoz, Dębno, 1590. május 9. In: Balassi, 1955. 325–326. o.

[28] *„The Turkes was never more peaceful than now, since he has gained the kingdome of Poland, which seems to open to them all the way to Saxony and Silesia."* S. P. F. Nr. 258. 194. o.

tak, a magyar királlyal, majd a mohácsi csata után a cseh trónt elfoglaló Habsburgokkal kellett volna megküzdeniük érte. Talán Habsburg propagandát kell látnunk ennek a Sziléziát érintő híresztelésnek a hátterében, hisz a Habsburgok más frontokon is hadban álltak az Oszmán Birodalommal, és a lengyel király lejáratására keresve sem találhattak volna jobb érvet, mint azt, hogy a törökkel szövetkezik (vagy szövetkezhet) a keresztény fejedelmek ellen. Az viszont igaz volt, hogy az immár hagyományosnak mondható békepolitikát az Oszmán Birodalommal szemben Báthory sem törte meg. Hatalmának belső megerősítése, a várható Moszkva elleni hadjárat és a királyságát elismerő oszmán politika természetes következménye volt, hogy lengyel királyként ő is az 1533-as szerződést alapul véve békét kötött a Portával.[29]

Bár a XVI. századi Európában toposzként vonult végig a kereszténység természet szerint való ellenségével, a sárkányként is ábrázolt Oszmán Birodalommal való harc szükségessége,[30] az európai államok többsége, megfelelő feltételek mellett, már lehetséges politikai szövetségesként tekintett a Fényes Portára. Báthory Istvánt a *Rzeczpospolita* érdekei arra kényszerítették, hogy a fennálló békeállapotot meghosszabbítsa a törökkel, de ez nem akadályozta meg abban, hogy egy lehetséges török elleni háború terveit is fontolgassa.[31] De azt is fegyelembe kell vennünk, hogy sokszor a háborús tervek hangoztatása, híresztelése nem a megmásíthatatlan háborús szándékot, hanem a diplomáciai tárgyalások során elérhető minél kedvezőbb pozíció elfoglalását jelentette. A Báthory István halála (1586) után megválasztott III. (Wasa) Zsigmond király egyik legfontosabb feladata az Oszmán Birodalommal fennálló béke meghosszabbítása, vagy újratárgyalása volt. III. Zsigmond, és a királyválasztás során fő vetélytársa, Habsburg Miksa főherceg, egyaránt élvezte a pápa, V. Sixtus hallgatólagos támogatását, akinek egyetlen, nyilvánosan is hirdetett feltétele az volt, hogy a leendő király katolikus legyen. Ennek a feltételnek Báthory Zsigmond, Miksa főherceg és Wasa Zsigmond is megfelelt. Természetesen a pápa egy esetleges török ellenes koalíció szempontjából a Habsburg jelöltet szívesebben látta volna a trónon, de nem akarta már előre elrontani a leendő királlyal a viszonyát, ezért kivárt.[32] III. Zsigmond királyságát elsősorban Jan Zamoyskinak, másodszor pedig a Báthoryaknak köszönhette, akik hajlandóak voltak fegyveres segítséget is adni számára Miksával szemben. A királyválasztó hatalmi játszmának csendes, de nem elhanyagolható részese volt III. Murád szultán, aki már 1587 tavaszán elküldte követét Varsóba.[33] Az oszmán álláspont szerint Habsburg nem kerülhetett a lengyel trónra. A királyválasztás és koronázás bonyodalmai az 1587-es évet teljes mértékben igénybe vették, az Oszmán Birodalommal való béke meghosszabbítására csak ezek után, vagyis éppen azokban az években kerülhetett sor, amikor Balassi Bálint egy török elleni háború reményében megérkezett Lengyelországba. A törökökkel való tárgyalás során III. Zsigmond lehetőségeit

[29] Báthory István és III. Murád békeszerződésének latin másolata megtalálható: Bécs, HHStA Polen, I. 34. 1577. június 26-i keltezéssel. III. Murád szultán szerződéslevelét (1577. június 17.). Magyarul kiadta *Papp Sándor:* Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. *Aetas*, 2002/1. 87–91. o. A teljes szerződés szövegét, valamint a királyi megerősítést l. *Kołodziejczyk,* 2000. 269–283. o.

[30] A XVI. századi törökellenes tervek összefoglalása: *Bóka,* 2004. 19–28. o.

[31] *Szádeczky Lajos:* Báthory István titkos terve a magyar királyságot és az erdélyi fejedelemséget illetően. *Századok*, 1882.; *L. Boratynski:* Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576–1584). Kraków, 1903.

[32] *Horn,* 2002. 98–112. o.

[33] Historia Dyplomacji Polskiej. Red. *Zbigniew Wójcik.* Warszawa, 1982. (Opracowali: *Józef Gierowski, Jerzy Michalski, Henryk Wisner, Zbigniew Wójcik.*) Czasy Stefana Batorego: 13–25. o., Musztafa csausz érkezéséről: 70–72. o.

alapvetően korlátozta a megválasztásában játszott szultáni vélemény, de még így is erős pozíciót foglalhatott el az eljövendő tárgyalások során.

Az Oszmán Birodalomnak és a *Rzeczpospolitának* a Fekete-tenger medencéjében, a Dnyesztertől délre, Moldvában volt közös érdekeltsége. Már a Jagellók arra törekedtek, hogy a mai ukrán területeken egészen a Fekete-tengerig terjesszék ki felségterületüket. Az oszmánok a XV. század végén Kilia és Akkerman elfoglalásával biztosították pozíciójukat a Duna-deltában, de ennél északabbra nem szándékoztak terjeszkedni, a terület feletti befolyásukat szövetségesük, a Krími Kánság segítségével biztosították. Egy diplomáciai alku során az említett régió feletti uralom komoly érvként jöhetett szóba.

Másik oldalon a törökök 1589-re már biztosak lehettek abban, hogy a perzsa háborút sikeresen fogják lezárni, már meghódították Azerbajdzsánt és Kurdisztán nagyobb részét. A megfelelő információkkal rendelkező politikusok méltán gondolhattak arra, hogy a keleti front lezárásával a Porta figyelme nyugatra fog fordulni.[34] Ezzel egy időben a magyarországi határvonalon is egyre növekedett a feszültség. 1588-ban közel tízezres török végvári sereg igyekezett Sziszeket hódoltatni, majd Rákóczi Zsigmond egri kapitány hadaitól vereséget szenvedve kénytelenek voltak visszavonulni. Ugyanebben az évben a Dunántúlon Huszár Péter veszprémi kapitány rajtaütéssel foglalta el Gesztes várát. Ezek már nem a békeidő portyázó, zsákmányszerző akciói voltak, hanem a készülő háború előcsatározásai. A Porta számára létkérdés volt, hogy az elkövetkező háborúban milyen erős ellenféllel fog szembekerülni. Vajon a litván-lengyel állam részt vesz-e benne, vagy távol marad?

Az 1589-ben hangoztatott lengyel háborús készülődésnek két oka volt. Egyrészt a Porta szándékainak megfelelően a krími tatárok támadásokat intéztek a litván–lengyel területek ellen, és egészen Lwówig nyomultak előre. Ellenük mindenképpen hadsereget kellett felvonultatni. Másrészt a szomszédos országokból toborzott hadsereg azt a látszatot is kelthette, hogy a *Rzeczpospolita* a készülődő háborúban szövetségre fog lépni a Porta ellenségeivel. Az 1589-től 1598-ig elhúzódó török–lengyel tárgyalásoknak nem kisebb tétjei voltak, mint Lengyelország hadba lépése a Porta ellen, a Moldva fölött gyakorolt uralom és az 1594-es év hadi eseményeit – és tegyük hozzá Balassi Bálint öccsének, Ferencnek a tragédiáját is – nagymértékben befolyásoló tatároknak a magyarországi hadszíntérre történő felvonulásának az útvonala.[35]

Balassi Bálint életrajzát pontosító kutatások már feltárták, hogy az 1577-es hazaérkezése után többször is próbálkozott azzal, hogy engedélyt kapjon a Lengyelországba való visszatérésre. Varjas Béla a bécsi Hadilevéltár adataira hivatkozva állítja, hogy Balassinak két ízben is elutasították ilyen kérését.[36] Báthory István uralkodása alatt a lengyelországi út Rudolf kormányzatának szemében a felségárulással érhetett fel. Mindenképpen igyekeztek megakadályozni, hogy Báthory híveket, pártot gyűjthessen maga körül. Ezért nem engedélyezték Balassi visszatérését Báthory udvarába. Halála után a lengyelországi Báthory-párt jelentett veszélyt a Habsburg érdekekre, hiszen sikeresen akadályozták meg Miksa főherceget is abban, hogy bár őt is királlyá választotta egy

[34] 1590 márciusában meg is kötötték az isztambuli békét. A tizenötéves háború kitörésének előzményeiről: *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 19–62. o.

[35] A lengyel-török tárgyalásokról és azok hatására a magyarországi eseményekre *Várkonyi Gábor:* Angol békeközvetítés és a lengyel-török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). *Aetas,* 2003/2., 44–62. o.

[36] *Varjas Béla:* Balassi Nagyciklusa. In: ItK 1976/ 5–6. (*Varjas,* 1976.) 585–612. o.

arisztokrata politikai csoportosulás, de a koronázást a Zamoyski–Báthory érdekcsoport mozgósított haderejével sikeresen meghiúsította. Balassi Bálintnak 1589-ban esélye sem volt arra, hogy szabályos útlevéllel hagyja el az országot. Balassi szeptemberi elindulásának körülményei, az éjszakai útrakelés (Illésházy szerint), az egyetlenegy kísérő, a kevés poggyász, az „elbujdosás" látszatának a megteremtése azt szolgálta, hogy az érvényes engedély, útlevél nélkül utazó Balassi biztonságosan megérkezhessen Lengyelországba, ne tartóztathassák fel, és családjára, testvérére se hozzon felesleges bajt. Azt, hogy gondolhatott családjára egy 1577-es – korábban már idézett – leveléből következtethetünk, amiben Balassa Andrásnak magyarázza Lengyelországból való visszatérésének okait: „...Hát mi az ok? Semmi nem egyéb, hanem hogy az én szegény atyámon való hamis suspitiot elvegyem és az én familiámot s főképpen Kegyelmedet az reátok való veszedelemtől megv[édjem]."[37] (Kiegészítés tőlem – V. G.) Ha másra nem gondolunk, csak folyamatos pereire, akkor is azt kell mondanunk, hogy mindezek mellé nem lett volna jó egy felségárulási vádat is a nyakába venni, sem neki, sem családjának. Ebből a szempontból már érthető az óvatosság. Amennyiben a bujdosást csak álcának, megtévesztésnek vesszük, akkor azonnal feloldhatjuk a forrásokban szereplő ellentmondásokat.[38] Amit nem tudhatunk, hogy Illésházy István és Forgách Simon vajon tudtak-e Balassi valós terveiről? A Balassi levelére hivatkozó Illésházy talán nem volt beavatva a költő terveibe, a sikertelen perek, a Losonczy Annától kapott elutasítás megfelelő indok volt a bujdosásra. Forgách Simon észjárásán már nehezebb lehetett túljárni. A sok információval rendelkező, fián, Ferencen keresztül, aki Báthory András környezetében forgott, a lengyelországi eseményekről, a politikai fordulatokról is szinte naprakészen tájékozódó katona azonnal felismerte Balassi utazásának lehetséges értelmét: a kancellárius hadába jobb lett volna menni – mondja. Itt jelenik meg Balassi „tengeren túlra" való utazásának lehetősége, mintha azt akarná sugallni Balassi (vagy Forgách?), hogy esze ágában sincs katonáskodni, olyan messzire megy, amilyen messzire csak tud. Talán soha nem fogjuk már megtudni, hogy kik voltak beavatva a Magyarországon élők közül Balassi lengyel terveibe. De azt bizton állíthatjuk, hogy 1589 szeptemberében jól előkészített terv szerint indult Lengyelországba, ahol már nagyon várták.

Balassi lengyel kapcsolatait Gömöri György próbálta meg rekonstruálni, és egyértelműen Báthory András köréhez köti őt.[39] A Gömöri által említett névsort[40] Horn Ildikó kutatásai alapján tudjuk kiegészíteni. Báthory András nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy értelmes fiatalembereket hívjon az udvarába, gondoskodott tanulmányaikról és későbbi pályafutásuk során is hasznosították, amit Báthory környezetében tanultak. Ezek között a fiatal udvari emberek között volt Kendy István, Petky Ferenc, Kornis Zsigmond, Kamuthy Balázs, Apafi Farkas,[41] és ide sorolhatjuk az előbb említett Forgách Ferencet, a későbbi esztergomi érseket is. Balassi talán nem is ezzel a döntésével, hanem már jóval korábban, egy jól körülhatárolható katolikus politikai kör tagja lett, ez megmagyarázhatja, hogy miért említi Zamoyskihoz írott levelében a meghívói között Báthory Andrást

[37] Balassi, 1955. 220–221. o.

[38] Varjas Béla is azon a véleményen van, hogy Balassi csak látszólag bujdosott, valójában jól előkészítve, a feltételekről már korábban megállapodva indult el Lengyelországba. *Varjas,* 1976. 607–611. o.

[39] *Gömöri György:* Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához. ItK 1976/ 5-6. (*Gömöri,* 1976.) 684–694. o.

[40] Joachim Bielski, Reinhold Heidenstein, Piotr Cieklinski és a Braunsbergben iskolázott lublini vajda, Mikolaj Zebrzydowski, aki Balassi meghívói között is szerepelt, lehetett ismerősei között. *Gömöri,* 1976.

[41] *Horn,* 2002. 144–145. o.

és a braunsbergi jezsuita kollégiumban tanult lublini vajdát. Nem sokkal később maga Balassi is felkereste a braunsbergi jezsuitákat.

De 1591-ben Balassi másvalamivel hívta fel magára a magyarországi katonai parancsnokok figyelmét. Május 4-én Pográny Benedek, Korpona kapitánya arról számolt be Pálffy Miklós érsekújvári főkapitánynak, hogy Balassi Bálint Kürtössy Zsigmondot Lengyelországba csábítja, sőt a lengyelek az egész korponai sereget magukhoz akarják hívni.[42] Pográny a csábító leveleket Ungnád Dávidnak a Haditanács elnökének is elküldte. A magyarországi katonatoborzások 1590 óta okoztak gondot a Haditanácsnak. Ernő főherceg több levélben is figyelmeztette Pálffy Miklóst, hogy a végvárakban szigorúan tiltsa meg a Lengyelország számára történő katonatoborzást, mert az veszélyezteti az ország védelmi képességeit. Nyáry Pált és Dóczy Imrét pedig külön levelekben kellett eltiltani a katonatoborzástól.[43]

Ez a két név nemcsak azért fontos, mert a leendő egri kapitány, Nyáry Pál is érintett volt a lengyelek számára való katonatoborzásban, hanem azért is, mert érzékelteti a helyzet komolyságát. Amíg az 1580-as években Balassi azért nem mehetett Lengyelországban, mert a Habsburg politikai érdekeket sértette egy Báthory István körül kialakuló erős politikai kör, addig itt, a tizenötéves háború előestéjén, már a katonai érdekeket veszélyeztette Balassi katonatoborzó tevékenysége. Természetesen nem Balassi egymagában jelentett veszélyt, hanem az általa mutatott példa. Az pedig legföljebb csak gondolati játék lehet, hogy ha nem III. Zsigmond, hanem Miksa főherceg szerzi meg a lengyel koronát, akkor hogyan alakul a tizenötéves háború szövetségrendszere?

Balassi Bálint 1591-ben már Magyarországon van. Életrajzírói ismét egy haláleséthez, Balassa András halálához kötik visszatérését. De az is tény, hogy 1590–91-ben Lengyelországban nem állt föl az a magyar haderő, amire feltehetőleg Balassi lengyelországi szolgálatát alapozta. Talán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyelek a háborús készülődést csupán a törökkel szembeni tárgyalási pozícióik megerősítésre használták, és nem a háborúra való felkészülésre. Tényleges katonai akciókat legföljebb csak a tatárokkal szemben vezettek.

Magyarországon azonban 1591-től egyre súlyosabb összecsapások követték egymást. Hasszán boszniai pasa Sziszek környékét támadta, ahol Erdődy Tamás horvát bán csapataival ütközött meg. Az összecsapások 1592-ben is folytatódtak, és 1593-ban már Horvátországtól Észak-Magyarországig dúltak a harcok. Balassi Bálint 1593-ban már Pálffy Miklós seregében volt.

[42] Pográny Benedek Pálffy Miklósnak, 1591. máj. 4. Közli *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. (*Jedlicska,* 1897.) 422. o.

[43] Ernő főherceg Pálffy Miklósnak, 1590. május 9., május 21. *Jedlicska,* 1897. 408., 409. o.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI IN POLAND ON THE EVE OF THE FIFTEEN YEARS' WAR

Summary

In September 1589, Bálint Balassi left for Poland under most interesting circumstances, to return home only two years later, presumably at the end of 1591.

He had his first experiences of Poland at the age of 16–17, when seeking refuge there. In 1569, his father and his father's brother-in-law István Dobó were captured in Pozsony on the strength of false charges, and accused of high treason, they were subjected to an investigation. János Balassa escaped from his custody in Pozsony and took shelter in Poland, with his family following him. Balassi's second trip to Poland, apparently, started with captivity again. In 1575, his father sent him to Transylvania to join Gáspár Bekes conspiring against István Bethlen, but the men of Gáspár Kornis, commander of Huszt, held him up and when trying to flee, they took him prisoner. In 1576, Báthory took him along to Poland. He was present at the ceremony in Krakow, where Báthory was crowned King of Poland. He also followed Báthory to the Baltic, and it was in Gdansk where the news of his father's death reached him in 1577, and made him return home to Hungary. Another twelve years had passed until his next journey to Poland.

The specialised literature so far has claimed that Balassi, owing to his lawsuits, got himself in a difficult position in Hungary by 1588–1589, and that is why he "emigrated" to Poland. In a letter dated 9 May 1590, however, he wrote to Chancellor Jan Zamoyski that he had been invited, with the intervention of Ferenc Wesselényi, to join the anti-Ottoman war.

On the basis of Hungarian and Polish sources, and Polish historical works, it can be proved that Balassi's trip to Poland was brought about by an anti-Ottoman conspiracy led by Zamoyski and András Báthory. Between 1589 and 1591, the previously pursued policy of peace concerning the Ottoman Empire was replaced by the strategy of military threat in Poland. The Hungarian diaspora around András Báthory, with which Balassi is believed to have been closely associated, was instrumental in these changes. With signing a new Polish–Ottoman peace treaty in 1591, the political situation changed again. Subsequent to this, András Báthory let his followers go, and Balassi returned home to Hungary.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI EN POLOGNE À LA VEILLE DE LA GUERRE DE 15 ANS

Résumé

Bálint Balassi partit pour la Pologne en septembre 1589 dans des conditions fort intéressantes d'où il n'en revint que deux ans plus tard, probablement à la fin de 1591.

Il acquit ses premières expériences sur la Pologne à l'âge de 16–17 ans lors d'une fuite forcée. Son père et son beau-père István Dobó furent arrêtés sur une dénonciation calomnieuse et mis en examen pour crime de lèse-majesté en 1569 à Pozsony. János Balassi s'évada de sa prison et se réfugia en Pologne où sa famille le rejoignit. Le deuxième voyage de Balassi en Pologne commença aussi, en apparence, par une captivité. En 1575, son père l'envoya en Transylvanie chez Gáspár Bekes en train de préparer une action contre István Báthory. Mais les soldats de Gáspár Kornis, commandant de Huszt l'arrêtèrent et capturent Balassi qui tentait de s'enfuir. Báthory l'emmena en Pologne (1576) où Balassi assista au couronnement de celui-ci à Cracovie, puis le suivit dans la région baltique, près de Gdansk, C'est de là qu'il rentra en Hongrie après avoir appris la mort de son père (1577). Douze années s'écoulèrent avant qu'il puisse repartir pour la Pologne.

Jusqu'à présent, la littérature spécialisée disait qu'en 1588–1589 Balassi avait été dans une situation difficile en Hongrie en conséquence de ses procès et que c'est pour cette raison qu'il s'était réfugié en Pologne. Toutefois Balassi affirme dans sa lettre du 9 mai 1590 adressée au chancelier Jan Zamoyski qu'il avait été invité, par l'intermédiaire de Ferenc Wesselényi, à participer à la guerre contre les Turcs.

Sur la base des sources hongroises et polonaises ainsi que des précis d'histoire polonais, l'on peut constater que ce voyage a eu lieu en raison d'un projet en cours de développement en Pologne contre les Turcs autour de Zamoyski et d'András Báthory. En effet, la politique de paix envers les Turcs se transforma en Pologne, entre 1589 et 1591, en une politique de menace à l'égard de la Porte aussi sous l'influence de la diaspora hongroise autour d'András Báthory avec laquelle Balassi avait probablement des contacts. Cette tendance exista jusqu'en 1591, date de la conclusion d'une nouvelle paix entre la Pologne et la Turquie après laquelle András Báthory congédia ses fidèles et Balassi rentra en Hongrie.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI IN POLEN AM VORABEND DES FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEGES

Resümee

Bálint Balassi machte sich im September 1589 unter besonders interessanten Umständen auf den Weg nach Polen, von wo er erst nach zwei Jahren, wahrscheinlich Ende 1591, wieder nach Hause durfte.

Seine ersten Eindrücke von Polen sammelte er mit sechzehn-siebzehn Jahren während seiner zwangsmäßigen Flucht. Sein Vater war – auf Grund falscher Anschuldigungen – im Jahre 1569 zusammen mit István Dobó in Pressburg gefangen genommen und des Hochverrats beschuldigt worden. János Balassa flüchtete aus seiner Pressburger Gefangenschaft nach Polen, wohin ihm auch seine Familie folgte. Die zweite Polenreise von Balassi begann allem Anschein nach erneut mit einer Gefangenschaft. Sein Vater schickte ihn 1575 zu Gáspár Bekes, der gegen István Báthory ziehen wollte, doch wurde dieser von den Soldaten des Kapitäns von Huszt, Gáspár Kornis, aufgehalten, und der flüchtende Balassi gefangen genommen. Báthory nahm ihn mit nach Polen (1576); er war bei der Krönung von Báthory in Krakau anwesend, und folgte ihm anschließend auch ins Baltikum, nach Gdansk (Danzig). Hier erreichte ihn die Nachricht vom Tode seines Vaters (1577), und so machte er sich auf den Heimweg nach Ungarn. Es vergingen zwölf Jahre, bis er sich wieder auf den Weg nach Polen machen konnte.

Der bisherigen Fachliteratur zufolge geriet Balassi infolge seiner Prozesse um 1588 – 1589 herum in Ungarn in eine schwierige Situation, und „flüchtete" deshalb nach Polen. Doch in einem Brief vom 9. Mai 1590 an Kanzler Jan Zamoyski behauptet er, er sei durch Vermittlung von Ferenc Wesselényi in den Krieg gegen die Türken eingeladen worden.

Auf Grund der ungarischen und polnischen Quellen, sowie der polnischen zusammenfassenden Geschichtswerke kann festgestellt werden, dass es gerade wegen eines Planes zu der Reise gekommen war, der sich in Polen um Zamosyski und András Báthory gegen die Türken herauszubilden begann. Die frühere Friedenspolitik gegenüber den Türken wurde nämlich zwischen 1589 – 1591 in Polen von einer Kriegsdrohungspolitik gegenüber der Pforte abgelöst, bei der die ungarische Diaspora um András Báthory eine Rolle spielte. Zu dieser Diaspora hatte Balassi allem Anschein nach enge Kontakte. Diese Politik hielt bis 1591, bis zum neuen polnisch-türkischen Friedensschluss an. Im Anschluss daran entließ András Báthory seine Anhänger, und so kehrte auch Balassi nach Ungarn heim.

Габор Варконьи

БАЛИНТ БАЛАШШИ В ПОЛЬШЕ НАКАНУНЕ ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Резюме

В сентябре 1589 года Балинт Балашши отправился в Польшу при весьма необычных условиях, откуда он смог вернуться лишь по истечение двух лет, предположительно в конце 1591 года.

Свои первые впечатления о Польше он имел возможность приобрести во время вынужденного побега в возрасте шестнацати-семнадцати лет. Его отца вместе с шурином Иштваном Добо в 1569 году арестовали в Пожони (Братиславе) и обвинив в предательстве короля, посадили в тюрьму под следствием. Янош Балашша бежал из Пожоньской тюрьмы в Польшу, следом за ним в Польшу последовала и его семья. Вторая поездка Балашши в Польшу, казалось, также началась под по причине ареста. В 1575 году отец послал его в Трансильванию на поддержку Гашпара Бекеши, готовившегося восстать против Иштвана Батори. Однако солдаты капитана Гашпара Корниш, капитана крепости Хуст, арестовали его, а пытавшегося бежать Балашши взяли в плен. Батори забрал его с собой в Польшу (1576 год). Балашши присутствовал при коронации на королевсий трон Батори, после чего он последовал за ним в Прибалтику, а затем и в Гданьск. Там его застала весть о смерти отца (1577 год), и он вернулся в Венгрию. Прошло двенадцать лет, прежде чем он смог вновь поехать в Польшу.

Согласно разработанной до сего времени специальной литературе Балашши вследствие возбужденных против него судебных процессов в 1588–1589 годах оказался в Венгрии в трудном положении, поэтому он вынужден был „скрываться" в Польше. Однако в своем письме от 9 мая 1590 года, адресованном канцлеру Яну Замойскому, он утверждает, что при посредничестве Ференца Вешеленьи его призвали на войну с турками.

На основании венгерских и польских источников, а также польских исторических сообщений можно установить, что его поездка в Польшу произошла по причине плана борьбы с турками, который начал развертываться вокруг Замойского и Андраша Батори. Ибо прежнюю мирную политику по отношению к туркам в 1589–1591 годах сменила новая политика военной угрозы, направленной против турецкой Порты, в чем сыграла роль и венгерская диаспора сплотившаяся вокруг Андраша Батори, с которой Балашши, как можно подозревать, находился в тесной связи. Это продолжалось вплоть до 1591 года, до заключения нового польско-турецкого мира. После этого Андраш Батори распустил своих приверженцев, и Балашши вернулся на родину в Венгрию.

SUDÁR BALÁZS

A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ TÖRÖK KÖLTŐI

A Magyarország középső részét meghódító oszmánok között jeles tollforgatók is akadtak. Verseltek a dervisek és a hivatásos értelmiségiek, sőt a katonák is szép számmal. Akadtak közöttük javadalombirtokosok, bégek, de néha egyszerű lovasok is, sőt még budai pasát is találunk sorukban, Arszlánt.[1] Vajon hogyan alakult e szépen fejlődő irodalmi élet a tizenöt éves háború idején? A magyar költészet ekkoriban jelentős alkotásokkal gyarapodott, elég csupán Balassi Bálint, Rimay János vagy Wathay Ferenc műveire gondolnunk.

Nem vagyunk könnyű helyzetben, amikor a hódoltsági alkotókat vagy a magyar végekhez kötődő verseket kívánjuk összegyűjteni. Részben azért, mert a költemények jelentős része kiadatlan, a kéziratok pedig nehezen hozzáférhetőek. Másrészt az oszmán költészet kerüli a konkrétumok említését, ritkán találunk olyan utalásokat, amelyek a szerzés idejét, esetleg helyét határozzák meg. Ez még az egyébként sem túl nagy számú hitharccal foglalkozó költeményre is igaz. Néhányat azonban így is sikerült fellelnünk, Ahmed szultán vagy Gázi Giráj tatár kán tollából. Több eséllyel kereshetünk magyar vonatkozásokat az elbeszélő irodalom körében. A XVI. század végén még léteztek, sőt bizonyos szempontból virágkorukat élték az epikus költemények (*mesznevi*), amelyek közül jó néhány éppen a hódoltsági eseményeket mesélte el (Szarhos Abdí efendi, Vüdzsúdí Mehmed, Talíkízáde Szubhí). De költői tehetséget igényeltek az alapvetően prózai krónikák verses betétei is (Dzsáfer Ijání). A magyar végekhez kötődő irodalmi alkotások különleges rétegét képviselik a kronogrammák (*tárih*). Az egy-két sortól a hosszabb versekig terjedő művecskék valójában fejtörőnek tekinthetők, bizonyos részük betűinek számértékét összeadva a leírt esemény dátumát kapjuk meg.[2] Számos ilyen maradt fenn a tizenöt éves háború korából is.

Gyűjtésünk során megpróbálhatunk a szerzők személyéből kiindulni. Elvileg könnyű dolgunk van, a költők életrajzát már a XVI. század közepe óta gyűjtötték, vaskos kötetekbe (*tezkire*) rendezték. Csakhogy az életutak alig néhány mondatban kerültek rögzítésre; hogy költőnk részt vett-e például a hódoltsági hadjáratokban, az igen ritkán derül ki belőlük: leginkább abban az esetben, ha itt érte őket a halál (Fedájí, Harímí, Dervis pasa). Az életrajzgyűjtemények másik hátránya az, hogy a költőket művésznevük (*mahlasz*) szerint sorolják fel. Így a krónikákban, hivatalos iratokban felbukkanó személyek polgári nevük alapján nem egykönnyen kereshetők vissza. Az igazi nehézség tehát a polgári és a költői név összekapcsolása. E meglehetősen bonyolult – leginkább szerencsét igénylő – munka a jövőben bizonyosan számos eredménnyel fog még járni.

[1] A tizenöt éves háborút megelőző időszak hódoltsági irodalmáról bőven értekezem közeljövőben megjelenő könyvemben: A Palatics-kódex török versgyűjteményei (1588/89). A korszak katona költőire lásd *Sudár Balázs*: Katonaköltők a 16. századi hódoltságban. In: Félhold és kereszt. Konferencia és kiállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 2001. október 17. / Hilal ve Haç. 17 Ekim 2001 tarihinde Başkent Szabó Ervin Kütüphanesinde bilimsel konferans ve sergi. Budapest, 2002. 44–53. o.

[2] A kronogrammákra lásd a *Keletkutatás* hasábjain a közeljövőben megjelenő tanulmányomat: Mikor épült a Császár fürdő? Egy török kronogramma nyomában.

A fent vázolt két kutatási irány sok munkát, viszont meglehetősen kevés – bár számunkra nem nélkülözhető – eredményt ígér: tűt keresünk a szénakazalban. Szerencsére az irodalmi vénával is rendelkező történetírók számos hosszabb-rövidebb verset, versrészletet feljegyeztek, amelyek jó kiindulópontul szolgálnak a további kutatásokhoz. A tizenöt éves háború időszakára vonatkozóan például különösen nagy haszonnal forgattam Szelánikí Musztafa efendi krónikáját. Rendelkezésünkre áll néhány összefoglaló munka is, amelyekből szintén meríthetünk ötleteket. Az elbeszélő irodalom terén elsősorban Agâh Sırrı Levend nevét kell kiemelnünk, a magyar vonatkozású versek gyűjtésével pedig İsmail Tosun Saral és Emre Saral szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A hódoltsággal kapcsolatba hozható költők egy része sosem járt a végeken, egyszerűen csak reflektáltak az itteni eseményekre. Többségük azonban hosszabb-rövidebb ideig itt időzött, még ha nem is helyi szolgálattevőként: inkább a hadjáratok idején „átvonuló" katonák voltak. Így azután nem tartoztak a szorosan vett hódoltsági értelmiséghez. Jelentőségüket mégsem szabad alábecsülnünk, gyakran minden bizonnyal érdemben hozzájárultak a helyi kulturális élet alakulásához: Ibrahim Pecseví valószínűleg élete fontos eseményei között tartotta számon, hogy Gázi Giráj krími tatár kánnal, a jeles költővel többször is találkozhatott 1602–1603 telén. Ha a nagy hadjáratok hosszabb itt tartózkodást nem is tettek lehetővé, általuk a kor legjelentősebb gondolkodói is eljutottak a hódoltságba (pl. Szádeddín efendi és fia, Hodzsazáde Mehmed efendi). Találunk azonban néhány ténylegesen itt élő, itt szolgáló költőt is. Időszakunkban a három legjelentősebb közülük Dervis pasa, Szarhos Abdí efendi és Dzsáfer Ijání.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy az irodalmi élet nem szűnt meg a végeken a hosszú háború időszakában, de – jelenlegi ismereteink szerint – átalakult. Nem a letelepedettek, hanem az alkalmilag, rövid ideig itt tartózkodók jutottak vezető szerephez. (Legalábbis az ő munkáik maradtak inkább ránk.) Az alábbiakban művésznevük szerinti abécé rendben közlöm a költőket, rövid életrajzukkal együtt. A függelékben pedig néhány fontosnak vagy jellemzőnek tartott vers fordítása olvasható.

Abdí efendi/cselebi/ Szarhos Abdí cselebi. A jeles történetíró, Kodzsa Nisándzsi Musztafa tanítványa, s egy másik jeles értelmiségi, az életrajzíró Nevizáde Atáí rokona. Forrásainkból úgy látszik, szolgálatait a szultáni díván (*díván-i hümájún*) írnokaként kezdte.[3] Ilyen minőségében vett részt az 1594-es hadjáratban, amelyről rövidebb, mindössze 317 sorpárra rúgó elbeszélő költeményben emlékezett meg (*Janik kala fetihnámeszi*, 'Győr vára bevételének története').[4] 1600-ban részt vett a kanizsai hadjáratban, mint szultáni *túgrakes*,[5] itt kaszídéket írt Kodzsa Nisándzsinak.[6] 1601 augusztusában egy Debrecenben megőrzött nyugta arról tanúskodik, hogy a város lakói egy bizonyos Szarhos Abdí efendinek fizettek be adót.[7] Bár tisztsége nincs meghatározva, valószínűleg

[3] Említi Abdulkádir efendi: Topçular Kâtibi 'Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi. (Metin ve Tahlîl) I–II. Haz. *Yılmazer, Ziya*. Anakra, 2003. (A továbbiakban: *Abdülkadir*) 179. o.

[4] „Abdí cselebi... a magas porta írnokai közül (*az küttâb-ı der-i âlî*), aki Szarhos Abdíként ismert". *Levend, Agâh Sırrı*: Gazavāt-nāmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavāt-nāmesi. Ankara, 1956, 94–5. o. A műből hosszabban idéz Dzsáfer Ijání, Abdí nevének említése nélkül. *Câfer Iyânî*: Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595). Haz. *Kirişçioğlu, Mehmet*. İstanbul, 2001, 81. o. További részletet közöl *Ertaylan, İsmail Hikmet*: Gâzi Geray Han hayâtı ve eserleri. İstanbul, 1958, 24–25. o.

[5] A szultán nevét az okiratokra kanyarító kalligráfus.

[6] *Atâî, Nev'i-zâde*: Hadaikü'l-Hakâik fî-Tekmilâti'l-Şakâik. İstanbul, 1268. 114. o.

[7] *Fekete, L.*: Die siyaqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Budapest, 1955. I. 532–33. o.

egri defterdár lehetett, minthogy Debrecen ekkoriban Egernek adózott. Feltevésünket megerősíteni látszik egy 1598-ból származó feljegyzés, amely szerint egy bizonyos Abdí müteferrikát, korábbi díván-kátibot egri defterdárrá (tartományi pénzügyi igazgatóvá) neveztek ki.[8] Ugyanezen évben verset írt Csanád visszafoglalásának örömére (1598. szeptember), az új parancsnokot, Sáksáki Ibrahim béget is említve.[9] (Lásd a függelékben!) A nem túl jelentős eseményre való reflexió hódoltsági jelenlétét sejteti. E szerint tehát hosszabb ideig szolgált a magyar végeken. 1605-ben kronogrammát írt Esztergom visszafoglalásának örömére, bár arról nincs adatunk, hogy az események részese volt-e.[10] 1621-ben halt meg.

Meg kell említenünk vele kapcsolatban még egy hosszabb verses panaszlevelet is, amelynek szerzője egy bizonyos Abdí efendi, a szultáni díván írnoka volt, s aki véleményünk szerint Szarhos Abdíval lehet azonos.[11] A végvidék áldatlan viszonyait, elsősorban a hivatalnokok túlkapásait, a korrupciót taglaló levél alapos helyismeretről vall. Minthogy Győrt és Pápát török kézen levőnek mondja, a munka 1594. szeptember 29-e és 1597. augusztus 20-a között keletkezhetett. (Szelánikí – aki a szöveget fenntartotta – Esztergom 1595-ös elvesztése kapcsán említi.) Ezek alapján Abdí talán már korábban is hosszabb időt töltött a magyar végeken. (Utóbbi panaszlevelét lásd a függelékben!)

Költészete nem váltott ki jelentősebb visszhangot, mindössze egyetlen életrajzgyűjtemény szentel neki néhány sort,[12] e tényt talán hosszas végvidéki szolgálata, talán az akkoriban már kevésbé értékelt elbeszélő költemények iránti vonzalma magyarázhatja.

Adlí/Adní. III. Mehmed szultán (1566–1603, szultán 1595–1603) költői neve, versei nem túlságosan jelentősek.[13] Hírnevét Eger elfoglalásával és a mezőkeresztesi csatával írta be az oszmán történelembe. Önálló verseskötete (*díván*) valószínűleg nem volt, alig néhány verse ismert.[14]

Ahmed/Bahtí. III. Mehmed legidősebb fia, III. Ahmed (1588–1617) tizennégy évig ült a szultáni trónon (1603–1617). A kor szokása szerint kiváló nevelésben részesült, amelynek keretében a költészettel is megismerkedett. Bár nyolcéves korától verselt Bahtí és Ahmed költői nevekkel, alig néhány tucat költemény maradt utána.[15] Ezeket egyrészt az iszlám misztika – elsősorban Mevláná Dzseláleddín Rúmí – hatása járja át, másrészt feltűnően sokszor emlékezik meg a hadieseményekről, így a tizenöt éves háború történéseiről is. (Tudomásunk szerint sosem járt a hódoltságban.) Meg kell említenünk Esztergom és Visegrád (1605. szept. 8. és okt. 3.), valamint Pest (1604. szept. 5.)[16] bevétele után szerzett hálaadó versét, továbbá egy könyörgését a győzelemért. (A verseket lásd a függelékben!)

[8] *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. 285. o.

[9] Solak-zāde Tarihi. Haz. *Çabuk, Vahid.* Ankara, 1989, II. 397. o. (A továbbiakban: *Solak-zāde.*)

[10] Közli: *Kátib cselebi.* Török Történetírók. III. (Ford. *Karácson Imre.*) Budapest, 1916. 357. o.

[11] *Selânikî Mustafa Efendi*: Tarih-i Salânikî. Haz. *İpşirli, Mehmet.* Ankara, 1999. II. 518–523. o.

[12] *Fâizî*: Zübdetü'l-Eş'ar. A munkát csak kivonatban láttam: Tezkirelere göre Divan Edebiyatı İsimleri Sözlüğü. Haz. *İpekten, Haluk – İsen, Mustafa – Toparlı, Recep – Okçu, Naci – Karabey, Turgut.* Ankara, 1988. (A továbbiakban: DEİS) 2. o.

[13] *Rizâ*: Tezkire-i Rizâ. İstanbul, 1316. 8–9. o.; *Riyâzî*: Tezkire-i Riyâzî. MTAK Keleti Gyűjtemény, Török o. 238. (a kézirat számozatlan).

[14] *Şardağ, Rüştü*: Şair Sultanlar. Ankara, 1982. 202. o.

[15] *Şardağ* 1982. 203–215. o.

[16] *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 437, 439. o.

Dervis pasa. Dervis pasa a boszniai Mosztárban született, de a szultáni szerájban nevelkedett III. Murád szultán idejében (1574–1595). Itt a *dogandzsik*, azaz a szultáni sólymászok közé került, majd azok helyettes vezetője lett (*dogandzsi kethüdászi*) még 1586 előtt. 1590 körül már a sólymászok feje (*sahindzsibasi/csákirdzsibasi*), s ezt a tisztséget töltötte be III. Mehmed trónralépésekor (1595) is. Majd mekkai zarándoklatra ment, de ez után újra korábbi tisztségét kapta vissza 1596 márciusában. E minőségében követte a szultánt a magyarországi hadjáratra, Eger alatt és a mezőkeresztesi csatában tanusított vitézségéért azonban *kücsük mírahór*rá (kis istállómester) léptették elő (1596). Igaz, 1597 januárjában újra korábbi tisztségében tűnik fel. Az udvari szolgálatból 1599 januárjában bocsátották el, amikor boszniai beglerbéggé nevezték ki.[17] E minőségében leginkább a magyarországi harcokban forgolódott. 1599-ben csatlakozott Ibrahim pasa nagyvezír seregéhez, amely hosszú vajúdás után Érsekújvár ellen indult. Dervis feladata – a tatárokkal együtt – a portyázás volt.[18] 1600 nyarán a pápai lázadó vallonok többek közt vele egyezkedtek.[19] 1601 szeptemberében a Székesfehérvárt ostromló keresztény seregek ellen küldött felmentő csapatok egyik parancsnoka, az október 9–15 között zajló csaták tevékeny résztvevője.[20] 1602 augusztusában ugyanazon vár ostromának egyik vezetője.[21] 1603 elején letették boszniai posztjáról, de továbbra is jelen volt a végvidéki harcokban. A Buda felmentésére induló török had egyik vezére, a csepel-szigeti összecsapásban vesztette életét (szeptember 28-án).[22]

Az udvarban azonban nem csak a hadimesterségre képezték ki Dervist, hanem művelt embert faragtak belőle, aki remekül megállta a helyét a költészet területén is. Már fiatalon törökre fordította Bennáji *Szehá-námé* ('A bőkezűség könyve') című hosszabb elbeszélő költeményét, Murád szultán parancsára. Rendezett versgyűjteményéről nem tudunk, de hírnevét mutatja, hogy sírjára a Csepel-szigeten egyik versét vésték fel.[23] Jelen tanulmányunkban az Egri győzelem emlékére szerzett versét idézzük.

Dzsáfer Ijání Pécsen született, élete nagy részét a hódoltságban töltötte. Apja Haszan, a hercegovinai szandzsákban volt flottaparancsnok (*nehir kapudáni*). Tanulmányait saját bevallása szerint a kor jelentős tudósainál végezte, bejárta az arab tartományokat, majd visszatért szülőföldjére. Pécsen jó ideig kádi(bíró)helyettes, majd az oszmán bürokrácia több lépcsőjét megjárva 1586/87-ben már a budai kádi helyettese (*náib*). 1592-ben szintén Budán a tartományi pénzügyigazgatás egyik vezetője (*málije tezkiredzsiszi*), majd az elmozdított Szinánpasazáde Mehmed beglerbéggel együtt Isztambulba megy.[24]

[17] A kinevezés dátuma nem egészen bizonyos. Szelánikí teszi ekkorra (*Selânikî* 1999. II. 703. o.), s megerősíti Hasanbeyzâde is, aki szerint e minőségében vett részt az újvári hadjáratban. (*Hasanbeyzâde*: Târîh. *Nezihi Aykut* kiadatlan disszertációja az Istambuli egyetemen található. Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Kitaplığı no 3277. 221. o.) Ezzel szemben Abdülkádir efendi ebben az időben még egy bizonyos Haszant nevez meg boszniai beglerbégként. *Abdülkadir* 2003. 266. o.

[18] *Hasanbeyzâde* 220. o. A hadjáratról lásd *Tóth* 2000. 304–308. o.

[19] *Tóth* 2000. 310. o.

[20] *Tóth* 2000. 333–338. o.

[21] *Tóth* 2000. 346–350. o.

[22] *Tóth* 2000. 362–363. o. Dervis életrajzát röviden összefoglalja *Selânikî* 1999. II, 790. o. Emlékét számos költői életrajzgyűjtemény is őrzi: *Rizâ* 1316. 35 o.; *Beyâni Mustafa bin Carullah*: Tezkiretü'ş-Şuarâ. Haz. *Kutluk, İbrahim*. Ankara, 1997. 43 o.; *Kınalı-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. *Kutluk, İbrahim*. Ankara, 1989. 372–378. o.

[23] A vers problematikáját már elemeztem: *Sudár* 2002. 45–46. o.

[24] Mehmed 1592. január vége és 1593. január 27-e között volt budai beglerbég. *Gévay Antal*: A budai pasák. Pest, 1841. 16. o.

Mehmed feltehetőleg értékelte Dzsáfer cselebi korábbi szolgálatait, mert új állomáshelyén, a ruméliai beglerbégségben *defter eminné* (a ruméliai defterek tárházának vezetője) tette (1593 nyara). Dzsáfer azonban szinte azonnal továbbindult a nikápolyi bég, Abdí kíséretében Sziszek alá. Az ostorm során oly mértékben kitünteti magát, hogy a füleki szandzsákban 28 ezer akcsés javadalombirtokot kap (1593. november). 1594-ben részt vesz Győr ostromában, érdemeiért újabb címeket nyer, *díván kátib* és *müteferrika* lesz. 1594–95-ben Mehmed pasa engedélyével Mekkába zarándokol, s bejárja az Arab-félszigetet. Mekkában találkozik egy szúfi sejhhel, akinek hatására maga is a naksbendi dervisek közé áll. A muszlim szentföldön feltehetőleg hosszabb időt tölt el, *Zübdetü'n-Neszájih* ('A tanácsok legjobbika') című, 1603/04-ben befejezett munkáját legalábbis az egyiptomi pasának ajánlotta. Ugyanebben az évben ismét a hódoltságban találjuk, temesvári defterdárként fordítja törökre a jeles muszlim misztikus és hittudós, Imám Gazálí egyik művét (*Núr-náme* 'A fény könyve'). 1605 januárja és 1607 októbere között kanizsai defterdárként említik.[25] Egy ideig Tirjákí Haszan pasa dívánjának fődefterdárja is volt. A pasa harcairól *Dzsihádnáme-i Haszan pasa* címmel írt művet, amely 1604–1605-ig tárgyalja az eseményeket. 1610-ben Trabluszsam (Tripoli, ma Libanonban) defterdárjává nevezik ki. Valószínűleg 1611/12-ben hunyt el. Szinte minden művében felbukkannak a magyar végek eseményei, ezek közül legjelentősebb a *Tevárih-i dzsedíd-i viláyet-i Üngürüsz* ('A magyar tartomány újabb eseményei'), amely az 1585–1595 közötti harcokat tárgyalja.

Dzsáfer cselebi kiválóan tudott arabul és perzsául is, írásművészetét a fennkölt stílus jellemzi. Műveit a kor szokásai szerint igen gyakran verses, sokszor arab vagy perzsa nyelvű betétekkel díszíti. Kifejezetten költői tevékenységéről nem tudunk, de nem elképzelhetetlen, hogy egyszer felbukkannak versei is. Ijání névvel többen is alkottak a korban, közülük azonban egyik sem azonosítható egyértelműen szerzőnkkel. Az is elképzelhető, hogy költőként nem az Ijání, hanem a Dzsáferí művésznevet használta, minthogy munkáiban néhány vers e névvel van ellátva.[26]

Dzsenání/Dzsinání. Valószínűleg a burszai Dzsenánival, eredeti nevén Musztafa cselebivel azonos. Tanulmányait a kor egyik jeles tudósánál, Muallimzáde Ibrahim efendinél végezte. Rövid írnokoskodás után maga is tanár lett, egész életében főiskoláról-főiskolára vándorolt. 1595-ben szülővárosában kapott állást, az Iváz pasa medreszébe, a kor egyik jelentős oktatási intézményébe nevezték ki. Ennek tanáraként halt meg ugyanezen évben. Széles műveltségével, választékos nyelvével tűnt ki, arabul, perzsául és törökül verselt. Győr bevételének örömére kronogrammát írt (lásd a függelékben!), bár nagy valószínűséggel nem volt az események részese.[27]

Emíní – Musztafa/Muhammed cselebi/bég. Isztambuban született, apja egy közepes rangú hivatalnok, Kagitemíni Hizir cselebi volt (Musztafát ezért Kagitemínizádeként is emlegették). Állítólag költői nevét is apja után vette fel. A hivatalnoki pályán tevékenykedett, felügyelő (*názir*) és biztos (*emín*) volt. Legjelentősebb posztja a szultáni kincstár készpénzügyeinek irányítása lehetett (*nakdíne-i gendzsíne-i szahn emíni*). 1599/1600-ban Isztambulban halt meg, az ejüpi városrészben, a Szultán dzsámi mellett temették el.

[25] *Finkel* 1988. 284. o. és app. 10.

[26] *Iyâní:* i. m. XV–XIX. o. A tezkirék szerint Dzsáferí művésznevet ketten is használtak, de egyikük sem azonosítható a hódoltsági íróval.

[27] *Rizâ* 1316. 25. o.; *Kınalı-zade* 1989. I. 266–267. o.; *Atâî* 1268. 395–397. o.; DEİS 88–89. o.

Költészete erős perzsa hatás alatt fejlődött, kortársai különösen kronogrammáit becsülték nagyra. Nagy Szülejmán, II. Szelim és Murád szultán türbéjére – sírkápolnájára – ő írhatta a datáló sorokat.[28] Eger elfoglalásáról szerzett kronogrammáját lásd a függelékben!

Fedájí. Isztambulban született, eredetileg Iszmailnak hívták. A szultáni szerájban nevelkedett, s a későbbiekben ott látott el írnoki feladatokat. Volt a konyha, a raktárak és a szilahdárok csapattestének írnoka is. Dervis pasa melett esett el a csepel-szigeti összecsapásban, 1603-ban. A kortárs életrajzírók szerint a *kaszíde* (dicsérő költemény), a *táríh* (kronogramma) és a *muamma* (verses rejtvény) műfajában alkotott jelentőset.[29]

Gazájí. II. Gázi Giráj krími tatár kán (1554–1607, uralkodó 1588–1607, 1596-ban rövid időre leteszik) hadvezéri képességei mellett művészi hajlamaival is kitűnt. Korának egyik legjobb zeneszerzője volt, s a költészet terén is maradandót alkotott. A hódoltságban háromszor járt. Először 1594-ben, amikor részt vett Győr ostromában, illetve tatárjaival önállóan vette be Pápa várát. Másodjára 1598 augusztusában az Al-Duna felől érkezett, seregei a Tiszántúlt pusztították. Novemberben a szegedi szandzsák területére vonultak telelni, maga a kán Zomborban ütötte fel főhadiszállását. 1599 nagyobb része tárgyalásokkal telt, a tatárok csak szeptemberben értek Pest alá, decemberben pedig hazaindultak. Harmadszorra 1602–1603-ban vett részt Gázi Giráj hódoltsági hadjáraton, bár ekkor a hadműveletekben személyesen már nem vett részt. A telet Pécsen töltötte.[30]

A rendkívül művelt kán költői működése sok szállal kötődik a hódoltsághoz. Viszonylag hosszú időt töltött Magyarországon, amelynek jelentős része komoly harci cselekmények nélkül telt. Üres óráiban Giráj irodalmi szenvedélyének hódolt. Zombori telelésének keserű hangú *gazel*lel (lírai vers) állított emléket (lásd a függelékben!), s verses leveleket írogatott a kor egyik legjelentősebb tudósának, Szádeddín efendinek is. Pécsen két hosszabb művet is alkotott. Törökre ültette át a híres XVI. századi török költő, Fuzúlí *Ník u bed* ('A jó és a rossz') című munkáját *Gül ü Bülbül* ('A rózsa és a fülemüle') címmel, valamint egy önálló moralizáló versesregényt is alkotott, *Kahve u báde* ('Kávé és bor') címmel.[31]

Hamdi/Haszanbejzáde Ahmed pasa (?–1636/37). A medreszei tanulmányok elvégzése után tudósi pályára készült, de az alacsony jövedelmek miatt inkább a bürokráciában kereste boldogulását. 1590/91-ben a szultáni díván írnoka, e minőségében vesz részt az egri hadjáratban 1596-ban. Itt csatlakozik Dámad Ibrahim pasa kiséretéhez, majd Szaturdzsi Mehmed pasa oldalán 1598-ban Várad ostromát is megjárja. Isztambulban hazatérte után újra Ibrahim pasát szolgálja (*tezkiredzsi*). A pasával 1599-ben Újvár ellen vonul. Vukovárnál főtezkiredzsinek nevezik ki, Kanizsa ostromában e minőségében vesz

[28] Meşa'; ir üş-şu'ara or Tezkire of 'Āşık Çelebi. Ed by *Meredith-Owens, G. M.* London, 1971. 50b.; *Rizâ* 1316. 15. o.; *Kınalı-zade* 1989. I. 173–174. o.; *Riyâzî* (a kézirat számozatlan); *Beyáni* 1997. 30. o.

[29] *Kınalı-zade* 1989. II, 783–786. o.; *Riyâzî* (a kézirat számozatlan); *Hasanbeyzade* 268. o.; *Abdülkadir* 2003. 364. o.

[30] *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 62–82, 166–172. o.; *Ivanics Mária*: II. Gázi Giráj. In: *Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária*: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993. 73–79. o.; *Öztuna, Yılmaz*: Türk Musikisi Ansiklopedisi. I. İstanbul, 1969. 228–229. o.; Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri. Tarih – Antoloji – Ansiklopedi. (A továbbiakban: BTK) IV. İstanbul, 1996. 133–134. o.

[31] *Ertaylan* 1958. 50–53, 62–63. o. A *Gül ü Bülbül* kézirata Leningrádban található, a *Kahve u báde* azonban nincs meg. További nehézség, hogy Fuzúlí nem írt *Ník u Bed* címmel elbeszélő költeményt.

részt, sőt egy ideig a *reiszülkütáb* (az irnokok főnöke) feladatait is ő látja el. Jemiscsi Haszan fehérvári és pesti hadjárataiban *főtezkiredzsi* (1602/03). Az 1603-as hadjáraton nem vesz részt, ekkor a nagyvezér Isztembulban maradt helyettese mellett tevékenykedik. 1604-ben a *defteri hákání emíni* (a birodalmi defterek tárházának vezetője) helyettese, majd 1605 januárjától *defteremín*. Ugyanezen év októberében Kara Davúd pasa mellé rendelik, aki a kelet-anatóliai lázadók ellen vonul, majd 1609-ben anatóliai defterdárrá nevezik ki. A későbbiekben több keleti tartomány pénzügyeit intézi, majd Karamán és Kefe tartományok pasája lesz. 1610-ben az erdélyi és havasalföldi hadjárat résztvevője. A továbbiakban is az Al-Duna és a Fekete-tenger vidékén tevékenykedik. 1635-ben részt vesz a reváni hadjáratban, hazatérte után azonban hamarosan meghal.

Legjelentősebb munkája a *Táríh* (Történet), amelyben korának – többek között a tizenöt éves háborúnak – az eseményeit jegyzi fel. Ír egy királytükröt is. Több verses munka is fűződik a nevéhez, valamint Hamdí néven lírai költeményeket is szerzett. „A versek és a levelek terén erős, kronogrammaszerzésben mester" – írták róla.[32]

Harímí – Rahmízáde Ibrahim csávus. A burszai Rahmí bég fia, Kütahjában született. Maga is *záim* – jelentős szolgálati birtokkal rendelkező katona – lett. Később a kütahjai szandzsák alajbégjeként, a javadalombirtokos katonaság parancsnokaként tevékenykedett. 1575-ben Bagdadba ment, ahol minden egyes ott eltemetett szent tiszteletére írt egy dicsérő verset. Részt vett Ferhád pasa grúziai hadjáratában (1583–1585), s annak történetét verses részletekkel gyakran átszőtt történeti munkában örökítette meg (1586/87). Tura mellett esett el 1594. május 1-jén.[33]

Neví. A halveti rend sejhjének, Pír Ali efendinek Jahjá nevű fia Malkarában született 1533-ban. Tanulmányait apja mellett kezdte, 1550-ben Isztambulba ment, medreszei tanulmányait 1566-ban fejezte be. Maga is tanár lett, Gelibolu majd Isztambul főiskoláin oktatott. 1590-től III. Murád gyermekeinek nevelője, 1595-ben nyugdíjazták. Vallásmagyarázó és enciklopédikus műveket is írt, hírnevét azonban elsősorban lírai verseinek és kaszídéinek köszönhette. Több kaszídét is írt az egri hadjárat kapcsán. Induláskor a szultánnak és Ibrahim pasának kívánt győzelmet, majd Csigalazáde Szinán pasát éltette, végül pedig Mehmed szultánt mint egri győzőt magasztalta az egeig. (Ez utóbbi versét lásd a függelékben!)[34]

Hodzsa Szádeddin (1536–1599). Az iráni Iszfahánból érkezett zeneszerző, Haszan Dzsán fia. A legjobb hírű tudósok nevelték, tanulmányait Ebusszuúd efendi keze alatt fejezte be 1555-ben. Egyre magasabb fokú főiskolákon tanított, végül 1571-ben a birodalom legrangosabb oktatási intézményébe, a Szülejmán szultán által alapított *Szahn-i szemán* egyetemre nevezték ki müderrisszé. 1573 májusában azonban még innen is sikerült feljebb lépnie, Murád herceg nevelését bízták rá – innen ragadványneve: *hodzsa* 'tanár'. Alig nyolc hónap múlva, 1574-ben Murád elfoglalta a trónt, de tanárát magával vitte,

[32] *Aykut, Nezihi*: Hasanbeyzâde Ahmed Paşa. In: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1998. 363–364. o. Költőként említi Szafájí és Szálim életrajzgyűjteménye. DEİS 180. o.; *Sâlim*: Tezkire-i Sâlim. İstanbul, 1315. 233–234. o.

[33] *Ahdí* említi Tezkiréjében. 184. o. Halálát Dzsáfer Ijáni említi. *Iyânî* 2001. 66. o.; *Selânikî* 1999. I. 370. o.; *Levend* 1956. 89–90. o.

[34] BTK IV. 66–72. o.

s továbbra is tanácsadójának tekintette. Murád halála után az új szultán, III. Mehmed (1595–1603) is megörökölte a tanácsadót, sőt még az egri hadjáratba is magával vitte. Szerencséjére, a történetírók tanúsága szerint ugyanis Szádeddin lelkesítő beszédeinek nagy szerepe volt a mezőkeresztesi győzelem kivívásában. Ennek ellenére 1597-ben állásából elbocsátották, egy évvel később azonban a sejhüliszlámi ranggal kárpótolták. E tisztében érte a halál 1599 októberében. A rendkívül művelt férfiú a művészeteket sem vetette meg, elismert kalligráfusként tartották számon, és költői erényeit is elismerték. Hírnevét mégis leginkább történetíróként vívta ki, fő műve a *Tádzsu't-Tevárih* ('A krónikák koronája').[35]

Hodzsazáde Mehmed efendi Hodzsa Szádeddin efendi nagyobbik fia. Apja neveli, előbb *kádiaszker* lesz, majd 1601-ben elnyeri a sejhüliszlámi tisztet, amelyet 1602 decemberéig tölt be. Másodszorra 1608-ban lesz sejhüliszlám, a méltóságot haláláig viseli. 1615 júliusában pestisben meghal. Három nyelven versel, apja munkáját (*Tádzsu't-Tevárih*) folytatja.[36] 1596-ban a szultán kengyelartójaként részt vett az egri hadjáratban.[37]

Szubhí – Mehmed ibn Mehmed el-Fenárí, Talikizáde. Közel 40 évig középszintű hivatalokként szolgálta az Oszmám Birodalmat. Pályafutása elején, 1562-től 1574-ig Murád herceg – a későbbi III. Murád szultán – mellett írnokoskodott Maniszában, majd amikor ura trónra lépett (1574), a szultáni díván irnokává lépett elő. E minőségében három évet töltött a keleti végeken (1583–1586), jelen volt a reváni vár építésénél és Tebriz elfoglalásánál, sőt egy ideig a hadjárat vezetőjének, Özdemiroglu Oszmán pasának személyes titkára is volt. Az átélt eseményeket *Murád-náme* ('Murád/A cél könyve') és *Gürdzsisztán szeferi* ('A grúziai hadjárat') című műveiben örökítette meg. 1590 körül nevezték ki *sehnámedzsivé*, vagyis az Oszmán-ház hivatalos történetírója lett. 1594-ben Szinán pasa mellett részt vett a győri hadjáratban. A tizenöt éves háború első éveinek eseményeit (1593–1596) egy prózai és verses részeket egyaránt tartalmazó munkában örökítette meg (*Seh-náme-i Hümájún* 'Uralkodói király-könyv', 1596 körül).[38] Eger bevételéről különálló elbeszélő költeményben emlékezett meg (*Egri fethi tárihi* 'Eger bevételének története', 1598 elején). 1599-ben vértanúhalált halt, feltehetőleg a hódoltságban. Költői tehetsége elsősorban történeti munkáinak verses részleteiben mutatkozik meg, bár lírai verseket is szerzett.[39]

Vüdzsúdí, azaz a Közép-anatóliai Lárendéből való Mehmed pályafutását értelmiségiként kezdte. Miután a kor jeles tudósa, Ebusszuúd efendi mellett befejezte tanulmányait, maga is főiskolai tanár (*müderrisz*) lett. 1578/79-ben azonban otthagyta az oktatást, Kara Musztafa pasa bizalmasává vált, jelentős – 40 000 akcsés – javadalombirtokkal és müteferrikai ranggal. A birodalom keleti területein él, ám amikor a dzseláli felkelők elpusztítják birtokait, újra tanítani kezd. 1597/98-ban Oszmán pasa, majd Emír Músza medreszéjében találjuk. Tíz évvel később visszatért szülővárosába, ahol 1612-ben meg-

[35] *Rizâ* 1316. 46. o.; BTK IV. 212–216. o.

[36] *Uzunçarsılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Tarihi. III. cilt. 2. kisim. 459, 461. o.; *Peçevî İbrahim Efendi*: Tarîh-i Peçevî. İstanbul, 1980. 289, 354, 356. o.

[37] *Atâî* 1268. 575. o.

[38] Kiadta: *Woodhead, Christine*: Ta'līḳī-zāde's Şehnāme-i hümāyūn. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94. Berlin, 1983.

[39] *Woodhead* 1983. 7–13. o.; *Levend* 1956. 90–91., 95–8. o.; *Rizâ* 1316. 89. o.

halt. Jónéhány történeti munka szerzője. Írt jótevője, Kara (Lala) Musztafa pasa, valamint Özdemiroglu Oszmán pasa harcairól, részt vett az 1594-es hadjáratban, s minden bizonnyal személyesen élte át Győr ostromát, amelynek történetét mesznevi formában örökítette meg. Budáról dicsérő éneket szerzett, amely talán a *sehrengíz* – város-dícséret – műfajának egyetlen hódoltsági példája.[40] 1612-ben halt meg.[41]

Függelék

Abdí cselebi

Hej, égben trónoló padisah,
Fényes szultán, boldogságos sah!

A barátoktól hallgasd meg Isten szavát/az igaz szót
Ó, sah! A végeket megszállta az ellenség.

Csak Temesvár és Gyula maradt meg,
Minden más szandzsák az ellenség kezére került.

A Budához tartozó [szandzsákok] közül jelen pillanatban
[Csak] Szolnok, Koppány és Hatvan maradt meg.

Megvan még Székesfehérvár [is].
[De] a megmaradtak helyzete is nyomorúságos.

A legtöbbet tűzzel felégették,
A pogány a pokol kínjait hozta ránk.

Számos tömésfalú palánkot felégettek,
A muszlimok nagyon [...?] estek

Pápán a tatárok maradtak őrségben,
Győrben is van közülük jó néhány.

Amikor meg kellett volna adni a zsoldot,
Senki nem kapott, de annál többen kérték.

Ezért mindannyian szétszóródtak,
Most nincs senki a tatárokból.

Janicsárok, szpáhik, szilahdárok,
Ha akadt volna valaki, aki őket megszámolja,

Csak a negyedét találta volna ott,
Akinek a neve a defterben fel lett jegyezve.

[De] agájuk hiánytalanul felvette a zsoldot,
Tudja-e azt a helyzetet a Kalifa (azaz a szultán)?

[40] Mindkét munkát közzétette: *Mészáros Gyula*: Győrvár viadaláról való ének és Budavár dicsérete. (Egy hódoltság-korabeli török költőtől.) *Századok*, 42(1908). 385–400. o. (Mészáros megállapításai meglehetősen pontatlanok.) A többi munkára: *Levend* 1956. 85., 89., 175. o.

[41] Vüdzsúdíhoz: *Kınalı-zade* 1989. 1035–1038. o.; *Beyânî* 1997. 88, 316–317. o.; *Atâî* 1268. 559. o.

Két helyről adatott a szandzsák,
Hej, nem is szandzsák ez, hanem gyomorgörcs.

A záimok közt is nagy a hiány,
A szpáhik annyian sincsenek, mint tevén a fül (azaz a kevésnél is kevesebben).

Hol vannak a végek javadalombirtokai?
Nagy részét elvették az udvaroncok.

Sokuk rejtőzik Isztambulban, hiányzik;
Ha bármelyiket felelősségre vonják, [lesz, aki] azt mondja: az én emberem.

Ha a korábbiakhoz hasonlóak lennének a helyi [csapatok],
Akkor lovaik mindig fel lennének nyergelve.

S mikor az ellenségről híreket szereznek,
Akkor az ellenségre rárontanának.

Harminc záimból [legfeljebb] három hiányzott [régen].
Ez a hiány most minden szandzsákban nagyobb.

A kilidzstímárosok közül ki a toll birtokosa [az értelmiségiek] közt,
Ki a csávusok között e pillanatban.

[Ha] kocsi szám viszi jövedelmét mindig,
A hadjárattal fáradnia [vajon] miért kellene?

Sokak kezében százezer [akcsés] ziámet,
Egyiket megszerzi, a másikról lemond.

Két-háromszáz ezer [akcsét] nyer, de az sem elég,
Mivel nem fél attól, hogy számon kérik rajta.

Hol vannak a végeken a rátermett emberek?
Többségük megtöretett, létük semmi lett.

Egyiküket sem jött el, [lakó]helyére ment [mind],
Mivel nem az alkalmasnak adatik a birtok.

Ha adatott volna okirat és javadalombirtok,
Érte elégedetten haltak volna meg.

Minden beglerbég árulja a betöltetlen posztokat.
Ki mondja meg neked [ó, szultán] az igazságot?

Az, aki pénzért veszi a birtokot,
Hasznát elveszi, csak kereskedik.

Ó, sah! Ha számba vették volna a [had]népet,
Számos tímár[bitokos] a helyén találtatott volna.

Sokaknak csak neve van, maguk nincsenek sehol,
Ilyen szolgád sok van.

Elveszik a hasznot, okiratot írnak,
De nincs sem embere, sem lova [egyiknek sem].

[Szolgálati] helyén feliratkozik az alajbégnél,
Vagy elmegy és feliratkozik az előkelőknél.

Sokasodnak a nyúlszívűek, akik azt mondják: bátor vagyok!
Az adódó tímárt többnyire ők szerzik meg.

Az üresedést nem a várományos foglalja el,
Aki pedig megszerzi, bégjéhez nem jön el [hadjárat idején].

A régi törvényt nem tisztelik,
Mivel a főhivatalokat nem a becsületeseknek adják.

Látta az ellenség, hogy milyen állapotban vannak a lovasok,
A rendetlenséget megtudta az ellenség.

Mért ne dolgozzanak a kardok és a bárdok?
Nincs aki szívvel és ésszel szembeszállna velük.

Különös szomorúság szállt a muszlimok fejére,
Mindet gyengévé tette a bánat és a szomorúság.

Senki sem fedheti fel a valóságot,
[Hiszen] az agák között megsokasodtak a lekötelezettek.

Ha megíratik is számos panaszlevél, hogy benyújtsák,
S mindenhol keresnek egy segítőt,

[De] nincs, ki képes lenne rá, bármily módon,
Hogy hozzád eljuttassa az iratokat, ó sah!

Megírtam végül a végvidékiek válaszát,
Bár megtalálnám – gondoltam – a túlvilági boldogságot.

Lábad porához küldtem a levelet,
Talán szultánom megtalálja azt.

Ej, e korszak muszlimjainak sejhje,
A világ sahjainak te vagy menedékhelye.

Ha te létezel, ki máshoz mehetne e levél?
Bekerített minden felől az ellenség.

Sok ezer pogány jött Bécsből,
Az iszlám népét karddal pusztítják.

A muszlimok kötött nyakkal [rabként] kódorognak:
[A keresztények] csapdát állítanak nekik, hogy pénzt keressenek rajtuk.

Helyes-e, hogy sok ezer szépséges leányt
A keresztények birtokolnak és kedvükre használják [őket]?

Nincs nap, hogy ne jönnének panaszosok:
Segítség! – mondják, és segítő harcosokat kérnek.

De mit tegyünk? A helyi erők nincsenek a helyükön,
Akik elmennének, hogy megsegítsenek egy várat.

Az imahelyek disznókkal teltek meg,
Barmok istállói lesznek a mecsetek.

Aki a központi területekről jön, nem tudja, mi folyik itt,
Amikor az átjárókon átjön, nem ismeri fel a csalást.

Ha a helyiek hasznára figyeltek volna,
Nem lettek volna kiárusítva a javadalombirtokok.

Eljött volna minden szolga és úr,
Ha nem óvna mindenki egy[-egy] helyet

E végvidéken elmúlt volna a rendetlenség,
Ha rendezett volna a katonák helyzete.

Helyes-e, hogy a tatárokra van szükségünk?
Erősebb lenne nálunk ez a [csapat] éhenkórász?

Milyen napok járnak az Oszmán-ház lovasára?
Bajára [már] mástól remél orvosságot.

Tudomásom lévén minderről,
Ezt jegyezte[m én,] Abdí a láb porába.

Akad-e az emberek közt [más] kiválasztott,
Aki megírja ezt a reménytelen állapotot?

A muszlimoknak már csak benned van bizalma,
Remélik, hogy [Ön] törekszik a [levél] megtalálására.

Hogyha a világverő sah tudomására jut [mindez],
Intézkedik a bosszúról.

[Ezt] remélem tőled, páratlan győztes,
A [világ] lakott negyed[ének] örökkévaló padisahja.

Az ellenség ellen vágyónak: *hu*[42]
Bár [csak] kötözött nyakú ellenség jönne szembe![43]

***

„A jelenkori főhivatalok leginkább a türelmesek kezén vannak / Ha nem hiszed, íme az egyik Saksakí kezében van."[44]

Ahmed/Bahtí[45]

Istennek hála, az Úr az iszlám vallást győztessé tette
Elfoglalták Visegrádot és Esztergomot, öröm töltötte el őket

[42] 'Ő' (arab), Isten megnevezésére használt szócska, fohászkodás, jókívánság értelemben.
[43] *Selânikî* 1999. II. 518–523. o. A fordításban nyújtott értékes segítségéért Fodor Pálnak tartozom köszönettel.
[44] *Hasanbeyzâde* 210. o.
[45] *Saral, İsmail Tosun – Saral, Emre*: Macarlar ve Tuna hakkında yazılan şiirler (1300–2000). [Ankara] 2001. 88., 127–128. o.

A muszlim harcosokat megsegítette ama Semmivé Tevő (=Allah)
A pogányokra ágyúval lőttek, semmivé tették őket, s azok legyőzöttek lettek

A vezér mellett törekedtek, szívvel-lélekkel dolgoztak
Azért imádkozom, hogy Allah mellett legyen mindegyikük felövezett

Mivel e két vár bevételének jóhíre érkezett, Bahtí
Csoda-e, hogy a muszlimok éjszakája Kadr [éjjele],[46] napja ünnep.

***

Szívemből és lelkemből hálám és köszönetem – ki nagyon hálás vagyok – annak, aki
Az iszlám népét segítette és győzedelmessé tette

Pest elfoglalása a budaiakat örömmel töltötte el
S e jó hír a világot boldoggá tette

De mégsem vagyok elégedett: Istentől azt remélem
Hogy Magyarország elgoglalásának hírét is kinyilvánítja

Hogy erőfeszítésükkel törjék össze a pogányokat
Az iszlám lovasoknak bár adna győzelmi alkalmat ama Törekvő (=Isten)

Ó, Ahmed! A Helyes Út Mutatója (=Allah) a pogány zsarnokságát szüntesse meg,
A hit napja által borítsa fénybe a hitetlenek országát!

***

Két oldalon a két hírneves szerdárnak adj erőt
Az igazság lovasát add ezeknek kalauz képpen
A harcosoknak mindenhol adj alkalmat a hitharcra, vágyuk szerint
Ej, ima, a győzelem és siker jóhírével a szívnek nyugalmat adj
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Látván a kezdetektől, határtalanul kiáradó kegyelmedet, ó, Uram, eljöttem
Sebesült a szívem, bajomra gyógyírt keresve jöttem
A Fennség színe elé a könyörgés lábán jöttem
Rád bízván magam palotád felé fordítottam arcom, eljöttem
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Te vagy, ki engem a vezérek fölé hírneves vezérré tettél
Te vagy, ki e gyenge testet a vitézek sorának élére helyezted
Te vagy, ki a könyörgő imát elfogadod, s jót teszel
Te vagy, ki a semmiből létezővé, s szultánná tetted Ahmedet
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Dervis pasa

Ej, hajnali szél, menj, és adj hírt a világ sahjának hazatértéről,
A halott szívekről, a megnyugvásról és a lélekről adj hírt.

Menj, Isztambul városának, nem is csak neki, az egész világnak
A sikeres padisah érkezéséről adj hírt.

[46] Kadr éjjele: az isteni hatalom megnyilvánulásának éjszakája, ekkor szállt alá a Korán az égből.

A rózsa-szultán jöttéről a virágoskertnek vígy üzenetet,
A gyümölcsösből menj oda, vidd az ünnep hírét.

A kardot vonó harcosról, a formákat összetörő Iszfendijárról,
Az ember-döntő Rüsztemről, a világbíró padisahról adj hírt.

Vérivó karddal az ellenséget egy pillanat alatt eltörlő
Hüszrevről, a hitharcos sahról, az Isten kegyeltjéről adj hírt.

Először löv[et]éssel és [közel]harccal az egri várat [elfoglalta],
S hogy azután mit tett a hit ellenségeivel, arról vigyél hírt.

Visszafordulván a szívét vesztett Dervistől üdvözletet is imát [vigyél],
Ej, hajnali szél, menj a kedveshez, e történetről vigyél hírt.[47]

Gazájí

Csoda-e, ha keserűek vagyunk, nézzétek, olyanok vagyunk mint a nád.
Istenemre mondom, Zombor keserű vize az orrunkon folyik ki.

Az iszlám népének országait a pogány pusztítja.
Jaj, Istenem, ti félelem nélküliek, csak vegyétek fel a csúszópénzt és üljetek [nyugton]!

Mi a harcmezőn vért ontunk, vérkönnyet hullatunk,
Ti [csak] élvezzétek a mulatság völgyében a boldogság kupájának örömét!

A szerencse kánúnjának (húros hangszer) dallama igencsak hamis,
Ej, vezérek, ragadjátok meg a fülét (hangolókulcsait) és tekerjétek meg![48]

Ne gondoljátok, hogy a biztonságos föld a tietek marad,
Ha így megy tovább, [csak] legyetek türelemmel még egy-két napig, aztán meglátjátok!

Ha nem lesz helyrehozás, e tartomány kicsúszik a kezünkből,
Ha nem hisztek [nekünk], kérdezzétek a világ tájait (azaz: bárkit)!

Az urak [csak] gyűjtögessék az aranyat a korrupcióból!
Bízzátok őket a Korán eme versére. „Akik felhalmoznak...”[49]

Gází kán e verset hozzátok küldte,
Ha hazugságot szólna, Zombortól kérdezzétek azt![50]

[47] *Selânikî* 1999. II. 642–643. o.

[48] A sorpár kétértelmű. Elsődlegesen egy hamis hangszerről, a *kánún*ról szól. A mi cimbalmunkhoz hasonló, sokhúros hangszer behangolása nem könnyű feladat, éppúgy mint ahogy a sokféle érdek összehangolása sem az. Ilyenkor a hangszer fülét (azaz a hangolókulcsait) kell megcsavarni, mint ahogy a parancsot nem teljesítő alattvalók esetében is. A parabolát még egy kétértelmű szó tetézi: a szerencse *kánún*ja kifejezés az ország törvénykönyveként is fordítható. A másodlagos értelmezés tehát arra szólítja fel a bölcs ítéletűt, azaz a szultánt, hogy szedje ráncba elkanászodott alattvalóit.

[49] „Akik azonban aranyat és ezüstöt halmoznak föl, és nem költenek abból Allah útján, azoknak adj hírt arról, hogy fájdalmas büntetés [vár rájuk]” Korán 9:34.

[50] *Selânikî* 1999. II. 803–804. o.

Neví

Mehmed szultánnak, az egri győzelem dicsérete

A győzelem lovasbajnok sahja lovát vezette,
A hódítással nem várakoztatta meg az ellenség országát.

Isten kegye[s ígérete] Eger bevételére igazzá vált, nézd!
Hozzátétetett még ezer győzelem, az ellenség elpusztítása.

A „segítség Allahtól" [Korán verse][51] volt a segítőtársa,
Kezének hatalma által minden ország elfoglaltatott.

Eddig egyetlen uralkodónak sem jutott ekkora hódítás,
Mióta e kilenc várat elfoglalta a nap ágyúgolyója.[52]

A pogányok országának szűzlányát karddal megnyitotta,
A birodalom menyasszonyának a hódítás emlékét adta.

A várak kapujára lándzsája írt feliratot,
Minden felirata szépen metszett, betűiben ott a győzelem.

Az ellenség fejét mostantól kezdve merítse vérbe,
A Kizil Elmát a hódítás házává tegye kengyele számára![53]

Az ő győzedelmes Napja a Hódítás Atyja [Hódító Mehmed szultán],
Isten osztályrészévé tette a hódítói hírnevet.

Mehmed szultán ő; ha támadásra indul, egy pillanat alatt
Az egek kilenc várát a hódítás áldozatává teszi.

Az ellenség fejének levágása az alabárdja csapásának műve,
A kardja [által vágott] hasadékon át lett látható a győzelem.

A hitharcosoknak kinyílt a szeme, mivel a szívük talált
Az ő idejében ékességet és pompát, győzelmet és megbecsülést, hódítást.

Minden vár pogányait üldözte, hajtotta, nem eresztette,
Nem maradt meg, meghódíttatott Komárom és Újvár is.

Dicséreted során Neví versére tekints és lásd:
Minden sora a példázatok népe [a muszlimok] számára győzelmi útmutató.

Az ékesszólás gyümölcsfájának termése ez,
Félsorainak minden ágán a győzelem levelei és gyümölcsei teremnek.

Ó, Uram! Az égbolt napjának arca által
Bár minden hajnalon feltűnne a horizonton a győzelem!

[51] „És [ad nektek] egy másik [kegyet?], amit szerettek, [ez]: segítség Allahtól és közeli győzelem. Hirdess örömhírt a hívőknek!" Korán 61:13.

[52] A kilenc vár a kilenc égi szférát, áttételesen a világmindenséget jelenti. A Napot gyakran tüzes labdához hasonlítják a muszlim költészetben. A sor értelme tehát: mióta a Nap világít, azaz a világ kezdete óta.

[53] Kizil Elma ('aranyalma'): a végső hódítás szimbóluma, jelen esetben Bécsre is érthetjük. A kengyel képletesen maga a szultán. A hódítás háza a meghódított terület.

Legyen a hajnal zászlajaként kimagasló eme szultán,
Isten tegye társává éjjel és nappal a győzelmet!

Legyen kardja sasának elsége az ellenség agyveleje,
Nyila sólyma csőrének zsákmánya a győzelem!

Handzsárja nyelvének recitációját bár segítené a győzelem,
Bár könnyű lenne a győzelem jobbra és balra![54]

Kronogrammák

Tatai kronogramma (1002/1594)
„Látni fogja ott Abdí a várat / Dátumát [így] mondta: Tata vára." (*Göricek kal'ayı anda Abdî / Didi târîhini kal'a-ı Tata*)[55]

Győri kronogrammák (1003/1594)
Dzsenání

A fennséges Murád szultán az égi szféra sarokpontja.
Az egész világot Isten adta a kezébe.

A hit ellensége ellen húzott kardot, hogy harcba menjen,
Szinán pasát számtalan lovassal küldte el.

Forrón vágyott a harcra, hogy elfoglalja Győrt,
Kitűzvén rá a világot díszítő zászlót.

Felégette, lerombolta Győrt, kő-kövön nem maradt,
Annyi ég-rontó ágyúgolyót lövetett rá.

Istennek hála, az ellenfél fejére rágyújtotta,
Elvette, ellfoglalta ama éghez-hasonlatos várat.

Az ima-mondó Dzsinání [Győr] elfoglalásának évszámát [így] mondja:
Győr elfoglalása elragadta és lángba borította az ellenség szívét.
(*Alınıp yakdı Yanık fethi dil-i adâyı*)[56]

„A [felmentősereg] tábora megveretett, a pogánytól Győr elvétetett." (*Istaburi bozilup kâfirden alindi Yanik.*)[57]
„A hit ellensége megveretett, Győr elfoglaltatott." (*Adû-yı dîn sınup feth oldı Yanık.*)[58]
„Istennek hála, a világ sahja elfoglalta Győr várát." (*Hamd li'llâh aldı Yanık kal'asın Sâh-ı cihân.*)[59]
„És vereséget mértek rájuk Allah engedelmével" (*Fahaza muhum b-izini'l-lâhi.*)[60]

[54] *Nev'î:* Divan. Tenkidli basim. Haz. *Tulum, Mertol – Tanyeri, M. Ali.* İstanbul, 1977. 28–29. o.
[55] *Levend* 1956. 93. o.; *Iyânî* 2001. 81. o.
[56] *Saral–Saral* 2001. 168. o. (=1003)
[57] *Selânikî* 1999. I. 399. o. (=1003)
[58] *Selânikî* 1999. I. 399. o.; *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. *Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyid Ali – Dankoff, Robert.* Istanbul 2003. 82. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o.; *Hasanbeyzâde* 149. o. A dátum helyesen 1002-t ad, 1003 helyett. Lásd alább.
[59] *Selânikî* 1999. I. 399. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o. (=1002)
[60] Az arab nyelvű mondat a Koránból származik (2:251), állítólag egy bizonyos Kerimzáde kádi alkalmazta a jelölt eseményre kronogrammaként. Számos forrásunk idézi: *Iyânî* 2001. 107. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o.; *Evliyâ* 2003. 82. o. A szöveg betűiből megfejthető szám 1002, a győri várat azonban muszlim időszámítás

„Ezer háromban történt Győr elfoglalása" (*Bin üçünde olubdır feth-i Yanık.*)[61]
„Négy sarka semmivé lett, elfoglalásának éve [így] mondatik: / Az ellenség kegyetlen tűztől megégett, Győr elvétetett (*Çâr rüknu yoğ olup fethine düştü târih / Nar-ı kahriyle adüv yanup alındı Yanık.*)[62]

Egri kronogrammák (1005/1596)
Csatalzáde: „Eger várát Mehmed szultán elvette a némettől." (*Nemse'den Sultân Mehemmed aldı Egre kal'asın.*)[63]
„És vereséget mértek rájuk Allah engedelmével" (*Fahaza muhum b-izini'l-lâhi.*)[64]

Eminí
A célját elérő fenséges és szerencsés szultán
E korszak sahjainak legboldogabb szultánja lett.

Elvette Eger várát és megverte táborukat;
A hitharcosok kezéből a pogányok pofonokat kaptak.

Ha fejüket elvesztették is [vagy: felbuzdultak] a hitharcosok és vitézek,
De mindegyikük örök életet nyert [a túlvilágon].

A győzelem dátumát Eminí mondta abban a pillanatban:
Mehemed szultán szétverte a pogány tábort.
(*Sultân Mehemmed istaburın kâfirin sıdı.*)[65]

Kanizsai kronogrammák (1009/1600)
„Kanizsa várát bevette a szerdár." (*Kanije kal'asın aldı serdâr*)[66]
Ali: „A vár elfoglaltatott, a tábor megveretett." (*Feth olup kal'a bozuldu tabur*)[67]

Esztergomi kronogrammák (1014/1605)
Hodzsazáde Mehmed efendi: „[...] dátuma / A pogányok serege kivonult Esztergom várából" ([...] *târihi / Leşker-i küffâr çıkdı hısn-ı Üstürgondan.*)[68]
Abdí cselebi: „Abdi! Nem maradt meg, hanem kiment Esztergomból ez a hitetlen és tűzre való nép."[69]

---

szerint 1003-ban vették be az oszmánok. Az eltérés oka az lehet, hogy az ostrom java még 1002-ben zajlott, minthogy 1003 első napja 1594. szeptember 16-ára esett.

[61] *Hasanbeyzâde* 149. o.

[62] *Saral–Saral* 2001. 167. o. (=1003?)

[63] *Evliyâ* 2003. 62. o.

[64] *Evliyâ* 2003. 70. o. A Korán e részletét Evlia kétszer is idézi, Győrrel kapcsolatban a hagyományoknak megfelelően, itt tévesen. (A megfejthető dátum 1002=1593/94.)

[65] *Selânikî* 1999. II. 643. o. (=1005)

[66] *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. *Kahraman, Seyid Ali – Dağlı, Yücel.* İstanbul 2002. 314. o. (=1007?); *Vámbéry Ármin*: Kanizsa (1600–1601). *Századok,* 21(1887). 726. o.

[67] *Evliyâ* 2002. 314. o.; *Vámbéry* 1887. 726. o. (=1009)

[68] *Evliyâ* 2002. 162. o. A szöveg töredékes, a vers eleje hiányzik. Evlia nem tudta értelmezni a kronogrammát, ezért megfejtését nem közölte. Pedig az évszám pontos, csak éppen némi találékonyság kell a kiszámításához. Az „Esztergom vára" kifejezés számértéke 1865. De mivel az „ellenség serege" kivonult a várból, e kifejezés számértékét (851) ki kell vonnunk „Esztergom várából". Az eredmény 1014, Esztergom elfoglalásának muszlim időszámítás szerinti dátuma. Jól ismert mód ez a fejtörő még bonyolultabbá tételére, neve *ta'mijeli târih* ('homályossá tett kronogramma'). Kátib cselebi is közli *Fezleke* című történeti munkájában. Török történetírók. III. 357. o.

[69] Kátib cselebi közli *Fezleke* című történeti munkájában. Török történetírók. III. 357. o. (Az eredeti török szöveget nem láttam.)

Balázs Sudár

TURKISH POETS OF THE FIFTEEN YEARS' WAR

Summary

Literary life did not cease to prosper in the frontier districts during the long period of Ottoman wars, but as for our present knowledge, it underwent changes. It was not the settled but the temporary residents that took the leading roles.

It is a rather complicated task to collect all the Turkish authors from Ottoman occupied Hungary, or the poems relating to the Hungarian frontier districts, as Ottoman poetry rarely provides details, such as dates or places of composition. This also characterises the few poems treating religious issues. It is possible to identify a few authors, though, like Sultan Ahmed or Tatar Khan Gazi Giray. It is more probable to find Hungarian aspects in epic literature. At the end of the 16th century, epic poems (*mesnevi*) did still exist and flourish, several of them relating the events of Ottoman occupied Hungary (Efendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). The lyrics featured in narrative chronicles are also manifestations of poetic gift (Cafer Iyânî). A special category of the literary pieces related to the Hungarian frontier districts is represented by chronograms (târîh), a number of which date from the days of the Fifteen Years' War.

Although the nature of the great campaigns did not render it possible for them to stay too long, even the most important philosophers of the period spent some time in Ottoman occupied Hungary (e.g. Efendi Sâdeddîn and his son, Efendi Hocazâde Mehmed). Some poets, however, saw service and did actually live here. The most significant among them in the period, were Derviş paşa, Efendi Sarhoş Abdî and Cafer Iyânî.

Balázs Sudár

LES POÈTES TURCS DE LA GUERRE DE 15 ANS

Résumé

La vie littéraire déjà florissante des confins n'a pas cessé d'exister à l'époque de la longue guerre, elle s'est juste transformée d'après nos connaissances actuelles. Ce ne sont plus les établis qui y jouaient un rôle dominant, mais ceux qui séjournaient dans le pays à titre provisoire.

Il n'est pas facile de rassembler les auteurs de la domination turque ni les poèmes liés aux confins hongrois, puisque la poésie ottomane évite de mentionner des faits concrets. En effet, il est rare de trouver des éléments qui indiquent la date ou le lieu de création. Et ceci est valable même pour les poèmes, certes peu nombreux, qui traitent le conflit religieux. Toutefois nous avons réussi à en découvrir quelques-uns écrits par le sultan Ahmed et le khan tartare Gazi Giray. Par contre, nous aurons plus de chance de trouver des références hongroises dans la littérature épique. A la fin du 16e siècle, les poèmes épiques (mesnevi) prospéraient encore et certains d'entre eux relataient des événements liés à la domination turque (effendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). Les intermèdes en vers des chroniques essentiellement en prose demandaient également du talent (Cafer Iyânî). Les chronogrammes (târîh) représentent un segment spécial des œuvres littéraires liées aux confins hongrois. Nous en connaissons beaucoup qui datent de la période de la guerre de 15 ans.

Même si les grandes campagnes n'ont pas été faites pour de longs séjours, elles ont permis aussi aux plus grands penseurs (tels effendi Sâdeddîn et son fils, effendi Hocazâde Mehmed) de l'époque de visiter les terres assujetties. Nous trouvons cependant aussi quelques poètes en service établis sur ce territoire dont les trois plus importants, pour la période examinée, sont le pacha Derviş, l'effendi Sarhoş Abdî et Cafer Iyânî.

Balázs Sudár

DIE TÜRKISCHEN DICHTER DES FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEGES

Resümee

Das sich früher im Aufschwung befindende literarische Leben blieb auch zur Zeit des Fünfzehnjährigen Krieges in der Gegend der Grenzfestungen bestehen, veränderte sich aber unseren derzeitigen Kenntnissen zufolge. Nicht den hier Angesiedelten, sondern den vorübergehend, für kurze Zeit hier Ansässigen kam eine führende Rolle zu.

Es ist keine einfache Aufgabe, die Dichter der Türkenherrschaft, oder die Gedichte bezüglich des ungarischen Grenzlandes zu sammeln, da die osmanische Dichtung konkrete Angaben meidet. Nur selten finden wir Hinweise, die den Zeitpunkt oder den Ort des Verfassens anführen. Dies gilt auch für die wenigen Gedichte, die sich mit dem Glaubenskrieg beschäftigen. Es ist uns aber trotzdem gelungen, einige aufzufinden, die aus der Feder von Sultan Ahmed, oder des tatarischen Khans, Gazi Giray, stammen. Im Kreis der epischen Literatur gibt es mehr Möglichkeiten, ungarische Bezüge zu finden. Ende des 16. Jahrhunderts existierten noch die epischen Dichtungen (mesnevi), ja sie erlebten in bestimmtem Sinne sogar ihre Blütezeit. Viele dieser Dichtungen erzählten gerade die Ereignisse der Türkenzeit (Efendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). Doch auch die lyrischen Einlagen der grundsätzlich prosaischen Chroniken bedurften des Dichtertalents (Cafer Iyânî). Eine besondere Schicht der literarischen Werke bezüglich des ungarischen Grenzlandes sind die Chronogramme (târîh). Auch aus der Zeit des Fünfzehnjährigen Kriegs sind zahlreiche solche Werke erhalten geblieben.

Wenn auch die Feldzüge einen längeren Aufenthalt nicht ermöglichten, so gelangten doch auch die bedeutendsten Denker der Zeit in das Gebiet der Türkenherrschaft (Efendi Sâdeddîn und sein Sohn, Efendi Hocazâde Mehmed). Wir finden aber auch Dichter, die tatsächlich hier lebten und dienten. Drei der wichtigsten sind in dieser Zeit Derviş paşa, Efendi Sarhoş Abdî und Cafer Iyânî.

Балаж Шудар

ТУРЕЦКИЕ ПОЭТЫ ЭПОХИ ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Резюме

Литературная жизнь, которая начала процветать гораздо ранее,.не прекратилась полностью и в период долгой войны, но – согласно имеющимся у нас сведениям – она прошла определенные изменения. Руководящую роль в литературной жизни стали играть не постоянные поселенцы, а люди, находившиеся здесь иногда случайно, короткое время.

Мы находимся в нелегком положении, когда намереваемся собрать стихи, созданные поэтами в подвластных туркам землях или в венгерских оконечных крепостях, так как османская поэзия избегает упоминания конкретных данных. Редко можно встретиться с такими ссылками, в которых указывается дата или место создания стихотворения. Это действительно так же и для поэзии, посвященной борьбе вероисповеданий. И все же нам удалось выявить несколько таких авторов и произведений. Например поэт Ахмед султан или Гази Гираи татархан. Больше шансов имеется найти венгерские аспекты в кругу новеллистической прозы. В конце XVI-го столетия еще существовали, более того находились в стадии процветания эпические поэмы (мешневи), некоторые из которых повествуют именно о событиях турецкого владычества (Шархош Абди эфенди, Вюцюди Мехмед, Таликизади Субхи). О поэтической одаренности авторов свидетельствуют также и стихотворные вставки в хроники (Кафер Ийани). Литературные произведения, связанные с венгерскими оконечными крепостями – хронограммы (тарих) – представляют собой особый

слой оригинального жанра. Целый ряд таких произведений сохранился и из эпохи пятнадцатилетней войны.

Хотя большие военные походы и не давали возможности для более продолжительного пребывания здесь, все же благодаря им даже и самые значительные мыслители того времени участвовали.в завоевательных кампаниях (например, Садеддин эфенди и его сын, Хоцазадэ Ахмед эфенди). Однако можно встретиться и с действительно проживавшими здесь и проходившими службу поэтами. Наиболее значительными в этот период были: Дервиш паша, Шархош Абди эфенди и Кафер Ийани.

KRUPPA TAMÁS

ERDÉLY ÉS A SZENTSZÉK KAPCSOLATAINAK ISMERETLEN KÉRDÉSKÖRÉHEZ[1]

Fabio Genga római tárgyalásai 1594-ben és 1596-ban

Fabio Genga első római követsége és Erdély belépése a tizenöt éves háborúba

Fabio Genga Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem megbízottjaként 1594 szeptemberében Rómába indult, hogy kieszközölje a Szentszék segítségét a fejedelemségnek az Oszmán Birodalom elleni harcában.[2] A fejedelem első római követe 1589-ben Bodoni János volt, akinek útjáról sajnos nem maradtak ránk iratok. Szamosközy kéziratos feljegyzéséből azonban tudjuk, hogy Bodoni legfontosabb feladata az exkommunikáció alól való feloldozás volt, amellyel az 1588. évi medgyesi végzések miatt sújtotta a pápa az ifjú Báthory Zsigmondot. A követség a pápák sorozatos elhalása miatt elhúzódott, ezért Bodoni valamikor 1590 végén, vagy 1591 elején ért csak haza.[3]

Őt követte rögtön Jósika István, aki útban Rómába felkereste Ferdinando de'Medici nagyherceget Firenzében. Szamosközy szerint a két követségnek ugyanaz volt a summázata: „Az legatio csak szintén visitatióból constalt; visitáltatta, mint jó akaró barátját... salutálta az pápát, és minden obedientiát deferalt Zsigmond szavával... mind azon officiosae literae voltanak."[4] Jósika kíséretében találjuk az urbinói Fabio Gengát is, aki mielőtt testvéreivel Lengyelországba, majd Erdélybe került volna, itáliai fejedelmi udvarokban, a Mediciek, illetve a római Kúria szolgálatában állt. Jósika útjának eredményeként 1592 végén érkezett Erdélybe Atillio Amaltheo pápai megbízott. Az volt a feladata, hogy rávegye az ifjú fejedelmet a katolicizmus hathatósabb támogatására. Amaltheo nagy gondot fordított arra, hogy a fejedelmen kívül a Báthory család többi tagját is rábírja a katolicizmus erőteljesebb támogatására. Ezen kívül számíthattak még néhány katolikus tanácsúrra, így Jósikára, Kornis Gáspárra, vagy a kővári kapitányra, Keresztúry Kristófra is. Amaltheónak igen nehéz dolga volt, nemcsak azért, mert a zömmel protestáns udvar ellenségesen viszonyult a Szentszék képviselőjéhez, jóllehet ennek nem sok külső jelét adták, hanem azért is, mert ebben az időben már komoly feszültségek léptek fel a Báthory család tagjai és unokaöccsük, a fejedelem között.[5] Ez a családi

[1] A tanulmány elkészültéhez az OTKA D 38472. sz. Posztdoktori, és F 034762. sz. ifjúsági pályázata nyújtott támogatást.

[2] A címben jelzett három évnek a vatikáni levéltárban őrzött, Erdélyt érintő iratanyaga hatalmas terjedelmű, amelynek a szintén számottevő anyagot felölelő Veress-hagyaték is csak egy részét tartalmazza. A továbbiakban csupán a Fabio Genga római útjait szorosan érintő dokumentumok ismertetésére szorítkozom, a bennük felbukkanó sokfelé elágazó többi ügyet a tanulmányban nem követem végig.

[3] *Szilas László:* Alphonso Carrillo jezsuita atya Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Szilas*) 20., 114. o.

[4] *Szamosközy István* történeti maradványai 1542–1608. IV. k. (Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. Írók 30. k.) Kiadta *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1880. 66–67. o.

[5] Amaltheo küldetésének aktáit l. Erdélyországi pápai követek jelentései (1592–1600). Gyűjt. *Veress Endre,* (Vatikáni Magyar Okirattár, II. sor., 3. k.) Budapest, 2001. Reprint. (a továbbiakban: Nunciusok) 1–34. o.

viszály később végzetesen megrontotta a Báthoryak viszonyát, és két évvel később véres leszámolásokhoz vezetett.

Amaltheót Alessandro Cumuleo követte, akinek csak egyik megbízása érintette az erdélyi vallásügyet, a másik feladata az volt, hogy Erdély urát rávegye arra, hogy a császár oldalán belépjen a tizenöt éves háborúba. Az újonnan megválasztott VIII. Kelemen pápa a török elleni harcot, Konstantinápoly elfoglalását átfogó szövetségi rendszer keretei között képzelte el, amely magában foglalta volna a román vajdaságokat, Lengyelországot és Oroszországot is.[6] Cumuleo Erdélyből tovább utazott Lengyelországba, Moldvába illetve a zaporozsjei kozákokhoz. A szövetségkötés azonban ekkor még nem sikerült, a fejedelemség meghatározó, befolyásos politikusainak jó része ugyanis nem látott kellő biztosítékokat arra nézve, hogy nem ismétlődnek meg az 1551–1556 közötti időszak eseményei, amely akkor I. Ferdinánd számára kudarcot, a fejedelemségre pedig nagy pusztulást hozott. A Vatikán kezére játszottak azonban azok a túlzó követelések, amelyekkel a Porta lépett fel Erdély katonai szerepvállalását illetően. Mindezek óvatosságra intették az erdélyi döntéshozókat, ezért úgy tűnt, a császár és a pápa, illetve Báthory Zsigmond között már csak idő kérdése a megegyezés. Már a török ellen vonuló erdélyi hadsereg vezérét is kiszemelték, Báthory Boldizsár, illetve ifjabb Báthory István személyében, aki akkor váradi főkapitány volt.

A hadieseményekazonban a lehető legrosszabbul alakultak a szövetségesek szempontjából. Esztergom 1594. évi ostroma csúfos kudarccal végződött, ami további óvatosságra intette az erdélyi vezetőket. A Vatikán szempontjából egyszerű volt a helyzet; erről árulkodik Cumuleo 1593. november 21-én kelt instrukciója is.[7] Hasonlóan vélekedtek a háborúpártiak is, akiknek a véleményét Baranyai Decsi János az 1593-ban gyulafehérvári országgyűlés után tartott tanácskozáson felszólaló Báthory Boldizsár szájába adja.[8] Egy évvel később azonban, mint utaltunk rá, gyökeresen megváltozott a belpolitikai helyzet, Báthory Boldizsár a török ellenes háború leghevesebb ellenzőjévé vált. 1594 nyarán Erdélyben a belpolitikai helyzet pattanásig feszült, a tordai országgyűlésen leszavazták a fejedelem előterjesztését, aki ennek hatására lemondott, de nem hagyta el az ország területét, hanem Kővárba húzódott, ahová összevonta a hozzá hű katonai vezetők egységeit, és segítségükkel végül sikerült visszaszereznie hatalmát. A kolozsvári országgyűlés kimondta a törökkel való szakítást, majd ezután sor került a leszámolásokra. Ezzel az Erdélyi Fejedelemség egy hamarosan bekövetkező török támadás fenyegetését vonta a magára, amelyből a tatárok nyári átvonulása adott ízelítőt. A hadi helyzet továbbra is súlyos volt, a császári csapatok Győr térségében védekezésre kényszerültek, amikor a Szinán vezette oszmán felmentő sereg Bécs irányában nyomult előre. A Lengyelországba menekült Báthory testvérek pedig, bosszúért lihegve, mindent elkövettek, hogy akadályozzák Báthory Zsigmond terveit. Ezek hatására a fejedelem úgy döntött, hogy egyik kipróbált olasz hívét, Fabio Gengát, aki egyik kegyencének és kamarásának, Simonénak a testvére volt, Rómába küldi.

Fabio 1594. szeptember 8-án indult el, de nem egyenesen Róma felé vette az irányt, mivel először Alfonso Carrillóval kellett találkoznia Bécsben. Ezután indult csak Graz érintésével Itáliába, ahol felkereste Vincenzo Gonzaga mantovai herceget, Ferdinando

[6] A szentszék politikájáról l. *Jan Paul Niederkorn:* Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolf II. (1593–1606). Wien, 1993. (a továbbiakban: *Niederkorn*) 70–102. o.

[7] Nunciusok, 36. o.

[8] *Baranyai Decsi János* magyar históriája (1592–1598). Ford. *Kulcsár Péter.* Budapest, 1982. 84–97. o.

Medici toszkán nagyherceget és Francesco della Roverét, Urbino urát, végül megérkezett Rómába VIII. Kelemen pápához. A fejedelem igyekezett minél alaposabban felkészíteni megbízottját az útra, ezért követét beajánlotta az összes útba ejtett itáliai hatalmasságnak.[9] Carrillo és Genga a továbbiakban is összeköttetésben maradt egymással, Fabiót nem csak „otthonról", hanem Prágából is ellátták új hírekkel, amire már csak azért is rendkívül nagy szüksége volt, mivel a helyzet mindkét feladatát illetően állandóan változott.

Küldetésére ugyanis széleskörű diplomáciai offenzíva keretén belül került sor. Először Carrillo indult július végén Regensburgba, a birodalmi gyűlésre, ahol találkozott az új prágai nunciussal, Cesare Specianóval, majd Prágába, hogy előkészítse Bocskai István októberi útját, amelynek célja a szövetség megkötése volt kölcsönös biztosítékok mellett II. Rudolf és Báthory Zsigmond között. E két követség közé esik Genga útja, aki valamikor szeptember végén Bécsben számolt be Carrillónak az új fejleményekről, a kivégzésekről és Báthory Boldizsár bebörtönzéséről.

A követ október 26-án ért Rómába, ahol már nagyon várták.[10] A pápa bő egy héttel később, november 7-én fogadta nyilvános audiencián, ahol előadta megbízatását.[11] Fabio Gengára kettős feladat hárult; magyarázatot kellett adnia a fejedelem nevében a kivégzésekre, illetve el kellett érnie, hogy a Szentszék hathatós anyagi és katonai segítséget nyújtson a következő háborús évben. Csak az egyik instrukció maradt ránk, amelyben a leszámolásokról esik szó, de minden bizonnyal készült egy másik is, amelyet az is bizonyít, hogy a segítségkérés ügye az előző témánál jóval nagyobb nyilvánosságot kapott. A fejedelem elleni összeesküvést illetően a Fabio Gengának adott *Instruttione* hangsúlyozta, hogy [a fejedelemnek] mindig az volt a célja, hogy a szent hit védelmében szembeforduljon a törökkel. Ellenségei nem tudtak törvényesen fellépni ellene, ezért arra törekedtek, hogy a hatalom ígéretével először a maguk pártjára vonják családtagjait, akik ambícióik által hajtva, dacára annak, hogy elárasztotta őket javadalmakkal, elfogadták az ajánlatot. Ezután megakadályozták, hogy a rácokat hathatósan megsegíthessék, ami miatt azok súlyos vereséget szenvedtek. Ezt látva biztonságos helyre húzódott vissza, ami után az árulók előkészületet tettek leváltására. Összehívták az országgyűlést, ahol azonban felszólaltak a szászok képviselői és eltávozott uruk visszahívását követelték. Erre a lázadók követeket küldtek Kővárba, és azon kezdtek gondolkozni, hogyan tegyék el láb alól; Kendy Sándor azt javasolta, hogy mérgezzék meg, vagy késsel ölje meg Báthory Boldizsár a saját szobájában. Felmerültek egyéb módok is, Boldizsár például többször bejött hozzá pisztolyt rejtegetve magánál, miközben a közelben hívei tartózkodtak ugrásra készen. Ezen okok miatt kénytelen volt saját vérét elítéltetni, Boldizsárt börtönbe vetni, öt lázadót pedig kivégeztetni. Az instrukció mindazonáltal hangsúlyozta, hogy mindent az előírásokat betartva, törvényesen tettek, és kényszerből, a kereszténység és az ország érdekeit szem előtt tartva. A követi utasítás arra is különös gondot fordított, hogy mindezt

[9] Vincenzo levelét l. Archivio di Stato di Mantova (ASMn) Archivio Gonzaga (AG) busta (b) 533. Nr. 1. Carrillóét l. Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591–1618). II. k. (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. Okmánytárak, 41. k.) Gyűjt. *Veress Endre*. Budapest, 1943. (a továbbiakban: *Carrillo*), 123. o. A nagyhercegnek írt ajánlását l. Archivio di Stato di Firenze (ASF) Archivio Medici (AM) Filza 4469. Nr. 20. Az erdélyi fejedelmek levelezéséről készült mikrofilmet *Horn Ildikó* bocsátotta rendelkezésemre.

[10] *Carrillo*, I. 87. és Archivio di Stato di Venezia (ASVe) Dispacci al Senato. (Senato, Dispacci) Constantinopoli (Constantinopoli) Filza 34. 93r–v.

[11] Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi ţarii-româneşti. (1593–1595). Vol. IV. Pub. *Andrei Veress*. Bucureşti, 1932. (a továbbiakban: Documente IV.) 150. o.

alaposan, a bizonyítékok felsorolásával kell a pápa elé tárni. A végén húsz pontba foglalta össze azokat a vádpontokat, amelyek alapján a bebörtönzések és a kivégzések történtek.[12]

Az erdélyi belpolitikai események híre a lehető legrosszabbkor érkezett a Vatikánba. Szeptember 29-én elesett Győr, ami általános megdöbbenést és riadalmat keltett. Elég egy pillantás a térképre, hogy megértsük, miért okozott akkora sokkot a fontos vár bevétele. Győr nem csak Bécs kulcsa volt, nem csak az örökös tartományokat védte, hanem Itáliát is. Ráadásul nem kevésbé heves harcok folytak Horvátországban is, ahonnan néhány napi menettel el lehetett érni az észak-itáliai területeket.[13] Paolo Paruta velencei követ meg is jegyezte, hogy az erdélyi megbízott – némi habozás után az *agente* szóval illeti, először ugyanis nem volt biztos abban, hogy a protokollnak megfelelően megilletie Gengát az *ambasciatore* cím –, nehéz helyzetben van, mivel igen kétséges, hogy ebben az aggasztó katonai helyzetben a pápa tud-e segíteni.[14] Szinán ugyanis nem csinált titkot abból, hogy a következő évi hadjáratának célja Bécs elfoglalása lesz. A város eleste pedig egyet jelentett volna az osztrák tartományok elfoglalásával, ami után Itália, illetve a következő „kizil elma", Róma következik.[15]

A helyzeten csakis egy megelőző háborúval lehetett segíteni, az pedig természetesen felértékelte Prága egyetlen potenciális szövetségesének, Erdélynek a szerepét. Speciano pápai nuncius ezért tett meg mindent, hogy a húzódozó, Erdélyre inkább ellenségként, mint barátként és szövetségesként tekintő prágai udvar teljesítse a fejedelem küldöttei, Carrillo és Bocskai feltételeit. A leszámolások azonban végveszélybe sodorták az eddig elért eredményeket. Rómában Genga megérkeztekor, és még utána néhány hétig, nem tudták pontosan, hogy mi történt. A Lengyelországba menekült Báthory András hetente írogatta leveleit testvérei és saját maga ártatlanságát bizonygatva. Október 5-ei, 15-ei és 16-ai levelei[16] nagyjából Fabio Genga Rómába érkezésekor, illetve nem sokkal utána futottak be az államtitkárságra, amelyekben a bíboros homlokegyenest eltérő verzióját adta elő a történteknek.

Éppen ezért először Gengát faggatták ki, mégpedig alaposan; ennek részleteit sajnos nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy a követ a történtekért elsősorban a jezsuitákat tette felelőssé. Carrillo aggódva említette Leleszi elveszett levelére hivatkozva, hogy az erdélyi követ a Társaságot említette a leszámolások egyik kiagyalójaként.[17] Fabio Genga nem is tehetett mást, Báthory András ugyanis egyik október 16-ai levelében kétségét fejezte ki az iránt, hogy Rómában, mint írja, a Carrillo- és a Genga-félék gesztikulációjának, akik egyszerre lépnek fel tettesként és bíróként, inkább hinnének, mint neki.[18]

A későbbi levelekben elsősorban a jezsuiták bűnrészessége kerül előtérbe, a támadások elsősorban ellenük irányulnak, bár András alábbiakban idézendő, a lengyel szenátus előtt tartott beszédében a fejedelem erkölcsi züllöttségét az olasz zenészek viselt dolgaival illusztrálta. Mivel sem a jezsuitákban, sem az olasz udvaroncokban nem bízott, a

[12] Documente privitóre la istoria românilor. Vol. III/2. Cul. *Eudoxiu Hurmuzaki*. Bucuresti, 1888. (a továbbiakban *Hurmuzaki*) 387–390. o.

[13] *Tóth Sándor:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. (a továbbiakban: *Tóth*) 130–131. o.

[14] ASVe Senato, Dispacci. Roma. Filza 34. 93r–v.

[15] *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 179–211. o. és *Tóth*, 129–134. o.

[16] Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTAK) Veress-hagyaték, Ms. 419. II. 825–826., 836–839., 841–843.

[17] *Carrillo*, I. 144. o.

[18] L. a 16. jegyzetet. A Genga család, különösen Simone, haszonélvezője volt nem csak az 1594., hanem az előző évi, Gyulai Pál, és Gálffy János kivégzésével végződő leszámolásoknak is.

bíboros azt kérte a pápától és Cinzio Aldobrandini államtitkártól, hogy küldjék Erdélybe vizsgálóbíróként Germanico Malaspina lengyelországi pápai nunciust.[19] A levél megírása után kapta a hírt, hogy bátyja, Boldizsár már nincs az élők sorában, mert a fejedelem megfojtatta. Ezért rögtön tollat ragadott, és tájékoztatta az államtitkárt Boldizsár kegyetlen haláláról, akinek még azt sem engedték, hogy halála előtt meggyónjon, nem engedték be hozzá Ladó Bálint jezsuitát, aki egy ideig nála volt misszióban Fogarason.[20]

Ezek után már nem lehetett a vizsgálat kérdését megkerülni. Rómában egyáltalán nem voltak meggyőződve a bíboros bűnösségéről, ugyanis nehezen tűnt hihetőnek, hogy éppen ő, aki még 1594 tavaszán-nyarán is óriási lendülettel vetette bele magát a pápa és Báthory Zsigmond képviseletében a császárral kötendő szövetséget célzó tárgyalásokba,[21] hirtelen unokaöccse ellen fordult volna. Két testvérével, Istvánnal és Boldizsárral kapcsolatban azonban már nem voltak ennyire biztosak; mindkettő nagyhatalmú, vagyonos ember volt, Boldizsár ráadásul katona, ezért mindketten könnyen kísértésbe eshettek a hatalmat illetően.[22] A vizsgálatnak tisztáznia kellett a Báthory testvérek szerepét és ki kellett derítenie, hogy valójában mi történt, mi igaz a fejedelem vádjaiból, és mi a bíboroséiból.

Egyik fél sem könnyítette meg a vizsgálatot végzők dolgát. Báthory András 1594 végén, a varsói országgyűlésen, a szenátus előtti rövid orációjában zsarnoksággal vádolta meg a fejedelmet, aki kegyetlenségben még Nérón is túltesz.[23] Ezt követően még szélesebb nyilvánosság elé lépett; nyomtatásban is közzétette vádjait a fejedelem és tanácsosai ellen.[24] A műből eddig, sajnos, egyetlen példány sem került elő, így azt sem tudjuk, mikor jelent meg,[25] de talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a nyomtatvány hasonló stílusban és tartalomban fogalmazta meg vádjait Erdély fejedelmével szemben, mint a lengyel király és szenátorai előtt tartott beszéd.

Ezt már nem lehetett meg nem történtté tenni; Rómában is úgy ítélték meg, hogy a Báthory testvérek e lépésükkel ingoványos talajra tévedtek, és több kárt okoztak, mint hasznot. A mű kiadásával az addig bizalmasan kezelt ügy a lehető legszélesebb nyilvánosságot kapta, ami komoly politikai következményekkel járhatott. Elég, ha a protestáns országokra, elsősorban a német birodalom rendjeire gondolunk, akik joggal mondhatták ezután, hogy az egymást irtó katolikusoktól semmi jót nem lehet várni. Veszélybe kerülhettek a birodalmi segélyek, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a háború folytatásához, de ami a legfőbb, Erdély további szerepe is megkérdőjeleződött a majdani koalícióban. Rómában attól féltek, hogy egy ilyen ingatag hátországgal a fejedelem nem tudja eljátszani azt a szerepet, amelyet neki szántak és nem lesz képes visszaverni azokat a támadásokat, amelyek török és tatár részről fogják érni területét.

Ráadásul Lengyelországban Jan Zamoyski személyében hatalmas pártfogója akadt az igazságot követelő Báthory Andrásnak, akit politikai lépései miatt gyanakodva figyeltek

[19] L. a 16. jegyzetet és *Horn Ildikó:* Báthory András. Budapest, 2002. (a továbbiakban: *Horn*) 185. o., valamint Archivio Segreto Vaticano (ASV) Fondo Borghese III. Vol. 18. 175v.

[20] Ladó fogarasi tartózkodásához l. *Carrillo,* II. 34. o.

[21] MTAK Veress-hagyaték, Ms. 419. II. 757.

[22] ASV Fondo Borghese III. Vol. 18. 166v.

[23] *Hurmuzaki,* IV/II. 1–3. o.

[24] Az első a pápának ez ügyben írt levelének kinyomtatásától Zamoyski még visszatartotta. *Horn,* 185. o.

[25] Mivel a szenátus előtt decemberben hangzott el a beszéd, a fejedelem február 10-i levele pedig nem említi a művet, valószínűnek tartom, hogy valamikor 1595 tavaszán jelent meg. Ezt támasztja alá Visconti 1595. május 25-én kelt levele, aki úgy tudja, hogy Prágában és Grazban is megjelentek a krakkói gyűlésen mondottak. Nunciusok, 79. o.

Rómában. A nagykancellár nem volt híve a háborúnak, és félő volt, a viszályt arra fogja felhasználni, hogy valamelyik Báthoryt segítse az erdélyi trónra.[26] Ebben az esetben viszont az a veszély fenyegetett, hogy a fejedelemség nem lép be a koalícióba, az örökös tartományok és Itália pedig minden addiginál nagyobb veszélybe kerülnek. Ez volt igazából az egyetlen pont, ahol felmerült a bíboros felelősségének a kérdése a véres nyári eseményekben. Ezért került komolyan szóba a bíboros Örök Városba hozatala, sőt még az is felmerült, hogy ezt erőszakkal tegyék meg.[27] A Szentszék számára tehát létfontosságú volt az egymás torkának ugró Báthory rokonok közti béke helyreállítása.

1594 decemberében[28] Erdélybe érkezett a „vizsgálóbiztos," Malaspina helyett Arnulf Uchański sulejówi apát személyében, mivel Rómában úgy döntöttek, hogy a lengyelországi nuncius inkább Báthory András lépéseit kísérje figyelemmel. Uchańskit, akinek személye a bíboros számára is elfogadható volt, a fejedelem nyilvános kihallgatáson fogadta, ahol a lengyel országgyűlésre küldendő erdélyi követ küldetését is megtárgyalták. Néhány nappal később kerítettek sort egy magánkihallgatás keretében arra, ami Uchański jövetelének igazi oka volt, vagyis az apát által *funestissimus casus*nak nevezett rokongyilkosságra. A levelet, amely részletesen beszámol a kínos jelenetekben nem szűkölködő beszélgetésekről, kulcsfontosságúnak tartjuk a felek további magatartásának megértése szempontjából, ezért az alábbiakban részletesen ismertetjük.

A fejedelem Uchański küldetésének igazi okait a kötelező udvariasság szabályait betartva hallgatta meg. Ez mindenekelőtt az apát megbízóinak szólt, aki nem csak Malaspinát, hanem magát a Szentszéket képviselte Gyulafehérváron. Uchański először is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az adott helyzetben a Szentszék a Báthory család István által megalapozott nimbuszának megtartását mindennél előbbre valónak tartja, már csak azért is, mivel a két testvért a lengyel országgyűlés honosította, az ügy tehát Lengyelországot is érinti. A lengyel király István utódjaként és Jagelló Anna révén rokonaként, személyesen is érintett az ügyben. Nem mulasztotta el hangsúlyozni azt sem, hogy erdélyi küldetésére nem csak Zsigmond lengyel király közbenjárásának eredményeként, hanem a lengyelországi pápai nuncius és Cinzio Aldobrandini államtitkár, végső soron tehát a pápa kifejezett kívánságára és utasítására került sor. A fejedelem hasonló előzékenységgel válaszolt, köszönetet mondott a király és az államtitkár aggodalmáért és kitüntető figyelméért ennek a szomorú esetnek az orvoslásában. De mivel a lehető legigazságosabb okok késztették arra, hogy azt tegye, amit tett, nem érti, miért fordultak a szentatyához. Új, sőt hallatlan dolognak nevezte, hogy egy olyan ügyben, amelyben uralkodóként ítéletet hozott, a pápához fellebbeznek. Ezzel az erdélyi rendek sem értenek egyet, ráadásul már kimerítően tájékoztatta az ügyben a szentatyát, aki alaposan megismerhette az egész ügyet. (Láthattuk, hogy a Fabio Gengának átadott instrukció valóban bőségesen, a legapróbb részletekbe menően taglalta a lázadók elvetemültségét és aljasságát.)

Az apát erre azt válaszolta, senki sem kételkedik abban, hogy a jognak megfelelően, igazságosan járt el, de Rómában attól félnek, hogy egyesek, akiknek érdekében áll a rokonok közti viszály elhintése, elszakíthatják a közte és unokaöccsei közt fennálló vérségi köteléket. Ami a pápa döntőbíráskodását illeti, egyáltalán nem szokatlan dolog, hogy

[26] *Horn*, 188–189. o.

[27] Uo. 187–190. o. és ASV Fondo Borghese III. Vol. 771. 193r.

[28] Veress tévesen január végére teszi az apát megérkeztét, v. ö. *Carrillo,* I. 112. o. Uchański levelét l. Archivio Doria-Pamphilj (ADP) Fondo Aldobrandino (FA) b. 5. 124r–126v.

egy uralkodó alávesse magát a szentatya ítéletének, a rendekre pedig nem tartozik ez a családi viszály. És mivel az ő megkérdezésük nélkül ítélkezett, az ügyet is az ő beleegyezésük nélkül lehet a pápa elé vinni, aki különben is egyedül jogosult arra, hogy egyházi személy felett ítélkezzék. Arra, hogy már mindenről informálta őszentségét, az apát azt válaszolta, még alaposabban és még körültekintőbben kell tájékoztatni, hogy minden részletet ismerve tudjon igazságot szolgáltatni. A fejedelem három nap gondolkodási időt kért a válaszadásra, amiért cserébe azt kérte, hogy elmondhassa tettének okait, időben ifjúkoráig visszamenve. Mikor tehát István király elhagyta az országot, azt tizenkét tanácsúrra bízta, amiről értesülvén unokaöccse, ifjabb Báthory István, hatalmas haragra gerjedt, és a tanács vezetőjét, akit ellenségének gondolt, meg akarta öletni. Ez volt az első árulása. István király e hírek hallatán három tanácsosra bízta az országot, akik közé megint nem került be ifjabb Báthory István, és gyilkos szándékában akkor is kitartott, amikor egyetlen kormányzó maradt (azaz Ghiczy János), éppen az, akit kezdettől fogva halálra szánt. Ez volt a második illetve harmadik árulása.[29]

Báthory István után Boldizsár következett. Boldizsár hosszú külhoni peregrinációjából hazatérve rögtön szervezkedni kezdett és mindent megtett, hogy a tanácsurakat és a rendeket ellene, az ifjú tapasztalatlan uralkodó ellen fordítsa. Miután igyekezete sikertelen maradt, Istvánnal együtt elhatározta, hogy megmérgezik, amire a kancellár esküvője szolgáltatott alkalmat. Törökországból hozattak mérget, ám egy, a fejedelmet kedvelő, közelebbről meg nem nevezett csausz értesült tervükről, és méreg helyett egyszerű gyökeret küldetett Boldizsárnak. Azután pisztollyal akarták megölni, amelyet Boldizsár állandóan a zsebében hordott, hogy a fejedelmet a hálószobájában ölhesse meg. A pisztolyt Zsigmond, állítása szerint, a saját szemével látta. Unokaöccse végül mindenkivel lepaktált, csak hogy félreállíthassa az útból; azt tervezte, hogy élve vagy halva a töröknek adja át. Erre bizonyítékul a fejedelem azokat a leveleket hozta fel, amelyeket Boldizsárnál találtak, mikor lefogták. Az apát akkor megkérdezte, honnan tudták még Boldizsár fogságba vetése előtt, hogy mit tartalmaznak azok a levelek, amire Zsigmond azt felelte, hívei hívták fel rájuk a figyelmét.

A kardinális ellen nem tudott, és nem is akart semmit felhozni. Csak azért koboztatta el birtokait, mert attól tartott, hogy a kivégzett személyek szolgái elfoglalják a várait, és onnan árthatnak neki. Mikor az apát azt kérte a fejedelemtől, hogy adja vissza András javait, azt válaszolta, tüstént visszaadná, ha a bíboros nem írt volna ellene olyan leveleket, amelyekben őt kegyetlen zsarnoknak festette le. Azokat az irományokat egy kedves híve küldte meg neki a császári udvarból.[30] Kérésére Jósika kancellár előadta a leveleket, amelyeken Uchański felismerte Carrillo kézírását. Később kiderült, hogy hazugságot tartalmaznak, ezért tagadta, hogy a bíboros írta volna azokat, és kijelentette, még ha valódiak lettek volna is a levelek, akkor sem érdemelt volna Báthory András akkora büntetést,

[29] Báthory Zsigmond állításai csak részben felelnek meg az igazságnak. A tizenkét tanácsosra bátyja, Báthory Kristóf halála, 1581 után bízta csak az országot. Köztük volt Ghiczy János, a későbbi kormányzó is. A hármas tanácsnak nem volt tagja, mivel Báthory István Várad élére helyezte. Forrásaink alátámasztják a fejedelem azon állítását, hogy ifjabb Báthory István és Ghiczy János közt személyes nézeteltérés volt, mivel István Ghiczy helyére akart lépni a kormányzóságban, de arról egyelőre nincsenek információnk, hogy mikor támadt személyes ellentét köztük. A Báthory István halála után bekövetkezett belpolitikai válságról és az udvari frakciókról legújabban l. *Horn*, 120–127., 130–132. o. Ezt az ellentétet táplálhatta a váradi kapitányság elnyerése is, amely a fejedelemség legfontosabb katonai tisztsége volt, és amelynek élére éppen Ghiczy halála után helyezte unokaöccsét az ifjú Báthory Zsigmond.

[30] Az akkor Prágában tartózkodó Carrillóról van szó.

hogy megfosszák javaitól. A bíboros és testvére mindenben alávetették magukat a pápai döntésnek, ezért a fejedelemnek is követnie kellene példájukat. Erre Zsigmond a már említett érveket adta elő, hozzátéve, hogy unokatestvérei gyűlölik őt. Ha alávetné magát a pápa ítéletének, akkor András és István eljárását is fel kellene tárni, a legapróbb részletekig. Uchański azt felelte, hogy semmilyen bántódás nem fogja érni személyét, és mégis csak más dolog önként alávetnie magát, mint ha azt más felszólítására tenné. A fejedelem azonban megmaradt előbbi elhatározásában. A többi kérdésben, István és felesége, illetve Boldizsár özvegye vagyonát illetően, amelyek ügyében az apátot szintén megbízták, három napon belül választ ígért, amivel azonban egészen december utolsó napjáig késlekedett, noha Simone Genga közvetítésével több alkalommal is az ügy kedvező kimenetelével kecsegtették, és a bíboros javainak visszaadására bíztatták. Még Uchański tanácsát is kikérték, aki két dolgot javasolt: 1. mivel a törvényes eljárást mellőzve végezték ki az urakat, jobb az egész ügyet házon belül tartani, és mindent a tanácsosokra hárítani. 2. adja vissza a testvérek elkobzott javait. Úgy tűnt, hogy mindkét tanácsát megfogadják, sőt Zsigmond azt is megígérte, hogy a Báthory testvéreknek mindent visszaad, amikor két olasz, Mosto és Pompeius[31] hírül hozták, milyen beszédet tartott a bíboros a lengyel szenátus előtt. Erre a fejedelem mindent visszavont. Uchański újabb magánkihallgatást kért, hogy választ kapjon, aláveti-e végre magát a fejedelem a pápai döntőbíráskodásnak.

Sok mellébeszélés után Báthory Zsigmond két tanácsúr társaságában december utolsó napján fogadta az apátot; a lengyel országgyűlésre Sennyey Pongrácot jelölték ki, akinek mindenben a lengyelországi pápai követ, Germanico Malaspina nuncius útmutatásai szerint kellett eljárnia. Az összes többi kérdésben nemleges választ kapott, mondván, hogy a bíborosnak veszélyes lenne várakat visszaadni, a pápát pedig megfelelően tájékoztatta a történtekről. Sennyey küldetését az apát örömmel fogadta, és egyúttal kérte a fejedelmet, üzenjen valamit a lengyel királynak magánúton is, mert amit sok érvvel megtámasztva előadott, a legnagyobb gyalázatára válik majd, mivel kizárólag a saját haszna keresését, és nem a megbékélés szándékát fogják kiolvasni belőle. Nem igazságos, hogy a bíborostól mindent elvegyenek, mert semmilyen bűnt nem követett el, azokat a bizonyos leveleket is ártatlanságának védelmében írta. Végezetül az apát hangsúlyozta, hogy nem beszámolni kell őszentségének, hanem a kompromisszum érdekében az ő ítéletére kell bízni az ügyet, amiről írásos nyilatkozatot kért. A fejedelem erre azt válaszolta, hogy Istennek ajánlja ügyét. Az audiencia ezzel véget ért.

Nem sokkal később az apátot felkereste Simone Genga és a lengyel királynak, illetve a nunciusnak szóló leveleket és hitlevelet adott át. Arra a kérdésre, mit mondjon a fenti személyeknek, azt a választ kapta, hogy mivel mindent hallott a fejedelemtől, külön levél nem szükséges. Báthory Zsigmond ezután pihenés céljából elutazott Gyulafehérvárról, Simone Gengát pedig újra Uchańskihoz küldte tanácsért. Az apát megint megpróbálta elérni, hogy a fejedelem adja írásba a bíboros ártatlanságát. Genga január 1-én a fejedelem után ment, 5-én fel is kereste, de semmit nem végzett, mert Zsigmond csak a régi nótát fújta, és feledékenységére hivatkozott; amikor visszaindult, magával vitte a fejedelemnek írt leveleket is. Ugyanakkor az apát is visszaadta a hitlevelet, mondván, addig nem megy el, amíg nem kap egyenes választ kérdéseire a fejedelemtől. A levél hátralévő részében

[31] Giovanni Battista Mosto jeles madrigálszerző 1592-ben került Gyulafehérvárra. Az ő nevéhez fűződik az udvar zenei életének a megszervezése. *Barlay Ö. Szabolcs:* Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 335–340., 350–355. o. A másik zenészről, Pompeius Panichius Bononiensisről nem tudunk közelebbit.

Uchański a hadihíreket ismertette.[32] Gyulafehérvári tartózkodásának további részletei nem ismeretesek; január 25-én még Erdélyben, Kolozsváron tartózkodott.[33] A várost hazafelé tartva érinthette, mert február elején már nem találjuk az országban.

Látogatásának mérlege bizonyosan nem volt pozitív; ezt tanúsítja a fejedelem Fabio Gengához írt dühödt hangú levele, amelyben azzal vádolta az apátot, hogy a bíboros felbérelt embere.[34] A fentebbi levélből láthattuk, hogy ez nem volt igaz, de azt is, hogy Uchański, megbízásának megfelelően, egyáltalán nem bánt kesztyűs kézzel Báthory Zsigmonddal és felelősségre vonta tetteiért. A fejedelem leveléből értesülünk arról is, hogy Báthory András újabb ütőkártyát játszott ki ellene; beküldte azt az 1594. július 27-ei keltezésű, Báthory Boldizsárnak írott levelét, amelyben a fejedelem felajánlotta volna unokaöccsének a trónt.[35] Zsigmond hosszasan bizonygatta szentszéki követének, hogy a levél hamis, sem a keltezése, sem a stílusa, sem a pecsét nem egyezik, és arra kérte általa a szentatyát, hogy fossza meg bíborosi rangjától unokaöccsét. Joggal érezhette, hogy sarokba szorították; minden ellene szólt, a lengyel király és Zamoyski világosan tudtára adták, hogy nem hisznek neki; Báthory András a császári udvarba is írt, ahol az Erdély és a Habsburgok közti szövetség megkötése érdekében éppen akkor nehéz, sok nézeteltéréssel és bizalmatlansággal terhelt tárgyalások folytak. A Szentszék vizsgálóbiztost küldött, amivel szintén jelezte, hogy legalábbis aggályosnak tartja a bíboros kisemmizését. Uchański gyulafehérvári útja, illetve az azt követő hetek jelentették a csúcspontot, akkor érte a Vatikán részéről a legerősebb nyomás a fejedelmet.

Amikor azonban Rómában kiválasztották Alfonso Viscontit, az erdélyi pápai nunciust és elkészítették számára az instrukciót, mégis Gyulafehérvár érdekeit tartották szem előtt, és nem a Lengyelországba menekült Báthory testvérpár igazságát; bár azt nem mondhatjuk, hogy az utasítás ne szentelt volna tág teret a problémának, mivel külön függelék szólt erről, s a nuncius feladataként a felek kibékítését jelölte meg. Az elkobozott javakért Erdélyen kívüli birtokokat kellett volna kapnia Andrásnak és Istvánnak, bár a részletekről semmit nem tudunk meg. Az utasítás január 15-i keltekor még nem tudták, hogy Zsigmond megszerezte az említett, július 27-ei levél másolatát, ezért tartalmát nem is kívánták a tudomására hozni. Elfogadták a fejedelem érvelését, a Boldizsár és István ellen felhozott, húsz pontba szedett vádakat, és – nem foglalva állást a valódiságot illetően – taktikai lépésének tudták be megírását.[36]

A Szentszék magatartása Báthory Zsigmond javára történő megváltozásának hátterében a nagypolitikában végbemenő események álltak. Elég egy pillantást vetni Carrillo jezsuita atya levelezésére, hogy ezt megértsük: Uchański még el sem hagyta Erdély területét, amikor Prágában aláírták a fejedelemség és II. Rudolf közötti szövetség okmányait.[37] Az egyezménybe belefoglalták Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond között létesítendő házasságot is, ami a Szentszék kitartó és igen erőteljes nyomására történt.

[32] E rendkívül izgalmas jelentés további, a fejedelmi propagandát érintő vonatkozásaival másutt foglalkozom.

[33] *Carrillo,* I. 112. o.

[34] *Carrillo,* II. 425–429. o.

[35] *Wolffgangi de Bethlen*: Historia de rebus Transsylvanicis. Tom. III. Cibinii, 1783. (a továbbiakban: *Bethlen* III.) 420–423. o.

[36] „Puo però essere che il prencipe abbandonando lo stato, volesse fare di necessità virtù, et che con quella lettera procurasse di coprire maggiormente la dissimulatione, con la quale era sforzato di procedere." Nunciusok, 66. o.

[37] A január 28-i szerződés aktáinak kritikai kiadását l. *Roderich Goos*: Österreichische Staatsvertrage. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9. Wien, 1911. 226–231. o.

Az idő sürgetett, Szinán előző évi sikerei után a következő évre Bécs ostromát ígérte, Róma és Prága számára létfontosságú volt, hogy újabb frontot nyissanak a török hátában. A Báthory Zsigmond ellen meginduló vizsgálat, illetve annak folytatása viszont azzal fenyegetett, hogy Erdély nem csatlakozik, így a királyi országrész magára marad a harcban. Ráadásul aggasztó hírek érkeztek a Báthory testvérek török kapcsolatairól, Szinán nagyvezír ajánlatáról, aki Istvánt akarta Erdély trónjára ültetni.[38] Ezzel szemben Báthory Zsigmond személye, aki többször, és több csatornán keresztül is kifejezte elkötelezettségét a respublica christiana iránt, a vatikáni érdekek szempontjából sokkal értékesebbnek számított, mint az angol királynővel, a protestáns választókkal, és a Szentszék által nem kedvelt, kiismerhetetlen Zamoyskival kapcsolatot tartó Báthory testvérek. Az erdélyi uralomváltás túlságosan magas ár lett volna, amelyet a Vatikán nem akart megfizetni; előnyösebb volt tehát az ügyet a kulisszák mögött elintézni, Báthory Andrást hallgatásra, Zsigmondot pedig engedékenységre bírni. Az instrukció a nuncius lelkére kötötte, hogy mindenhová kövesse az ifjú uralkodót, férkőzzön a bizalmába, tájékozódjon terveiről, céljairól, adjon tanácsokat neki, mivel tanácsadói szinte kivétel nélkül eretnekek.[39]

Fabio Genga másik feladata a Szentszék katonai és anyagi segélyének kieszközlése volt. Amikor 1595 júniusában hazaindult,[40] saját szemével győződhetett meg arról, hogy teljes erővel folyik a pápai csapatok felállítása, hadbiztosok járnak szerte Itáliában, hogy a nyári hadjáratra megfelelő számú zsoldossereggel indulhassanak Magyarországra. A sereg élére a pápa unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit jelölte, akinek feladata a császári, és az erdélyi sereggel való együttműködés volt.[41]

Az erdélyi hadmozdulatot is magában foglaló hadműveleti terv elfogadásában nem kis szerepet játszott az erdélyi követ; az általa előadottak ugyanis nagy figyelmet keltettek. Az általa benyújtott *Discorso*[42] hét fő érvet hozott fel Erdély támogatásának kérdésében és három dolgot kért. Az érvek a következők: A fejedelem erős és sikeres hadsereg fölött rendelkezik, engedelmes országot kormányoz: „a nemeslelkű és bölcs fejedelem Isten segítségével csodálatos sikereket érhetne el ebben a háborúban, kivételes bölcsességét legutóbbi intézkedései is megmutatták, amikor úgy rendezte el dolgait, hogy ne kelljen többet félnie alattvalói hűtlenségétől". A nyári leszámolásokat, ellentétben az instrukcióval, Genga itt már egyenesen az uralkodói erények egyik megnyilvánulásaként adta elő, megkerülve ugyanakkor azt a kényes kérdést, hogy a megtorlások a fejedelem katolikus családtagját sem kerülték el. Sőt egyenesen ebből próbált erényt kovácsolni, amikor a háború addigi nem túl sikeres eredményeit összefüggésbe hozta a leszámolásokkal: „Ha a fejedelmet nem akadályozták volna meg a lázadók abban, hogy elinduljon, a háború ügye most egészen másként állna, mivel a szerencsétlen rácokat a törökök közt végzett nagy mészárlás után újra alávetették, ők azonban látván, hogy a baj csak az említett árulók miatt következett be, megőrizték jó akaratukat a fejedelem iránt és újra felajánlották szolgálataikat és készek fellázadni."[43] Erdélyt alkalomadtán megsegítenék a rácok, a bolgárok

[38] *Kruppa Tamás:* Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok,* 2003. 603–651. o.

[39] Nunciusok, 51. o.

[40] *Carrillo,* II. 181–182. o.

[41] Az 1595. évi hadjáratról *Florio Banfi*: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények,* XL. (1939.), 16–33. o.

[42] Discorso del Signore Fabio Genga fatto a papa Clemente VIII. sopra le cose di Transilvania, l'anno 1595. In: *Giacomo Bascapé*: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma, 1931. (a továbbiakban: *Bascapé*) 173–176. o.

[43] *Bascapé,* 174. o.

és a lengyelek is. A következő érv földrajzi természetű; Erdélyt a természet erőddé tette, amely ráadásul elég gazdag ahhoz, hogy egy egész hadsereget átteleltessen, és tavasszal onnan indítsanak hadjáratot Konstantinápoly felé, amely Erdélyhez jóval közelebb van, a Balkán török helyőrségei pedig a lázongó keresztény lakosság és a magyarországi háború miatt szinte teljesen kiürültek, úgy hogy szabad az út Konstantinápoly felé.[44] Az utolsó érv a hadvezérlettel kapcsolatos; Genga azt ajánlotta, hogy a Konstantinápoly ellen vonuló hadsereget Báthory Zsigmond vezesse, mivel a magyarok szívesebben harcolnának egy magyar, mint egy idegen parancsnok alatt és hűségesebbek is lennének hozzá. A pápának meg kellene meggyőznie a császárt, akiről a *Discorso* is kénytelen elismeri, hogy bizalmatlan Báthory Zsigmond személyével kapcsolatban. Ezzel szemben a fejedelem már kimutatta jóakaratát, amikor elhagyva a bevált hűséget, török támadásnak tette ki magát és országát. A pápa járjon közbe érdekében az uralkodónál, akihez amúgy is szövetségi viszony fűzi.[45]

Ami a segítség módját illeti, katonaságra, pénzre és szövetségesekre van szüksége. A katonaságon itt azt a pápai hadsereget értette, amelynek toborzása ekkor már gőzerővel folyt. Őket is természetesen a *Transilvano* vezetné, mivel az előző évi tapasztalatok azt mutatták, hogy a németek és az olaszok nem férnek össze. A fejedelem viszont közmondásosan szereti az olaszokat, ezért sokkal jobban ellátná és becsülné őket. A magyar katonaság jóval olcsóbb, így ugyanannyi pénzből nagyobb hadsereget tudna felállítani. Ami a szövetségeseket illeti, Erdély fejedelme elsősorban a spanyol, és a lengyel királyra, illetve az orosz cárra számítana. Forrásaink tanúsága szerint Fabio Genga 1594. november 7-én adta elő megbízatását a pápa előtt,[46] a *Discorso* hónapokkal később született meg. A szöveget kiadó Giacomo Bascapé 1595-re datálta az orációt. A rendelkezésre álló adatok alapján pontosíthatjuk a szöveg keletkezésének idejét; mivel tényként kezelte a császár és a fejedelem között január 28-án kötött szerződést, februárban pedig Genga Firenzében tartózkodott, így valószínű, hogy valamikor márciusban, vagy áprilisban született.

Fabio Genga, mint arra már utaltam, október vége óta folyamatos kapcsolatban állt Gyulafehérvárral, ahonnan további utasításokat és friss híreket várt és kapott. Ennek szép példája a fejedelem november 22-ei, prágai ügynökéhez, Alfonso Carrillóhoz írt levele, amelyben friss harctéri hírekről tájékoztatta Rómában időző követét, majd függelék formájában tíz pontba sorolta az okokat, amelyek miatt Erdélyben bizonyosra veszik, hogy a következő évben a török a fő csapást nem a királyi országrészre, hanem Erdélyre fogja mérni. Ez létfontosságú a Porta számára, mivel Moldva, a Havasalföld és Erdély elszakadása állandó fenyegetést jelent a hátában, különösen a fejedelemség Várad és Temesvár környéki területei, a Havasalföld és Moldva pedig a török és tatár sereg felvonulási útvonalát illetően. A román vajdaságokból szerzik be a Konstantinápoly ellátásához szükséges élelmiszert. Végül a vazallusok engedetlenkedése súlyos presztízsveszteséget jelent a Porta számára, amelyet nem hagyhat megtorlatlanul.[47]

Egy nappal később a fejedelem ugyanilyen tartalmú levelet írt Fabio Gengának; ebből hiányzik a függelék, ellenben két példánya is megtalálható Rómában, az államtitkárság aktái között. Csupán egyetlen mondatban tér el egymástól a két szöveg, amely ékesen

[44] *Bascapé*, 174–175. o.
[45] Uo. 176. o.
[46] Erről l. a római velencei követ, Paolo Paruta november 12-i jelentését: Documente IV. 150–151. o.
[47] Ugyanilyen tartalmú levelet kapott egy nappal későbbi dátummal Alfonso Carrillo is: *Carrillo*, II. 135–139. o.

bizonyítja, hogy az erdélyi követ diplomáciai manővereit, kulisszák mögötti egyezkedéseit, hogyan segítették a szinte nap, mint nap Gyulafehérvárról és Prágából érkező friss hírek. Az egy mondatnyi eltérés háromezer tatár megölését adja hírül, amely első látásra talán nem tűnik olyan fontos hírnek, de igen jól jöhetett a harctéri sikerekre váró és vágyó Kúria, és persze az ura érdekét képviselő erdélyi követ számára.[48]

A Gyulafehérvárról érkező híradásokat olvasva további egybeesések figyelhetők meg. A *Discorso* Moldva és Havasalföld csatlakozásával számol; Áron moldvai vajda, állította Genga, többször is jelét adta törökellenességének, és titokban a Havasalföld urával is megegyezett, amelyről Carrillo Fabio Gengának és a fejedelemnek írott leveleiben is olvashatunk.[49] A *Discorso* második pontja jelentős erdélyi győzelemről, négyezer levágott törökről és negyven elfogott, lőszerrel és ágyúkkal megrakott hajóról számol be. Ez a hír Carrillo Fabio Gengához írott, október 11-én kelt leveléből származik.[50]

A téli hadviselés ötlete szintén a levelezésanyagban merült fel először. A fejedelem idézett, november végén kelt levele szerint a török a Havasalföldön akar áttelelni, hogy utána Erdélyre támadjon, ezért arra készül, hogy csapatait oda küldje, és előzze az ellenséget. Jósika István erdélyi kancellár is Fabio Gengára hivatkozott,[51] amikor a Szentszék azon, általa alapvetően elhibázottnak minősített elgondolását említette, hogy nem finanszírozza a téli hadviselést, ami miatt súlyos helyzetbe kerülhetnek a Moldvában, a Havasalföldön és a Lugos környékén áttelelő, jelentős létszámú erdélyi csapatok. Jósika levele más szempontból is igen érdekes: a téli hadműveletek fontosságát ecsetelve megjegyezte, hogy most ugyanazt csinálják az erdélyi csapatok, amit Hunyadi János és Mátyás király idejében is megtettek, vagyis a Balkánon 1443–1444 telén folytatott hadműveletek és a Szabács megvívásával végződő 1475–1476. évi hadjárat példája is ott lebegett az erdélyi stratégák szeme előtt, amikor kidolgozták a balkáni hadjárat tervét.

A fentebb említett, szinte szövegszerű egyezések arra utalnak, hogy a Rómában tartózkodó erdélyi követet folyamatosan ellátták friss hírekkel, háttéranyagokkal, amelyek nagyban segítették kényes diplomáciai megbízatásának teljesítésében. Ezt próbálta előmozdítani a *Discorso* egy, a dicső múlthoz méltó, grandiózus törökellenes háború víziójának felvázolásával, amelynek lényege, hogy nem védekező, hanem támadó háborút kell vívni, és azt Erdély területéről kell elindítani Konstantinápoly felé. A hadsereg több mint fél tucat nemzet katonáiból állna, de főleg kelet-európaiakból, akiket Erdély fejedelme vezetne. Ez az elképzelés lényegesen különbözött attól a haditervtől, amelyet Prágában fogadtak el, és ami, ha éppen nem a védekező háború hívei kerekedtek felül, a Bécs előterében lévő várak, majd Buda és a főváros környékén fekvő erősségek elfoglalásával számolt. Amit Erdély ura szorgalmazott, az tulajdonképpen a „nagy" Báthory István politikai végrendeletének a végrehajtása lett volna, aki egy Erdély vezette nemzetközi koalíció élén akarta célkitűzését megvalósítani.

Amikor Rómába megérkezett Győr elestének híre, és elkezdődtek a lázas előkészületek a következő évi hadjáratra, előkeresték azokat a régi terveket, amelyek ügyében Báthory István a 80-as évek közepén folytatott tárgyalásokat a pápai kúriával. Ez volt

[48] A neki címzett és a Carrillóéval egy mondat kivételével szó szerint egyező függeléket l. Documente privitóre la Istoria Românilor. Vol. XII. Cul. *Eudoxiu Hurmuzaki*. Bucuresci, 1903. (a továbbiakban *Hurmuzaki* XII.) 24–25. o. A Gengának írt levelet l. Documente IV. 151–154. o.

[49] Az október 11-én, és november 22-én kelt leveleket l. *Carrillo*, I. 86., 92. o.

[50] Uo. I. 85–86. o.

[51] 1595. február 12-i, Carrillónak írt levelét l. Uo. I. 118. o.

az a haditerv, amelyet Báthory András 1584. évi római követségén a pápa elé terjesztett, amelynek egyik rövid, tömör megfogalmazása a vatikáni kézirattár egyik kódexében található *Parere di Stefano re* című irat.[52] A Genga *Discorsó*jában szereplő elemek mindegyike, a lengyelek, magyarok, a két román vajdaság, Moldva és a Havasalföld összefogása, a balkáni népek, a görögök és a bolgárok fellázítása, a hadsereg nyugat-európainál alacsonyabb zsoldja, végül a támadás iránya mind megtalálható a *Pareré*ben. Az irat e többnemzetiségű hadsereg létszámát 50 ezer lovasban és 40 ezer gyalogosban állapította meg, amely a szárazföldön indított offenzívával egy időben egy tengeren indított támadással is számolt. Ennek célja a Konstantinápoly elfoglalása illetve az Oszmán Birodalomnak európai területeitől való elvágása lett volna. Ez a grandiózus terv azonban igazi nemzetközi összefogást kívánt, és csak a Földközi-tenger másik nagyhatalmának, a Spanyol Királyságnak a segítségével lehetett megvalósítani.

A katonai és anyagi segítség elnyerését szolgálta a pápa unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini 1594 decemberi madridi útja, amelynek nem titkolt célja a katolikus király anyagi és lehetőség szerint katonai segítségének kieszközlése volt. Az Aldobrandini számára készült követutasítás[53] első kézből tudósít a pápai politika célkitűzéseiről is, mivel az instrukció egyik fogalmazványa előtt olvasható bejegyzés szerint az irat VIII. Kelemen saját kézírása.[54] A viszonylag terjedelmes követutasítás egy, a *Pareré*hez hasonló grandiózus török elleni vállalkozást vázol fel, egy olyan nagy ligát, amelybe keleten a perzsák és az oroszok, nyugaton az angolok, franciák, hollandok, spanyolok a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Magyarország, Erdély, Moldva, a balkáni népek és természetesen Itália foglalnak helyet. Az összkeresztény koalíció felállításáról, a perzsák bevonásával együtt, a XV. századtól kezdve rengeteg tervezett készült, VIII. Kelemen csupán elődei elképzeléseit elevenítette fel. A követutasítást a Magyarországon kialakult katonai helyzet elemzésével kezdte, és felhívta a követ figyelmét arra, hogy a királynak mindent részletesen el kell magyaráznia. Sorra vette a magyar végvári rendszer fontosabb várait, majd arra a következtetésre jutott, hogy Győr eleste után a török, illetve Szinán nagyvezír következő logikus lépése Bécs megtámadása lesz, ami 1595-ben várható. Mivel a császárváros nincs kellőképpen megerősítve, rövid idő múlva el fog esni, utána az örökös tartományokban nem marad olyan erősség, amely hosszú ideig dacolhatna a török előrenyomulással. A következő cél pedig már Itália, és szintén hamarosan az ellenség kezébe kerül, mert az várhatóan összefog a dalmát területeken igen nagy hatalomra szert tevő uszkókokkal. Itália elfoglalása után az oszmánok a tengeren is átveszik a hatalmat, tehát Spanyolország sem lesz biztonságban.

A helyzet drámai felvázolása után tért rá az instrukció az orvoslás módjaira. Levonva a múlt tanulságait, támadó háborút javasolt, majd sorra vette a háború szempontjából szóba jövő országokat. A haditervhez érve Báthory István és V. Sixtus e témában folytatott, és a *Parere* kapcsán már említett részletekre hagyatkozott, de meglepő egyezéseket fedezhetünk fel Genga *Discorsó*jával is. Erdély, mondja az instrukció, 30 000 lovast képes kiállítani, ugyanannyit, mint Moldva, amelynek vajdája, jóllehet eretnek, egyértelmű

[52] Kiadva Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. k. (Monumenta Transsilvanica). Gyűjt. *Veress Endre*. Kolozsvár, 1944. 278–279. o.

[53] Erdélyt és Moldvát illető részét l. Documente IV. 147–150. o. A teljes szöveg: Die Hauptinstructionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen (1592–1605). Hrsg. *Klaus Jaitner*. Tübingen, 1984. 278–303. o.

[54] Az instrukciót l. ASV Fondo Borghese III. Vol. 17A. ff. 57r–89r., fogalmazványát 49r–52v.

támogatásáról biztosította a pápát két levelében is. A Genga féle irat is ugyanekkora hadseregről tesz említést, de a Havasalföld haderejével együtt. Az instrukcióban ugyan fel sem merült a vajdaság neve, de szó sincs arról, hogy Rómában megfeledkeztek volna e fontos szövetségesről. Amikor az erdélyi követség megérkezett Rómába, a Havasalföld még nem szakított a portával, Mihály vajda ugyanis óvatos volt, hiszen megfelelő biztosítékok hiányában öngyilkosság lett volna a lázadás. Báthory Zsigmond Alfonso Carrillóhoz írott, november 22-ei levelében számolt be először arról, hogy sereget küldött a Havasalföldre, hogy szép szóval vagy erővel rávegye annak urát a csatlakozásra. Ugyanezt írta Fabiónak is Rómába, az a levél azonban nem maradt ránk.[55] A hír leghamarabb december második felére érhetett az Örök Városba, akkor azonban Gianfrancesco már elindult Spanyolországba, a Havasalföld csatlakozásáról tehát még nem tudhatott. Ezért nem számolt a vajdaság haderejével. A fentebb vázolt haditervet a pápai segédcsapatok leendő vezére bő egy hónappal Madridba érkezése után, 1595 március 6-án egy a követi utasításával szinte szó szerint egyező *discorso* formájában benyújtotta II. Fülöpnek.[56] Küldetése eredményes volt; a spanyol király határozott ígéretet tett a pénzsegély folyósítására.[57]

Gianfrancesco Aldobrandini Madridba érkezésével egy időben indult el Alfonso Visconti cerviai püspök is, de jóval konkrétabb elképzelésekkel a tarsolyában. Az Erdélybe küldött nuncius személyének megválasztásában különös gonddal jártak el. A kongregáció október 30-án tartott ülésén hosszú vita alakult ki a pápai küldött személyével kapcsolatban; az első helyre Antonio Caetanót Capua érsekét jelölték, a másodikra Viscontit, a harmadikra a már említett Amaltheót. Ez utóbbit a bíborosok túlságosan hideg embernek találták, a capuai érsek ellen pedig az szólt, hogy idős, nem bírná a fáradságokat, kevés pénze van, ráadásul még prágai nuncius korában megsértette az uralkodót.

A cerviai püspököt a pápa eredetileg Malaspina felváltására akarta Lengyelországba küldeni, ahová Erdély érintésével ment volna, de tervéről, mivel III. Zsigmond, Visconti személye ellen kifogást emelve tiltakozott a lengyel királyság ügyeibe való túlzott pápai beavatkozás miatt, lemondott.[58] Visconti tartózkodási helyéül Erdélyt jelölték ki, ám először Lengyelországba kellett mennie, hogy rávegye III. Zsigmond lengyel királyt a csatlakozásra:[59] az instrukciójában rögzített haditerv megvalósításához nélkülözhetetlen volt a lengyelek csatlakozása. A fentebb mondottak után egyáltalán nem meglepő, hogy a nuncius megbízatása a Genga által beterjesztett régi-új erdélyi haditerv elemeit ismételte meg; konkrétan, név szerint utalt az erdélyi követre és az általa benyújtott javaslatra, megjegyezve, hogy annak végrehajtása sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet, mint akár Esztergom, Székesfehérvár, vagy Buda visszafoglalása, és időben is rövidebb ideig tart, mint a várak egymás utáni megvívása. Az egyesült hadsereg vezérének személyét illetően a Szentszék szintén az erdélyi javaslatot fogadta el. Külön Visconti lelkére kötötték, hogy óvatosan járjon el, mivel a magyarok császár- és németellenes érzelmei, illetve a nemzeti királyság eszméje igen veszélyes helyzetet teremthetnek, és veszélybe sodorhatják az egész vállalkozás sikerét.

[55] *Carrillo*, II. 135–136. o.

[56] A levelet l. Archivio General de Simancas, Segretaría de Estado, legajo 965., 106., a discorsót 108–120.

[57] *Niederkorn*, 203–207. o.

[58] ASV Segreteria di Stato. Nunziature diverse. Vol. 146. 457r.

[59] Ez persze nem sikerült, de részletei nem tartoznak szorosan témánkhoz. A lengyel magatartásról *Niederkorn*, 470–498. o.

Visconti kinevezése és állandó nunciusként Erdélybe való elküldése az erdélyi diplomácia egyértelmű sikere volt. A fejedelem mindenképpen szeretett volna udvarában tudni egy vatikáni követet, mert azt remélte, hogy rajta keresztül könnyebben tud kapcsolatot tartani a Szentszékkel, könnyebben megértetheti az erdélyi álláspontot. A Habsburg menyasszony kezéhez a *princeps* cím, és a hozzátartozó *Serenissimus* megszólítás járult, a Szentszék legmagasabb szintű diplomáciai elismerésével együtt, amellyel a Báthory dinasztia presztízse komolyan megnőtt.

A siker elérésében oroszlánszerepet játszott a Genga család is. Fabio úgy érkezett meg Rómába, hogy maga mögött tudhatta Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök és Ferdinando Medici toszkán nagyherceg hathatós támogatását. Acquaviva generális figyelmébe Carrillo ajánlotta az urbinóit, jól tudta ugyanis, hogy a követ szereplésétől függ a rend jövője Erdélyben. A törökös párt félreállítása megnyitotta az utat további kollégiumok felállítása, és ami talán még ennél is fontosabb volt, egy jövőbeli balkáni misszió, illetve a pravoszláv világ irányában történő terjeszkedés előtt. Nyilván ezért is nézték el Fabiónak, amikor a saját és családja homályos szerepét elhallgatva, a leszámolásokért Carrillót és a jezsuitákat tette felelőssé.

A másik nagy pártfogó, Ferdinando Medici a Gengákra saját udvaroncaiként tekintett; Simone tulajdonképpen az ő szolgálatában került először Báthory István udvarába, majd annak halála után Gyulafehérvárra. Fabio még Rómában tartózkodott, amikor arról értesült, hogy a fejedelem, bizalmának jeleként, főkamarásává nevezte ki.[60] A fejedelmi udvarban betöltött pozíciója természetesen egykori ura közvetett befolyásának megnövekedésével is járt. Ő látta el folyamatosan hírekkel a firenzei udvart, ahol részletes híradások által értesülhettek az Erdélyben bekövetkező eseményekről. Természetes volt tehát, hogy az erdélyi követséget a *granduca* is támogatta, minden rendelkezésére álló eszközzel. E támogatás eredményeként érkezett 1595 őszén Erdélybe kb. 200 főnyi firenzei kontingens Silvio Piccolomini vezetésével.[61] A nagyhercegség érdekeltségét jelezte az is, hogy az Erdélybe induló Viscontit Fabio egészen Firenzéig kísérte.

Nem szabad megfeledkeznünk a kiterjedt Genga család egy másik, Rómában huzamosabb időt is eltöltő tagjáról, Gianbattista Gengáról sem, aki azelőtt udvari orvosként szolgált a fejedelmi udvarban és a pápai kamarási címet is elnyerte.[62] Amikor testvére júniusban hazautazott, ő maradt Rómában az erdélyi érdekek képviselőjeként. Továbbította a híreket a két főváros között és tartotta a kapcsolatot a Szentszékkel.[63] Később is sok dolga akadt, mivel Erdély hivatalosan is belépett a háborúba; a fejedelemségből, az olasz katonai és diplomáciai jelenlét miatt is, özönleni kezdtek a hírek.

Bonyodalmak a moldvai vajdaság miatt; erdélyi-lengyel viszály a régió fölötti uralomért

Amikor Genga június végén hazaindult, már javában folytak az előkészületek Esztergom ostromára. A császári hadvezetés, amint az várható volt, a birodalom érdekeit

[60] *Carrillo,* II. 123. o.

[61] *Angelo Pernice:* Un episodio di valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI. In: Archivio Storico Italiano LXXXIII. (1925) 249–297.

[62] Nunciusok, 53. o. és *Carrillo,* I. 515. o.

[63] Gianbattista jutalma szolgálataiért a fent említett címen kívül közelebbről nem ismert egyházi javadalmaztatása volt: *Carrillo,* I. 206., 208., 217., 272., 304., 633. o.

szem előtt tartva, nem támogatott egy Lengyelország és Erdély irányából induló balkáni hadjáratot, sem a partiumi várövezet felszabadítását. A Gianfrancesco Aldobrandini vezette pápai segédcsapatok ennek megfelelően Esztergom alá vonultak. Báthory Zsigmond, szentszéki ügynökén keresztül, már június folyamán elkezdte sürgetni a pápai csapatok mielőbbi Erdélybe vonulását. A befutó hírekre hivatkozva azt állította, hogy az oszmán főcsapás nem a császárváros, hanem az engedetlen Erdély és a fellázadó román vajdaságok ellen fog irányulni.

Valóban, Murád szultán január végén bekövetkező halála több hónapos bénultságot okozott Sztambulban, III. Mehmed, az új uralkodó csak a március folyamán kezdett aktívan is foglalkozni a birodalom ügyeivel. Szinán nagyvezírt leváltották, helyébe Ferhád került, aki nem támogatta a szárazföldi háborút. Emiatt lelassultak az előkészületek, bár a török sereg, mint kiderül a fejedelem leveleiből, az Erdély elleni támadás előkészítésének céljából több helyen is hidat vert a Dunán. Ebben a helyzetben minden óra, minden perc számított, a császári hadsereg viszont leragadt Esztergom alatt. Végül, hála a Németalföldről kikért kiváló hadparancsnok, Karl Mansfeld erélyének, a vár augusztus végén kapitulált. Megteremtődött tehát az esélye annak, hogy a hadsereg a fejedelemségbe vonuljon. A segély azonban késett, a Porta pedig, kihasználva a fejedelem szorult helyzetét, csauszai útján békét ajánlott,[64] és bocsánatot ígért minden a szultán ellen elkövetett „bűnre". Báthory Zsigmond iménti idézett leveleibe finoman beleszőtte a csauszok közelgő érkezésének hírét is, akik Porta békeajánlatát hozták. Nyilván arra számított, hogy ez eléggé hatásos érv lesz, és rádöbbenti a pápát, hogy mekkora veszély fenyegeti a háború és a kereszténység ügyét, ha nem érkezik meg a hőn áhított segítség.

Báthory Zsigmondnak azonban a Szentszéknél is több oka volt az aggodalomra. A tél folyamán híre jött, hogy nemrég felesküdött hűbérese, Áron moldvai vajda együttműködik a törökkel, illetve a háborúból magát távoltartó Lengyelországgal. A fejedelem gyorsan cselekedett; erdélyi csapatokat rendelt a vajdaságba, Áront elfogatta és Erdélybe vitette,[65] helyére pedig Stephan Razvant állította. Razvan nem sokáig örülhetett a vajdai széknek, mert szeptember folyamán a közben szabadon engedett Áron segítségére siető lengyel csapatok Moldva területére léptek és elkergették. A hír általános megdöbbenést keltett Gyulafehérváron; a rossz hír a Szinán elleni hadikészülődés kellős közepén érkezett. De talán még ennél is aggasztóbb volt az, hogy a lengyel csapatok bevonulása mögött Lengyelország nagykancellárja, Jan Zamoyski állt, aki jó kapcsolatokat ápolt a Zsigmond elleni szervezkedéseivel fel nem hagyó Báthory Andrással. A helyzet nemcsak azzal fenyegetett, hogy az Erdélyi Fejedelemség két tűz közé szorul, hanem azzal is, hogy gyorsan felbomlik az a szövetség, amit olyan nehezen sikerült tető alá hozni, és aminek megvalósításán annyit fáradoztak a pápai diplomaták.

A fejedelem rögtön tollat ragadott; az események gyors változását kiválóan érzékelteti a levélírás ritmusa. Szeptember 18-án kelt első levelében még bizonytalan, meg nem erősített információként említi a moldvai lengyel hadmozdulatokat. A levél lezárása után beérkező hírek azután megerősítették a szállongó, bizonytalan híreszteléseket; Stephan Razvant tényleg elűzték trónjáról. A vajda menekülése Zamoyski lelkén szárad, írta a fejedelem, amelyet a tőle kapott levél is bizonyít. A kancellár viszont szemére hányta a fejedelemnek, hogy esztelen módon fellázadt a török ellen, aminek következtében

[64] L. a 38. jegyzetet.
[65] *Carrillo*, II. 147., 174. o.

előbb-utóbb meg fog bűnhődni.[66] Zamoyski levele ugyan nem maradt ránk, de tartalmát rekonstruálni tudjuk Simone Gengáéból, aki sietett értesíteni a fejleményekről Erdély római megbízottját, Gianbattista Gengát. Zamoyski azzal az ürüggyel támadott, hogy az erdélyi csapatok kivonultak a vajdaságból, amely így védtelenül maradt, és Lengyelország is fenyegetett helyzetbe került. Az új vajdát, Jeremia Movilát[67] néhány ember hívta csak vissza, és az sem igaz, hogy Razvan hatalmas adókat vetett volna ki az országra, éppen ellenkezőleg, leszállította azokat, mivel azt akarta, hogy mindenki elégedett legyen. Bizonyítékul mellékelte a kancellár levelét is.[68]

Zamoyski állításai csak részben feleltek meg az igazságnak, az erdélyi csapatok ugyanis azért vonultak ki Moldvából, mert a fejedelem a Brassó melletti táborba rendelte őket, ahová elvárta a kb. 14 000 főnyi moldvai segéderőt is, beérkezésükre azonban a lengyel támadás miatt már nem került sor. A tatárok valóban késlekedtek, de nem azért, mert távol akarták tartani magukat a harctól, hanem mert Gázi Giráj önálló akcióra szánta el magát és saját testvéreit akarta kineveztetni Moldva és a Havasalföld élére. Ezért rendelt el nagyarányú mozgósítást. A lengyel és tatár csapatok októberben farkasszemet néztek egymással, végül azonban tárgyalóasztalhoz ültek. A csucsorai béke értelmében Jeremia Movilát ültették a trónra, aki a Porta támogatását is bírta.[69]

A Moldvával kapcsolatos probléma gyökere azonban nem csupán a tatárok felbukkanásában, vagy eltűnésében rejlett. A vajdaság a XIV. század, vagyis Nagy Kázmér uralkodásától kezdve lengyel hűbérnek számított. A Lengyel Királyság ezt a jogigényt próbálta érvényesíteni, felhasználva a török jelenlét meggyengülését. Moldvára azonban az Erdélyi Fejedelemség mellett, amely 1595 májusában hűbéri esküre kényszerítette Áront, magyar királyként II. Rudolf császár, sőt mint láttuk, a tatár kán is pályázott. Ezek a törekvések feszültek egymásnak 1595 folyamán, amelyet súlyosbított a Báthoryak családi viszálya, és az Erdély elleni küszöbön álló török offenzíva. A fejedelmen és Simone Gengán kívül a császár is a törökkel való lepaktálás miatt vádolta meg Rómában Zamoyskit és III. Zsigmond lengyel királyt.

A vádak alóli tisztázása érdekében a kancellár írt VIII. Kelemen pápának, és azt bizonygatta, hogy Moldvával kapcsolatban a Lengyel Királyság csak régi jogigényével élt. Nem tagadta tehát már a lengyel beavatkozás tényét, de hozzátette, mindezt a kereszténység érdekében tette, mert Moldvát védeni annyi, mint a Magyar Királyság és Erdély hátát oltalmazni. Ezért köszönetet és nem rágalmazást érdemel, a titkos lengyel, török és tatár tárgyalások tényét Moldva ügyében pedig tagadta, mondván, azok valóban a királyság érdekeit szolgálnák, de ő nem tenne ilyet, csak a király és a rendek előzetes engedélyével, és csakis akkor, ha az egész kereszténység érdekeit szolgálná.[70] Rómában hittek, mert hinni kényszerültek neki; a tatárok valóban nem törtek be a fejedelemség területére, és eltekintve az erdélyi-lengyel viszony elhidegülésétől, úgy tűnt, hogy a feje-

[66] Documente IV. 275. o.

[67] Áron haláláról l. ASV Fondo Borghese III. Vol. 89B. 128v–129r. Szántó szerint Jósika mérgeztette meg, hogy megszerezze vagyonát. V. ö. Monumenta Antiquae Hungariae. (1593–1600). Vol. IV. Ed. *Ladislaus Lukács* S. I. Romae, 1987. (a továbbiakban: MAH) 561. o.

[68] Documente IV. 276., 280–282. o. Zamoyski Malaspina nuncius előtt is magyarázkodni kényszerült. V. ö. Roma, Biblioteca Vallicelliana, Ms L 18. 164r.

[69] *Ivanics Mária:* A krími tatár kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Ivanics*) 86–88. o.

[70] Zamoyski 1596. január 20-án kelt levelét l. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV) Capponiani Latini (Capp. lat). Vol. 164. 92r–95v.

delemség nyugodtan felkészülhet a küszöbön álló támadás elhárítására. Bár hiányoztak Razvan moldvai hadai, Báthory Zsigmondnak jókora, kb. ötvenezres hadsereget sikerült kiállítania. Velük együtt érkezett meg hosszú római útjáról Fabio Genga is néhány olasz honfitársa kíséretében.

A havasalföldi hadjáratra betegsége miatt nem tudta elkísérni a fejedelmet, bátyja, a fontos posztot betöltő Simone azonban részt vett a harcokban Flaminióval, a másik testvérrel egyetemben, aki onnan is írta beszámolóit testvéreinek, az Erdélyben tartózkodó, betegeskedő Fabiónak illetve Gianbattistának Rómába. Bár a hadjárat nagy visszhangot kiváltó győzelemmel végződött,[71] ennek ellenére Báthory Zsigmond és országának gondjai sokasodtak; a fejedelem novemberben újra Moldvába küldte Razvant, aki azonban Jeremia, az új vajda csapataitól januárban vereséget szenvedett és fogságba esett, ahol először megcsonkították, majd kivégezték.[72]

Az előző évi hadjárat nagy veszteségei miatt a Szentszék az 1596. évben nem tervezett újabb hadjáratot, csak anyagi segítséget ígért. Maradt a császári udvar, ahová Báthory Zsigmond Alfonso Carrillo és Visconti kíséretében február elején elutazott. Ott sem járt azonban sikerrel; a birodalmi kincstárt szintén kimerítette a háború, ezért csupán egy hatezer fős katonai segítséget helyezett kilátásba,[73] amely azonban a mezőkeresztesi vereség miatt később nem jutott el a fejedelemségbe. Ennél többet nem sikerült kicsikarni a császártól.

Súlyosbította a helyzetet a fejedelem magánéleti válsága is. A Mária Krisztiernával kötött házasságot, rejtélyes impotenciája miatt, nem tudta elhálni. A házastársi kudarc és a beígért segítség elmaradása miatt le akart mondani. A fejedelem gondolkodásmódját már jól ismerő Carrillónak és Viscontinak, Speciano prágai pápai nunciussal együtt minden erejüket latba kellett vetniük, hogy Zsigmondot elhatározásának megváltoztatására bírják. Igyekezetük végül sikerrel járt, akkor azonban a fejedelem hirtelen elhatározással, az etikettet megsértve, hazaindult. Előtte azonban még rávette az Erdélyből hónapok óta szabadulni akaró Carrillót, hogy először utazzon Rómába, majd Madridba és érje el a pénzügyi segítség Erdélybe küldését. Carrillo április 4-én ért az Örök Városba, ahol a pápa, tekintettel az ügy fontosságára, már másnap audienciát adott számára. A fejedelem kérése meghallgatásra talált, a szentatya ígéretet tett havi 20 000 scudi hét hónapra történő folyósítására. Hasonló sikerről számolhatott be a nyári madridi kihallgatás után.[74]

Eközben Erdély körül tovább bonyolódtak az események. A moldvai harcokkal körülbelül egy időben, a fejedelem távollétében fellázadtak a székelyek. A mozgolódás közvetlen kiváltó oka a székely szabadság visszavonása, pontosabban meg nem adása volt, amit Báthory Zsigmond a havasalföldi hadjáratban való részvételért cserébe ígért. A mozgalmat a fejedelem távollétében kormányzó Bocskai brutálisan leverte. Az ügy a lengyelországi száműzetésben élő Báthory testvérek számára igen kínos következménnyel járt. Tavasszal Moldvában elfogták Veres Dávidot, aki Báthory István megbízásából az év elején, nem tudni pontosan, vagy a Székelyföldön járt, vagy csak egy iratot jutta-

[71] A havasalföldi hadjárat visszhangjáról l. *Kruppa Tamás:* Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 307–325. o.

[72] Documente V. 11. o.

[73] *Szilas,* 75. o.

[74] Uo. 75–76. o.

tott be oda, amelyben a volt váradi kapitány a székelyeket, elvett szabadságuk visszaadását kilátásba helyezve, Báthory Zsigmond uralmának megdöntésére szólította fel.[75] Ha ehhez hozzávesszük, hogy akkor már egy éve keringtek a hírek András és István török tárgyalásairól, érthetővé válik a Szentszék gyors és határozott reagálása. A pápa rendkívüli követén, Enrico Caetanin, Malaspinán és Radziwiłł bíboros egykori titkárán, Marzio Malacridán keresztül megpróbálta rávenni András, hogy vonuljon a háttérbe.[76] E fordulatból úgy tűnt, hogy a Báthory testvérek, politikailag felesleges és hibás lépésük eredményeként, 1594 ősze óta először defenzívába szorultak, és az ügyből Zsigmond fog hasznot húzni – amennyiben pillanatnyilag nem kellett tőlük tartania.

Más volt azonban a helyzet a Lengyel Királysággal. A moldvai ügy óta az erdélyi–lengyel kapcsolatok mélyponton voltak. Az október 22-én a tatárokkal megkötött csucsorai béke[77] általános felháborodást keltett; Enrico Caetani nuncius másik feladata a közben utána küldött másik pápai megbízottal, Benedetto Mandinával együtt éppen a lengyel csatlakozás kieszközlése volt.

Hiába tartott azonban nagy beszédet a lengyel szenátusban Mandina,[78] a lengyelek realisták maradtak, és kevesellték Miksa főherceg lemondását a lengyel trónról,[79] a Kúria által kilátásba helyezett anyagi segítséget, illetve a Moldva fölötti lengyel fennhatóság hallgatólagos elismerését, amelyet a császári és pápai diplomaták a háborúba való belépésért cserébe ajánlottak. Sőt, Erdély fejedelmének egy újabb keletű problémával is meg kellett birkóznia. Mihály vajda, aki a Havasalföld élén, rászolgálva a Vitéz melléknévre, addig bőven kivette részét a harcokból, kilátástalannak ítélte helyzetét és úgy döntött, hogy Áronhoz, illetve Jeremiához hasonlóan elfogadja a zászlót a töröktől, és kilép a háborúból. Mihály lépésében a Zamoyski vezette lengyel diplomáciának döntő szerepe volt. A kancellár Erdély és a Habsburgok szorongatott helyzetét arra akarta felhasználni, hogy kiterjessze a köztársaság befolyását a másik vajdaságra is, tehát ugyanazt a forgatókönyvet kívánta használni, mint néhány hónappal korábban Moldva esetében. A következő logikus lépés várhatóan a fejedelemség feletti uralom megszerzése egy új uralkodó trónra léptetése volt, valamelyik Báthory személyében. Mihály elhatározása tehát nem csak Erdély egész déli határát sodorta veszélybe, hanem Zsigmond uralmát is. A helyzet különösen fenyegető volt, mivel akkor már biztos hírek érkeztek a szultán személyes hadba vonulásáról. Kézenfekvőnek tűnt, hogy III. Mehmed először Erdélyre fog csapást mérni.[80]

Fabio Genga második római követsége 1596-ban

A szorongató katonai helyzetben Báthory Zsigmond újabb római követség indítását határozta el. A követségnek eddig nem ismertük a dokumentumait, a ránk maradt forrásokból annyi derült csak ki, hogy Fabio Genga 1596 nyarán újra Rómába utazott. Újonnan előkerült iratok alapján most fény derül római útjának részleteire is, amelyek

[75] *Horn*, 192. o. és Documente V. 12–13. o.
[76] Az ügyről bővebben a legújabban *Horn*, 190–193. o.
[77] *Ivanics*, 87. o.
[78] Megbízólevelét l. Documente V. 6–8. o.
[79] *Niederkorn*, 485–491. o.
[80] *Tóth*, 186–203. o.

egyúttal a Szentszék és az Erdélyi Fejedelemség sokrétű kapcsolatainak újabb, igen érdekes mozzanatát villantják fel.[81]

Fabio Gengának először a grazi udvart kellett felkeresnie, mivel kettős megbízatása volt. Visszafelé útba kellett ejtenie a császári udvart is, ahol újabb instrukció várta, amelynek alapján, miután referált a császárnál, hogy mit végzett Rómában, meg kellett tárgyalnia a további teendőket.[82]

Az utasítás első bekezdései röviden megemlékeztek a hadi eseményekről, illetve a tervezett hadmozdulatokról, Temesvár ostromáról, amelyre a császár által küldött segédcsapatokkal együtt akartak sort keríteni a nyár folyamán. Zsigmond röviden tájékoztatta anyósát a lengyel királysággal Moldva miatt kialakult feszült viszonyról is. Ez közelebbről is érintette a főhercegnét, mivel Anna nevű lánya III. Zsigmondhoz ment feleségül, ezért Moldvával kapcsolatban bizonyos értelemben családi viszályról is beszélhetünk.[83] A vajdaság ügyét a fejedelem a pápa elé akarta vinni, és tekintettel a fenyegető helyzetre, azt akarta elérni, hogy vagy hagyják függőben az uralom kérdését, vagy hozzanak olyan döntést, amelyik mindkét fél érdekeinek megfelel. Ezzel összefüggésben kellett a követnek szót ejtenie Mihály vajdáról is, akit a fejedelem mindaddig trónján akar tartani, amíg hűségesen szolgál. Ezt azért volt fontos hangsúlyoznia, mivel akkor már, mint említettük, biztos információi voltak az erdélyi diplomáciának Mihály lengyel illetve oszmán kapcsolatairól és tárgyalásairól.

Ezután tért rá az instrukció Genga küldetésének bizalmasabbik felére. A követnek Mária főhercegnő elé kellett tárnia az el nem hált házasság problémáját, ami a fejedelem impotenciájából adódott. A megfogalmazásból is kiérződik az ifjú férj elkeseredése, a kétségbeesés, amely akkor fogta el, amikor a különféle praktikák, a többszöri próbálkozás után sem sikerült nemi erejét visszanyernie.[84] A tények közlésén túl a követ útján anyósa tanácsát kérte a kényes ügyben. Fabiónak bőségesen kellett ecsetelnie azt a reménytelen helyzetet, amelybe a fejedelem került; talán azért történt így, mivel már elhatározta, hogy elválik feleségétől, ám azt kíméletesen és finoman, kellő előkészítés után akarta közölni anyósával. Erre utal, hogy július 17-én, tehát az instrukció elkészülte után[85] közölte – váratlanul – döntését Visconti nunciussal és a fejedelemasszony gyóntatójával, Marcellus Pollardt[86] jezsuita atyával.

A követi utasításnak a pápa számára készült másik felében rögtön az elején szóba került a válás ügye és elhatározása, hogy a harcok után, a nyugalom beköszöntével elválik. Szolgálataiért cserébe a fejedelem bíborosi méltóságot kért, kijelentve, hogy a továbbiakban egyházi pályára kíván lépni. Az instrukciónak ez a része szintén komor hangvételű. Felpanaszolta a pápának, hogy míg ő a kereszténység szolgálatában buzgólkodott, több alkalommal is demonstrálva eltökéltségét a török elleni harcban, és az egyház jó fiaként szolgálatkészségét a Szentszék irányában, addig szövetségese, a császár, nem viselkedett a megállapodásnak megfelelően. A fejedelem keserű, szemrehányó sorait a közelmúltnak az utasításban is leírt eseményei indokolták. A Lippa felmentésére érkező erdélyi csapa-

[81] A követi utasítások szövegét l. Magyar Országos Levéltár (MOL) Családi levéltárak, P 108. Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium 77. Fasc. B. Nr. 47., 48., 49., 50.

[82] Uo. Nr. 50.

[83] ASV Fondo Borghese III. Vol. 67C. 44r és Documente IV. 224. o.

[84] *Benda Kálmán:* Erdély végzetes asszonya. Budapest, 1986. (a továbbiakban *Benda*) 42–48. o.

[85] Csak a követ számára a pápához írt ajánláson szerepel a július 14-i dátum, a többi helyen kihagyták a napot.

[86] *Benda*, 46. o.

tok, kihasználva az ostromló török csapatok elkergetése következtében előálló helyzetet, Temesvár ostromába kezdtek, ahová minden nap várták a császár által beígért segédelőket; helyettük azonban Dzsáfer temesvári pasa, a boszniai és anatóliai beglerbég, és a tatárok érkeztek meg. Ezért fel kellett hagyniuk az ostrommal. A katonai segítség elmaradását a fejedelem az irányában táplált bizalmatlanság következményeként értékelte, azért nem küldtek segítséget, pedig arra a császár a néhány hónappal korábbi tárgyalásokon határozott ígéretet tett. Belátja, hogy a császár érdekei mást diktálnak, hogy védekeznie kell, de ez nem zárja ki azt, hogy Konstantinápoly visszafoglalására együttes erővel és Erdély irányában vonuljanak fel. Tudja, hogy a keresztény uralkodók egyenetlensége miatt erre nincs sok remény, éppen ezért akart mindent a szentatya elé tárni, kérve tőle a helyzet orvoslását. Külön kitért a lengyelekre, akiket ismét megvádolt a törökkel és a tatárokkal való titkos szövetség miatt. Láttuk, hogy ez a Kúriát is rendkívüli módon izgatta, éppen ezért küldött ebben az időben rendkívüli megbízottakat a köztársaságba.[87]

A törökkel való lepaktálás gyanúja azonban Báthory Zsigmondra is ráterelődött. Az 1594. évi leszámolások nem jelentettek ugyanis egyértelmű szakítást a Portával, a csauszok 1595-ben is folyamatosan jöttek-mentek Gyulafehérvár és Sztambul között. Júliusig tudomásunk szerint már a harmadik török követség fordult meg az erdélyi udvarban.[88] Ezt mindenképpen ki kellett magyarázni, ezért az instrukció utolsó bekezdésében arra utasította követét, hogy ismertesse a török békefeltételeit, amelyek bár igen méltányosak voltak, és messzemenően szolgálták országa érdekeit, mégis, nem hogy nem tárgyalt a békéről, hanem amint alkalom adódik rá, harcba fog vonulni.

Fabiónak még egy témát kellett érintenie a pápával való tárgyalásai folyamán: a Szentszék által folyósított segély nem volt elegendő, mivel a havasalföldi hadjárat költségei mindent felemésztettek. A fejedelemnek pénzre volt szüksége, amiért, mint láttuk, Carrillót Spanyolországba küldte. Az erdélyi követnek Carrillóhoz hasonlóan újabb segélyt kellett kérnie. A fejedelemség jövedelmei ugyanis katasztrofális mértékben lecsökkentek. Az instrukció hangsúlyozta, hogy az adót nem lehet tovább emelni, a sóbevételek a kereskedelem hanyatlása miatt az egyéb bányajövedelmekkel együtt jórészt elvesztek, mivel a bányaművelés is szünetel. A tizedbevételeket szétosztották a katonáknak a családi birtokok jó részével együtt. Mindezt hosszasan kellett ecsetelnie a követnek, aki – ahogy a követi utasítás megjegyzi – a pénzügyi nehézségeket a lehető legjobban ismerte. Erdély pénzügyi helyzetének részletes taglalása a vatikáni-erdélyi kapcsolatok egy eddig ismeretlen fejezetére világít rá.

Fabio Genga 1595 februárjában nem pusztán udvariasságból kísérte egészen Firenzéig az Erdélybe igyekvő Viscontit, és a nagyherceget sem csupán a vizit kedvéért kereste fel, hanem mert tárgyalni akart I. Ferdinandóval. Nem tudni, hogy pontosan miről is folyt közöttük a szó. A mindig jól tájékozott velencei követ azonban megtudott valamit és február 22-én sietett tájékoztatni a dózsét, hogy Genga érdekes ajánlatot tett a nagyhercegnek; pénzt kért tőle közelebbről meg nem nevezett erdélyi arany- és ezüstbányák kiaknázásához. A nagyherceg, miután meghallgatta Genga ajánlatát, azt válaszolta, hogy abban az esetben, ha a Fuggerek megnyitják a bányákat, hajlandó részt vállalni a költségekből és beszállni az üzletbe.[89]

[87] L. a 78. jegyzetet.

[88] L. a 38. jegyzetet.

[89] „[Fabio Genga] ha trattato con sua altezza perchè dia danari, per cavare alcune miniere d'oro, et d'argento, che sono in quelle parti, nelle quali pare, che si procuri, che li Fucari vi entrino a parte, perchè

Bár Ferdinando de Medici tartózkodóan fogadta Fabio Genga ajánlatát, a Kúria, pontosabban Pietro Aldobrandini bíboros érdeklődését sikerült felkeltenie a dolog iránt. Fabio szeptember legvégén érkezett haza Gyulafehérvárra, nem sokkal később levelet írt a bíboros államtitkárnak, amelyben a legújabb havasalföldi hadi hírek ismertetése után rátért a bányák ügyére is. Az ügy bizalmas voltát jelezte, hogy a levél e részét már rejtjelezve írta. Elintézésével a milánói Gaspare Bigliát bízták meg, aki Fabio Genga és két másik olasz, Giraldi és Mariotto kíséretében érkezett meg.[90] Fabio sietett biztosítani megbízóját, hogy Biglia munkájával annak felépülése után, mivel társaival együtt belázasodott, messzemenően meg lesz elégedve, még annál is jobban, ahogyan megbeszéléseik folyamán ígérte. Ugyanezen a napon Biglia is írt Aldobrandininek, amelyből kiderül, hogy Simone Genga már három hónap óta, tehát kb. Fabio római elutazásával egy időben, kettőzött erővel dolgozik az ügyön. Mivel Gengát igen megbecsülik az udvarban, Biglia biztosra vette, hogy sikerrel fog járni. Rómában feszült figyelemmel várták a fejleményeket: alighogy Genga és Biglia levele odaért, az államtitkár egy rövid levélben rögtön válaszolt nekik.[91] Ezután elhallgatnak forrásaink, bár egy későbbi adat részben eloszlatja a bányák körüli homályt: Niccolini római toszkán követ 1597 nyarán arról értesítette Ferdinando Medici herceget, hogy Báthory Zsigmond elvette Fabiótól az egyik aranybányát. A levelet kiadó Veress Endre forrásra nem hivatkozva azt állítja, hogy ez az abrudbányai aranybánya volt.[92] Az ügy érdekességét és jelentőségét azonban nem az olasz kegyencek bányaügyletei adják, hanem annak messze vezető politikai szálai.

Az imént idézett adatokból kikövetkeztethetően a bányabérlethez szükséges összeg, illetve a termelés megindításához szükséges pénz Pietro Aldobrandinitől származott, aki talán magánvagyonából teremtette azt elő. Sőt, Fabio imént idézett levele azt sugallja, hogy bizonyos mértékig maga a pápa is részt vállalt a bányaügyben. Hippolito Aldobrandini, a pápaság történetében meglehetősen egyedülálló módon, jól ismerte a térséget; 1588-ban pápai követként járt a Báthory István halála miatt belpolitikai válságba süllyedt Lengyelországban, útja során pedig találkozott a térség meghatározó politikai személyiségeivel is.[93] Nem világos azonban, hogy az Aldobrandini család lépéseinek hátterében milyen konkrét megfontolások húzódtak meg. Források hiányában csak találgatni tudunk, de úgy tűnik, hogy a bányák ügye és a fejedelmi instrukciónak Erdély katasztrofális pénzügyeiről tudósító része közt összefüggés van. A Szentszék valamiképpen érdekelt volt a bányák kiaknázásában, ezt Fabio levele egyértelműen bizonyította, az utasítás nyilván ezért tért ki arra, hogy a követ magyarázza el a szentatyának, miért nem működnek a bányák.

Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül a személyes ambíciókat sem; mind Cinzio, mind Gianfrancesco Aldobrandini neve felmerült az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban. 1599 decemberében a római császári követ tárgyalásain Cinzio, néhány hónappal később pedig Spinelli nuncius prágai megbeszélésein Gianfrancesco neve került szóba az erdélyi trón várományosaként. A tervek szerint Gianfrancesco feleségül

l'altezza sua ha risposto, che, quando da questi siano attesi al apertito, che vi entrará ella ancora per una portione; et intanto non si parla d'esborsare alcuno danaro." ASVe Senato, Dispacci. Firenze, Filza IX. 161r. A Fuggerek kezelték az Erdélynek szánt segélypénzt is. V. ö. *Carrillo,* I. 188. o.

[90] ASV Carte Borghese fasc. 56/1. (számozatlan). Fabio kíséretéről l. Flaminio Genga ugyanezen a napon kelt levelét: BAV Capp. lat. Vol. 164. 227v.

[91] ASV Fondo Borghese III. Vol. 9Bter. 47r–48r.

[92] Az 1597. július 25-én kelt levelet a jegyzettel együtt l. *Carrillo,* I. 550. o.

[93] *Horn,* 156–158. o.

vette volna Mária Krisztiernát, a hatalomátvétel költségeit pedig a pápa állta volna.[94] Erre viszonylag könnyű szívvel tehetett ígéretet, mivel 1598-ban a pápai csapatok elfoglalták Alfonso d'Este gazdag örökségét, a Ferrarai Fejedelemséget. Logikusnak tűnhet ezek után az a feltételezés, hogy egy ilyen megoldás már korábban is felmerült, a harmadik testvér, Pietro Aldobrandini személyével kapcsolatban is, aki, mint láttuk, érdeklődött a bányák iránt. Hivatkozhatunk a Gonzagák példájára is: Vincenzót, Mantova urát pl. 1601-ben foglalkoztatta élénken az erdélyi kormányzóság, amelyet ugródeszkának szánt a lengyel trón elnyeréséhez.[95]

III. Zsigmond bizonytalan belpolitikai helyzete, a svéd örökség problémája tehát szinte magától értetődően vonzotta a különböző dinasztiákat hasonló tervek megfogalmazására. Miért ne lehetne igaz ez az Aldobrandinikre is? Pietro először megszerzi Erdélyt, majd Lengyelországot, és a két ország erőinek összefogásával és a pápa illetve a császár segítségével a török ellen fordul. Első látásra talán merésznek tűnik ez a feltételezés, de ha figyelembe vesszük, hogy VIII. Kelement egész uralkodása alatt szinte mániákusan foglalkoztatta Konstantinápoly és a Szentföld visszafoglalása, már nem is tűnik teljesen elképzelhetetlennek.

Nem véletlenül érkezett azonban sok jelentés a fejedelemség lakóinak idegengyűlöletéről és békevágyáról, ráadásul ott tornyosult a Báthory testvérek megoldatlan ügye. A Szentszék számára sokkal kifizetődőbb volt a fejedelem trónon tartása. A pénzügyi segélyezésen kívül pedig úgy segíthették a leghatékonyabban a fejedelemséget, ha politikai és katonai helyzetét a rendelkezésükre álló eszközökkel a lehető legjobban megerősítik. Mivel Lengyelország részvétele a ligában kétséges volt, a Habsburg kormányzat pedig a sok protestáns tanácsadó és a császár nehezen kezelhető természete miatt sok bizonytalansági tényezőt hordott magában, maradt a két román vajdaság. Moldva esetében a Szentszék először az erdélyi álláspontot tette magáévá, és csak Stephan Razvan meggyilkolása után változtatott véleményén.

A Havasalföld esetében azonban más volt a helyzet. A vajdaság délről Erdélyt védte, katonai szempontból való megtartása mindenképpen indokolt volt. Mihály személye elfogadható volt a Kúria számára, de nem annyira, hogy kiálljanak érte, ha Gyulafehérváron másképpen döntenének. Láttuk, vele kapcsolatban is hamar felmerült a gyanú, hogy összejátszik a lengyelekkel és a törökökkel.

A két vajdaság bizonytalan, ingadozó álláspontja azonban csak részben keresendő a nehéz és fenyegető hadi helyzetben. A két ország politikai vezető rétege igen elégedetlen volt az újsütetű erdélyi uralommal. A két vajda mindössze évi tízezer arany fizetést kapott, ennyiből kellett uralmukat konszolidálni és fenntartani,[96] a vajdaságok adóbevételeinek jó részét viszont a fejedelemség magához vonta, hogy némiképpen enyhítsen súlyos pénzügyi helyzetén. Erre a lépésre racionális megfontolások késztették. A fejedelemség egyik legfontosabb adóbevételét képező sókereskedelem, amely a hódoltsági területekkel folyt, egyik napról a másikra megszűnt.[97] A kieső jövedelmeket nem pótolta semmi,

[94] *Niederkorn*, 98–99. o., és Documente V, 179.

[95] *Kruppa Tamás:* Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. (Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002/2., 295–296. o.

[96] Documente IV. 223. o.

[97] L. az instrukció idézett szövegét. A prágai velencei követ egy közelebbről meg nem nevezett erdélyi küldöttől megtudta, hogy a fejedelmet az előkelők ellenállása, a pénztelenség és a törökkel való só- és érckereskedelem kieső haszna tartja vissza a háborúba való belépéstől. V. ö. ASVe Senato, Dispacci. Germania, Filza 21. 381r.

a kivégzett tanácsurak vagyonát hamar felemésztették a háborús kiadások. Ez a lépés megnövelte a veszélyt, hogy vagy a lengyelek, vagy a törökök, vagy mindkettő segítségét igénybe véve lerázzák magukról az erdélyi igát. Ez Moldva esetében igen hamar be is következett. Az Erdélyi Fejedelemség szempontjából sokkal egyszerűbb lett volna, ha a megbízhatatlan román vajdák helyébe az Udvar egyik megbízható, kipróbált, külföldi kapcsolatokkal is rendelkező emberét helyezik.

Hogy létezett egy ilyen forgatókönyv, azt Giovanni Marini raguzai ügynök egyik érdekes jelentése tanúsítja.[98] Marini a Habsburgok szolgálatában állt, összekötője a császár egykori Portai követe, Bartholomäeus Pezzen volt. A raguzai gyakran megfordult Gyulafehérvárt, de igazi feladata a román vajdaságok szemmel tartása volt. Jelentésében hosszan foglalkozott az új kancellár, Jósika István személyével, akit meglehetősen negatív színben tüntetett fel, mivel a fejedelem rossz szellemének tartotta. Beszámolt egyik vele folytatott érdekes beszélgetéséről is, amelyben a vajdaságok ügye is felmerült; Marini megpróbálta „kiugratni a nyulat" a bokorból és egyenesen a kancellárnak szegezte a kérdést, hogy ha nem bíznak a két vajdában, akkor miért nem váltják le őket, és miért nem foglalja el ő a helyüket? Alkalmas lenne erre a posztra, hisz román származású. A meghökkent Jósika magyarázkodni kezdett – jól-rosszul, tette hozzá a raguzai –, és lényegében visszautasította a feltételezést. A másik vajdaságot, Marini szerint Simone Genga akarta egyik testvére számára megszerezni.[99]

Ez a testvér Fabio lett volna, nem minden esély hiján, hiszen felesége a logofetnek, vagyis a kancellárnak, Mihály vajda hadseregparancsnokának volt a lánya.[100] Rajta keresztül Fabio Havasalföld egyik legnagyobb hatalmasságával került rokoni kapcsolatba. Az egyértelmű diplomáciai sikerrel végződő római út után az udvarban is megerősödött pozíciója, még inkább élvezte a fejedelem bizalmát. Ugyanez mondható el bátyjáról, Simonéról, akinek érdekében Báthory Zsigmond még a havasalföldi hadjárata közben is szakított időt, hogy írjon Rómába és kérje a pápát, szolgálatai jutalmaként Simonét vegyék föl a bíborosi kollégiumba.[101] Simone számára ez jelentette volna pályafutása csúcsát, és nem kétséges, ha elnyeri e címet, a továbbiakban ő lett volna Erdély római bíboros protektora Báthory András helyett, aki, mint tudjuk, e funkciójában, legalábbis Zsigmond szempontjából, egyáltalán nem vált be. A Gengák és a nagyherceg kapcsolatáról bőségesen vallanak a firenzei Medici levéltárban őrzött iratok,[102] minden esélye megvolt tehát annak, hogy ezt a meghitt viszonyt a római Kúriánál Erdély érdekében minden addiginál gyümölcsözőbben kamatoztassák.

Fabio 1595. december 5-én Rómába küldött jelentése élénk színekkel ecsetelte, hogy a Havasalföldön kivívott győzelem következményeként nagy riadalom szállta meg a hódoltsági terület török lakosságát, Gyuláról százszekérnyi asszony és gyerek menekült Buda és Belgrád irányába. Mindezek a sikerek sem elegendőek azonban a hatalmas ellenség legyőzéséhez, hanem szükség van ezen felül a szentszéki segítségre, jóllehet a Havasalföldről hatalmas bevételei származnak a fejedelemségnek. A pápai segély fontosságának unalomig ismert hangsúlyozása azonban a levél következő részében egészen

[98] Documente IV. 203–207. o.

[99] Uo. IV. 203–207. o.

[100] Valószínűleg Teodosiéról van szó, aki kancellárként, illetve helytartóként is Mihály bizalmasa maradt. V. ö. *Hurmuzaki* XII. 793., 863., 944–945. o.

[101] ASV Documente IV. 308.

[102] ASF AM Filza 4469. passim.

új kontextusba helyeződik. Erdély Genga szerint hajlandó a kereszténység érdekében elszenvedni a háború pusztításait, de csak ha megsegítik. A fejedelem azon fáradozik, hogy a havasalföldi egyházi elöljárókkal elismertesse a Szentszék joghatóságát. A sok püspökség, illetve azok jövedelmei egyként növelik az egyház hatalmát és gazdagságát, szögezte le Fabio Genga. Nem hiszi, írta testvérének, Gianbattistának, hogy őszentségét tájékoztatták volna erről a lépésről, amely Erdély fejedelmének dicséretére fog válni. Az is kiderül, hogy a havasalföldi egyházi vezetők kedvező reakciójának kieszközlésében oroszlánrészt vállalt apósa. Fabio kulcsfontosságú levele egy nagyszabású, grandiózus terv körvonalazódásáról árulkodik, amely a Szentszék és Báthory Zsigmond együttműködésének eddig kellő figyelemre nem méltatott oldalára irányítja a figyelmet.[103]

Erdélyi–szentszéki tervek a román vajdaságok rekatolizálására

Az Erdélyi Fejedelemség, illetve annak ura nem csak a törökellenes háborúban, hanem a pápaság aktivizálódó keleti politikájában is meghatározó szerepet vállalt. A Szentszék a pogányok elleni harcot mindig összekötötte az eretneknek tekintett pravoszláv világ megtérítésével. Báthory István oroszországi háborúinak egyik mozgatórugója is ez volt. A katolicizmus terjesztésében, és erdélyi pozícióinak megerősítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett nagy uralkodó pápai kollégiumok sűrű hálózatával gondolta tervét megvalósítani, mind az oroszoktól visszahódított területeken, mind a protestánsok által elfoglalt régiókban.[104] A mű torzóban maradt, a tizenöt éves háború kitörése azonban újra kézzelfogható közelségbe hozta megvalósításának lehetőségét. 1596-ban a breszti unióval létrejött az unitus egyház, amely a grandiózus terv megvalósulásával kecsegtetett.

Az elképzelésekben igen fontos, mondhatni kulcsszerepet vállalt Báthory Zsigmond. Neki kellett volna akár katonai erőszakot is alkalmazva a megbízhatatlan román vajdák helyére kipróbált híveit ültetni, akikben kétszeresen is megbízhatott; idegenek voltak, ezért szorosan kötődtek a gyulafehérvári udvarhoz, másodsorban olaszok, és ami fontos még, az egyház hű fiai, akik megőrizték lojalitásukat a Szentszék irányában. Konkrét adatokkal ugyan nem lehet alátámasztani, de egészen bizonyos, hogy Fabio kiválasztására is e szempontok alapján került sor. Első római követségének fél éve alatt alaposan kiismerték jellemét, ezért nyugodt lélekkel rábízhatták a terv végrehajtásának részleteit. Fabio rokoni kapcsolata révén befolyással bírt a havasalföldi felső körökben, Simone ugyanezt mondhatta magáról Gyulafehérváron. A fentebb már említett bányák kezelésével pedig, amelyeknek a jövedelme a tőkét szolgáltatta a havasalföldi vállalkozáshoz, Gaspare Bigliát bízták meg.

Cavalliere Biglia már említett erdélyi útja egyébként nem volt zökkenőmentes: közelebbről meg nem nevezett bűntett gyanúsítottjaként Milánóban lefogták. A fentebb ismertetett ügyben játszott fontos, bár sajnos homályban maradó szerepére utal, hogy maga Pietro Aldobrandini bíboros lépett közbe kiszabadítása érdekében. A bíboros azzal érvelt, hogy bár tudja, Biglia ellen eljárás van folyamatban, de tekintettel az ügy fontosságára, amellyel megbízták, kéri, hogy bocsássák szabadon. Két levelével el is érte célját, Bigliát elengedték, hogy aztán az év őszén újra eltűnjön szemünk elől.[105]

[103] Documente IV. 313–315. o.
[104] *Balázs Mihály – Monok István*: Pápai kollégiumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990.

A havasalföldi siker minden addiginál nagyobb nyilvánossághoz juttatta az Erdélyi Fejedelemséget; a híradások úgy állították be a Báthory Zsigmondot, mint a próféciák által megjövendölt *athleta Christi*t, aki a pogány török hatalmának megtörésére hivatott. Minden akadály elhárult tehát a terv végrehajtása előtt, éppen csak az alkalmat kellett kivárni. Ez azonban végül soha nem jött el. Az ambiciózus tervet az a személy akadályozta meg, akinek támogatására egyébiránt számítottak. A pápa által személyesen is jól ismert Jósika István közbelépése, akinek a katolicizmus terjesztésében mutatott buzgalmáról jezsuita források is beszámolnak,[106] romba döntötte az alaposan kifundált, nagyszabású tervet.

A kancellár az 1594. évi leszámolásokban játszott igen negatív szerepével – az ő személyes közbenjárására végezték ki Kovacsóczy Farkast – került kulcsfontosságú pozícióba. Nem azért exponálta azonban magát az alacsony sorból felkapaszkodott és származása miatt mindenki által lenézett Jósika, hogy a babérokat mások arassák le helyette. Firenze Erdélyben tartózkodó megbízottja, Cosimo Capponi[107] 1596 elején sietett ura tudtára adni, hogy az olaszokat nem kedvelő erdélyiek közül kitűnik Jósika, aki lépten-nyomon izgat ellenük, minden rosszat elmond róluk, feleslegesnek tartván személyes részvételüket a háborúban. Akkora hatalomra tett szert, hogy már a fejedelem is fél tőle, nem érzi biztonságban az életét, ahogyan azt nem egy alkalommal könnyek közt kifejtette előtte.[108] Az persze nem biztos, hogy az igen nagy színészi tehetséggel megáldott Báthory Zsigmond életét ennyire komolyan fenyegették volna a kancellár üzelmei, megnövekedett befolyása azonban tagadhatatlan volt. Amikor tehát felmérte, hogy az udvar Gengák vezette frakciója offenzívába lendült, és már a havasalföldi trón felé is kinyújtotta kezét, habozás nélkül közbelépett. A kancellár közelebbről nem ismert módon mindenéből kiforgatta Fabiót.[109] Ennek részleteit sajnos még nem ismerjük, az abrudbányai aknát, mint láttuk, 1597 nyarán vetette el tőle a mindenható kancellár. Ez alkalommal feleségének vagyonát sem kímélték.[110] A római firenzei követ ugyan újabb, konkrétabb részleteket is ígért az ügyről, azok azonban elvesztek, vagy lappanganak a Medici levéltár iratai között.

A kísérlet tehát gyorsan összeomlott. Jósika minden bizonnyal élvezte Mihály vajda támogatását, aki fenyegetve érezte magát, hiszen már nem tartozott a Szentszék kötelezettjei közé. A körülmények változását érzékelve gyorsan a Habsburgok felé orientálódott, ahol nem csekély aggodalommal figyelték Báthory Zsigmond hatalmi törekvéseit. Egy túlságosan megerősödött Erdély az Udvarnak sem állt érdekében. Mihály vajda életét

[105] A leveleket l. ASV Fondo Borghese I. Vol. 90–91. 36r, 38r. Gaspare Biglia Georgius Radziwiłł bíboros szolgálatában állt, akinek a megbízásából többször járt titkos küldetésben Bécsben és Rómában. V. ö. Actae nuntiaturae polonae. Tom. XV. Germanicus Malaspina (1591–1598). Vol. 1. (1. XII. 1591–30. XII. 1592.). (Academiae scientarum et litterarum polona) Ed. *Lescus Jarmiński.* Cracoviae, 2000. 29. o. Nevével egy ízben találkoztam velencei akták között is; 1590-ben Rómába küldték, hogy az új luccoriai püspök, Hernardo Maciejowski nevében ad limina megjelenjen Rómában. III. Zsigmondtól is kapott megbízást, ennek részletei azonban nem derülnek ki a forrásból. Biglia, illetve a velencei források szerint Bilia, megállt Velencében, és tárgyalt a dózséval és a Tízek Tanácsával egy Lengyelországot, Velencét és a Portát illető ügyben is. Ennek részletei az udvariassági fordulatokban bővelkedő jegyzőkönyvből sajnos nem derülnek ki, csak annyi, hogy fontos ügyben járt el Velence segítségét kérve megbízói nevében. V. ö. ASV Collegio, Esposizioni Principi. Filza 7., 1590. június 7.

[106] *Carrillo,* II. 21., 43., 44., 51–52., 128., 164., 168. o.; MAH IV. 307.

[107] A Gengák levelezésének egy része a vatikáni kézirattár Capponiani gyűjteményének egyik kötetében maradt fenn, ami talán arra utal, hogy az iratok az 1595-ben Gyulafehérváron időző Capponi jóvoltából kerültek oda.

[108] L. Capponi január 15-i, a nagyhercegnek írott levelét, Documente V. 2. o.

[109] Documente V. 2. o.

[110] *Carrillo,* I. 550. o.

azonban, a sors fintoraként, császári zsoldosok oltották ki 1600. év augusztus 19-én.[111] Jósikával két évvel korábban végeztek az erdélyi császári megbízottak utasítására. A vádak szerint a kancellár a fejedelem távozása után a trónra tört, ezért meg kellett halnia.[112]

Fabióra, de általában az olaszokra, Báthory Zsigmond távozása után sok megpróbáltatás várt. Adam Hoffkirchen császári biztos egyik érdekes jelentése szerint Mihály vajda a vajdaság irányítását Fabio feleségének kezébe adta, aki a szeretője lett. Kapcsolatukat egyáltalán nem tartották titokban, sőt Mihály halálbüntetés terhe alatt még azt is megtiltotta a férjnek, hogy szóba álljon saját feleségével.[113] Nem tudjuk, Mihály megöletése után hogyan alakult Fabio családi élete, de bányavállalkozásai továbbra is csak gondot okoztak. A részleteket sajnos ebben az esetben sem ismerjük, de maradtak még bányák a kezelésében, legalábbis erről tanúskodik a Herberstein testvérek, Fridericus és Felicianus levele 1602-ből.[114]

A stájerországi eredetű Herberstein família Erdély egyik, ha nem legnagyobb bányabérletével rendelkezett. Üzleti vállalkozásuk még Báthory István idejére nyúlt vissza, a 90-es években pedig többször is találkozunk a család nevével, amely jelentős összegű tartozást halmozott fel a fiscussal szemben.[115] A háborús idők nem kedveztek a bányaművelésnek, ráadásul a közelebbről nem ismert okok miatt üzlettársi kapcsolatba került Gengák és Herbersteinek anyagi természetű összetűzésbe keveredtek. A két Herberstein testvér a fentebbi levélben mondott köszönetet, Báthory Zsigmondnak,[116] hogy visszakapták a bányákat, pontosabban a kapnikbányai aknákat. Ennek kapcsán tudjuk meg azt is, hogy a kérdéses összeget, 2704 tallért már korábban kifizették a Gengáknak, ezért a hátralékkal már ők tartoznak. A levél végén újra köszönetet mondtak, hogy a fejedelem pontot tett eddigi, legutóbb a Gengák részéről ért megpróbáltatásaik végére.

Ezt a konfliktust nem sokkal élte túl Simone és Fabio; 1602-ben Alvincon, Fráter György egykori kastélyában tisztázatlan körülmények között mindkettőjüket meggyilkolták.[117]

Összegzés

A tanulmányban az urbinói eredetű Genga családnak, illetve Fabio Gengának a vatikáni–erdélyi kapcsolatokban játszott, eddig kellő figyelemre nem méltatott szerepét próbáltuk bemutatni, részben új, kiadatlan és ismeretlen források felhasználásával. Fabio Genga első önálló római követsége során igen eredményesen képviselte ura, Báthory Zsigmond

[111] *Szádeczky Lajos:* Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Temesvár, 1893. 266–267. o.

[112] *Szamosközy István:* Erdély története (1598–1599, 1603). Vál. *Sinkovics István,* ford. *Borzsák István.* Budapest, 1981. 72–78. o.

[113] *Hurmuzaki* XII. 780. o.

[114] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academicii Române. Kemény-hagyaték, Apparatus II. (a továbbiakban: Kemény-hagyaték. Apparatus) 607–608. o.

[115] Kapnikbányáról és a Herberstein családról l. Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. Okmánytárak. 42. k.) Közrebocsájtja *Veress Endre.* Budapest, 1948. 74., 85., 181., 193., 196., 216., 232–233., 243., 249. o. és Báthory levelezés II. 313., 323. o.

[116] A Kemény-hagyatékban található levél címzése hiányzik, de a megszólításból kiderül, hogy hercegi, vagy fejedelmi személy lehetett. A nehézségeket fokozza, hogy a dátum is hiányzik, Kemény szerint kevéssel az 1602. év előtt született. A legvalószínűbb, hogy Báthory Zsigmond harmadik visszatérésekor, vagyis 1601 nyarán–őszén, tehát még a goroszlói ütközet előtt íródott, mivel a levélíró szerencsés győzelmet kíván a címzettnek. A régi-új fejedelem, jelezve a folytonosságot, és hogy híveket toborozzon magának, megerősítette az addigi kiváltságokat, szerződéseket. Akkor kerülhetett sor a már kegyvesztett Gengák ellen hozott kedvező ítéletre is.

[117] Kemény-hagyaték. Apparatus II. 608. o.

érdekeit. Nem csak azt sikerült elérnie, hogy a Báthoryak belviszályában a Szentszék, némi ingadozás után, és nem fenntartások nélkül, de lényegében Báthory Zsigmond álláspontját fogadta el, hanem azt is, hogy a Kúria és VIII. Kelemen pápa a török elleni nagy háborúban az erdélyi haditervet támogassa. Ennek elfogadásában fontos szerepet játszottak a Báthory István király idején megfogalmazott nagyszabású háborús tervek, a családra hagyott politikai testamentum, amely az alkalmas időt várta, hogy végrehajtsák. A Szentszék magatartását meghatározta ugyanakkor a súlyos katonai helyzet, hogy minél távolabb akarta tartani a háború tűzfészkét Itáliától, amelyben egyedül Erdély ajánlkozott fel – igaz, határozott vatikáni garanciavállalás mellett – szövetségesként.

VIII. Kelemen másik nagy álma az egyházszakadás megszűntetése volt, természetesen Róma irányításával. Ebben, a háborús helyzettől függetlenül, már csak geopolitikai helyzete miatt is, fontos szerepet szánt az Erdélyi Fejedelemségnek. Erdély lett volna a kiindulópontja annak a keleti irányú terjeszkedésnek, amelyet összekötöttek a jezsuiták visszahívásával és a fejedelemség rekatolizációjával. A szentszéki törekvések részben egybeestek Báthory Zsigmond és a személyéhez kötődő érdekcsoportok elképzeléseivel is. Az Erdélyi Fejedelemség és vezető katonai elitje, kihasználva a háború következtében megg[illegible]engülő oszmán katonai jelenlétet, regionális vezető szerepre tört; a két román vajdaságot szatellit államként akarta magához csatolni, hogy azokat politikai, illetve katonai, végül felekezeti szempontból is integrálja. Ez utóbbit egyházkormányzati eszközök igénybe vételével kívánták végrehajtani.

Fabio 1594 végén azért utazott Rómába, hogy a két fél szerteágazó érdekei között közvetítsen, azokat összehangolja, illetve, hogy segítsen a pontos „menetrend" kidolgozásában. Rá is fontos szerep hárult; közelebbről nem ismert, háttérben megkötött alkuk folyományaként őt szemelték ki, hogy a fejedelem bizalmasaként, és maga mögött tudva a Szentszék támogatását, levezényelje a Havasalföld politikai bekebelezését és rekatolizációját, amennyiben Mihály vajda engedetlennek mutatkozna. A feladat végrehajtásához szükséges anyagiakat részben az erdélyi bányák jövedelméből akarták előteremteni. Az induláshoz nélkülözhetetlen tőke valószínűleg szentszéki forrásokból származott. Fabio hozzá is kezdett a vállalkozás előkészítéséhez, az események azonban nem várt fordulatot vettek. Világossá vált, hogy Erdély képtelen egyedül, pusztán saját erejére támaszkodva végrehajtani ezt a nagyszabású, merész tervet: Báthory Zsigmond kilátásba helyezte lemondását. Nem alakultak jól a dolgok a Gengák számára sem; a befolyásuk megnövekedésére féltékeny Jósika kancellár, Mihály vajda támogatását maga mögött tudva, gyorsan tönkretette Fabiót, aki néhány héttel Báthory Zsigmond Erdélybe való visszatérése után, 1596-ban, újra Rómába utazott. Ez alkalommal azonban már csak ígéretekkel megrakodva indulhatott vissza. Forrásaink hallgatnak e kalandos elképzelés további sorsáról. A Szentszék figyelmét hamarosan a Báthory Zsigmond válásával és lemondásaival kapcsolatos diplomáciai bonyodalmak kötötték le.

Tamás Kruppa

LITTLE KNOWN ISSUES ABOUT THE RELATIONS BETWEEN TRANSYLVANIA AND THE HOLY SEE

Fabio Genga's Negotiations in Rome in 1594 and 1596

Summary

In the study, the author deals with the previously unexamined role of the Genga family, springing from Urbino, and Fabio Genga in the relations between Transylvania and the Holy See, on the basis of several unknown sources that are being published here for the first time. During his first assignment as an independent ambassador in Rome, he successfully represented the interests of his employer, Prince Zsigmond Báthory. He managed to get the Holy See clear Báthory on the accusation of family murder, since waging war necessitated the elimination of a court faction that wished to maintain the orientation toward the Ottomans, and the prince's nephew was among the executed. Fabio Genga also succeeded in winning Pope Clement VII's support for the Transylvanian operational plan in the great anti-Ottoman war. When adopting the plan, the pope was also influenced by King István Báthory's political testament, which was yet to be fulfilled, and a large-scale war project that was drafted during his reign.

Another dream of Clement VII was putting and end to the schism, certainly under Rome's supervision. Due to its geopolitical situation and the times of war, the Transylvanian Principality was to play an important role in that. Transylvania was supposed to be the starting point of an eastward expansion, connected to the recall of the Jesuits and the Catholic Counter Reformation in the principality. The efforts of the Holy See partially coincided with the ideas of the party gathered around Zsigmond Báthory. The Transylvanian Principality and its military elite took advantage of the weakening Ottoman military presence, which was a result of the war, and tried to take the leading role in the region; they wanted to annex the two Romanian principalities as satellites, and integrate them, from the point of view of politics, military and religion. In order to attain this latter objective, they wished to employ the ecclesiastical authorities.

At the end of 1594, Fabio Genga travelled to Rome to mediate between the two parties and to harmonise their interests. As a result of secret negotiations, he was appointed the confidant of the prince and, assured of the support of the Holy See, he was charged with conducting the political annexation of and the Catholic Counter Reformation in Walachia, in case of Prince Mihai's disobedience. His mission was to be financed by the incomes of Transylvanian mines, and by the capital presumably provided by the Holy See. Fabio Genga made preparations for the enterprise, but the events took an unexpected turn. It became obvious that Transylvania alone was unable to implement this large-scale and risky project, and Zsigmond Báthory's abdication was in prospect. Things, however, did not turn out in line with expectations. The Transylvanian chancellor, backed by Mihai of Walachia, crossed the plans, and the promised military support from the Holy See did not reach the principality, either. In 1596, Fabio Genga travelled down to Rome in vain; all he got were empty promises. The attention of the Holy See soon turned to the diplomatic complications caused by Zsigmond Báthory's divorce and abdications.

Tamás Kuppa

SUR LES QUESTIONS INCONNUES DES RELATIONS ENTRE LA TRANSYLVANIE ET LE SAINT-SIÈGE

Les négociations de Fabio Genga à Rome en 1594 et en 1596

Résumé

L'étude présentera – en partie sur la base de nouvelles sources inconnues et inédites – le rôle, jusqu'alors négligé, de Fabio Genga et de la famille Genga d'originaire d'Urbin dans l'évolution des relations entre le Vatican et la Transylvanie. Lors de sa première mission indépendante à Rome, il représenta les intérêts de son maître, Zsigmond Báthory, avec un succès certain. En effet, il a réussi à obtenir que le Saint-Siège mette son maître hors de cause dans une affaire de meurtre familial : le prix à payer pour l'entrée en guerre était la liquidation de la fraction de la Cour décidée à garder l'orientation pro-ottomane et le neveu du prince fut aussi exécuté. Fabio a également réussi à obtenir que le pape Clément VIII soutienne le plan stratégique de la Transylvanie dans la grande guerre menée contre les Turcs. Il y contribua les plans de campagne importants conçus sous le roi István Báthory ainsi que son testament politique légué à sa famille qui n'attendait que le moment propice pour l'accomplir.

Clément VIII désirait fortement la suppression du schisme sous la houlette de Rome. Pour ce faire, il comptait accorder, indépendamment de la guerre, un rôle important à la Principauté de Transylvanie, ne serait-ce que pour la situation géopolitique de celle-ci. La Transylvanie aurait été le point de départ d'une expansion vers l'Est accompagnée du retour des jésuites et de la recatholicisation de la principauté. Les efforts du Saint-Siège concordaient en partie avec les idées des groupes de pression attachés à la personne de Zsigmond Báthory. La Principauté de Transylvanie et son élite militaire voulaient jouer un rôle dominant dans la région en profitant de l'affaiblissement de la présence militaire ottomane dû à la guerre ; ils voulaient faire des deux voïvodats roumains des États satellites en vue de les intégrer sur le plan politique, militaire et aussi confessionnel. Ils souhaitaient réaliser ce dernier objectif avec l'utilisation des moyens de l'autorité ecclésiastique.

A la fin de 1594, Fabio se rendit à Rome pour servir d'intermédiaire entre les deux parties aux intérêts complexes. A l'issue de tractations menées dans la coulisse, il fut désigné pour diriger l'annexion et la recatholicisation de la Valachie au cas où le voïvode Michel manifesterait son mécontentement. Ce sont les recettes produites par les mines transylvaniennes qui auraient dû financer l'opération en partie. Le capital initial nécessaire provenait probablement des sources du Saint-Siège. Fabio commença alors à préparer l'entreprise, mais les événements prirent une tournure inattendue. Il devint évident que la Transylvanie n'était pas capable de réaliser seule ce projet ambitieux : Zsigmond Báthory envisagea de démissionner. Mais les choses ne se passèrent pas comme prévu, le chancelier de Transylvanie soutenu par le voïvode Michel a fait échouer le projet. De plus, l'aide militaire papale promise n'est jamais arrivée dans la principauté. Fabio eut beau se rendre à Rome en 1596, cette fois-ci il n'obtint que des promesses. Peu de temps après, le Saint-Siège fut surtout préoccupé par les incidents diplomatiques relatifs au divorce et aux démissions de Zsigmond Báthory.

Tamás Kruppa

ZU DEN UNBEKANNTEN FRAGEN DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN SIEBENBÜRGEN UND DEM HEILIGEN STUHL

Die Verhandlungen von Fabio Genga in Rom in den Jahren 1594 und 1596

Resümee

In der Studie wird die bisher nicht genügend beachtete Rolle der Familie Genga aus Urbino, bzw. die Rolle von Fabio Genga in den Beziehungen zwischen dem Vatikan und Siebenbürgen auf Grund teilweise neuer, bisher unveröffentlichter und unbekannter Quellen vorgestellt. Fabio Genga vertrat während seiner ersten selbständigen Gesandtschaft in Rom – durchaus erfolgreich – die Interessen seines Herrn, Zsigmond Báthory. Er konnte erreichen, dass der Heilige Stuhl seinen Herrn von der Anklage des Verwandtenmordes freispricht, da der Preis des Kriegseintritts die Abrechnung mit der Hoffraktion gewesen war, die die osmanische Orientierung aufrechterhalten wollte. Unter den Hingerichteten war auch der Neffe des Fürsten. Fabio konnte auch erreichen, dass Papst Klemens VIII. im Krieg gegen die Türken den Siebenbürgischen Kriegsplan unterstützt. In der Akzeptierung dessen spielten die groß angelegten Kriegspläne, die zur Zeit Königs István Báthory formuliert wurden, das politische Testament, das der Familie hinterlassen wurde und das auf den geeigneten Zeitpunkt seiner Durchführung wartete, eine wichtige Rolle.

Der andere große Traum Klemens' VIII. war die Beendigung der Kirchenspaltung, natürlich unter der Leitung Roms. Dabei sollte – unabhängig von der Kriegssituation – seinen Vorstellungen zufolge dem Fürstentum Siebenbürgen eine wichtige Rolle zukommen, zumal es in einer bedeutenden geopolitischen Situation war. Siebenbürgen wäre der Ausgangspunkt der Expansion in östliche Richtung gewesen, die an den Rückruf der Jesuiten und die Rekatholisierung des Fürstentums gekoppelt wurde. Die Bestrebungen des Heiligen Stuhls entsprachen teilweise auch den Vorstellungen der Interessensgruppen rund um Zsigmond Báthory. Das Fürstentum Siebenbürgen und seine führende militärisch Elite wollten an eine führende Rolle in der Region kommen, indem sie die militärische Präsenz der Osmanen nutzten, die infolge des Krieges geschwächt waren. Sie wollten die beiden rumänischen Woiwodschaften als Satellitenstaaten anschließen, um diese aus politischer, bzw. militärischer, schließlich aus konfessioneller Sicht zu integrieren. Diese letztere Integration wollten sie mit der Inanspruchnahme von Kirchenverwaltungsmitteln durchführen.

Fabio reiste Ende 1594 nach Rom, um zwischen den weit verzweigten Interessen der beiden Parteien zu vermitteln; als Folge von nicht näher bekannten, im Hintergrund geschlossenen Abkommen wurde er auserkoren, als Vertrauensmann des Fürsten und mit der Unterstützung des Heiligen Stuhls, die politische Annektierung und die Rekatholisierung der Walachei zu dirigieren, falls sich der Woiwode Michael ungehorsam zeigen sollte. Die notwendigen Gelder für die Durchführung der Aufgabe wollte man teilweise aus dem Ertrag der Siebenbürgischen Minen auftreiben. Das zum Anfang unabdingbare Kapital stammte aller Voraussicht nach aus Quellen des Heiligen Stuhls. Fabio begann mit der Vorbereitung des Unterfangens, die Ereignisse nahmen jedoch eine unvorhergesehene Wendung. Es wurde klar, dass Siebenbürgen diesen groß angelegten, kühnen Plan unmöglich alleine, aus eigener Kraft durchführen kann: Zsigmond Báthory stellte seine Abdankung in Aussicht. Die Dinge entwickelten sich jedoch nicht so, wie geplant: der Kanzler von Siebenbürgen vereitelte den Plan mit Hilfe des Woiwoden Michael. Noch dazu kam die versprochene päpstliche militärische Hilfe nicht im Fürstentum an. Obwohl Fabio 1596 erneut nach Rom reiste, konnte er dieses Mal nur mehr mit reichlich Versprechen zurückkehren. Die Aufmerksamkeit des Heiligen Stuhls wurde bald auf die diplomatischen Verwicklungen gelenkt, die mit der Scheidung und der Abdankung von Zsigmond Báthory zusammenhingen.

Тамаш Крупна

ПО ПОВОДУ НЕИЗВЕСТНЫХ АСПЕКТОВ В ОТНОШЕНИЯХ ТРАНСИЛЬВАНИИ И СВЯТОГО ПРЕСТОЛА

Переговоры в Риме Фабио Генга в 1594 и 1596 годах

Резюме

В настоящей статье (с использованием отчасти новых, неизданных и до сих пор неизвестных источников) показана роль, которую сыграла фамилия Генга, вернее Фабио Генга в отношениях Ватикана и Трансильвании, чему до сего времени не было уделено должного внимания, Фабио Генга в период своей первой службы послом в Риме весьма успешно представлял интересы своего сеньора Батори Жигмонда. Ему удалось добиться, чтобы Святой Престол освободил его господина от обвинения по делу убийства своего родственника, поскольку ценою вступления в войну было сведение счетов с придворной фракцией, стремившейся поддерживать османскую ориентацию, и среди казненных был так же и младший двоюродный брат князя. Фабио удалось достичь и того, что папа Климент VIII стал поддерживать план Трансильвании в большой войне с турками. В принятии этого плана важную роль сыграли крупномасштабные военные замыслы, сформулированные в эпоху короля Иштвана Батори, его политическое завещание (тестамент), оставленное своей семье, которая лишь ждала того момента, когда можно будет воплотить его в жизнь.

Другим крупным планом папы Климента VIII было прекращение клерикального разрыва, разумеется под руководством Рима. В осуществлении его, независимо от военной обстановки, а исходя уже просто из геополитического положения, папа отводил важную роль Трансильванскому Княжеству. Трансильваня и должна была стать той исходной точкой экспансии в восточном направлении, которую соединяли с отзывом иезуитов и восстановлением католичества в княжестве. Стремления Святого Престола отчасти совпадали и с соображениями отдельных придворных клик, связанных с личностью Жигмонда Батори. Трансильванское Княжество и его ведущая военная элита, воспользовавшись ослабевшим в результате войны османским военным присутствием, стремилась играть ведущую военную роль в регионе, хотела присоединить к себе в качестве государств-сателлитов оба румынских воеводства, чтобы интегрировать их в политическом, военном и в конце концов в клерикальном отношении. Эту последнюю цель намеревались осуществить с использованием средств управления церкви.

Фабио в конце 1594 года выехал в Рим с целью осуществить посредничество между столь различными интересами обеих сторон. В результате не известных более подробно сделок, происходивших за кулисами, Фабио был избран, как пользующийся доверием князя и поддерживаемый Святым Престолом, для осуществления политической аннексии и рекатолизации Валахии в том случае, если воевода Михаил оказался бы непреклонным. Материальные средства, необходимые для выполнения этой задачи, предусматривалось получить из доходов трансильванских горных рудников.

Капитал, необходимый для начала акции, по всей вероятности поступал из источников Святого Престола. Фабио приступил к осуществлению своего предприятия, однако события приняли неожиданный оборот. Стало очевидным, что Трансильвания сама по себе одна, опираясь всего лишь на собственные силы, не в состоянии выполнить тот крупномасштабный дерзкий план, который ставил целью отставку Жигмонда Батори. События складывались однако не в соответствии с задуманными планами, канцлер Трансильвании при поддержке воеводы Михаила сорвал осуществление плана. В довершение ко всему обещанная военная помощь папы не поступила в княжество. Напрасно выехал вновь Фабио в 1596 году в Рим, на этот раз он вернулся домой, увозя в багаже одни обещания. Внимание Святого Престола вскоре было приковано дипломатическими осложнениями, связанными с разводом и детронизацией Жигмонда Батори.

PAPP SÁNDOR

BOCSKAI ISTVÁN TÖRÖK POLITIKÁJA A FELKELÉS ELŐESTÉJÉN*

A magyar történetírásban elterjedt az a nézet, hogy a Bocskai-felkelés kirobbanása szoros összefüggésben áll egy szultáni levél, egyesek szerint egy szerződéslevél illetéktelen kezekbe kerülésével. A források az eseményeket másképpen mesélik el, de az egyértelmű, hogy az említett dokumentum 1604 szeptemberében veszett el, amikor az Erdélyből kimenekült nemesekből és török hadakból álló temesvári táborra rátámadtak Dampierre ezredes magyar hajdúi. A tízkötetes Magyarország történetében a témát összefoglaló Makkai László véleménye a levélügyről a történet jelenkori bizonytalanságát is tükrözi: „Már a kortársak is sokat és sokfélét beszéltek a levélről vagy levelekről, s azóta se bizonyosodott be, hogy tulajdonképpen mi is történt."[1]

Különösen Szamosközy István azon adata sarkallt a források ismételt áttekintésére, amely szerint a temesvári rajtaütéskor Bocskai István szultáni szerződéslevele, vagy ahogy a történeti köztudatban is szerepel, *'ahdnâméja* került a hajdúk kezébe.

A Bocskai-felkelés történetét török részről İbrâhîm Peçevî elbeszéléséből ismerjük. Eszerint volt Bocskainak egy rabja, akinek a nevét Peçevî nem említette a szövegben, csak Bocskai *emír*jének nevezte. Vele folytatott beszélgetést a Habsburgok erőszakoskodásáról. Bocskai arra utalhatott ezzel, hogy korábban megfosztották erdélyi birtokaitól, és két éven át „tisztességes fogságban,"[2] őrizetben tartották Prágában. Ekkor az *emír* azt javasolta: *„Küldj engem a szerdárhoz! Megígérem, hogy elhozom segítségedre az egész oszmán sereget, és behelyeztetlek téged Erdély fejedelemségébe."*[3] Bocskai István valamikor 1604 tavaszán útnak indította rabját azzal a látszólagos céllal, hogy gyűjtse össze kiszabadítására a váltságdíjat.[4] Nagy László 1956-ban 23 levelet jelentetett meg a felkelés történetével kapcsolatban, amelyek mind Peçevî jólértesültségét, valamint Szamosközy István erdélyi történetíró adatainak hitelességét igazolták. Ezekből kiderült Bocskai rabjának a neve is, Murádnak hívták.[5] A fogoly feltűnés nélkül vette fel a kapcsolatot az

* A tanulmány elkészültét az alábbi intézmények, ösztöndíjak támogatták: Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA, T. 034130), Mellon Fellowship, American Research Institut in Turkey (ARIT, İstanbul). Meg szeretném köszönni Claudia Römernek, Fazekas Istvánnak és Ernst Dieter Petritschnek a segítségét a kutatásaim idején.

[1] *Makkai László:* A Bocskai-felkelés. Magyarország története 1526–1686. I. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) Budapest, 1987. 711. o.

[2] *Benda Kálmán:* Bocskai István. Budapest, 1993. 116. o. (Századvég Biográfiák); *Benda Kálmán:* A Bocskai szabadságharc. Budapest, 1955. 13. o.

[3] „beni serdâra gönder cümle müslimân 'askerin senün imdâdına götürin ve seni Erdele krâl nasb etmeğe zâmin olayın" *Peçevî, İbrâhîm:* Târîh-i Peçevî. II. (Szerk. *Derin, Fahri Ç. – Çabuk, Vahit.*) İstanbul, 1980.[2] (A továbbiakban: *Peçevî* II.) 299. o.; *Karácson Imre:* Török történetírók. III. Budapest, 1916. 178. o.

[4] *Szilágyi Sándor* (szerk.): Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. IV. Budapest, 1880. (A továbbiakban: *Szamosközy* IV.) 240–250. o.; *Kazinczy Gábor* (szerk.): Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Pest, 1863. (A továbbiakban: *Hídvégi Mikó*) 166. o.

[5] Minden forrás másként nevezi a török rabot: *Peçevî* II., 299. o. (Bôçkâyî emîr); *Hídvégi Mikó* 1863. 166. o. (Huszain=Hüsein); *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. (Ford. *Juhász László.*) Budapest, 1962. 431. o. (Monumenta Hungarica VI.) (Ibrahim); *Nagy László:* Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1956) 301. és 305. o. (Murát = Murâd).

ekkor Temesváron állomásozó erdélyi bujdosókkal, elsősorban a vezetőjüknek elfogadott Bethlen Gáborral. A tárgyalásba bevonták az akkori temesvári beglerbéget, Bektást is, akinek a tolmácsa a magyar renegátcsaládból származó Deák Mehmed[6] volt, aki később maga is elnyerte a temesvári beglerbégi címet. Ő vitte Murádot Belgrádba, az itt székelő Lala Mehmed főparancsnok, vagyis szerdár elé.[7] A rab teljesítette valódi feladatát, és tudatta, hogy Bocskai István hajlandó a szultán hűségére térni, ha megkapja az erdélyi fejedelemséget.

A török politikusok számára Erdély visszatérítése nagyon fontos volt. A tizenöt éves háború alatti kísérletek azt mutatják, hogy elsődlegesen az Erdélyben mindig létező török párton keresztül kívánták céljukat elérni. Mindezekből látszik, hogy Bocskai ajánlko-

[6] Az édesapjáról, Márkházi Pál erdélyi trónkövetelőről, majd Ibrahim néven renegát török szandszákbégről, eddig két munkámban írtam: *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak: the life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade* c. tanulmányom most jelenik meg a szegedi Chronica című idegennyelvű történeti folyóirat 2004. évi számában. Ugyancrről a témáról olvasható még a Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. c. könyvem ötödik fejezetében (Schriften der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 42. Wien, 2003. 91–107. o.).

[7] *Peçevî* II, 299. o.; *Karácson* 1916. 178. o. A magyar forrásokban Deák Mehmed néven nevezik, a török szakirodalom tévesen Dabbağ Mehmedként ismeri. A magyar eredetű melléknevét nem ismerve adták neki a téves melléknevet. Peçevîtől tudjuk, hogy a temesvári pasa, Bektâş tolmácsa, írnoka volt. A Sicill-i osmanî című életrajzi lexikonban nem említik róla, hogy később temesvári beglerbégként is szolgált. *Süreyya, Mehmed:* Sicilli Osmanî. (Kiad. *Akbayar, Nuri* és *Kahraman, Seyit Ali.*) IV. İstanbul, 1996. 1048. o. Tarih vakfı yurt yayınları 30. Ezen nem is csodálkozom, hiszen a híres oszmán személyiségek életrajzát egyedül elbeszélő forrásokból állították össze. Lásd az értékelésére: *Dávid Géza:* Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas,* 14/4. (1999) 17. o. 100. lábjegyzet.

zása beleillett a török koncepcióba. Lala Mehmed 1604 áprilisának első napján válaszolt Bocskainak, akit arra ösztönzött, hogy írásban terjessze be elképzeléseit. Biztatásul megjegyezte, hogy Székely Mózest is segítette a Porta, és bármit is kérnek a török földre menekülők, teljesíti a szultán. Itt arra utalt a szerdár, hogy az erdélyi menekültek 1603 őszén kérték a szabad fejedelemválasztás megerősítését, amelyet írásban szavatolt az oszmán kormányzat.[8]

Az egész történetet legrészletesebben Bethlen Gábor 1604. június 23-án kelt levele ismerteti. Ebből megtudjuk, hogy Murád rendszeresen megfordult Bocskai és a Temesváron időző Bethlen Gábor, illetve a Belgrádban állomásozó szerdár között. Ő tudatta Bethlennel Bocskai feltételeit, valószínű szóban, amit Bethlen Gábor pontokba szedve továbbított Belgrádba, innen pedig törökre fordítva kerültek a feltételek és kívánságok a szultán elé Konstantinápolyba. Ez a folyamat nagyon hasonlít azokhoz az esetekhez, amikor az erdélyi rendek és az új fejedelem egy pontokba szedett kérelemsort állított össze, mely alapján kiállították a Portán a szerződéslevelet (*'ahdnâmét*).

Bethlen levélből megtudjuk azt is, miként vélekedett Bocskai kinevezéséről és Erdély visszafoglalásáról: „Ebben nagyságod bizonios legien, hogi mind az hatalmas Chiazartól, fő Muftitól, fő vezértől és Janichiár Agától hit levele megien Nagyságodnak, és a feiedelemsegről bottia zazlóia azokkal az cirkumstantiakkal megien az haddal egiüth, valaminth szintén Zultán Zulimán atta volt János király fiának az feiedelemséget mind az Tiszán innen való földel edgiüth, mert valamennél iobban tudiuk itt az Nagyságod dolgát ágálni Rédey Ferencz urammal edgiüth, ki nagyságod yo akaróia, azon igiekezünk, az Fö Vezér, fö Janichar Aga, az hatalmas Chiaszár derekas hadával edgiüth tized napra ide érkezik, az Tatar Hán fia zemelie zerént iö."[9]

Bethlen úgy gondolta, hogy Bocskait olyan módon iktatják be, ahogy János Zsigmondot. Nem tudom, hogy az 1541-es Erdélyre és Kelet-Magyarországra, vagy pedig a második, 1556-os, Lengyelországból való visszatérés utáni szultáni megerősítésre kell-e jelen esetben gondolnunk.[10] Abban sem vagyok biztos, hogy maga Bethlen pontosan tudta, milyen fázisokra is osztható János Zsigmond és a Porta viszonya. A korabeli erdélyi történeti hagyomány azonban úgy tartotta, hogy a példának tekinthető állapot feltétlenül János Zsigmond uralma idején alakult ki, amikor is a legnagyobb terület állt Kelet-Magyarországból Gyulafehérvár uralma alatt. Azért kerülhetett be utalás a Bethlen-levélbe a tiszántúli területek visszakerüléséről, hogy ezzel még kecsegtetőbbnek tűnjön Bocskai előtt a leendő erdélyi fejedelemség. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem lehetett semmilyen komoly remény arra, hogy ezekről lemond a Porta.

Nem kerülheti el a figyelmünket a szultántól, a müftitől és a janicsár agától várt „hit level" sem. Úgy véljük, Bethlen ígérete arra utal, hogy az említett méltóságok mind *'ahdnâmét* fognak küldeni. A mai kor kutatójának idegenül hangzik mindez, mivel tudjuk, hogy az Oszmán Birodalomban csak a szultánnak volt joga szerződéslevelet (*'ahdnâmét*) kiállíttatni. Külön tanulmányt érdemelne, hogy a korabeli magyar és török nyelvhasználat mit is tartott *'ahdnâmé*nak. Most csak arra utalok, hogy az 1605-ben a portai tárgyalások alatt Bocskai követei – valószínű tájékozatlanságból, avagy nem a megfelelő termi-

[8] *Papp Sándor:* Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai, avagy egy nagyvezíri előterjesztés (telhîs) keletkezése. *Aetas,* 14/4. (1999) 71–88. o.; *Papp* 2003. 113–117. o.

[9] *Nagy* 1956. 302. o.

[10] *Papp* 2003. 70–71. o.

nológiát alkalmazva – nem csak a szultántól, hanem a magasabb portai tisztségviselőktől is *'ahdnâmét* kértek, amely miatt a szultán mérgében el is pirult.[11]

A magyar szóhasználat összemosta a „hitlevél" (*literae fidei publicae, Freibrief*) kifejezésben a szultáni szerződéslevél (*'ahdnâme-i hümâyûn*) és a „menedéklevél" (*salvus conductus, Freibrief*) fogalmát. Nem lehetetlen, hogy Bethlen a szultán igazi *'ahdnâméján* kívül olyan hitlevelekre (*salvus conductus)* kívánt utalni, amelyekben a portai urak biztosították volna Bocskait támogatásukról. Ugyanebben az értelemben kaptak a Habsburg-követek is *'ahdnâmét* a budai pasáktól, vagyis *salvus conductus*t, amikor útnak indultak Konstantinápoly felé.[12]

Az események nem várt kibontakozást adtak az erdélyi és török terveknek. Az Isztambulból indult török sereg közel egy hónappal később érkezett meg Belgrádba, mint azt Bethlen ígérte. A nagyvezír, Malkocs Ali pasa útközben rosszul lett, és néhány nappal azután, hogy Belgrádba jutott, elhunyt. Lala Mehmed, aki ugyanitt várta a feljövő török sereget, addig, amíg 1604. augusztus 5-én kezébe nem vette a nagyvezírségre és szerdárságra kinevező iratot, semmit sem tehetett az erdélyiekért.[13] Ezután azonban azonnal írt Bocskainak, és beszámolt a késedelem okáról. Ugyanakkor megemlékezett a török katonasággal érkezett szultáni *'ahdnâméról* is, amely azonban messze nem azt tartalmazta, amit Bethlen ígért. Nem Bocskai kapott szultáni szerződéslevelet, hanem az erdélyi rendek kaptak megerősített jogokat a szabad fejedelemválasztásra. Talán a csalódást akarta enyhíteni a nagyvezír, amikor felszólította Bocskait, hogy jöjjön a török területre Gyula mellé, ahol megtörténhet a választás, mert az erdélyi menekültek őt kívánják fejedelmükül: „Értjük azért mi az itt való Erdély magyar fő embereknek, kik ide az hatalmas császár szárnya alá iöttenek kegyelmedhez oly io akaratiokat, hogy az mint hatalmas Császártul Ahtmame (!) levéllel nyertek és szereztek azt magoknak, hogy szabad választásból való fejedelmet valakit ők akarnak azt választhassanak, és az ő választásokat az hatalmas Császár is ereiekben hagyván, Erdély országot feiedelmével együtt tartozzék megh oltalmazni, kegyelmedeth egy akaratból feiekké és feiedelmekké akariák választani, mint ilyen böcsületes Urat kinek mind Erdélyben s mind Magyar országban sok öröksége legyen."[14]

[11] *Csonka Ferenc–Szakály Ferenc:* Bocskai kiséretében a Rákosmezőn. Budapest, 1988. 162. o.

[12] *Fekete Lajos*: Einführung in die osmanischtürkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest, 1926. 17. o. „... ve bu cânibe gönderilen elçinüz içün 'ahd-nâme taleb olunmış yazıldı ve mühürlenüb âdeminüze verildi... [A hozzánk küldendő követeteknek 'ahdnâmét kértetek, amelyet megírattunk és lepecsételtük, majd az embereteknek átadtuk.]" A török hódoltság idején megszokott volt, hogy egy hitlevelet, vagyis *salvus conductus*t 'ahdnâmeként neveztek. Vesd össze: *Szilády, Áron–Szilágyi, Sándor:* Török magyarkori államokmánytár I. (A továbbiakban: TMÁOT I.) 1868. 47–48. o. „A felséges szultán Ahmed khán idejében Bocskai István által követségbe küldött Kékedi György nevű felső magyarországi fő embernek adott athnamé fordítása, mely magyarul volt szerkesztve." Bár nem tartozik szorosan a témánkhoz, de nagyon izgalmas probléma, hogy Bocskai 1605. évi követsége főkövetének, Kékedi Györgynek adott oltalomlevél, annak ellenére, hogy külön leírták: magyarul szerkesztették meg, mégis fennmaradt török nyelven is. Kovács Zsuzsának, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a tárgyalt okmányra, amely Keresztesi Papp Miklós hagyatékában maradt fenn. A levél azért is figyelemre méltó, mert egy európai kéz által készült átirat korai (19. századi) fény- vagy másfajta – általam ismeretlen – technikával készült másolata. A szöveg nyelvállapotából arra következtetek, hogy az a korabeli oszmán szóhasználatot követi, nem tűnik későbbi fordításnak. Nagyon izgalmas, hogy vajon ki és miért fordított le egy magyarul szerkesztett hitlevelet oszmán-törökre, s ki lehetett a lemásolója? MOL R 147 K. Papp Miklós 14. cs. (II. B. 2.) XVII. század. (1607–1699) fol. 127.

[13] *Danişmend, İsmail Hâmi:* İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. 1972. 231–234. o.

[14] *Nagy* 1956. 303. o.

Az ekkor küldött szabad fejedelemválasztást engedélyező szultáni szerződéslevelet (*'ahdnâmét*) anélkül, hogy azonosítani tudta volna, kétszer is kiadta Szilágyi Sándor.[15] A Nagy László által publikált Bocskai-levelek ismerete nélkül én sem tudtam volna kideríteni, hogy ez az irat a sokat vitatott *szultáni szerződéslevél*.[16] A szakirodalom az addig ismert források alapján egy Bocsaki István névére szóló *'ahdnâme-i hümâyûn* érkezését tartotta valószínűnek. A Porta álláspontja azonban teljesen érthető. Nem akarták, hogy Bocskai esetleges visszalépése – amire lehetett számolni – vagy esetleges halála – mint előbb Székely Mózes esetében –, hiábavalóvá tegye a nagy anyagi áldozatokat kívánó akció sikerét. A szöveg tartalmát megvizsgálva nem lehet kétséges, hogy egy valódi, az erdélyi rendeknek adott szultáni szerződéslevéllel van dolgunk. A szabad fejedelemválasztáson kívül megígérte a szultán, hogy ha a magyar urak a felkelés veresége miatt kiszorulnának az országukból, akkor az Oszmán Birodalomban kapnak kárpótlást. Ha pedig elfoglalnak Habsburg-kézben levő várakat, akkor azok az erdélyiek kezében maradnak. Tíz évig elengedte az erdélyi adót, ezután pedig csak a Székely Mózes szerződéslevele szerinti 10 ezer arany fizetését kötötte ki. Ígéretet tett arra, hogy a három év óta, tehát 1601-től, Báthori Zsigmond visszatérésétől számítva fogságba esett erdélyieket szabadon engedik. A dokumentum dátuma hiányos, ezért nem sikerült korábban azonosítani: *„Mohorim holnapban Ziliuri-ben költ.“* Muharrem hónap 1604-ben május 30-tól június 28-ig tartott, ez a dátum beleillik az események kronológiájába.[17]

Nem tudok arról, hogy Bethlen fenti ígérete szerint a magasabb portai méltóságok küldtek-e hitlevelet (*salvus conductus*), arról azonban igen, hogy az újonnan kinevezett temesvári beglerbég, Celâlî vagy Deli Hasan, egy ilyen típusú levélen keresztül jelentette be, hogy kinevezték az Erdélybe küldendő török sereg parancsnokának. Levelében felszólította Bocskait, hogy jöjjön török területre, ahol megtörténhet a választás, amelynek jogi alapja Deli Haszán szerint is a már az erdélyi menekültek kezében lévő szultáni szerződéslevél (*'ahdnâme*) volt.[18]

Az egyszerűnek tűnő erdélyi bevonulást néhány esemény akadályozta. Egyrészt Bocskai lemondott a török támogatásról. A hosszú hónapokig elhúzódó ügyet elunta, és kiegyezett a prágai udvarral. Visszakapta erdélyi birtokait és elindult végiglátogatni őket.[19] Közben felvonultak a török és tatár hadak a törökpárti erdélyi nemesek mellé, és várták az alkalmat, hogy bevigyék az új fejedelemjelöltet. Ez az erőcsoportosítás nem kerülhette el a Habsburg-katonaság figyelmét, amely attól tartott, hogy a törökök Lippát akarják visszafoglalni.[20] Giacomo Barbiano, Belgioso grófja Dampierre ezredest küldte

[15] *Szilágyi Sándor* (szerk.): Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Pest, 1867. 227–229. o. MHHS VIII.; TMÁOT I. 43–45. o.

[16] Az okmány identifikációjára lásd *Papp Sándor*: Gondolatok Bocskai István szultáni megerősítésének történetéhez. In: „Nem búcsúzom...“ Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. (Szerk. *Szegfű László.*) Szeged, 1994. 34–39. o.

[17] *Papp* 2003. 252–258. o.; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (Budapest), LEO 271.; *Mikó Imre,* gróf: Erdélyi történelmi adatok. II. Kolozsvártt, 1856. 315–320. o.

[18] *Nagy* 1956. 304–305. o.

[19] *Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország Történeti Kronológiája. II. Budapest, 1983.[2] 120. o.

[20] „Aus sybenbürgen haben wir, dass die türggen ein grossen Einfall in die Wallachey gethan und den Radul Weyda herausgeschlagen, welches dem Feindt, der sich umb Themeswar stark versamblet, bei des unabgedankten Kriegsvolks Meuterei in Sibenbürgen ein gewünschter Handel sein würt.“ (1604. 04. 07.) *Veress, Andrei:* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti. VII. Bucureşti, 1934. 201. o. Nr. 179.; „Aus Clausenburg von 4-ten dies würt geschrieben des Tarterhans Sohn seye mit 12000 Tartern und in 8000 Janitscharen über die Tonaw gezogen, und zu besorgen er mächte Lippa belagern.“ (1604. 09. 14.) *Veress* VII. 1934. 227. o. Nr. 202.

magyar hajdúival a temesvári tábor felszámolására. Szeptember 12. és 13. éjjelén a zömében magyar sereg rátört a pihenő török-erdélyi táborra, és szétverte azt.[21]

A tanulmány elején ismertetett nézetek szerint a Temesvár melletti összecsapásnál fontos iratokat vesztettek el az erdélyi menekültek. Ezekben a történetírás vagy a török párti ellenzék és Bocskai kapcsolatára vonatkozó levelezést, vagy egyenesen Bocskai szultáni szerződéslevelét látta. Az erdélyi menekültek szeptember 14-én beszámoltak Bocskainak a veszteségeiről, ebből a levélből kiderül, hogy a szultáni udvarból a szabad fejedelemválasztásra küldött *'ahdnâme* nem veszett el.[22] Szamosközy István magyar nyelvű jegyzetei között olvashatunk egy regénybe illő esetet két hasonló változatban is, amely szintén a most tárgyalt témához köthető: Eszerint az említett Murád fogoly is hozott egy szultáni levelet, amely Bocskai, az erdélyi ellenzék és Lala Mehmed kapcsolatát érintette. Az elbeszélések tanúsága szerint egy lovat kívánt átadni Bocskainak, mintha ez képezné a váltságdíját, és ennek a nyergébe építették be a szultán levelét. A fenti történetből arra következtetek, hogy az erdélyi „*libera electio*t" engedélyező szultáni szerződéslevél a temesvári rajtaütés idején két példányban – eredetiben és fordításban is – létezett. Ez utóbbit kívánták a török párti magyar urak Murádon keresztül Bocskaihoz eljuttatni, a török fogoly azonban nem merte folytatni az útját a Habsburg-katonaság tevékenysége miatt, és bemenekült Gyulára. Így csak később, a már győzelmet aratott és magyar fejedelemnek kinevezett Bocskainak adhatta át a rábízott levelet Kassán.[23] Mindezekből az derül ki, hogy a felkelés kitörésekor semmilyen szultáni *'ahdnâme* nem volt Bocskai kezében.

Mint láttuk, a felkelés előestéjén Bocskai visszakapta erdélyi-partiumi birtokait a Habsburg-kormányzattól, és éppen ezeket járta végig, amikor Szatmáron fülébe jutott a temesvári hajdútámadás híre. Sennyei Pongrácnak meg is említette egy levelében, hogy „az hir felölem ez közönségesen, hogy mikor minap a hajduság Tömösvárnál megverte [a török–erdélyi tábort], egy levelet találtak volna Bethlen Gábor deákja[24] zsebében, kit ide az király képének hoztak volna".[25] Lehetséges, hogy Bethlen és Bocskai levelezése elveszett Temesvár mellett, de nem került Belgiojoso kezébe. Bethlen viszont bizonyára azért terjesztette ezt a hamis hírt, mert ezzel akarta rávenni Bocskait, hogy ha nem is meggyőződésből, de félelemből ne lépjen vissza a török támogatás elfogadásától.

Bocskai István tetteit 1604 őszén a Habsburg-kormányzattól való félelme motiválta. Amikor szeptember 28-án magához vette Belgiojoso levelét, hogy menjen el vele tárgyalni a rakamazi táborba, arra gondolt, hogy el akarják fogni, mert a törökkel felvette a kapcsolatot. Ma már tudjuk, hogy a Habsburg-generális csak anyagi segítséget remélt a magyar mágnásoktól a háború folytatására. Bizonytalanságában Bocskai magához hívta a legmegbízhatóbbnak tartott embereit, hogy megtárgyalja velük, mitévő legyen.[26]

[21] A fenti gondolatmenet alapján korrigálni kell a Kronológia adatát, hiszen a hajdútámadás nem 1604. szeptember 14-én éjjel, hanem egy nappal korábban történt. Lásd még: *Nagy* 1956. 306–308. o.

[22] *Nagy* 1956. 306. o.

[23] *Szamosközy* IV. 1880. 229, 243–244. o.; *Nagy* 1956. 306. o. „... az hatalmas Császár mi nekünk Ahtname levelében töb kévánságunkal egyetemben az libera electiot is megengedte, kinek pariaiat oda küldtük Nagyságodnak ..."

[24] Bethlen deákjának a neve Fenessy István volt. *Szamosközy* IV. 1880. 243. o.

[25] *Szilágyi Sándor – Tasnádi Nagy Gyula – Mencsik Ferdinánd – Kluch János:* Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krmann Daniel superintendens 1708–1709-iki oroszországi útjának leírása. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. Budapest, 1894. 35. o.

[26] Kronológia II. 1983. 427. o.

Forduljon-e kegyelemért a Habsburg-udvarhoz, vagy folytassa a félbeszakadt kapcsolatkeresést a törökkel? Miután nem bízott abban, hogy visszaszerezheti a Habsburg-udvar bizalmát, elhatározta, hogy a töröktől kér segítséget. Az emberei azonban kilátástalannak tartották ezt a lépést, s hogy magukat mentsék, feljelentették a császáriaknak.[27] Ezért indult meg a katonai támadás a várai ellen, de a Habsburg-seregben szolgáló hajdúkapitányokat megnyerte a maga ügyének. Így 1604. október 15-én az ellene vonuló seregre Álmosd és Diószeg (Bihar megye) között rajtaütöttek Bocskai katonái, és a hajdúk átállása következtében győzelmet arattak.

Mint a fentiekből látható, egy török segítséggel történő erdélyi beiktatási kísérletből a töröktől meg nem szállt Magyarországra kiterjedő Habsburg-ellenes felkelés bontakozott ki. A Budán székelő nagyvezír, Lala Mehmed gyorsan felismerte a megváltozott viszonyokban rejlő lehetőséget. Négy nappal az Álmosd és Diószeg közötti győztes hajdútámadás után tudatta Szeben lakóival, hogy Bocskait erdélyi fejedelemnek tette, és ha nem hódolnak be neki, akkor a városukat elpusztítja.[28]

A katonai győzelmet hamarosan követte Bocskai István szultáni megerősítése. Kâtib Çelebi történeti műve alapján Na'îmâ azt írja, hogy miután Kassát elfoglalták a magyarok, a tatár és török katonai segítség mellett a Portáról megjöttek a beiktató jelvények is: *„Bocskainak elküldték a magas Portáról a kinevező levelet, a kaftánt, a süveget és a zászlót az erdélyi királyságra."*[29] Egyéb források és a szakirodalom alapján módunk van a fentieket alaposan kiegészíteni, illetve pontosítani. Az ekkor átadott dokumentumot a Magyar Országos Levéltárban őrzik. Az okmány azért is bír különleges jelentőséggel, mert ez az első olyan magyar fejedelemnek szóló szultáni kinevező levél 1529 óta, amely nem csak másolatban vagy fordításban, hanem eredeti példányában is fennmaradt. A típusa *berât-i hümâyûn,* másnéven *menşûr,* amelyet végleges szultáni megerősítő levélnek nevezhetünk.[30] A magyar szakirodalom ezt a dokumentumot egyértelműen szultáni szerződéslevélnek (*'ahdnâme-i hümâyûn*nak) tartja.[31] Ennek a tévedésnek az az oka, hogy az iratról készült mindkét magyar fordítás – egy a XVII. század végi Rozsnyai Dávid tollából és egy a XIX. század végi Sziládi Árontól – egyformán *'ahdnâmén*ak titulálja.[32] Mindez visszavezethető arra, hogy az eredeti dokumentum hátoldalán a következő kétnyelvű megjegyzés olvasható: *„hâlâ Erdel hâkimi olan Bâtôrâyi Bôçkâyi İştvân krâla* [Báthori-Bocskai István királynak, a jelenlegi erdélyi fejedelemnek"]; *A[nn]o Mahometis 1013. Mehemett Császár Athnaméja Bocskai Istvan fejedelemnek.*" A török nyelvű idézetben igen érdekesen fordul elő Bocskai István neve. Nem tarthatom azonban tévedésnek ezt a szokatlan „Báthori-Bocskai" névalakot, annak ellenére sem, hogy a fejedelem természetesen sohasem viselte ilyen formában. Orhonlu török történész által kiadott *telhîs*ek, vagyis nagyvezíri előterjesztések között a 158. számú jelentésben (*'arz*),

[27] *Nagy* 1956. 313–314. o.; *Szabó Károly – Szoporai Nagy Imre:* Gyulafy Lestár följegyzései. Martonfalvy Imre deák emlékiratai. A Pálóczi Horvát család naplója. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. I. Budapest, 1881. (A továbbiakban: *Gyulafy* I. 1881.) 31. o.

[28] *Mikó* III. 1858. 319–320. o.

[29] *„Bôçkâyîya âsitâne tarafından i'tâ olunan Erdel krâllığı menşûrını ve hil'at ve uskûf ve 'alem ile irsâl eyledi" Na'îmâ, Mustafâ:* Tarîh-i Na'îmâ. I. İstanbul, 1283 A. H. (1866.) 405. o.

[30] MOL Török iratok. *R. 315. Nr. 33.*

[31] *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története tekintettel a mivelődésre. II. Pest, 1866. 50. o.; *Szilágyi Sándor:* Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. V. 1879. 295. o.; Magyarország története (1526–1686). I. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál,* szerk. *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1987. 726. o.; Kurze Geschichte Siebenbürgens. (Szerk. *Köpeczi Béla.*) Budapest, 1990. 533. o.

[32] *Hon és Külföld,* 2. (1842) 91–92. o.; TMÁOT I. 1868. 45–47. o.

amelyet 1604 végén Lala Mehmed küldött a Portára, szintén előfordul ez a változat.[33] Úgy vélem, hogy ennek a szokatlan névalaknak a felbukkanása két dologra utal. Egyrészt a Magyarországon állomásozó törökök tisztában voltak azzal, hogy Bocskai rokonsági viszonyban van a Báthori-családdal: Báthori Zsigmond nagybátyja volt; másrészt Bocskait Báthori Zsigmond politikai örökösének tartották. Miután Báthori Zsigmond 1601-ben visszatért, és rendezte ügyeit a Portával, egy új szerződéslevelet állítottak ki számára. Ez az aktus volt a kapcsolódási pont a török hatalom és az új magyar fejedelemjelölt között.

Olyan adatok is felbukkannak, amelyekből kiderül, hogy Bocskai István a Habsburg-kormányzattal folytatott tárgyalásakor szintén Báthori Zsigmond uralmát és viszonyait tekintette kiindulópontnak. A Habsburg-párti Thurzó György levelében arról tájékoztatta a magyar fejedelmet, hogy azért tevékenykedik a bécsi udvarnál, hogy a béke megkötése után Bocskai olyan módon kapjon megerősítést a császár-királytól az erdélyi fejedelemségre, ahogy az Báthori Zsigmond idején volt.[34]

A szultáni udvar tehát Báthori Zsigmond 1601-es ismételt megerősítésétől számította Erdély visszatértét, annak ellenére, hogy sem Báthori, sem Székely Mózes nem tudta a hatalmát megtartani a Habsburg-kormányzattal szemben. Ezt támasztja alá, hogy az erdélyi szabad választást engedélyező – fentebb részletesen érintett – szultáni szerződéslevél is úgy rendelkezett, hogy a három éve, tehát 1601-tól fogságba került erdélyieket fogják a törökök szabadon bocsátani.

Bocskai szultáni kinevező levele, vagyis *berât*ja 1013 *cemâzîyü l-âhir* hónap középső harmadában, vagyis 1604. november 5–14. között keletkezett Budán, tehát nem Isztambulból érkezett. Ezt a *berât-i hümâyûn*t a nagyvezír állíttatta ki a szultán nevében, az iratot tehát egy szultáni tugrával ellátott üres papírra jegyezték le. A turkológiai szakirodalom az ilyen típusú okmányokat *„bianco fermânnak"* nevezi.

Az alábbiakban röviden ki kell térnem arra is, hogy ki adta át Bocskainak a tárgyalt megerősítő diplomát. Az újabb magyar szakirodalom egyértelműen Bethlen Gábort tekinti az irat kézbesítőjének, esetleg megemlítenek mellette egy névtelen török csauszt.[35] Fennmaradt Bethlen Gábor egyik követutasítása (1620. 07. 30.), amelyben már, mint fejedelem emlékezett vissza a Bocskai-felkelésre. Ebben valóban azt állította, hogy ő küldte a „császár neve alatt jött hitlevelet" Kassára.[36] Ez az esemény azonban nem a szultáni kinevező irattal van kapcsolatban, hanem a szabad választást engedélyező szultáni szerződéslevéllel. Ennek a másolatát vagy fordítását – mint láttuk –, Temesvár mellől Murád, Bocskai rabja nyeregbe építve vitte Kassára.[37] Az összecsapás után az eredeti török nyelvű változat még mindig a temesvári táborban lévő erdélyi menekültek kezében volt,[38] s ezt vihette Bethlen Bocskaihoz. Ugyanakkor egy Szamosközynél fennmaradt történet szerint, 1604. november 19-én Hadzsi Hüszein (Hatzi Huzaim) főajtónálló (*kapıcı başı*) övezte Bocskai derekára a szultán ajándékát, egy díszes kardot, és ígérte meg a további

[33] *Orhonlu, Cengiz:* Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhîsler (1597–1607). İstanbul, 1970. 121–124. o. Nr. 158.; *Dávid Géza – Fodor Pál:* Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények,* 30. (1983) 459–461. o. Nr. 25.

[34] MOL E 169 (Thurzó cs. levéltára) 8. csomó 74. fasc. Fol. 16. Thurzó György levele Bocskai Istvánhoz, Bécs (?) 1605. 08. 29.

[35] Magyarország története (1526–1686). I., 1987.[2] 726. o.; Kurze Geschichte Siebenbürgens. 1990. 533. o.; Kronológia II. 1983. 428. o.

[36] TMÁOT I. 1868. 239–240. o.

[37] *Szamosközy* IV. 1880. 243–244. o.

[38] *Nagy* 1956. 306. o.

török segítséget.[39] Úgy vélem, hogy az említett *kapucı başı*t csak az ajándékok átadása miatt küldték Bocskaihoz, a szultáni megerősítő okmányt nem ő hozta.

A *berât* szövegéből egyértelmű, hogy két szultáni *müteferrika*, Ali és Mehmed kézbesítette mind a kinevező okmányt, mind a vele érkező uralkodói jelvényeket. Aliról egyelőre nem sikerült semmit megtudnom, ellenben Mehmed, vagy más néven Uzun Mehmed többször megfordult Bocskai környezetében.

Összefoglalás

Megállapítható, hogy a szabadságharc kitörése előtt Bocskai elsősorban a török hatalom katonai erejére kívánt támaszkodni, s célja az erdélyi fejedelemség megszerzése volt, ugyanakkor készen állt elfogadni a szutáni fennhatóságot. A Porta az előzetes tárgyalások után nem állított ki Bocskai István részére sem szultáni kinevező okmányt, sem szerződéslevelet. Konstantinápoly hasonlóan járt el az erdélyi menekültek és választott vezetőjük esetében, mint ahogy a 17. században is többször, a Habsburg-ellenes magyar rendek esetében: A magyar előkelőknek biztosította a szabad uralkodóválasztás lehetőségét.[40] Ez az okmány két példányban is útban volt Bocskaihoz, de a katonai fellépés pillanatáig egyik sem jutott el hozzá; ugyanakkor nem került a temesvári erdélyi–török táborra rátörő Dampierre-hajdúk kezébe sem.

A nagyvezír, Lala Mehmed a felkelés első pillanatában érezte, hogy mekkora jelentőséggel bír a Habsburg-ellenes támadás, s azonnal kinevezte Bocskai Istvánt Magyarország királyának és Erdély fejedelmének. Nem hiszem, hogy a nagyvezír erre a lépésre teljesen magától szánta volna rá magát, bizonyára magyar kérésnek engedett a kinevező okmány (*berât-i hümâyûn*) kiállíttatásakor. Ebben az aktusban benne rejlett egy korábbi politikai szándék is, amelyet mind az oszmán hatalom, mind a hozzá kötődő Habsburg-ellenes magyar urak képviseltek: visszaállítani a török uralom alatt álló Magyar Királyságot.

Az 1604. év végén lépések születtek arra, hogy kialakítsák az új magyar állam és a Porta közötti viszonyt. Egyrészt Lala Mehmed pasa nagyvezír tovább folytatta a politikai agitációt a magyar urak között. Egy behódoltató pátenst bocsátott ki 1605 januárjában, miszerint a szultán Bocskait egész Magyarország királyságába akarja helyezni, a magyar urak pedig térjenek a hűségére.[41] Nemsokkal azelőtt pedig úti passzust állíttatott ki Bocskai követei számára, akiknek a feladata az volt, hogy konstantinápolyi tárgyalások során létrehozzák a Portával a magyar állam helyzetét rendező békeszerződést.[42]

[39] *Szamosközy* IV. 1880. 257. o.

[40] *Papp Sándor:* Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. Studia ad tricentennarium belli principis Francisci Rákóczi pro partia et libertate. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116. (2003/2–3.) 633–669. o., különösen 647–152. o.

[41] MOL E 169 (Thurzó cs.levéltára) 18. csomó 74. fasc. Fol. 11. Lala Mehmed nagyvezír magyar nyelvű hódoltató pátense. Belgrád 1605. 01. 15.

[42] *Papp Sándor:* Török-magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. Historia Manet, Demény Lajos Emlékkönyv. Bucureşti, 2001. 119–135. o.; *Papp* 2003. 125–134. o.; lásd még a 12. lábjegyzetet.

Melléklet

Lala Mehmed pasa nagyvezír behódoltató parancsának másolata a magyar nemességnek[43]

Mi Mehemet Pasa Istennek kegyelmességébül az hatalmas Török Császárnak fővezére, minden országinak gondja viselője és hadainak fő szerdára, teneked magyar úr barátomnak minden hozzánk illendő tisztességes dologban barátságos magam ajánlását írom.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy tenálad is nyilván vagyon az fölséges Bocskai Istvánnak, az hatalmas császártul fejedelemségre való választása, kinek ő hatalmassága Magyarországnak királyságát, Erdélyországnak örökes uraságát, és az székelyeknek ispánságát megadta, melyből ő hatalmassága, Istennek kegyelmességéből meg is akarja erősíteni. Addig nem nyugszik, sem győzhetetlen hadának fegyvere hivelyiben bé nem teteték, fogyhatatlan kincsinek erszényének szája be nem kötteték, valameddig afelől megíratott fejedelemségben őfölségét megotalmassá, és örökössé nem tészi, mind azokkal, valakik nékie fejet hajtanak és tüle hallatnak, melyrül az hatalmas császárnak ő fölségénél erős hitt levele vagyon. Értjük annak okáért, hogy még ez ideig melléje nem álltál és tüle nem hallgatsz, meg nem gondolván nemzetedhez való igaz szeretetét, hanem az utálatos német mellett vagy. Kinek ez ideig minémő hasznát vetted, mind az egész magyar nemzettel jól tudhatod, [nem] egyebet az egy alázatnál és böcsületes[ég]nél (?), nagy sok fő magyar uraknak ok nélkül való gyalázatos halálánál, sok fő vitézeknek közöletek való fogyattásánál, jószágoknak mind egyképpen és mind másképpen el foglalásánál, és azzal való kereskedésénél. Így az nagy Isten mostan rajtatok meg könyörülvén, az hatalmas császárt gyámoltokká adván, és az fölséges Bocskay Istvánnal gondotok viseljük: Támasztván akaránk mostani irásunkkal által megtalálni, nem azért, hogy szükséges volna, [hanem] mint az magyar nemzetet szánván, azok között tégedet is inteni akarván, hogy meggondoljátok hatalmas császárnak nagy erejét, és az engedetlenségért reájad szállandó erős büntetésért az utálatos német mellöl állj el. Érts egyet az nemzetötökből való igaz fejedelemetekkel, kit ha megcselekszöl, magadnak és maradékodnak sokat használsz, és az hatalmas császárnak sok kegyelmességét veszed. Ha pediglen el múlatod, és az mi jó akaratunkból való intésünköt meg nem fogadod, meg érzed revid nap az hatalmas császárnak fejed elé szállandó örős büntetését, mind azokkal, valakik veled egyet értenek. Meggondolhatod, hogy az egy Isten hatalmas császárnak keziben atta birodalmát, ember kezibül ki sem veheti. Annak okáért akaránk idein meginteni, hogy te is idején magadat meg gondoljad, és az több magyar nemzettel egyet érts, mert ha múlatsz vele, talám akkor osztán, ha magad akarnád is meg cselekedni, azt az jó akaratodat tüled el nem veszék. Tartsa meg Isten kegyelmedet jó egészségben. Íratott az hatalmas császár várasában Nándorfejérvárat 15. Januárius 1605.

[43] MOL E 196 (Thurzó cs. levéltára) 18. cs. Fasc. 74. fol. 7–9. Bocskai István levele bethlenfalvi Thurzó Györgynek, Árva megye főispánjának, s királyi tanácsosnak. 1605. 04. 29. Bocskai dicséri, hogy mennyi jót tett a hazának. Arra kéri Thurzót, hogy gondolkodjon a nemzete ügyéről és az előtte álló dolgokról. Mind a Dunántúlon, s a Tiszántúlon csak neki és Dersffy Miklósnak van olyan tekintélye, amely meghatározza a többiek véleményét is. Megesküszik a felkelés vezetője: *„Az Úr Isten az mi bizonságunk, hogy erre az indulatra soha nem vitt engem az én felfuvalkodásom, sem peniglen valami oknéküli való böcsület keresésem sem, de hazánk romlásán, s egész nemzetönknek veszedelmén való nagy szánakozásom, mely romlásban és veszedelemben be volt kegyelmed is rekesztetvén és foglalván."* Bocskai haszna mindebből a mozgalomból csak annyi, mint a többi főúré. Azt akarja megértetni Bocskai Thurzóval, hogy érdekazonosság van köztük: *„Mert ez az mi ebben való előmenetelönk, hasznunk és böcsöletönk is semmi nem egyéb az kegyelmed maga, és kegyelmedhez hasonló egyéb fő emberek hasznánál, böcsületinél, kiből annyival követi kegyelmedet nagyobb és bővebb rész, amennyivel egyebeket felül halad az kegyelmed állapatjának érdeme. Sok szóval kegyelmednek, mint okos urnak ezekrül írunk, mert tudjuk, hogy kegyelmed tudhat mind azokrul az dolgokrul elmélkedni, akik az kegyelmed személyének ékesétésére, s hazája javának terjedésére valók, csak akarjuk kegyelmeddel azt meg értetni, hogy az mi szerencsénk és előmenetönk, nem idegen az kegyelmed jó szerencséjének vagy hasznának és előmenetinek az nevelésétül."* Az átállásra való biztatás egyik érveként mellékeli Bocskai – minden különösebb megjegyzés nélkül – Lala Mehmed pasa nagyvezír behódoltató pátensét, amelyet felül a mellékletben közlök. (fol. 8.)

Sándor Papp

ISTVÁN BOCSKAI'S OTTOMAN POLICY ON THE EVE OF THE UPRISING

Summary

The study provides a survey of the relations between István Bocskai and the Ottoman Empire on the eve of the outbreak of Bocskai's war of independence. When writing his study, the author relied on the works and publications of László Nagy, as well as Turkish sources and documents from the Hungarian National Archives. It can be proved that Bocskai intended to gain support from the Ottoman military before the outbreak of the war of independence, in order to seize power in Transylvania, and at the same time, he was ready to accept the sultan's authority. Subsequent to the preliminary negotiations, the Ottomans did not issue any letter of appointment or agreement to István Bocskai. Istanbul applied the same method to the Transylvanian refugees and their chosen leader, as did several times in the course of the 17th century to the anti-Habsburg Hungarian estates: Hungarian nobility was guaranteed the freedom of electing their ruler. Two copies of a letter of guarantee (*'ahdname-i hümayun*) had been sent to Bocskai, but none had reached him before military action was taken, neither was a copy obtained by the Dampierre Haiduks, when they set upon the Transylvanian-Ottoman camp in Temesvár. Thus, it was a mistake to believe that the imperial supreme command had any knowledge of István Bocskai's plans of changing sides. His Ottoman connection was only made clear when his men revealed it, hoping that they would escape their expectable punishment as a result. Bocskai himself gave up his Ottoman relations for a time, and he was most reluctant to continue with the dangerous enterprise. In the autumn of 1604, Bocskai's steps were primarily determined by fear, but his personal interests coincided with the intentions of the Hungarian estates, which led to the success of the uprising.

Grand Vizier Lala Mehmed realised the significance of the anti-Habsburg war of independence right at the beginning, and appointed István Bocskai King of Hungary and Prince of Transylvania immediately. It is not likely, however, that it was the grand vizier's own decision; he must have complied with a Hungarian request when issuing the certificate of appointment (berat-i hümayun). The political idea of restoring the Hungarian Kingdom under Ottoman rule, represented by both the Ottoman power and the anti-Habsburg Hungarian nobility, also lay behind this action.

At the end of 1604, measures were taken to specify the connections between the new Hungarian state and the Ottoman Empire. Grand Vizier Pasha Lala Mehmed continued his political campaign among the members of Hungarian nobility. In January 1605, he issued a warrant of subjugation, announcing the sultan's intention to appoint Bocskai king of the whole of Hungary, and summoning Hungarian nobility to show allegiance to the new ruler. He also issued passes for Bocskai's delegates, whose task was to negotiate and ratify a peace treaty in Istanbul that would establish the new Hungarian state. Lala Mehmed's warrant of subjugation is being published in the appendix of the study.

Sándor Papp

LA POLITIQUE TURQUE D'ISTVÁN BOCSKAI À LA VEILLE DE L'INSURRECTION

Résumé

L'objectif de cette étude consiste à examiner la relation entre István Bocskai et l'Empire ottoman au moment du déclenchement de la guerre d'indépendance de Bocskai. L'auteur s'est servi des œuvres et des publications de documents précédentes de László Nagy, mais il a aussi utilisé les sources turques et les documents des Archives Nationales de Hongrie. L'on peut constater qu'avant le déclenchement de la guerre d'indépendance, Bocskai voulait surtout s'appuyer sur les forces

militaires de l'autorité turque, prendre la principauté de Transylvanie tout en étant prêt à accepter la souveraineté du Sultan. A l'issue des négociations préalables, la Porte n'a délivré ni de lettre d'institution ni de convention pour Bocskai. Dans le cas des réfugiés transylvaniens et de leur chef élu, Constantinople a agi de la même manière qu'il l'a fait à plusieurs reprises au 17e siècle pour les Ordres hongrois anti-Habsbourg : il a garanti aux notables hongrois le droit d'élire librement leur souverain. Ce document (*hümâyûn d'ahdnâme*) a été envoyé à Bocskai même en deux exemplaires, mais celui-ci ne l'a pas reçu avant l'action militaire. Toutefois le document n'a pas été récupéré par les haïdouks de Dampierre attaquant le camp transylvanien et turc de Temesvár non plus. Par conséquent, l'hypothèse selon laquelle le commandement impérial aurait découvert à temps le plan de ralliement d'István Bocskai est erronée. La relation de celui-ci avec les Turcs n'a été révélée que plus tard, lorsque ses hommes l'ont trahi dans l'espoir d'éviter ainsi la peine présumée. Bocskai a cessé ses relations turques pendant quelque temps, il aurait, en fait, préféré renoncer à cette entreprise dangereuse. En automne 1604, la démarche de Bocskai a été essentiellement motivée par la peur, tandis que ses intérêts personnels coïncidaient avec la volonté des Ordres de Hongrie. Il en résultera le succès de l'insurrection déclenchée par la contrainte.

Le grand vizir Lala Mehmed a compris, dès le premier moment de la guerre d'indépendance, l'importance de la lutte anti-Habsbourg et il a aussitôt nommé István Bocskai roi de Hongrie et prince de Transylvanie. Il est peu probable qu'il s'agisse de l'initiative personnelle du grand vizir, il a plutôt cédé à la requête des Hongrois concernant la délivrance du document d'institution (*hümâyûn de berât*). Cet acte exprimait aussi une vieille intention politique de la puissance ottomane et des notables hongrois anti-Habsbourg qui visait à rétablir le Royaume de Hongrie sous la domination des Turcs.

Vers la fin de l'an 1604, quelques démarches ont été faites en vue d'établir le contact entre le nouvel État hongrois et la Porte. Le pacha et grand vizir Lala Mehmed continuait de mener sa propagande politique destinée aux notables hongrois. En janvier 1605, il a émis une patente d'assujettissement exprimant la volonté du sultan d'instituer Bocskai comme roi de toute la Hongrie et d'assurer la loyauté des notables hongrois. Peu de temps avant, il a aussi fait délivrer un laisser-passer pour les délégués de Bocskai qui étaient chargés de conclure avec la Porte l'accord de paix instituant le nouvel État hongrois. A la fin de l'étude, il figure en annexe la patente d'assujettissement, conservée en hongrois, de Lala Mehmed.

Sándor Papp

DIE TÜRKENPOLITIK VON ISTVÁN BOCSKAI AM VORABEND DES AUFSTANDES

Resümee

Ziel der Studie ist es, die beim Ausbruch des Freiheitskampfes von Bocskai bestehende Beziehung zwischen István Bocskai und dem Osmanischen Reich zu untersuchen. Der Verfasser baute während seiner Arbeit stark auf die früheren Werke, Schriftenausgaben von László Nagy auf, verwendete aber auch die türkischen Quellen und das Material des Ungarischen Staatsarchivs. Es kann festgestellt werden, dass sich Bocskai vor dem Ausbruch des Freiheitskampfes in erster Linie auf die militärische Kraft der türkischen Macht stützen wollte. Sein Ziel war die Ergatterung der fürstlichen Würde von Siebenbürgen, er war aber auch bereit, das Protektorat des Sultans zu akzeptieren. Die Pforte stellte für István Bocskai nach den Vorverhandlungen weder eine Ernennungsurkunde, noch einen Vertragsbrief des Sultans aus. Istanbul ging mit den Flüchtlingen aus Siebenbürgen und mit ihrem gewählten Führer vor, wie schon öfters im Falle der Habsburggegnerischen ungarländischen Stände im 17. Jahrhundert. Den ungarischen Adeligen gewährte er die Möglichkeit der freien Herrscherwahl. Diese Urkunde ('ahdnâme hümâyûn) war in zwei Exemplaren auf dem Weg zu Bocskai, doch kam sie bis zum Zeitpunkt des militärischen Eingriffs nicht bei ihm an. Sie kam aber auch nicht in die Hände der Haiducken von Dampierre, die das siebenbürgisch-türkische Lager bei Temesvár (Temeschburg) angriffen. Es war also falsch voraus-

zusetzen, dass die kaiserliche militärische Führung rechtzeitig über den Übertrittsplan von István Bocskai informiert gewesen sei. Die türkische Beziehung des ungarischen Aristokraten wurde erst klar, als diese von seinen Männern verraten wurde, wodurch sie sich der zu erwartenden Bestrafung entziehen wollten. Auch der Aristokrat gab seine türkischen Beziehungen für eine Zeit auf; am liebsten wäre er vom gefährlichen Unterfangen zurückgetreten. Die Schritte von Bocskai wurden im Herbst 1604 vor allem durch die Angst motiviert, seine persönlichen Interessen entsprachen aber den Vorhaben der ungarländischen Stände. Dies führte zum Erfolg des Aufstandes, der aus einem Zwang heraus entstanden war.

Großwesir Lala Mehmed spürte im ersten Augenblick des Freiheitskampfes, welche Bedeutung der Angriff gegen die Habsburger hat, und so ernannte er István Bocskai sofort zum König von Ungarn und zum Fürsten von Siebenbürgen. Es ist nicht wahrscheinlich, dass sich der Großwesir völlig von sich selbst aus zu diesem Schritt entschloss. Er erfüllte wohl eine ungarische Bitte, als er die Ernennungsurkunde (berât hümâyûn) ausstellte. In diesem Akt steckte auch eine frühere politische Absicht, die sowohl von den osmanischen Mächten, als auch von den Habsburg-gegnerischen ungarländischen Adeligen, die mit diesen osmanischen Mächten in Beziehung standen, vertreten wurde: die Wiederherstellung des Königreichs Ungarn, das unter türkischer Herrschaft gestanden war.

Ende 1604 gab es Schritte, die Beziehung zwischen dem neuen ungarischen Staat und der Pforte herauszubilden. Einerseits setzte Pascha Großwesir Lala Mehmed seine politische Agitation unter den ungarländischen Adeligen fort. Er erließ im Januar 1605 ein Unterwerfungspatent, wonach der Sultan Bocskai zum König von ganz Ungarn machen möchte, und ihm die ungarländischen Adeligen Treue schwören sollten. Andererseits hatte er kurze Zeit vorher für die Gesandten von Bocskai Reisepässe ausstellen lassen. Die Aufgabe dieser Gesandten war es, im Verlauf der Verhandlungen in Istanbul mit der Pforte den Friedensvertrag zu schaffen, der den neuen ungarischen Staat begründet. Im Anhang der Studie findet sich das in ungarischer Sprache erhalten gebliebene Unterwerfungspatent des Lala Mehmed.

Шандор Папп

ПОЛИТИКА ИШТВАНА БОЧКАИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ТУРКАМ НАКАНУНЕ ВОССТАНИЯ

Резюме

Целью исследования является обзор отношений между Иштваном Бочкаи и Турецкой империей в период начала освободительной борьбы, возглавленной Бочкаи. В своем анализе автор в значительной мере опирался на более ранние историографические работы Ласло Надь, документальные издания, более того, были использованы турецкие источники и.материалы Венгерского Государственного Архива. Можно установить, что до начала освободительной борьбы Бочкаи намеревался в первую очередь опираться на военную мощь турецкой власти, его целью было заполучение Трансильванского княжества, в то же время он готов был принять и турецкое господство. После предварительных переговоров Порта не выставила для Бочкаи ни приказа султана о назначении его на пост, ни письма-договора. Константинополь поступил аналогичным образом в отношении трансильванских беженцев и избранного ими предводителя. Как это неоднократно случалось в отношении венгерских сословий, настроенных против Габсбургов в XVII веке, венгерской аристократии была обеспечена возможность свободного выбора своего сеньора. Этот документ ('ahdnâme hümâyùn) в двух экземплярах уже находился в пути к Бочкаи, но не попал ему в руки до момента начала военного выступления, точно так же не попал он и в руки воеводы Дампьера, напавшего на трансильванско–турецкий лагерь в Темешуаре. Таким образом было бы ошибочным предполагать, что кайзеровское военное руководство своевременно было извещено о планах перехода Иштвана Бочкаи на другую сторону. Связь венгерского властителя с турками стала очевидной лишь тогда, когда его подданные предали его с це-

лью заслужить более мягкое наказание или вообще просто избежать наказания. Главный венгерский воевода и сам на время отказался от поддержки связей с турками, охотнее всего он отказался бы от всего рискованнного предприятия. Поступки Бочкаи в 1604 году мотивировались главным образом страхом, однако его личные интересы сопрягались с намерениями венгерских имущественных сословий. Это стало причиной успеха восстания, начатого из принуждения.

Великий полководец Лала Мехмед с первого момента освободительной борьбы чувствовал, какое огромное значение имеет наступление против Габсбургов, и немедленно провозгласил Иштвана Бочкаи королем Венгрии и князем Трансильвании. Мало вероятно, что великий визирь решился на этот шаг абсолютно по собственной воле, несомненно была сделана уступка венгерским просьбам при составлении документа о назначении на должность (berât hümâyùn). В этом жесте крылось и то прежнее политическое намерение, которое было свойственно как османскому владыке, так и его приверженцам–венгерским господам, настроенным против Габсбургов: реставрировать Венгерское Королевство под турецким владычеством.

В конце 1604 года были сделаны шаги по оформлению отношений между Турецкой Портой и новым венгерским государством. С одной стороны, великий визирь паша Лала Мехмед продолжал вести политическую агитацию среди венгерских аристократов. В январе 1605 года был выпущен патент с целью подчинения всей Венгрии, согласно которому султан хотел распространить власть Бочкаи на всю территорию Венгрии, с целью, чтобы венгерские аристократы посягнули ему на верность. Незадолго до этого был выдан паспорт-виза на имя послов Бочкаи, задачей которых было в ходе константинопольских переговоров учредить с Портой новый договор о мире, учреждающий новое венгерское государство. В конце историографической работы прилагается сохранившийся на венгерском языке патент Лала Мехмеда о подчинении Венгрии.

CZIGÁNY ISTVÁN

KATONAI SZOLGÁLAT ÉS A TÁRSADALOM MILITARIZÁCIÓJA FELSŐ-MAGYARORSZÁGON ÉS A TISZÁNTÚLON, 1600–1660*

1605. december 8-án, a korponai országgyűlésen Bocskai István, Magyarország és Erdély fejedelme a Csomaközy András, Szilassy János, Keövy Miklós Pallay Pál, Kovács Albert, Somogyi György Farkas Mihály, Elek János, Szénássy Mátyás, Nagy Mátyás, Feüzy István és Hajdú Gergely kapitánysága alatt lévő 9 254 „vitézlő hajdú" katonájának nemességet, címert és birtokot adományozott. Kálló városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztákat, továbbá Hadház, Vámospércs, Sima, és Vid részjószágokat.[1]

A következő esztendőben, 1606. március 14-én, Kassán kelt rendeletében annak a 300 hajdúnak adományozott nemességet és birtokot, akik elsőként csatlakoztak a bihari nagyúrhoz, és 1604. október elején megvédték Kereki várát;[2] a Halasi Fekete Péter kapitány tisztjei és mezei katonái számára adott nemesi és adománylevél kiállítására szeptember 2-án került sor. Birtokadományként „Szoboszló faluban levő teljes és egész" birtokrészeket kaptak a vitézek.[3]

Már 1605 közepén látszott, hogy a mintegy 30 000 főnyi hajdúság és a Bocskai István mellé állt egyéb fegyverforgató rétegek, a végvári és a főúri katonaság fizetése és ellátása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Különösen nagy gondot jelentett ez a fegyverszünet megkötése után, amikor a zsold és az utánpótlás számottevő részét jelentő zsákmányolás forrásai igen megcsappantak. Bocskai kényszerhelyzetbe került, mert ha nem akarta, hogy mozgalma fizetetlen katonái fosztogatásába fulladjon, akkor megoldást kellett találnia a vitézek követeléseire. Az 1605. és 1606. évi hajdútelepítések lényegében a kényszer szülte megoldások voltak. Egyrészt a bihari nagyúr tetemes zsoldhátralékot halmozott fel a katonáskodókkal szemben, másrészt nyilvánvaló volt, hogy a „tizenötéves" háborúban felszaporodott hajdúság egészének lehetetlen megfelelő fegyveres szolgálatot kínálni.[4]

Bocskai a hajdúság letelepítésénél a székelyek privilégiumait vette mintául, és „a mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint" telepítette le őket.[5] A fegyveres szolgálatot vállalók kollektív nemességhez és birtokhoz juttatása nem volt példa nélküli a korszakban, de ekkora tömeget egyszerre eladdig nem juttattak privilégiumokhoz. Nem tudjuk, milyen tervei voltak Bocskainak a hajdúk további kiváltságolására, ám valószínű, hogy a béke megkötése után neki sem lett volna nagyobb mozgástere, mint politikai örököseinek, aki szintén sokat tettek a hajdúprobléma megoldásáért.

Bocskai István, majd őt követően Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György földesúrként és fejedelemként folytatott hajdúkiváltságolásaival az elmúlt évszázadban

* A tanulmány a Habsburg Alapítvány támogatásával készült.

[1] *Szendrey István*: Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971. (a továbbiakban: *Szendrey*, 1971.) XIII–XVI. o.

[2] *Szendrey*, 1971. 50–51. o.

[3] *Szendrey*, 1971. 16–19. o.

[4] *Nagy László*: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. 183. o. *Nagy László*: Hajdúvitézek (1591–1699) Budapest, 1982. (a továbbiakban: *Nagy*, 1983.) 174–175., 180–181. o.

[5] *Szendrey*, 1971. 14. o.; l. még: *Egyed Ákos*: A hajdú és székely szabadságról. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 2001. X. Hajdúböszörmény, 2001. 45–55. o.

bőven foglalkozott a magyar történetírás. Tanulmányok és monográfiák tucatjai születtek, amelyek feltárták Bocskai hajdútelepítéseinek folyamatát, társadalmi és politikai hátterét.[6] Mindezek ellenére számos fehér folt található a hajdúság, illetve a társadalom fegyverforgató rétegeinek történetében. Tulajdonképpen csak vázlatosan ismerjük a kiváltságolt hajdúság letelepedésének menetét, katonai szervezetét és belső életét. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a korabeli források, például az Udvari Haditanács iratai, a végvárakban, illetve a mezei seregekben szolgáló gyalogosokat általában hajdúknak nevezték. Így fordulhatott elő, hogy számos történeti munka a királyi végvárakban hajdúként nyilvántartott gyalogosokat automatikusan hajdúknak tekintette.[7]

A szabad hajdúknak nevezett fegyveresekkel XVI. század közepén szinte az ország minden szegletében találkozhatunk. Egyre növekvő számban szolgáltak a végvárakban, illetve a nagybirtokosok, mint például Nádasdy Tamás magánföldesúri katonaságában.[8] Meglehetősen sok kérdőjelet tartogat számunkra az a tény, hogy miért éppen a Felső-Tisza vidékén, illetve a Tiszántúlon alakult ki olyan nagy számban a hajdúnak nevezett katonaréteg. Jelenlegi ismereteink szerint például a Dunántúlon, illetve Alsó-Magyarországon nem találkozhatunk az előbb említett területekéhez mérhető számú hajdúsággal.

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon tanyázó hajdúk már az 1551–1552. évi oszmán támadás idején jelentős katonai szerepet játszottak. Tudjuk, hogy leghíresebb vezérük, Tóth Mihály, Szegedről Debrecenbe menekült bíró volt, aki egykori lakhelyének visszafoglalására indított támadáshoz 1552 tavaszán a Nyírségből és Debrecen vidékéről 5000 szabad hajdút toborzott. Körülbelül ugyanennyi hajdút fogadott fel még abban az évben Varkocs Tamás váradi főkapitány és bihari főispán is a Lippa visszaszerzéséért indított akcióra.[9]

Jelen tanulmányunkban elsősorban azt a folyamatot kívánjuk megvizsgálni, amely a Felső-Tisza vidék és a Tiszántúl militarizálódásához vezetett. Noha a vizsgált területen a legnagyobb fegyverforgató réteget a szabad hajdúk alkották, a királyi és erdélyi végvárak helyőrségei, továbbá a nagybirtokosok magánkatonaságában szolgálók szintén fontos alkotóelemei voltak a fegyverforgatók társadalmának.

Szinte közhelyszámba megy, hogy a törökellenes harcok, illetve a XVII. század belháborúi nyomán a termelő munkából és részben a társadalomból is kiszakadt, fegyveres szolgálatból, rosszabb esetben rablásból élő rétegek egyre népesebbé váltak. Fráter György váradi püspök már 1542-ben úgy vélekedett, hogy csak a Tiszán túl 25 000 magyar gyalogost lehet felfogadni.[10] Hasonló nézeten volt száz évvel később I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is, aki az 1644. évi hadjárat idején azt állította, hogy ha szükséges, akkor a Tiszától Érsekújvárig terjedő vidéken, akár 25 000 „voluntaris milest," vagyis szabad

[6] A hajdúság történetével foglalkozó legfontosabb összefoglaló munkák: *Császár Edit*: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932. (a továbbiakban: *Császár*, 1932.); *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. Magyar Történeti tanulmányok II. Acta Universitatis Debrecceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Series Historica VIII. Debrecen, 1969. (a továbbiakban: *Rácz*, 1969.); A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: *Béres András*. Debrecen, 1969. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.; *Szendrey*, 1971.; *Dávid Zoltán*: A hajdúk letelepítése. Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. Budapest, 1975. 5–40. o.; *Nyakas Miklós*: Bocskai és a hajdúk. In.: „Nincsen nekönk több hazánk ennél..." Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk.: *ifj Barta János – Papp Klára*. Budapest, 2004. 31–46. o. (a továbbiakban *Nyakas*, 2004.)

[7] *Rácz*, 1969. 30. o.

[8] *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. (a továbbiakban: *Takáts*, 1908.) 93. o.

[9] *Takáts*, 1908. 93–94. o.; *Szendrey István*: A Bihari-Berettyóújfalui hajdúk. In.: Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu, 1981. (a továbbiakban *Szendrey*, 1981.) 221. o.

[10] *Takáts*, 1908. XVIII. o.

zsoldost is toborozhatna.[11] Ezeknek a fegyvereseknek a háború, a zsákmány és a zsold volt a megélhetési forrásuk. Nagyobb hadjáratok idején zömük a mezei seregekbe szegődött, békeidőben pedig a király, az erdélyi fejedelmek, vagy a főurak fegyveres erejében talált alkalmazást. A XVI. században a magyarországi katonaság egyik legfontosabb utánpótlási forrása a szabad zsoldosok sokasága volt, akiket a korabeli források „szabad legényeknek", vagy „szabad hajdúknak" neveztek.

Az elmúlt közel egy évszázadban a magyar történetírás a fegyveres szolgálatot vállalóknak alapvetően három csoportját különböztette meg: a végvári katonaságot, a hajdúságot és a fegyverre kelt „föld népét", amit jobbára a földművelő jobbágysággal azonosítottak. Az utóbbi évtizedek során már árnyaltabb kép alakult ki, a kutatások feltárták a földesúri magánkatonaság szervezetét, s annak egyik legnépesebb csoportjáét, a katonaparasztságét.[12] A legképzettebb katonáknak a királyi végvárak „iratos" vitézei minősültek, vagyis azok, akiket bejegyeztek a helyőrségek negyedévenként felvett mustrakönyveibe.

A XVI. század második felében a Habsburg örökös tartományok és a Német-római Birodalom fejedelemségeinek anyagi és katonai támogatásával jött létre az Adriai-tengertől a Horvát Királyságon át az Erdélyi Fejedelemség határáig félkaréjban húzódó, mintegy 1000 kilométer hosszú, 50–100 kilométer széles törökellenes védelmi rendszer, amely 120–170 kisebb-nagyobb vár, erődítmény, palánk, őrház sűrű szövetű hálójából állt. A határőrizet gerincét a király által fizetett 20–22 000 főnyi állandó katonaság jelentette.

Ennek a – nemzetközi összehasonlításban is tekintélyes – végvári haderőnek a zsoldja a létszámtól függően 1,4–1,7 millió rajnai forintra rúgott. Ha ehhez hozzávesszük a fegyverzetre, lőszerre és élelmezésre fordítandó, valamint a várak karbantartásához szükséges összegeket, akkor a kiadások meghaladhatták a 2 millió rajnai forintot.[13] Ennyi pénzt, folyamatosan, az osztrák Habsburgok uralma alatt álló országok (az osztrák örökös tartományok, Cseh- és Morvaország és Szilézia) a Német-római Birodalom fejedelemségeivel együtt sem tudtak előteremteni. További problémát jelentett, hogy a törökök portyáinak még ez a viszonylag tekintélyes határvédelmi erő sem tudott gátat vetni. Több katona zsoldba fogadása szóba sem jöhetett, mivel a meglévő helyőrségeket sem tudták fizetni, s a zsoldhátralékok, a tetemes pénzsegélyek ellenére, évről-évre nagyobbra duzzadtak. Mivel a királyi őrségek zsoldfizetése akadozott, ellátás fejében olyan királyi bevételeket engedtek át meghatározott időre, általában két hónapra, mint a mészárszék-, illetve a kocsmatartás jogát és az abból származó tetemes jövedelmeket.[14]

Tekintettel arra, hogy az oszmánok a XVI. század első felében Buda 1541. évi elfoglalásával, majd az 1551–1552. és az 1566. évi várháborúk során elfoglalt erősségekkel egyre szélesedő éket vertek az ország közepébe, a háború, az álladó portyázás, a katonai készenlét az élet mindennapos részévé vált az ország középső részein is. A királyi Magyarország új törökellenes védelmi rendszerét négy főkapitányságra, a kanizsaira,

[11] *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632–1660. Budapest, 1875. 125–126. o.

[12] *N. Kiss István*: Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a Zágrábi püspökség birtokain – XVII. század.) HK 1973/2. (a továbbiakban: *N. Kiss*, 1973.) 319–330. o.; *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéseihez), HK 1983/3.

[13] *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a XVI. század második felében. Végvár és ellátás. Studia Agriensia 22. Szerk.: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás*. Eger, 2001. (a továbbiakban *Pálffy*, 2001.) 189–197. o.

[14] *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Budapest, 2001. 156–157. o.

a győrire, a lévaira, (ez utóbbi központja később Érsekújvár lett, és bányavidékinek is nevezték), és a felső-magyarországira osztották. Míg 1556-ban mintegy 30 erősségben 10 832, addig 1593-ban 96 erődítményben már 15 446 királyi vitéz állomásozott. A katonák mintegy kétharmada magyar volt, a fennmaradó egyharmad helyőrségi szolgálatra idevezényelt német és cseh zsoldosokból, illetve az oszmán hódítás elől a Magyar Királyságba menekült délszlávokból állt.[15]

A királyi várrendszer kiépítésének, fenntartásának pénzügyi és létszámgondjain már kezdettől fogva a főurak várainak, magánhaderejének fokozottabb igénybe vételével, a parasztság nagyobb arányú felfegyverzésével kívántak enyhíteni. Ha a Hunyadiak katonabáróinak magánhadseregeire, illetve a nándorfehérvári diadalt kivívó, zömében parasztokból álló keresztes hadakra gondolunk, akkor láthatjuk, hogy ezeknek a megoldásoknak már a XV. században is gazdag hagyományai voltak a Magyar és a Horvát Királyságban. A következő másfél évszázadban a főúri magánkatonaság, illetve a parasztság fegyveres alkalmazásának bővítésére igen változatos módszerek alakultak ki. A legelterjedtebb gyakorlat szerint a fegyveres szolgálat fejében a parasztok, illetve a jobbágyok által használt földet mentesítették az állami és földesúri adóktól, a szabad katonaságból pedig úgy fogadtak fel embereket, hogy zsold helyett különböző privilégiumokat, nemességet, földbirtokot, s azzal járó adómentességet adományoztak nekik.

A szakirodalomban régóta ismert, hogy az oszmán előrenyomulás a főúri és középbirtokosi famíliák egyre nagyobb hányadát késztette arra, hogy birtokaik védelmében megfelelő létszámú magánhaderőt hozzanak létre. Emellett a magánvárak jelentős részébe királyi őrséget fogadtak be. Jó példa erre a Báthory-család, amely már Hunyadi Mátyás alatt is jelentős magánhaderővel, és a király pénzén fogadott katonasággal rendelkezett. A Báthoryak kezén lévő Ecsed a kiépülő végvárrendszer része lett. Az 50 gyalogosból és 100 lovasból álló őrség zsoldját a király fizette, a főúri familia az erődítmény korszerűsítéséről és karbantartásáról, és a katonák élelmezésről gondoskodott.[16]

A főúri családok körül kialakult familiárisi–szervitori intézmény továbbra is a földesúri magánkatonaság magvát alkotta. Élén általában az egy vagy több országos tisztséget (nádor, országbíró, bán, kerületi, végvidéki főkapitány) és természetesen valamelyik vármegye főispáni posztját betöltő főúr állt. A katonai szervezet irányítói a főúr rokonaiból, szervitoraiból kerültek ki, akik általában az általa irányított vármegye vagy vármegyék katonáskodó kis- és középnemességből származtak. Közéjük sokszor olyan nemesek is bekerültek, akik birtokaikat vesztve a török hódítás elől menekültek.

A katonáskodók derékhadát a legkülönbözőbb rendű, rangú és vagyoni állapotú társadalmi rétegek adták, a végvári katonáktól és szabad zsoldosoktól, hajdúktól kezdve, a török által földjükről elüldözött, vagy igen szerény ingatlanvagyonnal rendelkező kisnemeseken át a földesúri – és sokszor állami – adók alól felmentett jobbágyokig. A közös összetartó kapocs a földesúri hadszervezet mellett maga a katonáskodás volt, amelyen keresztül a köznemesek, zsoldosok és parasztok számára megnyílt a társadalmi, és nem utolsó sorban a vagyoni felemelkedés útja. Legnépesebb csoportjukat kétségtelenül a fegyveres szolgálat révén a paraszti–jobbágyi sorból kiemelkedettek jelentették, akiket a szakirodalom összefoglaló néven katonaparasztságnak nevez. Ez igen szövevényes, a „civil" és a „katonai" életforma között számos átmenetet mutató társadalmi réteg volt.

[15] *Pálffy*, 2001. 189. o.

[16] *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 1995/1. 154., 162. o.

Több elnevezésük ismert, például a Tiszántúlon és a Partiumban „servientes arcis"-nak, lovas szabadosnak, és „familiares castri"-nak hívták őket.[17]

Általában a várak őrzése, rendészeti feladatok ellátása, hírvivés és hírszerzés volt a feladatuk. A nagyobb hadjáratok idején a várőrségeket ezekkel a fegyveres paraszt csapatokkal erősítették meg, és a végvári vitézekkel és a nemesi katonai kontingensekkel együtt olykor komoly sikereket értek el, amint azt Kőszeg 1532. és Eger 1552. évi védelmének példája bizonyította.[18]

Köztudott, hogy a Felső-Tiszavidék és a Tiszántúl fegyverforgató társadalmának jellegzetes rétege a hajdúság. Származásukról és kialakulásukról a szakirodalomban számos felfogás található. A korabeli források – köztük a XVI–XVII. század fordulójának történelmi eseményeit, így Bocskai István felkelését is papírra vető politikus és történetíró Istvánffy Miklós alnádor – úgy tudták, hogy marhahajcsárok voltak, akik „gyermekkoruktól kezdve csordák között és a pásztorélet szennyében nevelkedtek és nőttek fel".[19] Hasonló nézetet vallott közel háromszáz évvel később Takáts Sándor is, aki szintén úgy vélte, hogy a XVI. század első felétől kezdve az Alföldön kóborló, marhacsordákat terelő hajdúkat egyre nagyobb számba fogadták fel a várakba és a mezei seregekbe.[20]

Császár Edit a huszadik század harmincas éveiben arra mutatott rá, hogy a hajdúk azokból a nincstelen nemesekből és parasztokból verbuválódtak, akiket a török elűzött a lakhelyükről.[21] 1945 után a marxista társadalomelméletet is alkalmazó történetírók számos színvonalas helytörténeti és összefoglaló művet tettek le az asztalra. Kiemelkedik ezek közül a tanulmányunkban már sokszor idézett Rácz István munkája, aki amellett tört lándzsát, hogy a hajdúk döntő többsége a jobbágytársadalomból származott, elsősorban az alföldi vidékek zsellérsorba jutott és a török által elűzött parasztságból.[22] Valószínűleg a marxi osztálykategóriák automatikus alkalmazása és osztályharc-elmélete is hozzájárult ahhoz, hogy a hajdúság zömét a török- és németellenesség mellett élesen antifeudális társadalmi rétegként jellemezzék.[23] Később a hajdúk katonai kvalitásait és életmódját vizsgáló Nagy László arra a következtetésre jutott, hogy a zömében török elől menekültekből verbuválódott hajdúság nem nemesi származású, de nem is földművelő jobbágy volt, hanem olyan szabad paraszti rétegekből származott, „akik kevésbé kötődtek egy meghatározott helyhez, s jobban hozzászoktak a ridegebb, nagyobb fizikai megerőltetéssel járó élet és munkakörülményekhez".[24]

Mindezen vélekedéseket természetesen számos korabeli forrás támasztja alá, Illésházy István például feljegyzéseiben a hajdúkat, a török elől „futott," a „parasztság", vagy „jobbágyság közül" támadt népnek tartotta.[25] A hajdúkról fennmaradt töredékes néva-

[17] *N. Kiss*, 1973. 320. o.

[18] *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 60. Budapest, 1971. 64–77. o.

[19] Idézi *Rácz*, 1969. 23. o.

[20] *Takáts Sándor*: Hajdú, haramia martalóc. *Akadémiai Értesítő.* Szerk: *Heinrich Gusztáv.* Budapest, 1908. 320–326. o.

[21] *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. A hajdúk a magyar történelemben. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. Szerk.: *Módy György.* Debrecen, 1969. 6. o.

[22] *Rácz*, 1969. 24–25. o.

[23] *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Budapest, 1956. (a továbbiakban: *Makkai*, 1956.) 47–55. o.; *N. Kiss,* 1973. 319–320. o.; *Rácz*, 1969. 41–44. o.

[24] *Nagy László*: „Megint fölszánt világ van..." Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Nagy*, 1985.) 82–83. o.

[25] *Gróf Illésházy István:* följegyzései 1592–1603. Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Scriptiones. VII. k. Pest, 1863. 80–81. o.

nyag elemzése alapján Benda Kálmán azt szűrte le, hogy a hajdúnevek 70 %-a az Alföld keleti és északkeleti részeire utal. Ez azt látszik valószínűsíteni, hogy a hajdúság származási helye a Partium és a Felső-Tisza vidéke, a Nagykunság, Békés keleti része, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Heves, Zaránd és Arad vármegye volt.[26]

A századforduló a „hosszú" törökellenes háborúja 1593 és 1606 között óriási pusztításokat okozott az országban, hiszen keresztény és oszmán oldalon sokszor közel kétszázezer fegyveres feszült egymásnak. A háborús cselekmények hatalmas tömegeket mozdítottak ki addigi lakóhelyükről, és sodorták az életben maradottakat a királyi Magyarország és az Erdély végvidékeire. Erre a sorsra jutottak a Tiszántúl hajdúszállásai és az Alföldön lakó szabad paraszti rétegek, a jászok, a kis- és nagykunok is, akik közül már addig is sokan szegődtek a hajdúk közé, esetleg a király, vagy valamelyik helybeli nagybirtokos szolgálatába. A nagykunok Nagybajomba és a Sárrét ingoványaiba, a kiskunok a Fülek és Szerencs környéki vidékekre húzódtak, a jászok egy része pedig Gyöngyösre menekült a háborús pusztítások elől:[27] tulajdonképpen azokra a vidékekre, ahol a hajdúk néhány évvel később, de lehet, hogy már korábban, megtelepedtek.

Mindezek fényében úgy vélem, megfontolandó a hajdúkutatás kiváló szakemberének, Nyakas Miklósnak, az a nemrég napvilágot látott véleménye, mely szerint „továbbgondolásra érdemes a kiváltságlevélnek az a kitétele, mely szerint Bocskai a hajdúkat „a paraszti és nem nemesi állapotból, melyben születtek és eddig léteztek," emelte ki. Ebből az derülhet ki, hogy a paraszti és a nem nemesi állapot esetleg nem volt ugyanaz.[28]

Az persze már a forráskritika tárgykörébe tartozik, hogy a kortársak ugyanazt értették-e a paraszt, a jobbágy, vagy a föld népe fogalmán, mint a modern kor történésze. Hasonlóan el kell gondolkoznunk azon is, hogy mit értünk a hajdúság és általában a felfegyverzett parasztság antifeudális törekvésein. A nemesi udvarházak kifosztásának, a birtokosok bántalmazásának, rosszabb esetben likvidálásának, önmagában, nincs köze az antifeudalizmushoz. Mindezek a korabeli háborúk, fegyveres felkelések velejárói, amelyek jól beleillett a zsoldosok és az alkalmilag fegyvert fogottak mentalitásába. A motivációk persze sokfélék lehettek: fizetetlenség, szerzési ösztön, agresszivitás, az egyéni sérelmek megtorlása, ám ne feledjük, hogy e katonák számára a zsákmány a fizetség része, sokszor a javadalmazás egyetlen forrása volt.

Természetesen a fegyverforgatók társadalmában is megvoltak az egyének, elsősorban a vezetők politikai ambíciói, ám a fel-felbukkanó nemességellenesség dacára mégsem az antifeudalizmus vezette őket, hanem ellenkezőleg, a rendi nemesi társadalom sáncai mögé való bekerülésre törekedtek. A tekintélyes birtokadományokhoz jutó hajdúvezérek – Nagy András, Némethy Gergely, Szilassy János, Bődy Gergely – viselkedését a zsoldos mentalitás mellett a rendi szemlélet jellemezte. Kapott birtokaikon, jobbágyaikon éppen úgy behajtatták a nekik járó földesúri adót, mint a „törzsökös" nemesek, sőt Bihar megyében számos olyan faluban is beszedték a királyt illető dézsmát, amely nem is került a tulajdonukba.[29]

[26] *Benda Kálmán:* A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: *Módy György.* Debrecen, 1969. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. 25–31. o.; *Benda,* 1969.

[27] *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 21. Budapest, 1997. 155. o.

[28] *Nyakas,* 2004. 40. o.

[29] *Nyakas Miklós*: Sárrétudvari a török hódoltság kezdetétől, a jobbágyfelszabadításig. A Bihari Múzeum Évkönyve VI–VII. Szerk.: *Módy György.* Berettyóújfalu, 1991. 84–85. o.

Köztudott, hogy a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidékén tanyázó hajdúk számát általában 30 000 főre becsülték a korabeli források. Konkrétabb számadatokkal Bocskai fentebb említett kiváltságleveleiben, illetve egy datálatlan, talán Mátyás főherceg számára, valószínűleg a második hajdúfelkelés idején, 1608 elején készült lajstromban találkozhatunk. Eszerint Bihar, Közép-Szolnok, Szabolcs, Szatmár, Zemplén vármegyékben 13 900 hajdú állt fegyverben.[30] A számba vett hajdúegységek zöme az 1605–1606-ban privilegizáltak közül került ki, mivel az iratban felsorolt hajdúkapitányok közül ötöt, Elek Jánost, Keövy Miklóst, Nagy Mátyást, Pallai Pált és Szénássy Mátyást, a korponai nagy hajdú pátens, Medey (Médey) Istvánt, és Kiss Pált viszont a szoboszlói telepítő levél Halasi Fekete Péter századosaiként említette.

Fegyveres mozgalmukkal a hajdúk elsősorban a Bocskai által adományozott jogaiknak, birtokaik elfoglalásának kívántak nyomatékot adni. Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a nemesség, illetve a királyi katonaság nem szívesen osztozott azokon a birtokokon, amelyek az ő megélhetésüket is biztosították. A hajdúk letelepedésének megakadályozásában, a fegyveres összecsapásokban elsősorban a közvetlenül érintettek, Szabolcs vármegye és Kálló vára vitézei jártak az élen.

A Nagy András hajdúgenerális által vezetett felkelés a zsitvatoroki békét követő sajátos politikai szituációban tárgyalásos megegyezéssel zárult. A hajdúvezérek nem csak saját fegyveres erejükre, hanem az addigi „ősellenség", a török támogatása is számíthattak. A felkelők előbb Felső- és Alsó-Magyarország elfoglalásával, majd Homonnai Drugeth Bálint személyében „nemzeti király" választásával fenyegetőztek. A Nagy András hajdúfőkapitány vezette küldöttséggel a magyar és erdélyi nemesek a királyi megbízott és a budai janicsár aga (!) jelenlétében 1607. december 28-án, az Abaúj vármegyei Ináncson kezdtek tárgyalásokat.[31] Jóllehet a hadúk 33 pontban előterjesztett követeléseiről akkor nem született egyezség, ám a megkötött ötven napos fegyverszünet alatt tulajdonképpen előkészítették a későbbi megegyezést.

A hajdúk fontos politikai szerephez jutottak, fejedelem- és királycsinálónak bizonyultak. Először (1608. február 6-án) Báthory Gábornak ajánlották fel fegyvereiket az erdélyi fejedelemség elnyeréséhez, majd Mátyás főherceg és Ali budai pasa megbízottai között Érsekújvárt (1608. március 27-én) született megállapodást követően a trón megszerzésén fáradozó főhercegnek is segítséget ígértek.

Az érsekújvári egyezmény szavatolta a zsitvatoroki béke pontjainak betartását, büntetlenséget biztosított a felkelő hajdúnak, s megerősítette a Bocskaitól nyert szabadságjogaikat és birtokadományaikat. Intézkedett annak a 200 000 aranyforintnak a megfizetéséről is, amelynek egyszeri ajándék formájában való kifizetésére, már 1606-ban kötelezte magát a Habsburg uralkodó. Az oszmánok számára ez jelentős presztízsnövekedést jelentett, hiszen így győztes politikai félnek tekinthették magukat. A hajdúknak, akik fenyegetőzéseikkel hozzájárultak az „ajándék"-ügy oszmánok számára kedvező rendezéséhez, létérdekük volt az ellenséggel való jó viszony fenntartására, hiszen szállásaik „a török torkában" voltak, nem ritkán éppen hódoltsági területen.

Mindennek a hajdúk megkérték, és úgy tűnik, meg is kapták az árát. A Báthoryval kötött egyezség értelmében vezérük, Nagy András, mint a hajdúk főkapitánya, az Erdélyi

[30] *Rácz*, 1969. 65. o. Részletesebben közli: *Dávid Zoltán*: A hajdúk letelepítése. Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. Budapest, 1975. (a továbbiakban: *Dávid*, 1975.) 27–28. o.

[31] *Rácz*, 1969. 80–79. o.

Fejedelemség második embere lett és helyettesével, Elek Jánossal együtt gazdag birtokadományokban részesült. A közhajdúk birtoklásáról egyelőre még nem esett szó csak 2 forint zsold kifizetéséről.[32] Báthory, miután elfoglalta a fejedelemséget, hozzákezdett a hajdúknak tett ígéretei valóra váltásához. Nagy András a hozzá tartozó kiterjedt uradalommal együtt megkapta Bajom várát, Elek János pedig Nagyenyed városát.[33]

A fejedelem nagyarányú hajdútelepítésbe kezdett. 1608-ban Kőrösszegről Tamásiba telepített 100 hajdút; Nadányi Gergely 100 katonája Berettyóújfaluban és Szentkozmán kapott birtokot, Zámi György és Kovács Péter kapitányok vitézei pedig Kalugyeren jutottak birtokadományhoz. 1611-ben került sor Elek János 128 emberének kiváltságolásra. Fekete János 1000 vitéze Bagaméron nyert kiváltságot, Majtényban és Nyírbátorban további 62 hajdú. Jelentős volt azoknak a száma is, akiket különböző településeken néhányad-magukkal nemesítettek és láttak el birtokkal.[34] Így jutott értékes jószágokhoz 1608-ban Nagy András és Szöllössy Mihály három vitéze Ballaszentmiklóson (Törökszentmiklós), Tiszaballán, és Tenyőn, vagy a következő évben Nagy András öt katonája (Pece)Szentmártonban.[35]

Az általunk ismert források szerint Báthory Gábor 1608 tavaszán a fejedelmi trón elfoglalásakor 3000 hajdút fogadott fel. A fejedelmi székben ülő ellenfél, az öreg Rákóczi Zsigmond szintén rendelkezett egy nagyobb hajdúcsapattal – ezt abból az elszámolásból ismerjük, amely szerint 1958 hajdúnak, 3200 forint zsoldot fizetett.[36]

Báthory fejedelem a hajdúk privilegizálásával, birtokhoz juttatásával nem csak a katonáknak tett ígéreteit kívánta valóra váltani, hanem hozzá hű fegyveres erőt akart teremteni. E törekvésének azonban, úgy tűnik, nem csak az erdélyi rendek, hanem az anyagi erőforrások is gátat szabtak, mivel 8–10 000 hajdúnál többet nemigen tudott felfogadni.[37]

A királyi hatalom ígérvényeit a hajdúkapitányokkal folytatott újbóli tárgyalásokon a Homonnai Drugeth Bálint vezette küldöttség foglalta írásba 1608. április 19-én. Bocskai István adományainak megerősítésén felül Polgáron és a közelében lévő Szent-Margitán ígértek privilegizált birtokot. A hajdúk egy részét királyi szolgálatba fogadták: Kállóba 155 lovast és 255 gyalogost, Kisvárdába 75 lovast és 100 gyalogost irányítottak, a hajdú főkapitány mellé pedig egy 692 lovasból és 1093 gyalogból álló csapatot szerveztek. A főkapitány 1785 fizetett hajdújának „telepedésére" a lovasoknak Hernádnémetit, Szerencset, Bőcsöt és Kesznyétent, a gyalogosok számára Gesztelyt javasolták, s „ha kívántatik az környülette való falukon, avagy az hová az közönséges szükség kíványa".[38] Arra vonatkozólag nincs információnk, hogy abból a 45 000 forintból, amit az uralkodó még márciusban ígért az „eloszló" és „leszálló" hajdúknak, zsoldkiegészítés gyanánt, részesültek-e a zászlaiktól távozó vitézek.[39] Sokan azonban újra alkalmazást és fizetséget találtak, mivel Mátyás főherceg hamarosan 6000 hajdút fogadott fel seregébe, amellyel Prágába indult, hogy I. Rudolfot a trónról való lemondásra kényszerítse.

[32] *Rácz*, 1969. 87. o.

[33] *Rácz*, 1969. 87. o.; *Dankó Imre*: Biharnagybajom történetének vázlata. In: Bajomi Krónika. Szerk.: *Dankó Imre*. Biharnagybajom, 1973. 11–12. o.

[34] *Rácz*, 1969. 87. o.; *Szendrey*, 1971. 49–194. o.; *Szendrey*, 1981. 223–224. o.

[35] *Szendrey*, 1971. 141–142., 173–174. o.

[36] *Benda*, 1969. 33. o., 22. jegyzet.

[37] *Nagy László*: Tündérkert fejedelme. Báthory Gábor. Budapest, 1988. 230–231., 247–248. o.

[38] *Komáromy András*: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. TT 1900/I. k. (a továbbiakban: *Komáromy*, TT 1900/I.) 447–448. o.

[39] *Komáromy*, TT 1900 /I. 419. o.

Jóllehet a hajdúk letelepedése körül még évekig tartott a huzavona, a legnagyobb gondot egyelőre a Kállóban és a környező falvakban letelepedett hajdúk okozták. Kálló királyi végvár volt, ahol 1607-ben 100 lovas, 200 gyalogos és 10 tüzér szolgált az uralkodó zsoldján.[40] Bocskai hajdúi már 1606-ban megjelentek a birtokadományok megszemlélésére, sőt számosan le is telepedtek Kálló városában és a környező helységekben. Mint várható volt, hamarosan összecsapások robbantak ki a királyi őrség és a betelepült hajdúk között, mivel a várhoz rendelt birtokok, ahol a hajdúk is megélhetést kerestek, addig a helyőrség ellátását szolgálták, sőt az onnan származó jövedelmek a gyakran elmaradó zsold pótolására voltak hivatva. Az összecsapások hevességére jellemző, hogy egy ilyen akció alkalmával még az állomáshelyére igyekvő Rákóczi Lajos kállói kapitányt is foglyul ejtették.[41]

Mivel a rendek sem kívánták az erődítményt a hajdúknak átadni, a királyi kormányzat megállapodást kötött Báthory Gáborral a hajdúk áttelepítéséről. Kezdetben Nádudvar és Csege került szóba, de a birtokjogi problémákat elkerülendő a fejedelem 1609. szeptember 13-án kelt adománylevelével a Kállóból áttelepülni szándékozó hajdúkat, 100 000 forint lefizetése mellett, a Báthoryak ecsedi uradalmához tartozó Böszörmény mezővárosba és a közeli Pród faluba telepítette le.[42] A hajdúk egy kisebb, zömében katolikus része nem költözött Böszörménybe, hanem királyi szolgálatban maradt. Hat évvel később, 1616 szeptemberében 56 szabad hajdút írtak össze Kállóban, akik a „vitézlő fizetet" renddel együtt a vár főkapitányának voltak alárendelve.[43]

Bocskai István, Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemként és földesúrként olyan nagyarányú hajdútelepítéseket folytattak, amelynek következtében a XVII. század első felében a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon hajdútelepülések egész láncolata jött létre.

A szabolcsi úgynevezett „nagy hajdúvárosok" közül Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs és Polgár hajdúprivilégiumát II. Mátyás német-római császár és magyar király 1613. április 1-jén kiadott rendeletében ismerte el. A szabolcsi hajdúk a dekrétum értelmében a király, a nádor, vagy a felső-magyarországi főkapitány felhívására „lóval és fegyverrel jól felszerelve, kívánságunknak megfelelően a táborban, [felséges személyünk] és [az] ország ellenségei, és bármely támadók ellen, két teljes hónapig zsold nélkül katonáskodni tartozzanak és legyenek kötelesek. Ennek elteltével pedig azután havi három forint húsz dénár jár nekik fizetésül és zsoldul...".[44] Mivel Böszörmény és Dorog (ez utóbbi helységbe Thurzó nádor 1616-ban újabb hajdúkatonákat telepített) a hajdústátusz megszilárdulását követően 1630-ig Bethlen Gábor uralma alatt állt, kiváltságaikat csak az után erősítette meg II. Ferdinánd király.[45]

Mint láttuk, az erdélyi fejedelmeknek, hasonló kötelmekkel, zömmel Bihar vármegyében telepítették le a hajdúkat. A szakirodalom húsz helységet (Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd, Vekerd) kis,

[40] ÖStA KA AFA 1607–13 ad 1/c.

[41] *Nyakas Miklós*: A hajdúk letelepítése Böszörményben. *Hajdúsági Közlemények* 13. Hajdúböszörmény, 1984. (a továbbiakban: *Nyakas*, 1984.) 20–23. o.

[42] *Nyakas*, 1984. 26–27. o.; *Rácz*, 1969. 94. o.

[43] MOL E 156. Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: U et C) Fasc. 47. Nr. 8.

[44] *Szendrey*, 1971. 31–33. o.

[45] Az, hogy Dorog az első hajdútelepítés után elnéptelenedett, úgy vélem további vizsgálatra szorul. V. ö. *Szendrey*, 1971. 37–40. o.; *Dávid*, 1975. 15–21. o.

vagy bihari hajdúvárosként tart számon, de az 1626. évi erdélyi törvénykönyv Körösszeg városát is közéjük sorolta.[46]

A fejedelmi privilégium alapján a Váradból leadott három hírlövést követően 10 000 hajdút kellett mozgósítaniuk.[47] Nyilvánvaló, hogy ekkora haderőt a húsz (vagy huszonegy) település nem tudott kiállítani. Tudjuk azonban, hogy Biharban, sőt Szabolcsban is számos olyan helység volt, amelyek nem rendelkeztek hajdúkiváltsággal, de hajdúk, illetve katonák éltek bennük, akik, nemeslevelet, házukra és telkükre adóprivilégiumot kaptak. Így jelentős számú hajdú és katona költözött, például Bárándra, Biharba, Bajomba, Csatárra, Kalugyerre, Hosszúpályiba, Püspökladányba, Margitára és Zsákára.[48]

A Biharban és a Körösök vidékén letelepített hajdúk a váradi főkapitány hatáskörébe tartoztak, de irányításukra 1609 májusában Nagy István és Jothe Gergely vezetésével hajdúkapitányságot hoztak létre.[49] Az utolsó hajdúkapitány a Bogyiszlón, Köbölkúton és Vasadon birtokos Bagossy Pál szentjóbi vicekapitány volt.[50] Bagossyt a török elleni felszabadító háborút követően, 1702-ben császári-királyi ezredessé léptették elő és gyalogezredének élén részt vett a spanyol örökösödési háborúban. Francia fogságba esett, majd Magyarországra visszatérve 1707-ben brigadérossá, 1708-ban generális főstrázsamesterré, vagyis tábornokká nevezték ki II. Rákóczi Ferenc hadseregében.[51]

A szakirodalom ma is úgy véli, hogy az erdélyi–török háború (1658–1662) és Várad eleste következtében a hajdúvárosok legnagyobb része elpusztult, vagy elnéptelenedett.[52] Ismerve azonban a népességnek a hadjáratok idején alkalmazott túlélési technikáit, a lakosság jelentős része túlélhette Szejdi Ahmed pasa 1660. évi hadjáratát. Erre utalnak azok a panaszok, amelyek a Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány által 1668-ban folytatott vizsgálat jegyzőkönyvében fennmaradtak. Az egykori hajdúvárosokból (Berettyóújfalu, Derecske, Kaba, Komádi) például a füleki, kállói, ibrányi, szendrői, ónodi végvári katonák jelentős mennyiségű állatállomány hajtottak el. Komádiból a város csordáját és Zsigray János 450 marháját, Kabából 500 lovat és ezerötszáznál is több marhát.[53] Arra nincs adatunk, hogy a bihari hajdúság szembeszállt-e a fosztogató végváriakkal, de a jegyzőkönyv szerint a szabolcsi hajdúvárosok szintén panaszt tettek, mégpedig Csáky István szatmári főkapitány ellen, akinek legényi a hadháziak marháit hajtották el. A dolog pikantériájához tartozik, hogy Derecske és Kaba megrablásában a szoboszlói hajdúvitézek is közreműködtek.[54]

[46] *Dankó Imre*: Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 8–9. (Szerk.: *Dankó Imre.)* Gyula, 1959. (a továbbiakban: *Dankó*, 1959.) 8.o.

[47] *Hőgye István*: Hajdúbagos történetének vázlata a felszabadulásig. Bagosi krónika. (Szerk.. *Dankó Imre.*) Hajdúbagos, 1975. 12. o. – Az Udvari Kamara rendelete a bihari hajdúvárosokra vonatkozóan, 1700. október 17. ÖStA HKA HFU RN 408 fol. 283–284. Derecskére például 1631-ben Rákóczi György telepített 1000 hajdút. *Szendrey István – Nyakas Miklós:* Derecske története. Debrecen, 1980. (a továbbiakban: *Szendrey–Nyakas*, 1980.) 28–31. o.

[48] *Dankó*, 1959. 36–68. o.

[49] *Dankó Imre*: Sarkad hajdúváros. In: Tanulmányok Sarkad múltjából. (Szerk.: *Komoróczy György.*) 52. o.; MOL P 71 Csáky család levéltára Fasc 207 Nr. 5.

[50] *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. 213. o.

[51] *Heckenast Gusztáv*: A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. (Szerk.: *Glatz Ferenc.*) Budapest, 1993. 164. o.

[52] *Dankó*, 1959. 23–24. o.; *Nagy*, 1983. 268–269. o.

[53] *Nyakas Miklós*: Querela Comitatus Bihariensis. Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből. A Bihari Múzeum Évkönyve, IV–V. Berettyóújfalu, 1986. (a továbbiakban: *Nyakas*, 1986.) 186. o.

[54] *Nyakas*, 1986. 189–187. o.

A bihari hajdúvárosok később jelentős szerepet játszottak a bujdosó-kuruc mozgalomban. A Habsburg-ellenes felkelők egy része a Partium hódoltsági részein talált magának szállást, és az ottani helységekben, Sarkadon, Harsányban és Csatáron ülésezett 1674-ben a bujdosók vezérkara; ez utóbbi helyen választották vezérükké augusztus 24-én Wesselényi Pált.[55] Arra vonatkozólag, hogy a Biharban és Békés vármegye északi részén élő hajdúkból és katonaparasztokból mennyien szolgálhattak a bujdosó-kuruc seregekben, nincsenek bővebb ismereteink. Nyilvánvaló túlzásai ellenére mégis elgondolkoztató a bujdosók egyik vezére, Kende Mihály 1676-ban tett kijelentése, hogy amennyiben a török engedné és neki pénze volna, 30 000 jobbágyot is felfogadhatna Várad környékéről.[56]

Bár a Bocskai által kiváltságolt mintegy 10 000 szabolcsi hajdú a XVII. század első felében inkább az erdélyi fejedelmek fegyveres erejét gyarapította, a királyi hatalom is törekedett arra, hogy kisebb vagy nagyobb részüket zsoldba fogadja.[57]

Tudjuk, hogy 1610 végén az Erdély elleni újabb hadikészülődés alkalmával készített tervezetek szerint Rákóczi Lajos parancsnoksága alatt Polgár, Szent-Margitta, Szikszó, Miskolc és Szentpéter helységekből 2000 hajdú kiállításával számoltak.[58] Arról is vannak adataink, hogy Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1611. évi erdélyi támadása idején Nagy András 10 000 hajdújával a királyi csapatok mellé állt, de a hajdúfőkapitány katonáinak zöme később újra Báthory Gáborhoz csatlakozott.

Az 1630–1631. évi harmadik hajdúfelkelés újra megmutatta a hajdúk katonai és politikai erejét. Kétszer is győzelmet arattak a királyi csapatok felett (1630. szeptember 8., 1631. március 15.), és újabb magyarországi főurat segítettek Erdély fejedelmi székébe, Bethlen Gábor volt bizalmasát és hadvezérét, Rákóczi Györgyöt. Felszínre kerültek azonban a hajdúság körében jelentkező politikai ellentétek is, melyek következtében I. Rákóczi György 1631 júniusában a hozzá hű 1000 hajdút Erdélyi András böszörményi főkapitány vezérletével Böszörményből és más hajdúvárosokból Derecskére telepítette át.[59] Böszörményben, ahol a hajdúk zöme helyben maradt, Erdélyi András volt helyettesének, Kömlei Kiss Miklós hajdúkapitánynak a vezetésével esküdtek fel az uralkodóra. Ennek honorálásaként II. Ferdinánd 1632 novemberében elismerte Hajdúböszörmény privilégiumait. Az erdélyi fejedelem hűségén maradottak Derecskére történt átköltözését követően a szabolcsi hajdúk Halasi Fekete Péter vezetésével a király szolgálták. A hajdúkapitány érdemei elismeréséül királyi adományként megkapta Túrkevét.[60]

A Szabolcs és Bihar vármegyében letelepedett hajdúk zöme fejedelmi kiváltságolású volt, de Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György földesúrként is adományozott nemességet és birtokokat.[61] Báthory Gábor már az erdélyi trónra lépése előtt számos helyre, például Ábrahámfalvára, Gulácsra, Kálmándra és Olcsvára telepített

[55] *Dankó*, 1959. 24. o.

[56] *Benczédi László*: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. TSz 1964/1. sz. 156. o.

[57] Ennek tisztázása még további kutatásokat igényel, mivel a történet- és hadtörténetírás eddig elsősorban az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes harcokban betöltött szerepével foglalkozott. *Nagy*, 1983. 203–257. o.; *Nagy*, 1985. 90–96. o.

[58] ÖStA KA HKR 1610 december Nr. 37. Exp.

[59] *Szendrey István*: A harmadik hajdúfelkelés. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, V. Hajdúböszörmény, 1983. 74–75. o.; *Szendrey–Nyakas*, 1980. 28–30. o.; *Makkai*, 1956. 112–125. o.

[60] *Málnási Ödön*: Hajdúszoboszló története. Debrecen, é. n., 13. o.; *Nagy László – Nyakas Miklós*: Hajdútisztesség tükre. Studia Oppidorum Haidonicalium VII. 126–127. o.

[61] *Rácz*, 1969. 114–120. o.; *Dankó*, 1959. 36–68. o.; *Szendrey*, 1971. 9–22. o.; *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek, Sátoraljaújhely, 1991. 10–14. o.; *Makkai*, 1956. 48–49. o.

hajdúkat, de a fejedelemként elrendelt nyírbátori és majtényi hajdúprivilegizálások is ebbe a sorba tartoznak.[62]

A Rákócziak családi birtokaikon, a Bodrog és a Hernád völgyében, magánföldesúri települések sorát hozták létre, mégpedig éppen azokon a településeken, Hernádnémetiben, Szerencsen, Bőcsön, Kesznyétenen, amelyeket a Homonnai Drugeth Bálint és a hajdúkapitányok között 1608 áprilisában megkötött egyezmény a zsoldba fogadott hajdúvitézek „telepedésére" javasolt. 1616-ban Szerencsen 54, Megyaszón 14, Bőcsön 8, Sajószentpéteren 1 hajdút vettek számba, de Gesztelyt is megszállták Kövy Miklós hajdúi.[63] A „közönséges szükség" azonban úgy kívánta, hogy a hajdúk más helységekben is megtelepedjenek a környéken. Szikszón Tarjáni Demeter hajdúi vertek tanyát, 1613-ban pedig 31 hajdúvitéz Kisfaludról biztosította hűségéről az uralkodót.[64] Rákóczi György a Tiszántúlon 1621-ben a Debrecenhez közeli Téglásra telepített 28 hajdút, majd 1628-ban Pocsajon és Csalánoson lévő birtokaira is ültetett katonákat. Ez utóbbi két helyen 1632-ben fejedelemként engedélyezte 600 hajdú megtelepedését.[65] A sárospataki uradalomhoz tartozó, Tisza menti Lucra egyes adatok szerint már 1606 és 1610 között is települtek hajdúk, de kiváltságokat az eddigi ismereteink szerint csak 1642-ben kapott Ladányi János és Turay János hadnagy 100–150 vitéze I. Rákóczi Györgytől.[66]

A Bocskai-szabadságharcot lezáró linzi béke és az azt követő országgyűlés végzései nyomán a királyi országrészben jelentősen megerősödött a rendek hatalma. Az osztrák Habsburgok uralta tartományokban és országokban kiéleződő politikai válság, amely a cseh rendek felkelésébe torkollott, nyitányává vált az egész Európát megrázó, harminc évig tartó összecsapás-sorozatnak. Bécs nyugati lekötöttsége lehetőséget nyújtott rendeknek hatalmuk további gyarapítására. Az addigiaknál jelentősebb részt kellett ugyan vállalniuk a törökellenes védelemben de cserében nagyobb beleszólást kaptak az ország ügyeinek intézésébe.

Az ország politikai és katonai elitjébe tartozó főurak tovább szaporították a parancsnokságuk alatt álló fegyveres erőiket, amelyek általában a törökellenes védelmi rendszer részeivé váltak. A legklasszikusabb példát erre a Kanizsa ellen vetett végeken találjuk, ahol Batthyány I. Ádám 1658-ban több mint 2000 fizetett katona, familiáris és katonaparaszt felett parancsolt. Hasonló nagyságú fegyveres erőt mondhatott magáénak a Zrínyi család, de jelentős katonasággal rendelkeztek a Nádasdyak is.[67] A Muraközben a Zrínyiek, a Rába mentén a Batthyányak és a Nádasdyak hozták létre a földesúri hajdú és katonaparaszti telepek láncolatát. Sárvár lakossága privilégiumai fejében szükség esetén már 1592-ben is köteles volt Nádasdy Ferenc mellett hadba szállni.[68]

[62] *Szendrey István*. A nyírség-tiszaháti hajdúság. *Szabolcs-Szatmári Szemle,* 1971/3. 42–43. o.

[63] MOL U et C Fasc. 22. Nr. 21.

[64] *Rácz*, 1969. 140–141. o.; MOL E 190 Archivum Familiae Rakóczi 40. doboz, 2. tétel. fol. 6–7.

[65] *Rácz*, 1969. 128. o., *Rácz István*: Hajdútelepítések és kiváltságolások. Függelék. A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969. Szerk.: *Módy György.* Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10. 61–62. o.

[66] *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Sátoraljaújhely, 1991. (a továbbiakban: *Dankó*, 1991.) 26–28. o.

[67] A magánföldesúri haderőre nézve l. *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.); *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez, *Sz* 1960.; *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. In: Monumenta Zrínyiana, Pars Oeconomica, Tom. II: Insula Muraköz. Szerk.: *Zimányi Vera*. Budapest, 1991.; *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004. 85–95. o.

[68] *Varga János*: Jobbágyrendszer a feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 294. o.; Nádasdy Pál 1630-ban a Sopron vármegyei Tamásiba is telepített hajdúkat. *Rácz*, 1969. 128. o.

A korszak talán legnagyobb magánhaderejét valószínűleg a Rákóczi-család mondhatta magáénak. A Sajó–Hernád völgyében és a Tisza mellett, Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Hidvég, Kesznyéten, Kisfalud, Lúc, Megyaszó, Ónod, Palkonya, Szederkény és Szerencs hajdútelepeket hozták létre. A szóban forgó településeket a hajdúk már második hajdúfelkelést követően „megülték", de az eddig előkerült adatok szerint nem minden település szerzett azonnal kiváltságokat.[69] Hernádnémetiben például folyamatos (1609, 1630, 1631) volt a hajdúk letelepítése, illetve szabadalomleveleik megerősítése.[70] Rákóczi Pál 1631-ben nem csak Hernádnémetibe, hanem a Szabolcs vármegyei Újfehértóra is telepített hajdúkat. Ez utóbbiak Böszörményből kerültek a főúr birtokára.[71]

A Rákócziak, mint földesurak, a letelepített hajdúkat fegyveres szolgálatra kötelezték, ám a kondíciók között számos eltérés fedezhető fel. I. Rákóczi Györgynek a lúciak számára 1642 augusztusában kiadott szabadalomlevele például „Hadakban járt es probált leginek" tartásáról rendelkezett, akik számára teljes fegyverarzenált írt elő. A hajdúknak „Katona Szerszámmal, fegyverrel, kopiaval, Panczellal, Sisakkal, karvassal, Hegiesteőrrel, Puskával" kellett rendelkezniük. Szolgálati kötelmeiket a szabolcsi hajdú vitézekéhez hasonlóan úgy szabták meg, hogy „Kétt holnapig minden Hadi expeditionkba Tartozzanak melletünk es maradékink melett hogy ahol kivantatik ugy mint arra rendeltetett feö Ember Szolgaink mostlegh feöképpen Praefektusunk avagy Pataki kapitanunk mellee magok költsegen szolgálni, az utan penigh eöt heten járván Lovasnak Negy forintia, gyalognak hat forintia".[72] Rákóczi Pál újfehértói hajdúi „hadakozás idején" csak egy hónapig szolgáltak fizetés nélkül, uruknak azonban állandó kíséretet kellett biztosítaniuk. Ha pedig a törökkel való „csaták" (portyák) sikerrel jártak, a zsákmányból „tartozzanak a nyereségből, hol törököt, hol bulyát [rabnőt], vagy egyéb tisztes ajándékot" adni.[73]

A Rákócziak a hajdúk mellett jelentős létszámú fizetett katonaságot is tartottak. Egy 1652-ben készült összeírás szerint az ónodi várban 360, Munkácson 100, Regécen 20, Sárospatakon 119, Tokajban 99 zsoldos szolgált. Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György özvegye, külön udvari gyalogságot tartott, amelynek létszáma 209 főből állt.[74]

A Rákócziak uradalmaiban a hajdúk és a várak fizetett katonasága mellett jelentős volt a parasztok fegyveres szolgálata is. Ecseden 1648-ban 55 katonát tartottak, de a várhoz tartozó uradalomban további 100 katona és 71 fegyveres lovas szabados élt. Az uradalom falvaiban élő fegyveresek zöme privilégiumos volt, többen közülük Rákóczi Zsigmond kék gyalogjai közé tartoztak.[75] Az uradalmak különböző rendű és rangú fegyvereseit sokszor igen nehéz megkülönböztetni egymástól, ugyanis a paraszt állapotúak közül egyesek lovas szabadosként, mások hetes, vagy hópénzes darabontként, esetleg negyedévre megfogadott kántoros katonaként szolgálhattak. A tokaji, a regéci és a szerencsi uradalmakban székelyeknek nevezett fegyveresekkel is találkozunk, akik feladata az erdők és a szőlő ültetvények őrzése volt.[76]

[69] *Dankó*, 1991. 20–35. o.

[70] MOL U et C 22. Nr. 21.; *Rácz*, 1969. 128. o.

[71] *Sipos Ferenc*: Újfehértó története 1600-tól 1711-ig. Újfehértó története. Szerk.: *Buczkó József.* (a továbbiakban: *Sipos*, 2000.) 195–197. o.

[72] *Dankó*, 1991. 27–28. o.

[73] *Sipos*, 2000. 197. o.

[74] Az ónodi uradalom urbáriuma 1652. június. MOL U et C Fasc. 88. Nr. 23.; OSzK Kt. Fol. Hung. 105. fol. 2–105

[75] *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 4. k. Budapest, 1887. 282–346. o.

[76] MOL U et C Fasc. 95. Nr. 22.; Fasc. 22. Nr. 21.

A parasztság társadalmi rétegződésének egy másik, „hegyvidéki" formáját tükrözi a munkácsi uradalom 1661 áprilisában kelt összeírása. A „várhoz szolgáló gyalogok" összlétszáma 357 fő volt. Ebből 105 hópénzes gyalogos és 122 székely darabont a jobbágyságból, 19 hópénzes gyalogos és 115 székely darabont a kenézségből került ki. A lovasokat az uradalomban élő 70 szabadosból állították ki.[77]

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon kétségkívül a Rákócziak rendelkeztek a legnagyobb magánhaderővel és a legjobban felszerelt várakkal, ám mellettük más nagybirtokos családok kezén is volt néhány kisebb vár és valamelyes fegyveres erő, mint például a Csákyakén. Ezek közül néhány, mint például Adorján, az erdélyi végvárrendszer része lett.

Az ilyen erősségek feladata nem az ellenséges főerők feltartóztatása volt, komolyabb ostromot nem is tudtak volna kiállni, hanem a határőrizet. A Csákyak adorjáni várának tüzérségét 1602-ben 4 „tharaczk," egy kisebb ágyú és 6 „zakalos" adta, amely valóban csak egy-egy portyázó csapat elriasztására szolgált.[78] A vár őrségében zömmel uradalmi fegyveresek szolgáltak, 1626-ban például 57 fő (hópénzes és hetes) darabont, lovas szabados, dárdás és hajdú.[79] Körösszeg várának őrségét az uradalmában élő darabontok és a városban letelepített hajdúk adták. Csáky Ferencnek és Csáky Lászlónak 1652-ben összesen 112 hajdúja volt Körösszegen.[80]

A család bogyiszlói uradalmában az 1656. és 1657. évi urbáriumok szerint szintén tekintélyes földesúri haderőt találunk. Bogyiszlón, ahol az udvarházat palánkkal és négy kisebb bástyával erősítették meg, három darabont lakott, akik jogállásukra nézve örökös jobbágyok voltak. A közeli Szalács mezőváros 28 örökös jobbágya között 5 szabadost találunk és további 10 „jobbagibol" lett mezei katonát. Ez utóbbiak közül Bark Mihály nemességet nyert az erdélyi fejedelemtől. De hogy még tarkább legyen a kép, a városban további 9 „Jobbagi házat szolgálat nélkül bíró" mezei katonát is összeírtak. Ezután már szinte üdítően hat Vasad lakosságának „egyöntetűsége," ahol a 2 „örökös" és 2 „tizenkétnapos" jobbágy mellett Szabó Miklós hadnaggyal együtt 22 katonát vettek számba. A Szalácson élő katonákról csak annyit jegyzett meg az összeíró, hogy „nem akarták magukat számba iratni."[81]

Voltak persze Kőrösszegnél és Vasadnál kisebb magánföldesúri hajdú- és katonatelepek is. 1625-ben például Bethlen István 11 szabad hajdúnak adott engedélyt az ifjabb Rhédei Ferenc tulajdonában lévő, a zsákai váruradalomhoz tartozó Bócs pusztán való megtelepedésre. A hajdúk kiváltságaik fejében a zsákai várban szolgáltak, amelyet Rhédei Ferenc 1642 júliusában változatlan formában erősített meg.[82]

Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon a hajdúság, a földesúri magánkatonaság és a katonaparasztság mellett a fegyverforgatók társadalmának negyedik nagyobb csoportját a végvári katonaság alkotta. E területen találkozott a királyi, az erdélyi és az oszmán végvidék, ezért a keresztény végeken jelentős létszámú katonaság állomásozott.

Az Udvari Haditanács 1607. évi kimutatása szerint a Felső-magyarországi Főkapitányságban Balog, Diósgyőr Kassa, Kálló, Ónod, Putnok, Szádvár, Szendrő, Szatmár és

[77] MOL E 190 Archivum Familiae Rákóczi 4. tétel, 14. sz., fol. 52–59.

[78] A vár pincéjében 5 hordó lőpor 45 kassai köböl búza 18 kassai köböl liszt és 64 váradi köböl bor volt. MOL U et C Fasc. 1. Nr 15.

[79] Oklevéltár a Csáky család történetéhez Budapest, 1919. Oklevelek I. k. 2. rész. Budapest 1919. 629–676. o.

[80] MOL P 72 Csáky család lt. Rtsz. 59. Fasc. 381. fol. 107–108.; 167–206.

[81] MOL P 72 Csáky család lt. Rtsz.64. Fasc. 426. fol. 2–26.

[82] *Seres István*: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. (L. e számunkban a 1234–1241. oldalon. A kéziratot a Szerző bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.)

Tokaj váraiban 1170 német, 1100 huszár, 1080 hajdú és 123 tüzér szolgált királyi zsoldon.[83] Tudjuk azonban, hogy olyan földesúri magánvárakban, mint például Ibrány és Kisvárda, Sárospatak és Szerencs, szintén jelentős földesúri fegyveres erő állomásozott.

A Tiszántúl török által meg nem szállt részeinek zöme Erdély nyugati végvidéke, a Váradi Főkapitányság területe. Várad nemcsak főkapitányi székhely volt, hanem a fejedelemség egyik legnagyobb és legfontosabb erődje. Váradon kívül a főkapitányságban még két komolyabb erősség volt, Jenő a Fehér-Körös partján és Lippa a Maros mellett. A három fejedelmi váron kívül számos magánvár – a már említett Adorján és Kőrösszeg mellett Kereki, Pocsaj, Somlyó, Székelyhíd, Szentjobb és Zsáka – tartozott a főkapitányság védelmi rendszerébe.[84] A fejedelmi várak helyőrsége a zsoldos katonák mellett a fiskális uradalmak parasztságából került ki. Létszámukat 3000 főnyire becsülte a szakirodalom, de az 1626. évi kimutatás a váradi generálisságban 1900 lovast és 2000 gyalogost számlált össze.[85]

Már említettük, hogy a katonáskodó rétegek közt számos az átfedés és nagy a különböző fegyveres csoportok közötti átjárhatóság. Gyakran előfordult, hogy egy-egy „törzsökös" hajdú fejedelmi, királyi, földesúri várban vállalt szolgálatot, mint ahogyan az „iratos" végvári, vagy a mezei katona és katonaparaszt is beállhatott a szabad hajdúk, illetve a földesúri fegyveresek közé. Miután a királyi végvárak egy része egyben magánvár is volt, a királyi és a földesurak vitézei együtt szolgáltak, így az erősségekben csaknem valamennyi fegyverforgató réteg képviseltette magát.

A fentiekre a legjobb példát Ónod őrségének 1652. évi létszámviszonyai szolgáltatják. A királyi által fizetett őrség ekkor 300 huszárból, 200 hajdúból, 2 tüzérből és 4 rendkívüli alkalmazottból állt. A Rákócziak őrségét 260 mezei, 68 kántoros katona és 32 darabont alkotta, de Rákóczi Lászlónak még 16 darabontot kellett tartania a várban.[86] Háborús veszély esetén megerősítették az őrséget. Elsőként arra a 113 hajdúra számíthattak, akiket az ónodi uradalomban, Kesznyétenben, Lúcon, Szederkényben, Sajószentpéteren telepítettek le. Az urbárium készítője azonban megjegyezte: „a Kglms úrnak [ti II. Rákóczi Györgynek] részérül való Praesidiumot meg jobbittyak mind lovas rendel és gyalogh renddel is az mint szükség kivánnya, hol hajdúsággal és egyéb vitéz rendelis, hol pataki, hol munkácsi, avagy az udvari gyalogsággal az mikor mint az szükség kivánnya."[87]

Ónodon 1652-ben csaknem 1000 fegyverest tudunk kimutatni, de ebben még nincsenek benne azok a szabadosok és mesteremberek, akik várhoz tartoztak szolgálattal. A szabolcsi és bihari hajdútelepeken kívül a királyi és földesúri váruradalmakban koncentrálódott a terület egyre jobban militarizálódó népessége.

Jóllehet a fejedelmi, királyi hajdútelepítések vizsgálata még számos meglepetést tartogathat számunkra, de az már valószínűnek látszik, hogy a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidék falvaiban és mezővárosaiban legalább 20 000 hajdú talált otthonra a XVII. század első felében. Ez a családtagokkal együtt mintegy 80 000 főre becsülhető népesség az erdélyi fejedelmek által kiváltságolt szabolcsi és bihari hajdútelepeken kívül több tucat más helységbe is szétszóródott.[88] A legnépesebbek természetesen az előbb említett hajdú-

[83] ÖStA KA AFA 1607-13 ad I/e.
[84] *Dankó*, 1959. 11. o.
[85] *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 45–46.o.
[86] *Takáts*, 1908. 293. o.; MOL U et C Fasc. 41. Nr. 53.
[87] MOL U et C Fasc. 41. Nr. 53.
[88] Mivel a katonáknál magasabb a nőtlenek aránya így háztartásonként csak négy fővel számoltam.

települések voltak, hiszen különböző okok következtében Böszörményről, Kőrösszegről és más hajdúhelységekből települtek át Bökönyre, Derecskére, Tamásiba és Újfehértóra.

Minden bizonnyal igaza volt Rácz Istvánnak, aki a hajdúszabadság megszerzését vizsgálva rámutatott, hogy a hajdúk zöme sokszor önkényesen települt meg az elhagyott, vagy megfogyatkozott népességű falvakban, s csak később, esetleg a birtokviszonyok tisztázódása után járultak a földesúr elé, vagy kértek fejedelmi megerősítést az adók és szolgáltatások alóli mentességhez.[89]

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon valószínűleg falvak tucatjaiban éltek így hajdúk, akik hosszabb-rövidebb ideig érvényesíteni tudták privilégiumaikat a földesurakkal, illetve a fejedelmi és királyi hatalommal szemben. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy sok települést csak néha említenek hajdúvárosként az iratok. Ilyen például Nádudvar esete, ahová 1608–1609 táján nem költöztek át a Kállóból távozni kívánó hajdúvitézek. A nádudvari hajdúvárat 1610-ben Nagy András hajdúgenerális parancsára lerombolták, helységben mégis megtelepültek a hajdúkatonák.[90] Nádudvart ezt követően több alkalommal is hajdúvárosként említették.[91] Lakosai szabad embernek tartották magukat, ezért az adóösszeírásokon sem voltak hajlandók megjelenni.

Amint fentebb szóltunk róla, a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidékén a hajdúság mellett komoly létszámú egyéb fegyverforgató réteggel is találkozunk. A végvári és földesúri katonaságon kívül azokra a helységekre – például Belényesre és Margitára – kell utalnunk, ahová az erdélyi fejedelmek jelentős számú katonaságot telepítettek, de példaként hozhatjuk fel Bihar, Csatár és Püspöki falvakat is, melyekben Brandenburgi Katalin 1630. májusában 41 váradi gyalogpuskásnak adományozott birtokot.[92]

Mindezek alapján talán nem járunk messze az igazságtól, ha az eddig ismert adatok alapján úgy véljük, a vizsgált területen a mintegy 20 000–25 000 főnyi, letelepített fejedelmi és földesúri hajdú és katona mellett legalább 15 000 végvári katona, szabad legény (hajdú), illetve különböző rendű és jogállású fegyveres és katonaparaszt élt. Ezek a számok a családtagokkal együtt igen komoly, 140 000–160 000 fős militarizálódott népességet jelentenek. Mindehhez hozzá kell számítanunk még a váruradalmak mesteremberei mellett azokat a parasztokat is, akik a katonákat szolgálták, és sokszor maguk is rendelkeztek fegyverrel.[93]

A magyarországi társadalom militarizálódásának feltárása, hatásainak megismerése kulcsfontosságú a korszak történéseinek megértése szempontjából. Szociális, gazdasági politikai, kulturális hatásai nyomán a rendi társadalomban sajátos katonai attitűdökkel átszőtt mentalitás jött létre. A katonai magatartásformák kisebb-nagyobb mértékben minden társadalmi csoportnál tetten érhetők. A háborús pusztítások, valamint a háborús készenlét finanszírozásának, a hadigazdálkodás általánossá válásának pontos megismerése az eljövendő kutatások egyik sarkalatos pontja.

Mint láttuk, a társadalom militarizálódása, számos negatív hatása ellenére, jelentős társadalmi mobilitást eredményezett. A hajdúság és a „vitézlő rend" megjelenésével olyan társadalmi csoportok jöttek létre, amelyek fellazították a rendi struktúrát. Ennek

[89] *Rácz*, 1969. 140. o

[90] *Balázs Sándor*: Nádudvar története. A kezdetektől 1944. október 17-ig. Budapest, 2001. 250. o.

[91] MOL E 210 Miscellanea Militaria 48. cs. 34. tétel.

[92] MOL F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Libri regii 19. k. fol. 96b – 97.

[93] A bogyoszlói uradalom urbáriumában több helyen is bejegyezték, hogy a jobbágyok vagy fiaik mezei katonát szolgáltak.

következtében a XVII. században a királyi Magyarország keleti régiójában nem az úgynevezett „második jobbágyság" vált dominánssá, hanem ellenkezőleg, többek között átformálódtak a földesúri szolgáltatások (taxásodás), s a katonai kiváltságoknak köszönhetően jelentős tömegek indultak el a szabadparaszti fejlődés útján.[94]

Bár a hajdúság végvidéken betöltött szerepének feltárása módosíthatja eddigi ismereteinket, az eleddig napvilágra került adatok azt látszanak igazolni, hogy komoly jelentőségük volt a királyi Magyarország és Erdély határainak török elleni őrizetében. A forrásokat lapozgató történészek sokszor szemére vetik a katonáskodóknak, hogy nem tudták megakadályozni a török portyáit és hódoltatásait. Látnunk kell azonban, hogy ennek a török sem tudta útját állni, amint arról a hódoltság alá került bihari hajdúvárosok esetében már szólottunk. Ehhez kapcsolódóan, zárógondolatként, Matteo Benlich bosnyák ferences szerzetes 1653 augusztusában a hódoltsági Bács városából Rómába küldött jelentéséből idézünk: „Ezen a bácskai szétszórt területen ... nagy település Zombor. ... Vannak ott még más kis török erődök, mint Jankovác, Baja, Szabadka, Martonos és Szeged. A törökök nem mernek a nagy településeken és kisebb erődökön kívül lakni; gyakran ezekből kirontanak a környékre, és nagy összeütközésbe kerülnek a magyarországi hajdúkkal."[95]

A tanulmányban használt rövidítések

AFA	Alte Feldakten
cs.	csomó
fol.	folio
Fol. Hung.	Folia Hungarica
HHStA	Haus Hof und Statsarchiv
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HKA HFU RN	Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer
HKR	Wiener Hofkriegsrat
k.	kötet
KA	Kriegsarchiv
Konv.	Konvolutum
MOL	Magyar Országos Levéltár
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Prot. Exp.	Protocollum Expedit
Prot. Reg.	Protocollum Registratur
Sz	Századok
TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

[94] A második jobbágyság magyarországi rendszerére nézve l. *Makkai László:* Az európai feudalizmus jellegzetességei. Budapest, 1987. V. ö. *Ulrich Attila:* A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj várostörténeti tanulmányok IV. Tokaj, 2003. 28–29. o.

[95] Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyből, XVI–XVII. század. (Válogatta és szerkesztette. *Tóth István György*, fordította *Jászay Magda.*) Budapest, 2004. 242. o.

István Czigány

MILITARY SERVICE AND MILITARISED SOCIETY IN UPPER AND EASTERN HUNGARY, 1600–1660

Summary

Between 1605 and 1606, István Bocskai privileged about 10 000 Haiduk soldiers and promised to provide them estates in the town of Kálló, and in the villages of Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas and Vid, located in Szabolcs County. This mass privileging was a practical solution that Bocskai was forced to adopt, because of the considerable pay arrears he owed to his soldiers.

During Bocskai's war of independence, approximately 30 000 Haiduks were settled beyond the River Tisza and in the Upper Tisza region, after the second Haiduk uprising. The Haiduks gained political significance, as they proved to be instrumental in the election of the prince and king. On 6 February 1608, they first offered their military help to Gábor Báthory in obtaining the Principality of Transylvania, and then promised to assist Archduke Matthias in his accession to the throne.

In compliance with the Haiduks' agreement with Báthory, András Nagy, captain general of the Haiduks, became the second dignitary of Transylvania. He and his deputy, János Elek, were granted lands, while several common soldiers were being settled. Princes of Transylvania Gábor Báthory, Gábor Bethlen and György I Rákóczi, settled a considerable number of Haiduks, both as rulers and as landlords, in Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd and Vekerd. Other groups of Haiduks and soldiers moved to Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csatár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, Ladány, Margita and Zsáka. In the first half of the 17th century, these Haiduk settlements stationed an armed force of more than 10 000 soldiers, which was available for Transylvania.

An agreement between Bálint Homonnai Drugeth and the Haiduk captains recorded the promises of the royal power. Besides confirming the grants of István Bocskai, it provided the Haiduks with privileged estates in Polgár and Szent-Margita, and took a number of them into royal service. 155 cavalrymen and 255 infantrymen were detailed in Kálló, 75 cavalrymen and 100 infantrymen in Kisvárda, in addition to a detachment of 692 cavalrymen and 1093 infantrymen that served under the command of the Haiduk captain general. Further settlements, such as Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Szerencs and Keszny éten, were also offered to the Haiduks.

The Haiduks that stayed loyal to the prince of Transylvania resettled to Böszörmény. During the decades to follow, the royal privileges of the Haiduk settlements in Szabolcs County (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár) were confirmed.

Similarly to other Hungarian aristocrats, the Rákóczi's too maintained a considerable private force. Their military was comprised of mercenaries, soldiering peasants, and Haiduks whom they had settled on their lands. This armed force numbering about 2–3 000 was partially integrated into the anti-Ottoman defence system. Ónod Castle provides a good example of this phenomenon: apart from 500 royal guards that stationed there, the Rákóczi's employed another 376 mercenaries, and 113 Haiduks in the domain. Other aristocrats of the region, such as the Csáki's, also maintained similar but smaller armed forces on their estates, consisting of Haiduks and soldiering peasants.

Since Upper Hungary and the Upper Tisza Region was a borderland of Royal Hungary, Transylvania and the Ottoman Empire, a significant number of soldiers were stationed in the frontier district, in addition to the Haiduks, the landlords' mercenaries and the soldiering peasants. With the present knowledge of the facts, there were at least 15 000 soldiers, Haiduks, and armed peasants of all ranks in the frontier district under survey, besides 20 000–25 000 settled Haiduks and mercenaries in the service of the local aristocrats. These social strata, together with their families, represented a large militarised population of 140 000–160 000 people. Others should also be reckoned to this number, like the craftsmen that worked in the castles and domains, and the peasants that served the soldiers and often were in possession of weapons themselves.

In spite of all its negative characteristics, the country's militarised society was a mobile one. With the appearance of the Haiduks and the professional soldiers, the system of the feudal estates became looser, and new social layers were established. As a result, it was not the "second serfdom" that dominated the lower section of the society in the eastern region of Royal Hungary in the 17th century, but a development of the "free peasantry", which stemmed from the previously granted military privileges and influenced great masses.

István Czigány

SERVICE MILITAIRE ET LA MILITARISATION DE LA SOCIÉTÉ DANS LA HAUTE-HONGRIE ET LA RÉGION TRANSTIBISCINE, 1600–1660

Résumé

En 1605 et 1606, István Bocskai dota d'un privilège quelque 10 mille soldats haïdouks en leur promettant une propriété dans la ville de Kálló du comitat de Szabolcs et les communes de Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas et Vid. Les privilèges étaient en fait une solution d'urgence, puisque l'aristocrate de Bihar avait accumulé des arriérés de soldes considérables envers les soldats.

Les quelque 30 mille haïdouks campés dans la région transtibiscine et de la Haute-Tisza ont été établis à l'issue de leur deuxième insurrection au cours de la guerre d'indépendance de Bocskai. Les haïdouks ont joué un rôle politique important pour faire accéder des rois et des princes au pouvoir. D'abord (le 6 février 1608) ils ont proposé leurs armes à Gábor Báthory pour l'aider à devenir prince de Transylvanie, puis ils ont promis leur aide à l'archiduc Mathias aspirant au trône.

Conformément à leur accord conclu avec Báthory, András Nagy, commandant des haïdouks, est devenu le deuxième homme de la Principauté de Transylvanie et il a bénéficié, comme son adjoint János Elek, de concessions de terre généreuses, tandis que la plupart de leurs soldats ont été établis. Gábor Báthory, puis ses successeurs Gábor Bethlen et György Rákóczi Ier, en leur qualité de prince et de propriétaire de terre, ont fait d'importants d'établissements de haïdouks notamment à Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd et Vekerd. De plus, des groupes plus ou moins grands de haïdouks et de soldats se sont installés entre autres à Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csatár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, (Püspök) Ladány, Margita et Zsáka.

Ces colonies de haïdouks de Bihar ont assuré des forces armées de plus de 10 mille personnes pour la Transylvanie dans la première moitié du 17e siècle.

Les promesses du pouvoir royal ont été fixées dans l'accord conclu entre Bálint Homonnai Drugeth et les capitaines des haïdouks. En plus de la confirmation des donations d'István Bocskai, ils ont reçu des terres à Polgár et à Szent-Margita et une partie des haïdouks ont été même engagés au service du roi: 155 soldats de cavalerie et 255 fantassins ont été dirigés à Kálló, 75 soldats de cavalerie et 100 fantassins à Kisvárda, tandis qu'une troupe de cavalerie de 692 soldats et de 1093 fantassins a été organisée auprès du commandant général des haïdouks. D'autres communes telles Bőcs, Geszteley, Hernádnémeti, Szerencs et Kesznyéten ont été proposées pour l'établissement des haïdouks.

Dans les décennies suivant le transfert à Böszörmény des haïdouks restés fidèles au prince de Transylvanie, le statut privilégié, reconnu aussi par le roi, des communes de haïdouks de Szabolcs (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár) s'est consolidé.

Les Rákóczi, comme les autres aristocrates du pays, avaient une armée particulière seigneuriale importante composée de mercenaires, de paysans soldats et de haïdouks établis sur leurs terres. Une partie de ces forces estimées à 2000 à 3000 personnes a été intégrée dans le système de défense mis en place contre les Turcs. Le fort d'Ónod en est un bon exemple : en plus de la garde royale de 500 personnes, les Rákóczi ont engagé 376 mercenaires et avaient aussi 113 haïdouks dans leur domaine. Les autres aristocrates de la région dont les Csáki avaient des forces armées

moins importantes mais toujours composées de haïdouks et de paysans soldats dans leurs propriétés de Bogyiszló, Körösszeg et Adorján.

Comme les confins royaux, transylvaniens et ottomans se touchaient dans la Haute-Hongrie et la région transtibiscine, les effectifs des soldats des forteresses des confins étaient également importants en plus des armées particulières seigneuriales, des haïdouks et des paysans soldats. Sur la base des données actuellement à notre disposition, nous estimons qu'il vivait sur le territoire examiné – en plus des 20 à 25 mille haïdouks et soldats établis – au moins 15 mille soldats y compris ceux des forteresses des confins ou libres et les paysans soldats de différents statuts. Ces couches sociales, avec leur famille, représentent une population militarisée de 140 à 160 mille personnes. De plus, nous devons également compter les maîtres et les paysans des domaines autour des forteresses qui servaient les soldats et qui disposaient souvent d'une arme.

La militarisation de la société rurale, malgré ses nombreux effets négatifs, a permis une mobilité sociale considérable. L'apparition des haïdouks et de «l'Ordre des guerriers» a contribué à la naissance de groupes sociaux qui ont assoupli le régime des Ordres. Par conséquent, dans l'Est du Royaume de Hongrie, des masses importantes prendront le chemin du développement paysan, et non pas celui du «deuxième servage» grâce aux privilèges militaires.

István Czigány

MILITÄRDIENST UND DIE MILITARISIERUNG DER GESELLSCHAFT IN OBER-UNGARN UND JENSEITS DER THEISS, 1600–1660

Resümee

István Bocskai gewährte zwischen 1605 und 1606 etwa 10 000 Haiducken-Soldaten Privilegien und versprach ihnen Güter in der Stadt Kálló im Komitat Szabolcs, sowie in den Ortschaften Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas und Vid. Die Privilegierung der Haiducken in solch einem Maße entstand im Grunde aus einem Zwang heraus, da der Großherr von Bihar gegenüber den Soldaten bedeutende Soldrückstände angehäuft hatte.

Die Ansiedlung der auf etwa 30 000 Mann geschätzten Haiducken zur Zeit des Bocskai-Freiheitskampfes, die sich jenseits der Theiß und in der Obertheißgegend aufhielten, erfolgte im Grunde nach dem zweitem Haiducken-Aufstand. Die Haiducken kamen erneut zu einer wichtigen politischen Rolle, sie erwiesen sich nämlich wiederum als Fürst- und Königmacher. Sie boten zuerst (6. Februar 1608) Gábor Báthory ihre Hilfe bei der Erlangung der Fürstenwürde von Siebenbürgen an, und taten anschließend im Falle von Erzherzog Matthias, der den Thron ergattern wollte, dasselbe.

Im Sinne der Vereinbarung mit Báthory wurde ihr Anführer, András Nagy, als Hauptkapitän der Haiducken der zweite Mann des Fürstentums Siebenbürgen. Zusammen mit seinem Stellvertreter, János Elek, erhielt er reiche Gütergaben, und führte die Ansiedlung eines bedeutenden Teils der gemeinen Soldaten durch. Gábor Báthory und seine Nachfolger, Gábor Bethlen und György I. Rákóczi, siedelten als Fürsten und Gutsherren weiterhin viele Haiducken an. Der Fürst selbst tat dasselbe: die Ortschaften Bagamér, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd und Vekerd sind in der Fachliteratur als kleine Haiduckenstädte, oder Haiduckenstädte des Komitats Bihar bekannt. Daneben kamen in kleineren-größeren Gruppen Haiducken und Soldaten in bedeutender Zahl zum Beispiel nach Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, (Püspök-) Ladány, Margita und Zsák. Diese Haiducken-Siedlungen im Komitat Bihar gewährten Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts mehr als 10 000 bewaffnete Mannen.

Die Versprechen der Königsmacht wurden in der Vereinbarung fixiert, die zwischen Bálint Drugeth von Homonna und den Haiduckenkapitänen entstand. Sie erhielten über die Versicherung der Gaben von István Bocskai hinaus in Polgár und im nahe gelegenen Szent-Margita privilegierte Güter. Ein Teil der Haiducken wurde sogar in den Dienst des Königs übernommen: 155 Kavalleristen und 255 Infanteristen wurden nach Kálló, 75 Kavalleristen und 100 Infanteristen

nach Kisvárda geschickt. An die Seite des Hauptkapitäns der Haiducken wurde eine Gruppe aus 692 Kavalleristen und 1093 Infanteristen organisiert. Zudem wurden für die Haiducken weitere Gebiete zur Ansiedlung in Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Szerencs und Kesznyéten angeboten.

Der privilegierte Status der Haiducken-Siedlungen im Komitat Szabolcs (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár), der auch vom Herrscher anerkannt wurde, verfestigte sich in den Jahrzehnten nach der Umsiedlung der Haiducken, die dem Fürsten von Siebenbürgen treu geblieben waren, von Kálló nach Böszörmény.

Die Rákóczis hielten – ähnlich den anderen Aristokraten des Landes – ein respektables Gutsherren-Privatheer aufrecht. Ihr Kriegsvolk bestand neben den bezahlten Söldnern und Fronbauernsoldaten aus Haiducken, die auf ihren Gütern angesiedelt waren. Ein Teil dieses Heeres von etwa 2000-3000 Mann Stärke war Teil des Verteidigungssystems gegen die Türken. Ein gutes Beispiel hierfür ist die Burg von Ónod, wo neben der Königswache von 500 Mann von den Rákóczis 376 bezahlte Soldaten und auf dem Gut weitere 113 Haiducken gehalten wurden. Die anderen Aristokraten der Gegend, wie zum Beispiel die Csákis, hielten auf ihren Gütern in Bogyiszló, Körösszeg und Adorján kleinere, aber auch aus Haiducken und Fronbauersoldaten bestehende bewaffnete Kräfte aufrecht.

Da in Ober-Ungarn und jenseits der Theiß die königlichen, siebenbürgischen und osmanischen Grenzländer aufeinander trafen, war neben den Haiducken, den Privatheeren der Gutsherren und den Fronbauernsoldaten auch die Zahl der Grenzfestungssoldaten bedeutend. Auf Grund der bisher bekannten Daten meinen wir, dass neben den etwa 20 000-25 000 Mann angesiedelten Haiducken und Soldaten des Fürsten und der Aristokraten mindestens 15 000 Grenzfestungssoldaten, freie Burschen (Haiducken) und bewaffnete und Bauernsoldaten verschiedenen Standes und verschiedener Rechtsstellung lebten. Diese Gesellschaftsschichten stellten zusammen mit ihren Familienmitgliedern eine bedeutende militarisierte Bevölkerung von 140 000-160 000 Mann dar. Dazu müssen wir aber neben den Meistern der Burggüter auch die Bauern hinzurechnen, die den Soldaten dienten, und oft selbst über Waffen verfügten.

Die Militarisierung der Gesellschaft des Landes gewährleistete trotz zahlreicher negativer Einflüsse eine bedeutende gesellschaftliche Mobilisierung. Mit dem Auftreten der Haiducken und des „Kriegerstandes" entstanden soziale Gruppen, die die Standesstrukturen auflockerten. Als Folge wurde in der östlichen Region des königlichen Ungarns im 17. Jahrhundert nicht die sog. „zweite Leibeigenschaft" vorherrschend, sondern es begeben sich – dank der militärischen Privilegien – bedeutende Massen auf den Weg der Entwicklung zu freien Bauern.

Иштван Цигань

ВОЕННАЯ СЛУЖБА И МИЛИТАРИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА В СЕВЕРНОЙ ВЕНГРИИ И ЗАТИССАЙСКОМ КРАЕ 1600–1660 ГГ.

Резюме

В период 1605–1606 года Иштван Бочкаи предоставил привилегии около 10 000 солдатам-гайдукам и пообещал замельные наделы в Сабольчском регионене – в городе Калло, а также в селах Дорог, Хадхаз, Кёлешер, Нанаш, Шима, Вамошперч, Варьаш, Вид. Такое массовое раздаривание привилегий гайдукам было по существу вынужденным решением, ибо Бихарский вельможа накопил массовые недоимки по выплате жалованья наемникам.

В период освободительной борьбы, возглавляемой Бочкаи, расселение гайдуков числом примерно в 30 000 человек пребывавших в Затиссайской провинции и в Северном Затиссайском крае, осуществлялось практически после второго восстания гайдуков. Гайдуки призваны были сыграть важную политическую роль: они выдвинули нового князя и нового короля. Первый раз они предложили свое оружие Габору Батори (6 февраля 1608 года) в целях завоевания трансильванского княжества, затем пообещали свою помощь эрцгерцогу Матьашу, старавшемуся завоевать королевский трон.

В соответствии с соглашением, заключенным с Батори, их руководитель Андраш Надь, ставший главнокомандующим гайдуков, стал вторым человеком Трансильванского Княжества. Вместе с его заместителем Яношем Элек они получили в награду богатые поместные наделы, значительную часть рядовых солдат расселили на новых землях. Габор Батори и его преемники, князья Габор Бетлен и Дьердь I Ракоци, будучи самыми крупными феодалами, продолжали энергичное расселение гайдуков. Князь приступил к широкомасштабному расселению гайдуков, в результате чего были обоснованы населенные пункты Багамер, Багош, Береттьеуйфалу, Байом, Дречке, Фельэдьхаза, Габорьян, Харшань, Микеперч, Каба, Комажи, Коньар, Реген, Шаранд, Шашш, Салонта, Сентмартон, Тамаши, Урёгд, Векерд, которые специальной литературой регистрируются как малые гайдукские города. Наряду с этим в более малых или крупных группах гайдуки и солдаты поселились в населенных пунктах Баранд, Бихар, Байом, Боч, Чатар, Калудьер, Хоссупайи, Кёрёшсег, (Пюшпёк) Ладань, Маргита и Жака. Эти бихарские поселения гайдуков в первой половине 17-го столетия обеспечивали для Трансильвании вооруженные силы численностью 10 000 человек.

Посулы королевской власти были зафиксированы в соглашении, достигнутом между Балинтом Хомоннаи Другет и капитанами гайдуков. Помимо закрепления дарований Иштвана Бочкаи в селении Полгар и Сент-Маргит гайдуки получили привилгированные поместья, более того, часть гайдуков была принята на службу к королю: в Калло было направлно 155 кавалеристов и 255 пехотинцев, в Кишварду 75 кавалеристов и 100 пехотинцев, а при главнокомандующем гайдуков было организовано войско в составе 692 кавалеристов и 1093 пехотинцев. Для расселения гайдуков предложили дальнейшие населенные пункты как-то: Бёч, Гестей, Хернаднемети, Серенч и Кесньетен. После переселения в Бёсёрмень за гайдуками, сохранившими верность Трансильванскому князю, на десятилетия закрепили статус привилегированных гайдуцких поселенцев в комитате Сабольч (Бёсёрмень, Дорог, Хадхаз, Нанаш, Собосло, Вамошперч, Полгар), что было признано и правителем.

Аналогично другим знатным феодалам страны князь Ракоци и его приближенные располагали значительными крупными феодальными поместьями и соответственно приватными феодальными вооруженными силами. Их воинство наряду с наемными солдатами и военизированными крестьянами состояло из гайдуков, поселенных на их земельных владениях. Часть этой вооруженной силы численностью до 2-3 000 человек вошла в систему обороны против турок. Хорошим примером этого служит крепость Онод, где наряду с королевской охраной в 500 человек у Ракоци было 376 наемных солдат и 113 дальнейших гайдуков, принадлежавших к поместию. Остальные земельные аристократы края, как например, фамилия Чаки содержала на своих поместьях менее крупные, но все еще значительные вооруженные силы, состоявшие из гайдуков и военизированных крестьян на своих поместьях в Бодьисло, Кёрёшсеги и Адорьян.

Так как в Северной Венгрии и в Затиссайском крае стыковывались королевские, трансильванские и османские оконечные провинции, наряду с гайдуками, феодальным частным воинством и военизированными крестьянами, имелось значительное число и воинства оконечнгых крепостей. На основании известных до сего времени данных мы полагаем, что на исследуемых территориях проживало около 20–25 000 княжеских поселенцев, гайдуков и солдат, содержавшихся феодалами, и наряду с этим по крайней мере 15 000 солдат оконечных крепостей, свободных удальцов, (гайдуков), вооруженных бойцов и крестьян различных сословий и юридического статуса. Эти общественные слои вместе с членами их семей означали весьма серьезное милитаризованное население числом 140–160 000 человек. К ним однако необходимо причислить наряду с мастеровыми и подмастерьями крепостей также и тех крестьян, которые обслуживали военнослужащих, и зачастую и сами располагали оружием.

Несмотря на многочисленные отрицательные воздействия милитаризации на общественность края была обеспечена значительная общественная мобильность. С появлением гайдуков и „рыцарствующего" сословия создавались такие социальные группы, которые разрыхляли сословную структуру. В результате этого в 17-ом веке в восточном регионе королевской Венгрии становится преобладающим не так называемое „второе крепостное крестьянство," но благодаря военным привилегиям значительные народные массы встают на путь свободного крестьянского развития.

SERES ISTVÁN

IKTÁRI BETHLEN ISTVÁN ÉS RHÉDEY FERENC ISMERETLEN HAJDÚTELEPÍTŐ OKLEVELEI

Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon

Szendrey István 1971-ben megjelent „Hajdúszabadságlevelek" című kötete igyekezett összefoglalni a hajdúk számára adományozott ismert kiváltságleveleket.[1] A kötet azonban nem teljes, nem is lehetett az, mivel számos településről csak elszórt adatok tanúskodnak, hogy ott valaha hajdúk éltek. Különösen igaz ez az úgynevezett bihari „apró hajdúvárosokra". Bihar vármegye első fennmaradt, 1688–1703. között vezetett közgyűlési jegyzőkönyvének utolsó oldalain harminc hajdúvárost soroltak fel, de egy részük esetében – pl. a mai Békés megyében található Geszt és Mezőgyán helységek –, mindeddig nem került elő érdemleges adat, azok egykori hajdúmúltjáról. A lista közli a mai Berettyószentmárton határában levő egykori Bócs falu nevét is, ami pedig 1703-ban már vagy két évtizede lakatlan volt. Korábban erről a helységről sem rendelkeztünk adatokkal, a Rhédey család levéltárában azonban felfigyeltünk két XVII. századi oklevélmásolatra, amelyek szerint a bócsi pusztán 1625-ben valóban szabad hajdúk telepedtek meg.

Iktári Bethlen István, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem unokaöccse, Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, Erdély gubernátora 1625-ben adott engedélyt rá, hogy 16 szabad hajdú letelepedhessen az ifj. Rhédey Ferenc tulajdonát képező zsákai várhoz tartózó bócsi pusztán. Úgy tűnik, az első öt hajdú még minden engedély nélkül telepedett meg a puszta faluban, s csak ezután folyamodtak Bethlenhez, hogy 11 további társukkal engedélyezze a letelepedésüket. A kérés Bethlennek is kedvére volt, mivel a fiatal birtokosnak is érdekében állott, hogy a falu újra benépesüljön. A piskolti kastélyban 1625. szeptember 17-én kiállított oklevél szerint az újonnan érkezett telepesek minden szolgáltatástól mentesültek, viszont ígéretet kellett tenniük, hogy a jövendőben közöttük megtelepedni szándékozó parasztoknak elegendő földet és kaszálót adnak, s ha Rhédey Ferenc kívánja, számára is gazdálkodni fognak a majorságokban. Ugyanakkor kötelezte őket, hogy mindenben a zsákai kapitánytól függjenek, annak parancsára bármikor fegyverbe kell szállniuk, és hűségesen kell szolgálniuk. Ugyancsak kötelesek voltak Rhédey Ferenc szolgálatára állni.

Bethlen Istvánnak nem ez az egyetlen ismert hajdútelepítése. A saját birtokain több alkalommal is kiváltságolta hűen szolgáló embereit. 1637. március 7-én az ecsedi várához szolgáló három-három fábiánházai és vállaji, valamint öt szentmártoni lovas szabadosát mentesítette a földesúri szolgáltatások alól, azzal a feltétellel, hogy nem állhatnak más kapitányság alá. Fegyveres szolgálataikért viszont rendszeres zsoldban részesültek. 1637. május 9-én egy ugyancsak Vállajra való Boczéros János nevű jobbágyát vette ki a földesúri szolgáltatások alól, és azzal a feltétellel tette lovas szabadosává, hogy utódaival együtt mindig az ecsedi kapitánytól függjenek, és mindvégig őt és leszármazottjait szolgálják. 1640. május 17-én pedig nyíregyházi birtokára telepített le egy Török István

[1] *Szendrey István:* Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971. (a továbbiakban: *Szendrey*).

nevű hadnagy parancsnoksága alatt álló hajdúcsapatot, amelynek ugyancsak az ecsedi várhoz kellett fegyverrel szolgálniuk, az első hónapban még ingyen, utána már fizetésért. Bárki szabadon elköltözhet, de amíg ott lakik, addig más zászlója alá nem állhat.[2] Egyébként Bethlen több tarpai jobbágyát is a vállaji Boczéros Jánoshoz és társaihoz hasonló kiváltságokban részesítette az I. Rákóczi György ellen a fejedelemség megszerzéséért folytatott 1636. évi hadjárata után. Nagy András tarpai jobbágy „Szabadosságárul való" levele szerint a földesúr minden jobbágyi szolgáltatás alól mentesítette, de a többi „szabados katonához" hasonlóan neki is „jó Paripát és fegyvert" kellett tartania, hogy azonnal táborba szállhasson, ha ura parancsát veszi.[3] A Bethlen saját birtokain adományozott szabadságlevelek ugyan évekkel később keltek, de több pontjukban azonosak a bócsi hajdúknak adott kiválságokkal. Tizenhét évvel később a Bócson megtelepedett „Hajdu Vitézek" Rhédey Ferenc elé járultak, és kérték, hogy erősítse meg Bethlen által adott kiválságaikat. Rhédey akkor megtekintette az eredeti szabadságlevelet, majd 1642. július 11-én Szentjóbon annak minden pontját helyben hagyta.[4]

A Berettyószentmártonhoz tartozó bócsi pusztáról ez a két oklevél az első adatunk, hogy egykoron hajdúk lakták. Rhédey Ferenc 1642. évi megerősítő oklevele bizonyítja, hogy az egykori szabad hajdúknak és utódaiknak sikerült gyökeret verniük Bócson. A zsákai jószághoz tartozó birtokok 1685. október 5-én készült összeírása szerint azonban már újra puszta hely volt, lakosai addigra elszéledtek, ketten közülük pl. a közeli Berettyóújfaluban éltek az összeíráskor.[5] A helység elnéptelenedésének a pontos idejéről nem szólnak a források, de a Berettyóújfaluban élő két egykori bócsi lakos említése valószínűsíti, hogy a falu pusztulására csak pár évvel korábban kerülhetett sor, de még 1679 előtt, mivel az augusztus 19-én ott táborozó Thököly Imre is a „boczi mezőben" keltezte leveleit.[6]

A bócsi hajdúk helyzete valóban hasonlatos volt Bethlen saját hajdútelepítéseihez, mivel többek között az ő feladatukul is azt jelölte meg, hogy veszedelem idején kötelesek a zsákai vár segítségére sietni. A zsákai vár eredetileg Nagy András hajdúgenerális tulajdonában volt, de az Osváth Pál által a furtai Sólyom család okmányaiból merített adatok szerint 1615-ben már Némethy Gergely hajdúkapitány harmadik felesége, Kende Krisztina birtokolta, a parancsnoka pedig Sólyom Gergely volt. A fenti évben Kende

[2] *Szendrey,* 242–243., 244., 246–247. o. Mindhárom oklevél Ecsed várában kelt.

[3] *Esze Tamás:* Tarpa és Esze Tamás. A kiváló szabadsághős születésének 300. évfordulójára. Nyíregyháza, 1966. 17., 101. o.

[4] Rhédey Ferenc 1642. évi hajdúkiváltság-megerősítő oklevele eddig sem volt ismeretlen, mivel Tagányi Károly már 1894-ben említést tett róla, bár a helység nevét félreolvasta, és az ugyancsak Zsákához közeli Bojttal azonosította: „A XVII. század közepe táján a zsákai várhoz tartozó Bojt faluba Rhedey Ferencz »hajdu vitézek«-et telepitvén, a szabadalomlevél egyik pontja szerint: a közéjük telepedő parasztembereknek is »elégséges nyilföldet és kaszálórétet« tartoztak adni, ugy amint azokat ők is használták. (l. Nemz. Muzeum. Grof Rhédey levéltár 1642.)" *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. Különlenyomat a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4–5. számából. Budapest, 1894. 12. o. A téves olvasatot később többen is átvették, és Bojt falut is az egykori hajdútelepülések közé sorolták, pl. *Dankó Imre:* A körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 8–9. (Szerk. *Dankó Imre.*) Gyula, 1959. (a továbbiakban: *Dankó*) 68. o.

[5] „Sákai jószágrul való Registum. A[*nno*]. 1685. 5. Octobris. Komádi." Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1868. Rhédey család (cs.) levéltára (lt.), 55. tétel.

[6] Thököly 1679. augusztus 19-én Bocsról írt Teleki Mihálynak. „Ujfalun innen az Boczi mezőben" – kezdte a levelét, a keltezés pedig: „Datum Bocs die 19. mensis Augusti 1679." Ugyanő Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek is írt: „Költ Bocznál, Ujfalun innen." Két nappal később, augusztus 21-én is megemlítette Telekihez írott levelében a helyet: „az mezei hadaknak Bócsnál némely részéről megegyezvén." (Thököly Kerekiből érkezett oda, hogy megegyezzen az „Ujfaluban levő mezei hadakkal s mind Zákán levő nemességgel s Wesselényi Pál urammal.") Gróf Tököly Imre levelei. A gróf Teleki család Maros-Vásárhelyi levéltárából. (Sajtó alá rendezte: *Deák Farkas.*) Budapest, 1882. 56–58., 193. o.

Krisztina 1500 forintért Sólyom Gergelynek engedte át Bócsot, azon feltétel alatt, hogy a 9. dézsmát a debreceni kollégiumnak kell adni, a bakonszegi jobbágyainak pedig „szabad faizást" enged a bócsi erdőn. Ugyancsak Osváth adata, hogy 1616-ban Giczy, vagy Gyczhy György cserélte volna el a várat és a várost, a hozzá tartozó Bellenszeggel (feltehetően Bakonszeg – S. I.) és Furtával együtt Bethlen Gábor fejedelemmel, aki Farnost adta neki cserébe.[7] Ennek némiképpen ellentmond, hogy a zsákai várat a hozzá tartozó jószágokkal együtt Bethlen már 1615–1616 fordulóján Rhédey Ferenc nagyváradi főkapitánynak adományozhatta, mivel 1616. január 22-én Nagyenyedről arról biztosította hívét, hogy mihamarább kezébe adja a várat.[8] Rhédey ugyanakkor a Zsákához tartozó birtokokat is szerette volna megkapni, de az egy ideig Bethlenné ellenállásába ütközött. Ennek ellenére Bethlen már február 16-án megírta neki, hogy tartja magát a korábbi ígéretéhez, csupán az „ott való faluk intentariumát" várja az udvarbírótól, hogy neki is rálátása legyen az ottani állapotokra, mivel a Sarkadhoz tartozó jószágokat is „éppen Zsákához bírta". Mihelyst tehát az emberei megérkeznek a kimutatással, elküldi a megbízottját, aki átadja Rhédeynek a kívánt birtokot.[9] Ugyanezekben a napokban Bethen Haller Zsigmond udvarbírónak is parancsba adta, hogy „Sákát hozzá való jószágival" azonnal adja át Rhédeynek.[10] Rhédey azonban nem sokkal később már a sarkadi jószágot is igényelte urától, amibe már nehezebben akart belemenni Bethlen, mivel a sarkadi várőrség eltartása javarészt a környező prédiumokból került ki. Ennek ellenére nem akarta kedvét szegni a főkapitánynak, és azokat a falvakat is hajlandó volt neki adni. Sőt, ha Rhédey vállalja, hogy gondot visel az őrség eltartására, még magát Sarkadot is hajlandó átengedni neki, írta Bethlen.[11]

Feltehetően a zsákai várat is hajdúk őrizhették, bár erre csak néhány közvetett adat áll a rendelkezésünkre. Báthori Gábor már 1608. május 12-én kiváltságolta egy Nyírő Mihály nevű nemes zsákai nemesi kúriáját, aki „bizonyos hajdúk hadnagya" volt,[12] a darvasi Olasz család egyik őse, „mint a hajdúk tisztje, Zsákán várparancsnok volt," a család Balázs nevű tagját pedig a vekerdi hajdúk hadnagyaként említették a családi iratok.[13] A várhoz tartozó bócsi pusztára telepített hajdúk ugyancsak azt támasztják alá, hogy Zsáka őrsége, legalábbis részben, hajdúkból tevődött ki.

A zsákai várjószágokon megtelepedett hajdúkról más, későbbi forrásaink is megemlékeznek. A Sarkaddal szomszédos Remetén egy datálatlan összeírás szerint összesen 18 gazda élt. A lakosokat négy csoportban tüntették fel, külön-külön besorolásban írták össze az örökös jobbágyokat, a nemeseket, a hajdúkat, valamint a jövevényeket. Először öt örökös jobbágy nevét jegyezték fel, őket a nemesek követik, akiket a helyi Gellén család hat férfitagja képviselt. Utánuk következtek a „haduk" (hajdúk), név szerint: Borgha Gáspár, Pribék János, Nilos (Nyilas) Mihály, Haronghi (Harangi) János, Simon Péter és Seghi (Szegi) János. Végül a két „jövevényt" Todi (Toldi) Tamást, és a hajdúk között már feltüntetett Pribék Jánost írták össze. Az örökös jobbágyok és a hajdúk esetében

[7] *Osváth Pál:* Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875. (a továbbiakban: *Osváth*) 361–362., 621–622. o.

[8] *Bethlen Gábor* fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiadta *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1879. (a továbbiakban: *Bethlen* levelei) 35. o.

[9] Uo. 44. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Fogaras, 1616. február 16.

[10] Uo. 46. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Fogaras, 1616. február 19.

[11] Uo. 48–49. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Újegyház, 1616. március 21.

[12] *Szendrey,* 85. o.

[13] *Osváth,* 621., 621–622. o. Ez utóbbiról Osváth a családi hagyományokból értesült.

külön feljegyezték a fiúk számát is, a nemesek esetében viszont nem. Mivel a hat azonos vezetéknevű férfi kettesével szerepel, valószínűleg három családapát és a fiaikat, esetleg közös portán élő fivéreket kell értenünk rajtuk. A jövevényként összeírt Todi Tamás neve mellett semmi sem áll, feltehetően üres kézzel, nincstelenül érkezett a helységbe, de a négy fiúgyermek atyjaként összeírt Pribék János sem lehetett sokkal gazdagabb, mivel neki is csak egy tehene volt. Adót kizárólag a jobbágyokra és a hajdúkra vetettek ki, az örökös jobbágyok egy-egy egész eke után egy tallért adtak, fél eke után pedig ketten adóztak ugyanannyit, a nincsteleneknek viszont 50 „pénzt", azaz dénárt kellett fizetniük. Hasonló volt a hajdúk helyzete is, azzal a különbséggel, hogy az ő esetükben a fél ekénél kevesebbel rendelkezők adóját 60 „pénz"-ben állapították meg.[14] Az összeírás ugyan nem tartalmaz dátumot, de megkockáztatjuk, hogy 1685 táján készülhetett. 1685. október 5-én írták ugyanis össze a zsákai járáshoz tartozó helységek lakosságát, amikor is Zsákán hat szabad embert („kik szabad embereknek tartják magokat") és 20 jobbágyot találtak, Bakonszegen 11, Furtán pedig hét jobbágy élt. Bócs falu lakossága addigra már szétszéledt, ketten közülük, Sipos György és Bogáti Mihály, Berettyóújfaluban éltek az összeírás idején. Méhkeréken csak hat házhelyet találtak, az ugyancsak Zsákához tartozó és lakott Remete, Kötegyán és Baj falvak viszont túlságosan messze estek, ezért az összeírásukra nem került sor.[15] A fent ismertetett remetei összeírás talán nem sokkal a zsákai után készülhetett.

A jövevényként is nyilvántartott Pribék János esete alapján feltételezhető, hogy a többi öt hajdú is az elmúlt évek során telepedhetett le a faluban, hasonlatosan az 1692. évi bihari összeírásban szereplő, és már öt éve lakatlan Vasadhoz, ahol az összeírók egy hatvan fős kóbor hajdúcsapatot találtak, akik mind fegyverrel szolgáltak.[16] A fent említett Bakonyszeg falu lakosai között is lehettek hajdúk, mivel a bihari összeírás 1692-ban az egyik lakót „Hajdú Garabuczy István" néven említi.[17] Őt már az 1685. október 5-én készült összeírás is Bakonszegen találta, de még nem különböztette meg a többi lakostól (Garabuczi I.). Garabuczi Györgyöt ugyanekkor a zsákai lakosok között említik, mint jobbágyot. A Garabuczy család bakonyszegi jelenlétét igazolja még egy 1690. szeptember 29-én kelt és a Szepesi Kamarához benyújtott elismervény, amit „Garabucsi János" bakonyszegi bíró írt alá.[18] A család hajdú eredetét támasztja alá egy, a zsákai református egyház birtokában levő ezüst tányér is, amely felirata szerint bizonyos „Szákai Garabuczi Mathiás tizedes" birtokából került az egyház tulajdonába, aki feltehetően a bakonszegi, illetve zsákai Garabuczi család felmenője volt.[19]

[14] „Remete, a sákai járáshoz való." MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel.

[15] L. az 5. jegyzetet.

[16] *Dankó*, 68. o.

[17] *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. (Településtörténeti Tanulmányok I.) 209. o.

[18] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Bihar vármegye levéltára. IV. A. 4/d. 4. köt. Házipénztári mellékletek 1679–1727.

[19] *Osváth*, 623. o.

MELLÉKLETEK

1.

Iktári Bethlen István telepítő oklevele a bócsi hajdúknak
Piskolti kastély, 1625. szeptember 17.
(MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel. Egykorú másolat.)

Nos Comes Stephanus Bethlen de Iktár, Comitatuus Hunyadien*sis* ac Maramarosien*sis* supr*emus* ac perpetuus Comes Serenissi*mi* Sacri Romani Imperii, et Transylvaniae Principis Intimus Consiliarius, ac Regni Transylvaniae Gubernator etc. Damus pro memoria quibus expedit universis, vigore p*rae*sentium. Hogj találván meg minket bizonyos számú Hajdú Vitézek affelől, hogj az Úrfi Rédei Ferencz Bihar vármegyében levő, Sákához tartozó Boczÿ nevű faluja helyére meg engednők szállani, és oda telepedni, az hová im*már* ötön szállottanak is. Nem akarván azért, hogj az Úrfi kárára, az föld ember nélkül, pusztán állyon, és az Hajdú Vitézek requisitiójára is méltó tekintetünk lévén, meg engedtük, hogj azokkal egjütt, kik im*már* oda szállottanak, tizen hatan szálhassanak azo*n* falu helyre, ily conditiók alatt:

1. Hogj minde*n* nemű tőrvények*ne*k dependentiája és finalis decisiója az Sákai Kapitánjtól legie*n*, és ha köztök az causansok közzül valamellyik félnek az törvény ne*m* tettzenék, oda appellállya, s ott decidáltassék. Mind azált*al* az köztök való jó rendtartásért, bizonyos törvényt és constitutiót csak magok között constituálhat*na*k.
2. Valamikor az Kapitány szükségesn*e*k itéli és parancsollya, tartozzanak az Sákai Vár szükségére és szolgálattjára elégségessen fel ülni és híven szolgálni.
3. Az Úrfi szolgálattjában minde*n* határozás és válogatás nélkül az Kapitány parancsolattjára el menni, és reájok bízandó dolgokban el járni tartozzanak.
4. Az két híd között való földhöz semmi közöket ne praetendállyák, hane*m* az Rakonszegiek*nek*[20] békességessen birni engedgiék.
5. Ha vagi mi, vagi jövendőbe*n* az Úrfi engedelmünkből oda Boczyra szerződség szerént paraszt ember szállana, bizonyos ideig való paraszti szolgálatra kötelezvén magát, az ollyanok*nak* elégséges nyíl földet és kaszálló rétet adgianak.
6. Ha kévántatik, vagi most, vagi ez után, az Úrfi számára azo*n* határon szabadossa*n* majorkodhassanak.
7. Azon Boczÿ határt az szomszédosoktól tellyes tehetségekkel oltalmazzák, hogi csak egi talpalatnyi földet is el ne idegenítsenek benne, se azt az Úrfi kárára dézma nélkül ne engedgiék senkinek élni.
8. Magok majorságából semmiből se tized dézmával, se kilenczeddel, se semminemű paraszti szolgálattal, adózással ne tartozzanak.

In cujus rei memoria*m*, firmit*a*temq*ue* perpetua*m*, praesen*tes* l*itte*ras no*str*as usualis sigilli no*str*i munimine ac manus subscriptione, praefatis Militibus, Campestribus sive Haÿdonibus, ipsor*umque* haeredibus et posteritatibus utriusq*ue* sexus universis benevole dedimus. Datum in Curia Piskolthien*si*. Die Decima Septima Septembr*is* Anno Do*mi*ni Millesimo Sexcen*tesimo* Vigesimo Quinto. mp.

[20] Sic! A szomszédos Bakonszeg helység.

2.

Rhédey Ferenc megerősítő oklevele a bócsi hajdúknak
Szentjób, 1642. július 11.
(MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel. Egykorú másolat az előbbi hátoldalán.)

Franciscus Redei de Kis Réde, Ill*ustrissi*mi *Domi*ni, *Domi*ni Regni Trans*ylva*niae Principis Consiliarius etc. Damus pro memoria qvibus expedit universis vigore p*rae*senti*um*. Hogi találván meg engemet Bihar vármegyében Bócz nevű falumba*n* lakó Hajdú Vitézek, hogi az mely levelet és privilegiumot Tekinte*tes* és N*agyság*os Iktári Eöregbik Groff Bethle*n* István U*ram* ő N*agyság*a adott volt meg nevezett Bocsÿ falu helyemnek meg üléséről bizonyos conditiók alatt nekik, azokban én is őket confirmálnám, mely conditiók*na*k tenora illye*n* formá*n* következik:

1. Hogi mindennemű törvinyek*ne*k dependentiája és finalis decisiója az Sákai Kapitánytól legien, és ha köztök valamellyik félnek az Törvény ne*m* tettzenék, oda appellállya, s ott decidáltassék, mindazonált*al* az köztök való jó rendtartásért, bizonyos törvényt és constitutiót csak magok között constituálhat*na*k.
2. Valamikor az Capitány szükségesne*k* ítéli és parancsollya, tartozzanak az Sákai Vár szükségére és szolgálattyára elégségesse*n* fel ülni és híve*n* szolgálni.
3. Az én szolgálatomba*n* minde*n* határozás és válogatás nélkül az Kapitány parancsolattjára el menni, és reájok bizandó dolgokba*n* el járni tartozzanak.
4. Az két híd között való földhöz semmi közöket ne praetendállyák, hane*m* az Bakon Szegiek*ne*k békeségesse*n* birni engedgjék.
5. Ha az én engedelmemből oda Bóczra szerződség szerént paraszt ember szállana, bizonyos ideig való paraszti szolgálatra kötelezvé*n* magát, az ollyanok*na*k elégséges nyíl földet és kaszálló rétet adgjanak.
6. Ha kévántatik az én számomra, azo*n* határo*n* szabadossa*n* majorkodhassanak.
7. Azon Bócsÿ határt az szomszédosoktól tellyes tehetségekkel oltalmazzák, hogi csak egi talpalatnyit is el ne idegenítsenek benne, se azt az én káromra, dézma nélkül ne engedgjék senkinek élni.
8. Magok majorságokból, semmiből, sem tized dézmával, sem kilenczeddel, se semmi nemű paraszti szolgálattal, adózással ne tartozzanak.

Meg tekintvé*n* azért én is felyül meg nevezett, Boczo*n* lakó Hajdú Vitézek*ne*k méltó kívánságokat, meg nevezett Tekinte*tes* és N*agyság*os Iktári Eöregbik Groff Bethle*n* István U*ram*tól ő N*agyság*ától nekik adatott Privilegiumot, én is minden részeibe*n* helyé*n* hagjom, és confirmálom. In cujus rei memoriam, firmi*ta*tem*que* perpetua*m* praesente*s* l*itte*ras meas, usualis sigilli mei munimine, ac manus supscriptione praefatis militibus, campestribus, sive Hajdonibu*s* ipsoru*mque* haeredibus et posteri*ta*tibu*s*, utriusq*ue* sexus universis benevole dedi. Datum in S*zent* Job, Die 11. Junii A*nno* 1642.

István Seres

UNKNOWN DEEDS OF THE HAIDUKS' SETTLEMENT ISSUED BY ISTVÁN IKTÁRI BETHLEN AND FERENC RHÉDEY

Haiduks on the Estates Belonging to Zsáka Castle

Summary

There have been hardly any appropriate sources available concerning the history of the majority of those 30 small Haiduk towns in Bihar County that the princes of Transylvania privileged. It is the case with the village of Bócs, which used to be an old Haiduk settlement, located on the outskirts of Berettyószentmárton. The present publication introduces the charters of István Iktári Bethlen and Ferenc Rhédey from 1625 and 1642, which were issued to the free Haiduks that settled in the plains of Bócs. As the area belonged to Zsáka Castle, property of the Rhédey's, the Haiduks settled in Bócs were under the command of the captain of the castle. It was István Bethlen who authorised the settlement of the Haiduks on behalf of the young Ferenc Rhédey. The deed bears remarkable resemblance to the charters Bethlen issued to the Haiduks living on his own estates, since the Haiduks and privileged peasant soldiers settled on his domain in Ecsed too were under the command of the captain of Ecsed Castle. The publication also includes data regarding the Haiduks living in other villages belonging to Zsáka Castle.

István Seres

CHARTES D'ÉTABLISSEMENT DE HAÏDOUKS INCONNUES D'ISTVÁN BETHLEN D'IKTÁR ET DE FERENC RHÉDEY

Haïdouks sur les terres appartenant au fort de Zsáka

Résumé

Sur la plupart des quelque 30 « petites » villes de haïdouks de Bihar privilégiées par les princes de Transylvanie, nous ne disposons toujours pas de source adéquate qui justifierait leur passé lié aux haïdouks. Il s'agit notamment de la métairie de Bócs près de Berettyószentmárton, pourtant le village de Bócs d'antan comptait parmi les établissements de haïdouks. Cette publication présente les patentes de 1625 et de 1642 délivrées par István Bethlen Iktári et Ferenc Rhédey pour les haïdouks libres établis sur la métairie de Bócs. Comme la métairie de Bócs appartenait aussi au fort de Zsáka, propriété de la famille Rhédey, les haïdouks installés à Bócs étaient à la disposition du commandant de Zsáka. István Bethlen a autorisé l'établissement des haïdouks au nom de Ferenc Rhédey junior, et cette patente présente des similitudes frappantes avec les privilèges accordés aux haïdouks de ses propres domaines. En effet, les haïdouks établis sur les terres appartenant au fort d'Ecsed et les serfs soldats privilégiés étaient à la disposition du commandant d'Ecsed. Notre brève publication a été complétée de quelques documents sur les haïdouks des villages appartenant également au fort de Zsáka.

István Seres

DIE UNBEKANNTEN BRIEFE DES ISTVÁN BETHLEN VON IKTÁR UND FERENC RHÉDEY ÜBER DIE ANSIEDLUNG DER HAIDUCKEN

Haiducken auf den Gütern, die zur Burg von Zsáka gehören

Resümee

Über den bedeutenden Teil der 30, sog. „kleineren" Haiduckenstädte des Komitats Bihar, die von den Fürsten von Siebenbürgen begünstigt wurden, stehen uns bis heute keine entsprechenden Quellen zur Verfügung, die deren Haiducken-Vergangenheit belegen würden. Ein Beispiel hierfür ist die Puszta von Bócs, die an der Flur von Berettyószentmárton liegt, obwohl auch das einstige Dorf Bócs unter den Siedlungen der Haiducken angeführt wurde. In unserer vorliegenden Publikation geben wir die Privilegbriefe des István Bethlen von Iktár und Ferenc Rhédey aus den Jahren 1625, bzw. 1642 kund, die für die freien Haiducken erlassen wurden, die sich in der Puszta von Bócs angesiedelt hatten. Da auch die Puszta von Bócs zur Burg von Zsáka gehörte, die im Besitz der Familie Rhédey war, verfügte über die in Bócs angesiedelten Haiducken ebenfalls der Hauptmann von Zsáka. István Bethlen genehmigte im Namen von Ferenc Rhédey die Ansiedlung der Haiducken. Die Urkunde zeigt auffallende Übereinstimmung mit den Haiducken-Privilegien, die er auf seinen eigenen Gütern gewährte, da als Gutsherr, auch die Haiducken, die sich auf dem Burggut von Ecsed angesiedelt hatten, bzw. die begünstigten Fronbauernsoldaten unter der Herrschaft des Burghauptmanns von Ecsed standen. Unsere kurze Studie haben wir mit einigen Daten ergänzt, die ebenfalls von Haiducken zeugen, die in den zur Burg von Zsáka gehörenden Städten wohnten.

Иштван Шереш

НЕИЗВЕСТНЫЕ ГРАМОТЫ НА РАССЕЛЕНИЕ ГАЙДУКОВ, ВЫДАННЫЕ ИШТВАНОМ ИКТАРИ БЕТЛЕН И ФЕРЕНЦЕМ РЕДЕИ

Гайдуки на поместьях крепости Жака

Резюме

О значительной части почти 30 бихарских, так называемых „более мелких" гайдуцких городов возникших в результате привилигированных пожалований (дарений) трансильванских князей, мы до сего времени не располагаем соответствующими источниками, которые могли бы подтвердить их гайдуцкое происхождение. К таковым можно отнести, например, и Бочскую пусту, расположенную на окраине селения Береттьёсентмартон. Бывшую деревню Боч в свое время считали гайдуцким поселением, в настоящей нашей публикации мы помещаем письма о привилегии, пожалованной Иштваном Иктари Бетлен и Ференцем Редеи от 1625 и 1642 годов, которые были составлены для свободных гайдуков, поселившихся на Бочской пусте. Так как Бочская пуста также принадлежала к крепости Жака, находившейся в собственности семьи Редеи, гайдуками, поселившимися в Боче, также распоряжался капитан крепости Жака. Иштван Бетлен от имени молодого Ференца Редеи разрешил поселение гайдуков, и изданная об этом грамота показывает поразительное сходство с привилегиями, предоставленными гайдукам в его собственном поместьи, так как гайдуки, поселенные в поместьи крепости Эчед, и пользовавшиеся привилегиями крепостные солдаты находились в подчинении капитана крепости Эчед, как феодала-землевладельца. Наше короткое сообщение мы дополняем несколькими такими данными, которые так же свидетельствуют о гайдуках, проживавших в селах, принадлежавших крепости Жака.

NYAKAS MIKLÓS

A SZABOLCSI HAJDÚVÁROSOK HÍRSZERZŐ ÉS RIASZTÁSI LÁNCA VÁRAD ELESTE UTÁN

A szabolcsi hajdúvárosok a Bocskai-szabadságharc eredményeként Bocskai kiváltságolásainak köszönhetik létüket. A fejedelem két kiváltságlevélben adott földet és nemesi szabadságjogokat itt megtelepülő hajdúkatonáinak, először Korponán, 1605. december 12-én 9254 hajdúvitéznek, majd 1606. szeptember 2-án Kassán a Szoboszlóra települő, de szám szerint meg nem nevezett lovashajdúknak. Ugyanilyen kiváltság volt Kölesér–Nagyszalonta adománylevele is, de az Bihar területén feküdvén, sorsa is másként alakult, mint a szabolcsi hajdúvárosoknak. Ismeretes, hogy a szabolcsi hajdúvárosok a bécsi békekötés (1606) értelmében visszakerültek a magyar korona fennhatósága alá, de azt is tudjuk, hogy a későbbiekben váltakozva tartoztak hol a Magyar Királysághoz, hol pedig Erdélyhez.

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a hajdúvárosokra, mint hírszerzési forrásra minden esetben mindkét fél – mind a Magyar Királyság, mind pedig Erdély – számított. Erősítette ennek fontosságát az a tény, hogy a hajdúvárosok, mint gyakorlatilag hódoltsági területre vagy annak peremére települt katonai erősségek, a törökök uralta területek felé nehezen nélkülözhető kapcsolatokkal rendelkeztek. Katonai erejük és földrajzi helyzetük miatt a Török Birodalom szemében mindvégig szálkának számítottak.[1] A hajdúvárosok ezért felsőbb parancstól, illetve elvárástól függetlenül is kiépítették és működtették saját hírszerző szolgálatukat, amelyet részint kötelességből, de saját jól felfogott érdeküktől vezérelve is megosztottak a Királyság, illetve a Fejedelemség katonai vezetőivel.[2]

[1] 1615-ben, a zsitvatoroki béke meghosszabbítását illető tárgyalások alkalmával komolyan híre járta, hogy a törökök ragaszkodnak a hajdúvárosok katonai jellegének megszüntetéséhez. Ez ellen a felső-magyarországi rendek részgyűlése a nádorhoz írt levélben tiltakozott: „méltóztassék a' Törökkel való tractatust és frigyet úgy effectuáltatni, hogy velünk egyetemben, a' Hajdu Vitézek, kik ad fidelitatis homagium Ő Felségének Obstrictusok, in ipsorum Donationibus, bonis et libertatibus tsendességbe tartattassanak meg. Mert Nagyságos Uram! Országúl nem tagadhatjuk, tartunk ettől, hogy a reánk következendő nyomorúság miatt, artzal reánk fordulván, az egész Tiszántúl való földet maga mellé eskesse, a' kik megesküsznek, velek eggyütt ellenségink legyenek, a' kiis penig meg nem esküsznek 's mellette nem állanak, azokat le vágnak, és Jószágokat tűzzel vassal semmivé tegyék; ... forog ez is eszünkbe, a' mi Országunkban sem Ő Felségének, sem az Országnak, semmi olly kész hada nincs, kihez bízhatnánk, ha a' Hajdúságot is Jószágokban való megháborítással, szabadságoknak elvételétel, Töröknek hódolással való erőltetéssel, és házok kerítésének elvonásával ellenségünké tegyük, a' Török erőtlen állapotunkat eszébe vévén, ezen előttünk való kész hadával, mellyel Országunkba vagyon, artzúl reánk fordulván; és véletlenül bennünket Országostól elveszessen." (Kassa, 1615. okt. 15. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár [SzSzBML] IV. A. 502. A. 1. No. 33. F. 54. 1615.) Az ügy komolyságát bizonyítja, hogy maga a koronás uralkodó, II. Mátyás személyesen nyugtatta meg a hajdúvárosokat. „Sőt inkább ez el rendeltetet hogi azok az fogiatkozasok és akadaliok melljek eddigh löttek az ellen az Bekessegh ellen, melÿ az Törökökkel Szitvatorok mellett componaltatott, hogi azok meg jobbitatnanak es heljre allattatnanak ... Melly akadaljok immar ez utan el bomolva, nem bizontalanul, imide amoda lakni ez mi birodalmunkban levő Hajdu vitezek csendesen és békességesen lakhatnak és maradhatnak. Minek okáért titeket minnyájan kegyelmesen intünk és jelen való Hivcink által megh találunk: Hogi azokat az rossz és nem io akaro emberektől szarmazó híreket, semminek itelem. Az mi hozzánk való tiszta tökéletességeknek és szükségeknek s főbb képpen az szent bekesseghnek megh tartasa ugimint erdemek szerint valo valosaghos kiraljotokhoz lesztek es maradjatok: ujab dolognak ismet mozditasat el tavoztassátok es effele hejabavalo valaszokat tenenyetek." (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltár IV. A. 502. h. F. V. No. 44. 1615.) Vö. *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.

Ismeretes, hogy a szabolcsi hajdúvárosok Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1613-ban kelt instrukciói értelmében a kassai főkapitány hadiszéke alá tartoztak, ilyen értelemben tehát végvárak módjára kezelték őket. Erdély fennhatósága idején ezt a feladatkört a mindenkori kállói kapitány látta el,[3] aki a Magyar Királysághoz való tartozás esetén is a katonai hierarchián belül fontos közvetítő szerepet töltött be. A nevezett instrukció nyolcadik pontja értelmében: „A kapitanynak nagy gongia legien arra, iol vigiaztasson az helyre fe'ő kepen ha valamy gonosz hírek teörtenenek, Megh hit embereket tarchianak, az kik az Török feleöl valo hireketh igazan megh hozak az holdultsagh helyeken levei biraknak feyekre megh paranchiolya, hogy az Teörök feleöl valo hireketh igazan megh hozak minden üdeöben es ha my oly hirek hoznek minekünk kassay Generalis kapitaninak, az kapitany éljel nappal ertesünkre adgia."[4]

Az utasítás tehát világosan megszabja hajdúvárosok kötelességét a hírszerzés terén, nevezetesen előírja, hogy a hódoltságban embereket tartsanak, a hódolt helyen fekvő mezővárosi és falusi bírákat kellő ellenőrzés mellett rábírják a hírek továbbítására, s ha érdemi információkat szereznek, azokat haladéktalanul a kassai főkapitányhoz továbbítsák. Az utasítás előírta a katonai készületet és a tokaji kapitány utasítására a „felülést" is. Az utasításból kiderül, hogy a kassai főkapitány Halasi Fekete Péter[5] szoboszlói kapitány kötelességévé tette a hajdúság egészének felügyeletét, hírszerzésének ellenőrzését és katonai irányítását.

Maga a hírszerzési metódus jól illeszkedik a korabeli magyar hírszerzés egészébe.[6] A hírszerzés központjai a fontosabb végvárak voltak, s a hivatásos hírszerzők mellett

[2] A korabeli magyar hírszerzésre újabban lásd *Ágoston Gábor*: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.)

[3] 1658-ban egy böszörményi peres ügyben például fellebbviteli fórumként a kállói kapitány hadiszékét keresték fel. *Nyakas Miklós*: Egy böszörményi polgári per tanulságai. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. (HMÉ) V. (Szerk. *Nyakas Miklós.*) Hajdúböszörmény, 1983. 119–127. o.

[4] *Komáromy András*: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Budapest, 1898. 394–395. o.; *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület kialakulásának néhány problémája. HMÉ III. Hajdúböszörmény, 1977. 51. o. Ez utóbbi betűhű közlés.

[5] Fekete Péter (halasi) a Bocskai-szabadságharcban feltűnt hajdútiszt, akit Korponán így jellemeztek: „Én vagyok, akit a városban dicsérnek, a városon kívül gyaláznak." A szabadságharc alatt félelmetes hírnévre tett szert. 1606-ban Várad őrsége csak úgy adta át a várat, ha katonáit Bocskai elparancsolja annak közeléből. A fejedelem többször parancsot adott neki katonái megfegyelmezésére. 1607 márciusában Fekete tudatta Thurzó György királyi biztossal: katonái oly mértékben zúgolódnak, hogy maga sem mer közéjük menni. 1608 májusában Báthory Gábor birtokadományt adott neki Burdán, s ugyanekkor rétszentmiklósi házát és földjét kiváltságolja. 1612-ben Szoboszló kapitánya lett. Ez év januárjában a privilegizált hajdúk közül „kihányt" parasztokat a király zászlaja alá toborozta. Ez évben Nagy András hajdúfőkapitányt elfogatta és kiadta Thurzónak. Márciusban Báthory Gábor lefoglaltatta Fekete Péter jószágait, mire hajdúival a király hűségére esküdött. 1616-ban Bethlen ellenében Homonnait támogatta, de Konyár(d)nál vereséget szenvedett. 1619-től Bethlen hűségére állt, és részt vett a Habsburg-ellenes hadjáratokban. 1620 májusában a csehek megsegítésére küldték, majd a Dunántúl elfoglalására. 1621-ben is jelen volt a harcokban, amelyekben jelentős hadisikereket ért el. 1633-ban még szoboszlói kapitány volt. 1606. szept. 2-án Bocskai az alatta szolgáló hajdútisztekkel együtt Szoboszlót adja adományul. Emellett Bocskaitól feleségével, Éles Annával 1606-ban, II. Mátyástól pedig 1617-ben címeres nemeslevelet kapott. Az előbbit Bihar, az utóbbit Szabolcs vármegye hirdette ki. Fekete családnév szerepel Szoboszlón 1635-ben. Sándor nevű fiától született unokája, László hajdúnemes (is) Szoboszlón, Mihály pedig Nádudvarra költözött. Nemességüket a Hajdúkerület több ízben is megerősítette. *Nagy László – Nyakas Miklós*: Hajdútisztesség tükre. Hajdúböszörmény, 2001. (Studia Oppidorum Haidonicalium VII.) 127. o.

[6] Párhuzamos példaként említhetjük: *Kelenik József*: Kémek, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a 17. század első felében. In: Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben. i. m. 169–182. o.

elsősorban a falusi, mezővárosi bírákra, kereskedőkre, a török közé járó emberek szóbeli jelentéseire, a török szolgálatában álló, de valamilyen okból a magyar üggyel szimpatizálók híradásaira támaszkodott.[7] A fentiekből viszont kiderül, hogy a szabolcsi hajdúvárosok esetében az instrukció szerint is, ténylegesen is a hírek, értesülések egy kézben gyűltek össze, eleinte Halasi Fekete Péter szoboszlai kapitány, majd annak elhunyta után a ténylegesen első várossá, majd formálisan is központtá alakuló Hajdúböszörmény kapitánya irányítása alatt.[8]

A Szabolcs vármegyével kialakult hagyományosan rossz viszony nem akadályozta azt, hogy a hajdúvárosok a kállói, illetve a kassai főkapitány mellett integrálódjanak a vármegyei hírszerzéshez,[9] mint ahogyan maga a vármegyei hírszerzés is része volt annak a nagy láncolatnak, amely végül a felső-magyarországi főkapitány kezében futott össze.

Így legutóbb II. Rákóczi György fejedelemsége idején is. Tudott dolog, hogy a fejedelem sikertelen lengyelországi vállalkozása a török bosszuló hadjáratát váltotta ki, s ez a hajdúvárosok pusztulását vonta maga után. A tragikus sorsú fejedelemhez a hajdúvárosok ugyanis az utolsó pillanatban is ragaszkodtak.[10]

E hadjárat a térség katonai és politikai erőviszonyaiban lényeges változást eredményezett, Várad kulcsfontosságú erőssége ugyanis török kézre került (1660) s vele együtt a szomszédos kisebb várak is.[11] A török hódoltság kiterjeszkedett, a bihari, úgynevezett kishajdúvárosok kiváltságaikat elvesztve töröknek hódolt helyek lettek, a szabolcsiak azonban a vasvári békekötés értelmében nem, s megmaradhattak a magyar királyság fennhatósága alatt, noha a török nyílt kísérleteket tett ezek hódoltatására is.[12]

II. Rákóczi György tragédiája, Erdély pusztulása és Várad török kézre kerülte jogilag is új helyzetet teremtett a hajdúvárosok számára. Legkevésbé most az számított, hogy ismét visszakerültek a Magyar Királysághoz. Nagyobb horderejű volt ennél az, hogy az Erdélyi Fejedelemség bukása mintegy sokkolta a magyar rendeket, akik országgyűlési törvények erejével kötelezték a hajdúvárosokat a további katonai feladatvállalásra, s a magyar védelem réseinek betömésére. A hajdúság történetével foglalkozó irodalom ezt a helyzetet korábban nem vette figyelembe. Igaz, ennek konkrét katonai eredménye legalábbis kétséges volt, de a törvény mindenesetre sok mindent megmagyaráz abból, ami a következő évtizedekben történt.[13] Az 1659. évi 1. cikkelyben I. Lipót császár és király

[7] Vö. *Takács Sándor*: Kalauzok, kémek a török világban. *Századok,* 1913. 265–280., 321–338., 400–418. o.; *Nagy László*: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1973. 445–480. o.

[8] Az alább következő kérdéskör egészére lásd *Nyakas Miklós*: A szabolcsi hajdúvárosuk helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében. HMÉ VI. 1987. 23–55. o. A nem hivatkozott idézetek forrását lásd e tanulmány adattári részében.

[9] Különösen áll ez a az ún. harmadik hajdúfelkelés utáni időszakra. Kömlei Kiss Miklós böszörményi kapitány Szabolcs megye rendjeinek a következőképpen ír: „Kihez képest hitikre ket Attyahkffiait boczatottuk Nagyságtok és kegyelmetek közibe, mi szánkal mondando szavaknakis helt es hitelt adnanak oly meddighis vagyon Nagysagtok, kegyelmetek, hogy minden alkalmatosaghal Nagysagtokkal kegyelmetekkel együt az Szegény hazának igaz tagjai, hív szolgalatunkat bemutathassuk, mi rolunk is Nagysagtok, kegyelmetek providealnak, holot Nagysagtoknak, kegyelmeteknek igaz szolgalatu incorporatus tagjai vagyunk." Kömlei Kiss Miklós böszörményi kapitány Szabolcs vármegyéhez. Böszörmény, 1640. júl. 19. (SzSzBML IV. A. 1. F. 58. No. 40. 1640.) Közölve: *Nyakas Miklós*: Kömlei Kiss Miklós böszörményi főkapitány két levele Szabolcs vármegyéhez. *Múzeumi Kurír,* III. 4. 1977. 40–42. o.

[10] Vö. Szalárdi János siralmas magyar krónikája. (Kiad. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1980.

[11] *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Budapest, 1918. 407–424. o.

[12] *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest, 1984. 47. o. Igaz viszont, hogy a Várad szerepét átvevő Székelyhíd várát le kellett rombolni.

[13] Mindenekelőtt kiváltságaik legfelsőbb szintű, többszörös megerősítését, azt a nagyszámú védlevelet, amelyet vagy a királyság legfelsőbb vezetői, vagy a császári tábornokok adtak ki. Ezzel kapcsolatban lásd:

hitlevelének a 16. feltételében újból megismételte, hogy „az ő császári és királyi felségétől való kiváltságokat bíró katona hajdúk éljenek azokkal, és uralkodása alatt őfensége méltóztatni fog megerősíteni azokat". Az 1659. évi 73. cikkely pedig elrendelte, hogy „Szabolcs vármegye hajdúi, akik Magyarország boldogult isteni királyai által abból a célból kiváltságoltattak, hogy azokat a részeket és az országot a törökök és az ellenséges portyák ellenében megvédjék, az 1647. évi 65. cikkely szerint a határvidékiekhez hasonlóan az országon kívül nem kötelesek katonáskodni".[14]

A szabolcsi hajdúvárosok 1660 után a régi-új módon a kassai főkapitány hadiszékére hallgattak. Mindez azt eredményezte, s ez a későbbiek folyamán nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy nem kerültek Szabolcs megye keretébe, noha kapcsolat természetszerűleg kialakult közöttük, bár ez alapvetően más jellegű volt, mint a megyei joghatóság.[15] Jobbára ugyanis katonai-védelmi kérdésekre vonatkozott. Így történt ez 1660 veszedelmekkel terhes esztendejében is. Ez év február tizenkettedikén ugyanis a hét hajdúvárosbeli kapitányok és hadnagyok levelet intéztek Polgárról Szabolcs megye rendjeihez, amelyben hírül adták a török készülődését, s azt is, hogy értesüléseik szerint a török nem egyéb helyekre, hanem „az hajdúvárosok romlására" jönne, s csak azután fordulna Erdély irányába. Kérték ezért, hogy a vármegye is üljön fel, s Dadán és Dobon gyülekezzen. Ez ügyben követséget is menesztettek Szabolcshoz, Vajda Györgyöt harmadmagával.[16]

Történetírásunk hajlamos a török megtorló hadjáratának, az úgynevezett Szejdi-járásnak (1660) túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani, s azt olyan cezúraként tekinteni, amely a hajdúvárosok katonai szerepkörének teljes megszűnését eredményezte, s amelynek elsőrendűen fontos gazdasági és demográfiai következményei is voltak.[17] Anélkül, hogy a tragédia tényleges jelentőségét kisebbítenénk, e kérdésben árnyaltabban kell fogalmaznunk. Így például katonai szerepüket illetően is. A császári hadvezetés például 1660 után is komoly katonai erőt tulajdonított a hajdúvárosoknak, igaz, jórészt ok nélkül, bár nem teljesen alaptalanul.[18] A hajdúvárosok maguk sem mondtak le – ezt, amint láttuk és látni fogjuk, nem is tehették – minden katonai szerepvállalásról. E téren jelentőségük tehát véglegesen nem szűnt meg, noha sokszorosan átértékelődött, s az önvédelem mellett elsősorban a hírszerzésre s a közeli végvárak – elsősorban Kálló és a kevésbé ismert Ibrány, később Ónod – katonaságának segítésére szorítkozott.

Az önvédelem ugyanis Várad török kézre kerülte óta mindennél fontosabbnak bizonyult, amelynek nélkülözhetetlen kelléke volt a pontos hírszerzés. A vasvári béke ugyanis e tájon sem teremtett nyugalmi állapotot, s ezt az időszakot leginkább félig békének, félig háborúnak tekinthetjük. Thököly kurucainak közelesen való színre lépte pedig vég-

Origo et Status Privilegiatorum Oppidorum Hajdonicalium; alium ex Legibus, Privilegiis, aliisque monumentis depromtus. H. n., é. n. és *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. Hajdúböszörmény, 2003. (Studia Oppidorum Haidonicalium X.) 30. és 260–337. o.

[14] *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. i. m. 309. o.

[15] Igaz ugyan, hogy Szabolcs megye már 1666-ban kísérletet tett a hajdúvárosok megadóztatására, eredménytelenül. Viszont a hajdúvárosokba szökött jobbágyok kiadatása állandó vita tárgyát képezte. V. ö.: *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 148. o. Szabolcs megye és a hajdúvárosok viszonya a Hajdúkerület megalakulása következtében egészen másként alakult. Vö. *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület kialakulása. HMÉ V. i. m. 83–89. o.

[16] A hét hajdúvárosbeli kapitányok és hadnagyok levele Szabolcs vármegyéhez. Polgár, 1660. febr. 12. *Történelmi Tár*, 1903. 435–436. o. Hivatkozási alap: Szabolcs vármegye levéltára F. 78. No. 62. 1660.

[17] Különösen végletes képet fest *H. Fekete Péter*: Hajdúszoboszló és a hajdúság pusztulása 1660-ban. Debrecen, 1960.

[18] *Rácz I.*: i. m. 151. o. Ekkor Spankau még a török terjeszkedés meggátolására is alkalmasnak vélte őket.

képp átláthatatlanná tette a helyzetet. A közeli török végvárak – elsősorban Várad – katonasága ugyanis komolyan gondolta a szabolcsi hajdúvárosok hódoltatását. Székelyhíd vára egy ideig komoly gátat jelentett, de a vasvári béke értelmében azt le kellett rombolni. Igaz, ez a rövid, de hathatós tevékenység a hódoltság területi kiterjedésében végül mégis maradandót alkotott.[19] A török a hajdúvárosokra nem utolsó sorban a városokba szökött jobbágyok miatt haragudott. Az újvárosi bíró 1668 februárjában adta hírül a böszörményieknek a török fenyegetőzését: „meg higgyék azok a hódulatlan Hajdu városi kutyák, hogy bizony rosszul járnak miattunk." A szoboszlóiak pedig egyenesen arra kérték Csáky Ferenc kassai főkapitányt, hogy a hódoltatási törekvések miatt jelöljön ki más helyen levő biztonságos lakhelyet számukra.[20] A kassai főkapitány azonban válaszában nyugalomra intette őket, mondván, hogy a békekötés szerint Szabolcs és Szatmár megyék hódolatlanok maradtak, így tehát nem kell félni Szoboszlónak sem.

A török fenyegetések és zsarolások ettől függetlenül napirenden voltak. A böszörményiek például 1668 januárjában Csáky Ferenc kassai főkapitánynál egy szerepi török szpáhibirtokosra panaszkodtak, aki nyilván váradi török lehetett, s aki három Böszörménybe szökött jobbágyát követelte tőlük. A „Bíráktól azt üzente reánk – írták –, hogyha haza nem mennek, megh esküttarra, hogy ha ötven Beszermeni embert kijül talál is, mind levágja, a melyet máris el kezdett és követett, mert hogy azon szerepi Török Ur egy emberünket agion vert."

A törökök és a hajdúvárosiak viszonyát elmérgesítette a magyar végváriak hódoltságbeli portyázása is, amelyben alkalmasint maguk a hajdúvárosiak is részt vettek. A hét hajdúváros fegyvert fogott hadinépe a Hadház melletti táborból 1668. július 26-án azt írta Felső-Magyarország főkapitányának, hogy a váradi basa méltatlanul vádolja őket a békesség bontogatásával, mert ők ennek ugyan nem okai, s „Tolvaj egy is közülünk ki nem áll". Saját jól felfogott érdeküket is ezt követeli – érveltek –, hiszen „az Pogánnak torkában lakunk", s éppen ezért „az sok nyuzó fosztó s kóborló tolvajokat űzzük kergettyük és ölettyük". „Sőt mégh ha az Töröktől mernénk, mégh az Török végh Várai között is megh kergetnénk" – tették hozzá a nagyobb nyomaték kedvéért.

A váradi törökök azonban nyilván nem minden alap nélkül vádolták a hajdúvárosiakat. Bizonyítja ezt az 1668 decemberében Kassán tartott haditörvényszék, amelyre különböző végvárak katonái mellett nyolc szoboszlói hajdúvitézt is megidéztek, s azzal vádolták őket, hogy a „békességh bontogatására", s „az Teöreököknek is bosszantására" a váradiaknak hódolt komádiak marháját elhajtották, s csak váltságdíj fejében voltak hajlandók visszaadni. Ráadásul a már keresztben álló búzájukat is felégették. A derecskeieknek és a kabaiaknak marhájukat ugyancsak elhajtották, Berekböszörményben pedig embert is öltek, marhát is raboltak.[21]

A kassai főkapitány az államközi béke megőrzése érdekében szigorúan tilalmazta a hódoltságbeli zsákmányszerző akciókat, közismerten kevés eredménnyel. Többek között a végváriak általános fizetetlensége miatt, de a magyar nemesi osztály hódoltságbeli érdekeltsége miatt is.[22] Egyebek mellett Csáky Ferenc a hajdúvárosokat is utasította arra,

[19] Vö. *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. Elsősorban az erdélyi érdekeltségek, de a Magyar Királyság érdekeltségei is jórészt megőrződtek a többfele adózó területeken.

[20] Erre később a császári hadvezetés komolyan gondolt is. Vö. *Rácz I.:* i. m. 151. o.

[21] Vö. *Nyakas Miklós*: A kállói végváriak és a török hódoltság az 1660-as években. Egy vallatási jegyzőkönyv tanulságai. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1985. 63–75. o.

[22] A kérdés legújabb kifejtése *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. i. m.

hogy a hódoltság területére járó fosztogatók ellen erélyesen lépjenek fel. Ez azonban többnyire csak jámbor kívánság maradt. Több okból is. Egyrészt a „fosztogatók" rendszerint hivatásos katonák voltak, akik mögött gyakran tekintélyes fegyveres erő is állott, olykor pedig főúri pártfogók. Jellemző példaként említhetjük a Magyar Mihály nevű végvári katona esetét, aki Pethő vicegenerális szolgálatában állott, s így annak hathatós védelmét élvezte. Magyar Mihály több társával együtt rendszeresen járta a török hódoltságot, s onnan részint marhákat hajtott el, részint pedig szökött jobbágyok visszahozatalára vállalkozott. Magyar Mihályt hazatértében a dorogiak a kassai főkapitány parancsára hivatkozva elfogták, s amint Csáky Ferencnek jelentették, a hódoltság területéről származó marhákat koboztak el tőle; „Eökör, Tehényh is vagyon a fele reszt közte". Kétszázhat darab jószágról volt szó! Magyar Mihály katonái azonban hamarosan visszaszerezték azokat: „hatalmasul rea menvén azon marhat, mellettük levő őrző Embereinktől el vették." – panaszolták a dorogiak. Az ügyből vizsgálat lett ugyan a kassai főkapitány hadiszékén, de az nyilván nem sok eredménnyel járt.

Természetes, hogy a végváriak hódoltságbeli vállalkozásai gyakran a törökkel való komoly összetűzésekhez vezettek. Így például 1668 augusztusában Bocs[23] (Bihar megye) mellett a váradi Husszain agát „verték" fel, amely a váradi törökök készülődését váltotta ki, s az általános légkört is nagyon elmérgesítette.

A dolog természetéből fakadt, hogy a váradi törökök sem maradtak el a „békességbontogatásban". Ugyancsak 1668 augusztusában Nyírbéltekről (Szatmár megye) a csorda behajtásakor két gyermeket raboltak el, de a példákat mindkét részről bőségesen lehetne idézni. Ez a légkör magyar részről az állandó vigyázást, a hírek gyűjtését, a török mozdulatainak szemmel tartását követelte meg, amelyet a kassai főkapitány a hajdúvárosok egyik elsőrendű kötelességévé is tett. Egyébként is létérdekük fűződött a hódoltságbeli események állandó figyelemmel kíséréséhez, a török hírek gyűjtéséhez, az állandó vigyázáshoz. A kapott vagy szerzett értesüléseket rendszerint a kállói kapitányhoz jelentették, aki azokat haladéktalanul továbbította Kassára vagy pedig a főkapitány tartózkodási helyére, illetve szükség esetén a szomszédos végvárakba is, így például Tokajba, Ibrányba[24] vagy Szatmárra.

Nem érdektelen megvizsgálnunk, hogyan működött a hajdúvárosok hírszerző és riasztási rendszere, illetve azt sem, hogy veszélyhelyzetben milyen lépésekre határozták el magukat. A rendelkezésre álló adatokból kitűnik, hogy a hajdúvárosoknak megbízott hírszerzői voltak a török hódoltságban, illetve az is, hogy az itt levő falvak és mezővárosok bíráival rendszeres kapcsolatban állottak. Földrajzi fekvésénél fogva a legtöbb esetben a hódoltság peremén fekvő Szoboszló kapta az első híreket, amelyeket haladéktalanul Böszörménybe továbbítottak. A böszörményi hadnagy a kapott értesüléseket két útvonalon párhuzamosan, egyszerre juttatta tovább; az egyik irányban értesítette a dorogiakat, a nánásiakat, és a polgáriakat, esetleg a dobiakat, a büdieket és a dadaiakat, akik viszont a Sajó–Hernád melléki hajdútelepeket riasztották, másfelől a levél eredetijét átküldték Hadházra, ahonnan az a kállói kapitány kezébe, illetve Kassára került. A hadháziak értesítették a vámospércsieket.

[23] A Zsáka mellett található Bócs az újabb kutatások szerint maga is bihari, magánföldesúri telepítésű hajdútelep volt.

[24] Ibrány kevésbé ismert magyar végvár, a XVII. században különösen Várad eleste után játszik a helyi konfliktusokban jelentős szerepet. Ali váradi basa 1666-ban pl. panaszkodik az itteni vitézek támadásai ellen. Vö. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel. 1660–1682. (S. a. r. és bev. *Izsépy Edit.*) Budapest, 1962. 263–267. o.

Nézzünk egy példát! 1668. augusztus 10-én a kolbászi bíró (Nagykunság) levélben értesítette a szoboszlói hajdúkat, hogy értesülése szerint a törökök Nánást vagy pedig Polgárt akarják felverni. „A hírmondónknak a lova is ugy elfáradt, csak alig érhetett haza" – részletezte a hírszerzés körülményeit Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy, s egyúttal eljuttatta azt Böszörménybe. A böszörményiek a vészjósló levél eredetijét továbbküldték, a másolatát pedig Hadházra. A riasztás egyik útvonala tehát Szoboszlóról kiindulva Böszörmény–Dorog–Nánás–Polgár, illetve Böszörmény–Hadház–Kálló s végül Böszörmény–Hadház–Vámospércs. A kassai főkapitányt pedig nyilván a kállói kapitány értesítette.

1668. szeptember 13-án ugyancsak riasztó hírek keltek szárnyra. Földes község bírájához eljutott értesülés szerint ugyanis Dévaványa térségében együtt látták a budai, az egri, a szolnoki, a temesvári, a gyulai, a váradi és a lippai törököket, s két szekér puskapor is volt velük. Úgy hallották, hogy Polgár vagy Nánás ellen készülnének. A földesiek a már szokott módon a szoboszlói hajdúkat értesítették, Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy pedig a böszörményieket. A böszörményiek ezúttal a levél eredetijét a hadháziak közvetítésével a kállói kapitánynak juttatták el, s arra kérték őket, hogy értesítsék a vámospércsieket is. Maguk nyilván a levél másolatát továbbították a Dorog–Nánás–Polgár útvonalon. A levél eredetijét a kállói kapitány küldte fel Kassára.

A hírek olykor mélyen a hódoltság belsejéből indultak ki, hogy azok a hajdúvárosokon keresztül jussanak el Kállóba, illetve Kassára. 1668 októberében például Arad–Szeged térségében tatárokat láttak, s a híradás Dévaványáról jutott el Biharnagybajomba. A bajomi főbíró haladéktalanul levélben értesítette erről a kabaiakat, a címzés szerint úgy, hogy annak tartalmát Bárándon is olvassák el. A levél szerint bizonyos „tatár hírek" jutottak el hozzá, a tatárok egészen az aradi hídig jöttek, s onnan Szegednek fordultak. Nemrég Gyulán is volt egy fél „basa allya" török,[25] de hogy hová mentek, nem tudják. A kabaiak a levelet haladéktalanul Szoboszlóra küldték, s azt ott hétfőn délben már olvasták is. A híradás további útvonala nyilván a szokásos lehetett, mindenesetre az eredeti irat szintén felkerült a kassai főkapitányhoz.

Egy ehhez hasonló fenyegető hír nyoma Fekete Mihály böszörményi hadnagy levelében maradt meg, amelyet 1668. december 29-én írt a nánási, a dorogi és a polgári hadnagyoknak. A riasztást ezúttal is Szoboszlóról kapta, amely szerint Földesen és Sápon „feles" számú janicsár és mintegy száz lovas mutatkozott. Kérte ezért a fenti városokat, hogy Böszörménybe a hírek továbbítására lovasokat küldjenek, mert „ki tudgya mi szándéka a Pogánnak". A levélírást befejezve újabb fenyegető híreket kaphattak, mert a következő tartalmú utóiratot szerkesztették hozzá: minthogy a töröknek „feles a hírek", azért „kegyelmetek Nánási, Dorogi és Polgári Uraink Seregestől jöjön ide hozzánk". A riasztási lánc másik ága nyilván Hadház–Vámospércs volt, s a veszedelemről hírt kapott a kállói kapitány is, aki a levelet a szokásos módon a kassai főkapitányságra továbbította.

Olykor a híradás közvetlenül a böszörményiekhez jutott el. Ez derül ki Nagy István böszörményi hadnagy leveléből, amelyet 1668. szeptember 10-én keltezett a nánási, dorogi és polgári hadnagyoknak. Eszerint „szavahihető" emberük érkezett Debrecenből,

[25] 1664 után az egri beglerbég parancsnoksága alá mozgósítható szpáhi lovasság száma mintegy 2520 fő. Ez a létszám jelentette a korabeli magyar nyelvhasználatban a basaalja fogalmát. A fél basaalja értelemszerűen ennek a fele. Vö.: *Vass Előd*: Az egri vár török védelmi rendszere és az egri ostromzáron átjuttatott török levelek. In: Magyar és török végvárak. 1663–1684. (Szerk. *Bodó Sándor* és *Szabó Jolán*.) Eger, 1985. (Studia Agriensia 5.) 221. o.

aki úgy hallotta, hogy a váradi török igen nagy készülettel van, „patkoltat szorgalmatosan". E híradást a böszörményiek egyébként Takaró Mátyás hadházi hadnagy útján is megkapták, s e szerint arról már a kállói kapitány is értesült. A levél Nánáson keddre virradatra ott volt, s azok azt a szentmihályi (!) hajdúknak továbbították, azon kikötéssel, hogy rögtön értesítsék a tokaji végvári vitézeket. Polgárt nyilván e levél másolatával riasztották. Ez esetben a riasztási lánc tehát nem állott meg az úgynevezett „öreg" hajdúvárosok határánál, hanem továbbfutott a jórészt magánföldesúri Sajó–Hernád mellékiek felé is. A kassai főkapitányt ekkor nyilván a tokaji kapitány is értesíthette, bár azt meg kellett kapnia a kállói kapitány útján is.

Előfordult, hogy a riasztás a vámospércsiektől indult ki. A hadháziak 1668. szeptember 11-én legalább is azt írták a böszörményieknek, hogy a vámospércsiektől nyert híradás szerint Feketebátornál fél „basaalja" török mutatkozott, s a váradi basa is velük volt, aki nem is titkolja, hogy „az Hajdu városokba rablására jönne". A kállói kapitányt ezúttal közvetlenül a vámospércsiek értesítették. A böszörményiek a riasztást kétségkívül a szokásos módon, tehát a Böszörmény–Szoboszló, illetve a Böszörmény–Dorog–Nánás–Polgár útvonalon hajtották végre. Ezt támasztja alá Kovács András böszörményi hadnagy levele, amely ugyanezen a napon kelt, s amelyet Nánásra, Dorogra és Polgárra – tehát a szokott riasztási útvonal egyik ágára – címzett, s amely a hadháziak értesülését továbbította, közös katonai fellépést szorgalmazva a török ellen. A nánásiak kötelessége volt a hírt továbbadni Szentmihályra, Büdre, Dobra, Dadára, Fehértóra és „az hova illik" a Tiszán túl való helyekre. Értesítették a tokaji végváriakat, sőt ezúttal egyenesen a kassai főkapitányt is, „mert ha Isten meg nem fordittia szándékát a Pogánnak, most leszen egyszer próbája raytunk". A végvári katonaság értesítésének ez a módja azonban rendhagyó volt, a híreket a hajdúvárosok a legritkább esetben juttatták el közvetlenül Felső-Magyarország főkapitányához, s hogy ez megtörtént, csak a veszély nagyságrendje igazolhatja.

A hajdúvárosok térségében a hírszerzés igazi gyűjtőpontja a kállói vár volt, személy szerint a kállói kapitány. Láthattuk, hogy a hajdúvárosok rendszerint maguk is ide juttatták el értesüléseiket, mint ahogyan innen vártak katonai segítséget is.

A kállói kapitánynak a hajdúvárosok mellett természetesen számos más hírszerzési lehetőség is rendelkezésére állott, s nagyon gyakran jutott olyan hírek birtokába, amelyek a hajdúvárosokat is közvetlenül érintették. A kállóiak ilyen esetben a kassai főka-pitány mellett a hajdúságot is értesítették, rendszerint a hadházi hadnagyon keresztül.

Így értesítette például Vér Mihály kállói vicekapitány 1668 júliusában Csáky Ferenc kassai főkapitányt arról, hogy egy bizonyos királyhelmeci pribék – Galgócnál fogták el a törökök 1663-ban, s most is egy török szpáhi szolgája – híreket szolgáltatott, amely szerint a váradi török nemrégiben „ki akart jönni az kunságra, s onnét Debreczenbe..." Bár Vér Mihály a híradást fenntartással kezelte, maga is úgy látta, hogy „az Haidukon, kállaiakon, ibrániakon" valóban fenyegetőzik a török, s a tatár híreket is „igen rebesgetik".

Ez év augusztusában Vér Mihály egy debreceni hírmondóra hivatkozva jelentette Kassára, hogy „az Török igen patkoltat s az pocsai Hidat paranczolta a debreczenieknek meg czinalni".[26] Szeptemberben egy újabb levélben adta tudtul, hogy „az török valahova

[26] A pocsaji híd a Berettyón fontos átkelőhely. Várad eleste előtt a Rákócziak várszerű udvarháza is őrizte. Lásd *Détshy Mihály*: A pocsaji Rákóczi udvarház. A Bihar Múzeum Évkönyve III. Berettyóújfalu, 1982. 1660 után a váradi törökök kiemelt átkelőhelye volt, amelynek a karbantartása a debrecenieknek a kötelességét képezte. Ilyen követelésekkel a váradi törökök még uralmuk utolsó szakaszában is előálltak. Vö. *Zoltai Lajos*: Debreczen a török uralom végén. Budapest, 1905. 31. o.

készülne", s mind a Debrecenből, mind pedig a Bagamérból[27] származó híradás szerint a pocsaji hídon készül átmenni. Október huszadikán jelentette Kassára, hogy aznap este vette a debreceni főbíró levelét, amelyben az a törökök készülődéséről ad hírt. Vér Mihály kállói vicegenerális az így nyert értesülést nemcsak Felső-Magyarország főkapitányának küldte meg, hanem értesítette a szatmári, az ecsedi és a tokaji végvári katonaságot is.

Olykor a törökök fogságába esett vitézek is tudták értesíteni a kállói főkapitányt az ellenség készülődéséről. Így csempészett ki például 1668 szeptemberében két fogságba esett kállói katona a váradi tömlöcből Székely Ferenc kállói kapitánynak egy levelet, amelyben a törökök készülődését adták hírül. Mint írták, a váradi basa a városból egyetlen embert sem enged ki, nyilván a hírek kiszivárgásának meggátolása céljából. Úgy hallották, hogy már csak a lippaiakat várják. A török közelebbi céljáról bizonyosat nem tudtak, lehet, hogy a Kunságra, lehet, hogy Kálló alá készülnek, de a levél utóiratában azt írták, hogy valamelyik hajdúváros ellen indulnak, éppen ezért „most derekasan vigyázzanak". A váradi rabok levelét is haladéktalanul a kassai főkapitányságra továbbították.

A kállói kapitány a szűkebb térség hírein kívül természetesen igyekezett értesüléseket gyűjteni a tágabb régiókból is. Így például rendszeres híradással volt az Erdélyi Fejedelemségről, az éppen akkor Krétán (Candia) zajló velencei–török háborúról.

Olykor a hajdúvárosokat a hírszerzés és -továbbítás elmulasztásával vádolták, legalábbis ez tűnik ki Takaró Mátyás hadházi hadnagy leveléből, amelyet Csáky Ferenc kassai főkapitánynak írt, s amelyben a debreceniek vádaskodása ellen védekezik: „mivel nem csak Debreczenből, de akar honnat ércsök az hírt, éjjel nappal késedelem nélkül kültön külgiük az hova illik, mivel mi hodolatlanok vagiunk, félünk és igen vigiazunk, nem ugy mint az Debreczeniek."

A török sűrű fenyegetőzése ellen természetesen nemcsak a hírszerzés, a menekülés volt orvosság, hanem az esetleges fegyveres ellenállás is, amely természetesen ekkor már csak helyi konfliktusok elhárításában lehetett hatásos. Ráadásul a kassai főkapitány az 1660-as években már ezt is tilalmazta, nyilván magasabb katonai és politikai szempontból. Ettől függetlenül többször előfordult, hogy a hét hajdúváros fegyveresen mégis összegyűlt, bár mint a Hadház melletti táborukból Kassára jelentették, csak vigyázásul. Régebben – írták – ha valamely városnak vagy a hajdúság egészének bántódása, sérelme esett, azt közösen orvosolhatták. Kérték a főkapitányt, hogy ezt ezután is engedje meg nekik.

A hajdúvárosok így tehát hódolatlanok maradtak, nem ugyan önerejükből, hanem a Magyar Királyság és a Török Birodalom közötti erőviszonyból adódóan. A hajdúvárosok behódolási szándékára egyébként van jelünk, nevezetesen Szoboszló esetében. A szoboszlói tanács 1668 decemberében Csáky Ferenc kassai főkapitányhoz írt levélben tudomásul vette Felső-Magyarország főkapitányának parancsát, hogy a töröknek tovább ne hódoljanak, de egyben kérték, hogy számukra más, biztonságos lakhelyet jelöljön ki, mert „mi igen pusztában hét végvárbeli Török között lakunk..." Ezt a főkapitány visszautasította. A hajdúvárosok megmaradására – mint mondotta – a végházaknál egyéb soha nem volt, s viszont. Ibránynak például a hét hajdúváros mindenkor nagy segítségére szolgált.

A kassai főkapitányság jogköréhez tartozott a hajdúvárosok fegyveres erejének megmustrálása is. Amikor Csáky István szatmári kapitány ráírt a polgáriakra, hogy Szentmihálynál megszemlélésre álljanak ki, azok tiltakoztak, mondván, soha a kassai fő- vagy vicekapitány fennhatósága alól ki nem vonták őket. Arra is hivatkoztak, hogy

[27] Bagamér a bihari kishajdúvárosok egyik legjelentősebbike. 1660 után töröknek hódolt hely, de kiváltságolásának tudatát szívósan őrizte.

a török előtt „czégéres Lárma" lesz a dologból. Pontosan nem ismert okok miatt a helyzet valójában az lehetett, hogy a polgári hajdúk ereje jobban meggyengülhetett a többi hajdúvárosnál, esetleg földrajzi helyzetükből adódóan úgy érezhették, hogy a katonai készenlét számukra kevésbé fontos. Mindenesetre Csáky István felső-magyarországi főkapitány – igaz csak 1686-ban – mentesítette őket a tényleges katonai szolgálattól, s mindamellett levélhordásra kötelezte őket.[28] Igaz, a „postálkodás" ugyancsak fontos katonai feladat volt, de ezzel a mezővárosi és falusi bírák is tartoztak.

Adatainkból az is kitűnik, hogy a hajdúvárosok rendszeres gazdasági kapcsolatban állottak Felső-Magyarország főkapitányával, személy szerint Csáky Ferenccel. Olykor ez csak kisebb-nagyobb ajándékok küldéséből állott. Így küldött például Nagy László polgári substitus hadnagy nemes tanácsával együtt a főkapitánynak kétszáz válogatott dinnyét, bár ezt Csáky Ferenc parancsára és kívánságára tették. Vajda György dorogi hadnagy pedig két meddő tehenet ígért ajándékba. Gyakran előfordult, hogy a hajdúvárosok pénzzel is kisegítették a főkapitányt. Így például Takaró Mátyás hadházi hadnagy „bizonyos Summa pénzekért" lett kezes a főkapitány emberei kívánságára, akik Debrecen térségében vágómarhákat vásároltak, de az erre kapott összeg úgy látszik, kevés lett. A jelek szerint tehát Csáky Ferenc bekapcsolódott az akkor igen jövedelmező marhakereskedelembe, s ebben a hajdúvárosok is segítették. Adataink tehát arra utalnak, hogy a Szejdi-járás után általános gazdasági tönkremenésről nem volt szó.[29]

A Forgách-féle instrukciók értelmében a hajdúvárosok fellebbviteli és ellenőrzési fóruma a kassai főkapitány hadiszéke. A gyakorlatban ez természetesen nemcsak katonai és hírszerzési, hírtovábbítási feladatokat jelentett, hanem a városok általános felügyeletét is. A kassai főkapitány hadiszéke volt a hajdúvárosok bíróságain hozott ítéletek fellebbezési fóruma. Igaz, az ilyen esetek száma kevés, vagy legalábbis kevésről van tudomásunk. Az egész XVII. század története alatt is mindössze négy ismeretes! Gyakoribbak az olyan esetek, amelyekben a városok tanácsa vagy nem érezte magát illetékesnek, vagy pedig ereje nem volt elképzelésének érvényesítéséhez, s ehhez a kassai főkapitány segítségét kérte.

Így például Dorog város tanácsa egy anyagi jellegű visszaélés rendezéséhez kérte Pethő Zsigmond vicegenerális segítségét. Raduly András, a város volt borbírája került

[28] „megh paranczoltam volt, hogy az Polgariak is tartozzanak az töb Hajdu Várossiak közzé katonákat adni, mind azon által mint hogy másként kegyelmes urunuk cő Felsége szolgalattyában kelletik foglalatoskodniok, és mind Szolnok, s mind penigh más felé Levelekkel s más paranczoltiban es szükséges dolgaiban cő felségének faradozniok, ezeket megh tekéntvén, meg engedtük, hogy levelünk mellet megh maradhassanak békével othon, s semmi katonat ne tartozzanak az Hajdu Városiak közzé adni, Paranczollyuk annak okáért Generalis Tisztünk s Authoritásunk szerent, botunk s dyspositionk alat levőknek az említett Polgariakat ez irant megh ne haboricza, s javokban megh karositani ne merecszellyc. Nec secus facturi." Tokaj, 1686. aug. 9. Csáky István kassai főkapitány pátenslevele a polgáriaknak, HBML IV. A. 5012. h. F. II. No. 17. *Balogh István* ezt az időpontot (Polgár története. Polgár, 1974. Polgár a hajdúvárosok sorában 1608–1717. c. fejezet, 109. o.) sajnálatos elírási hiba miatt 1636-ra tette.

[29] Mindenesetre a vasvári béke után a hajdúvárosok marhakereskedése jelentősen visszaesett. Benczédi László szerint a háború után első ízben, 1668 augusztusában hajtottak csak újra marhacsordát Pozsony piacára. Ennek okát abban adták elő, hogy a török félelme miatt a régi szokott úton nem hozhatják fel a marhát, Zólyom felé kell kerülniük, „mostani útjukban is félrevervén a harangot, úgy támadtanak rájuk". *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. 1684–1685. Budapest, 1980. 141. o. 4. jegyz. Adatainkból azonban kitűnik hogy ez – amennyiben állításuk igaz – csak a saját szakállukra üzött kereskedelemre áll. Marhatartás eladásra tovább folyt, igaz, közvetítőknek, a kassai főkapitány embereinek. E tevékenység összefüggésben állhatott a végvárak ellátásával is. Erre vonatkozóan lásd *R. Várkonyi Ágnes:* Ellátás és társadalom. In: Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 9–35. o.

ugyanis sikkasztás és csalás gyanújába, ezért a város tanácsa megfogatta és a kállói várba küldette, de ott szabadon bocsátották. Az ügyben Kassáról várták az igazságos döntést, s egyben mellékelték a perben lefolyt ügy iratait is. Rendkívül érdekes Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy kérelme a kassai főkapitányhoz, amelyben egy adósság ügyének rendezését kéri, s amelynek lényege az, hogy a városban lakó Horvát Istvánnak ne kelljen más vármegyében levő bíróság elé állani.[30]

A nánási tanács egy gyilkossági ügyben fordult Kassára. Csiszár Mihály ottani nemesember ugyanis késsel a szíve táján megsebesítette az iskolamestert. Más forrásból tudjuk, hogy a sértettet Böszörménybe szállították ugyan a felcserhez, de ott meghalt.[31] Csiszár a tetthelyről elfutott, de mint nemesembert a tanács nem merte megfogatni, s ehhez kérték a főkapitány engedelmét.

A kassai főkapitány a városok tisztújításánál egyedül a hadnagyok személyébe szólt bele, illetve azok megválasztását megerősítés végett jelenteni kellett a főkapitánynak. Ez egyébként a Forgách-féle instrukciók szellemében történt, de ehhez a gyakorlathoz a XVII. század első felében a bihari hajdúvárosok esetében az Erdélyi Fejedelemség is ragaszkodott. Alapelv volt, hogy a város „Tiszt nélkül" nem lehet, s vitás esetben a felső-magyarországi főkapitány ragaszkodott ahhoz, hogy a megválasztott személy a kassai hadiszékre jöjjön fel, s így ítélhesse meg alkalmasságát. Addig tiszte csak ideiglenesnek számított.

A városok első emberének személye alapvetően bizalmi jellegű volt, s adott esetben a kassai főkapitány akarata érvényesült. Történt ugyanis, hogy 1668-ban Böszörményben Kovács András t választották meg a hadnagyságra a „Vitézlő rendeknek az Tanáccsal való egyező értelmébül". Fel is ment Kassára a többi hat hajdúváros egyetértésével, kérvén tisztében való megerősítését. Ez azonban – nem tudni, miért – nem történt meg! Sőt, Csáky Ferenc a böszörményiek akarata és megkérdezése nélkül a város nagy megdöbbenésére más személyt – Fekete Mihályt – nevezett ki hadnagynak. Ez ellen ugyan protestáltak, mindhiába. Ugyancsak más forrásból tudjuk, hogy Fekete Mihály megmaradt hadnagynak, noha a város később is írt ellene panaszos levelet.[32] Ez az eset mindennél jobban bizonyítja azt, milyen nagy, sőt döntő volt a kassai főkapitány szava a hajdúvárosok belső életében, legalábbis ami a legfelső vezetést illeti. S nem véletlenül, hiszen a fent leírt hírszerzési és riasztási lánc rajta, rajtuk keresztül működhetett, s mint ilyen, elsődleges katonai fontossággal bírt.[33]

[30] Ebben az esetben a városi joghatóság integritásának védelméről van szó, amely a hajdúvárosok születőben lévő joghatóságának fontos eleme. Egy későbbi példa ennek fontosságára: 1729-ben, egy bizonyos Egri Ferenc nevű, s a margitai földön az egri káptalan kerülője által elfogott s a szoboszlói magisztrátusnak átadott tolvajt, a káptalan kérésére sem voltak hajlandók visszaszolgáltatni. A Hajdúkerület gyakorlatilag arra adott utasítást a szoboszlói magisztrátusnak, hogy a városok és a kerület joghatósága épségének megóvása érdekében gyorsított eljárásban hozza meg ítéletét, amelyet fellebbviteli fórumként ugyanolyan gyorsan helyben is hagyott. Vö. *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. i. m. 17. o.

[31] Rápóti Papp Mihály jegyzéseiben említi az esetet. Változatos élete során több hajdúvárosban volt református prédikátor. Rápóti Papp Mihály naplója: Tiszántúli Református Egyházkerület Kézirattára. R. 540. Lényeges részei közölve: Sárospataki Füzetek, 1859. évf.

[32] A böszörményi hajdúk ekkor arra panaszkodnak, hogy a nevezett hadnagy a város romlására nemcsak mocskolja, szidalmazza, hamisolja és öléssel fenyegeti a város elcit, hanem azt agyba veréssel be is váltja. Kérik Csáky Ferenc kassai főkapitányt, szabadítsa meg a várost Fekete Mihálytól. A böszörményi hajdúk panaszlevele 1670-ből. Közli *Csorba Csaba. Múzeumi Kurír,* 1970. július. 3. sz. 34. o.

[33] Magyarország katonai teherviselésére, a haderő jelentőségére, erényeire és korlátaira újabban lásd *Czigány István:* Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700. Budapest, 2004. 180–189. o.

Miklós Nyakas

THE INTELLIGENCE AND ALARM SERVICE OF THE HAIDUK TOWNS IN SZABOLCS COUNTY AFTER THE SURRENDER OF VÁRAD

Summary

The Haiduk towns in Szabolcs County owe their existence to the privileges they were provided as a result of István Bocskai's war of independence. In compliance with the Vienna Peace Treaty of 1606, the Haiduk settlements came under the authority of Royal Hungary again, but later belonged to Royal Hungary and Transylvania intermittently. Both parties considered the Haiduk towns to be sources of useful information. This opinion was enhanced by the fact that these towns of military significance were located in the territory of Ottoman-occupied Hungary or in the frontier district, with important connections to the regions under Ottoman rule. Since the Haiduk settlements were always regarded by the Ottoman Empire as a thorn in the side, they established and maintained their independent intelligence service, and shared the obtained information with the leaders of Royal Hungary and Transylvania. Belonging under the authority of the captain general of Kassa, in fact they formed a part of the military frontier district. In the Haiduk towns of Szabolcs County, there was always one person that kept a firm hand on all the information: initially it was Péter Halasi Fekete, captain of Szoboszló, and later it was the captain of Hajdúböszörmény, a town which had developed to be the centre of the region.

Subsequent to Várad's surrender to the Turks, the accuracy of the intelligence service proved to be a key issue. The period that followed the Vasvár Peace Treaty should be regarded as half-war, half-peace. The appearance of Thököly's rebels made the situation even more complicated. The Turkish military in the frontier district nearby, and especially in Várad, was serious about subjugating the Haiduk towns in Szabolcs County. The castle of Székelyhíd had been a vital link in the anti-Ottoman defence system until it had to be demolished in accordance with the Vasvár Peace Treaty. The relations between the Turks and the residents of the Haiduk towns were also soured by the raids that the Hungarian soldiers of the military frontier district carried out in the area under Ottoman rule, often with the participation of the Haiduks. Although the captain general of Kassa strictly forbade these raids in order to maintain peace between the two countries, he was rather unsuccessful. The raids often led to incidents with the Turks. The available sources prove that the Haiduk towns had their commissioned intelligence agents in Ottoman-occupied Hungary, and that they had contacts with the judges of the villages and towns in the area. Owing to its geopolitical situation, i.e. being located at the Turkish-Hungarian border, the news usually reached Szoboszló first, to be immediately forwarded to Böszörmény. The lieutenant of Böszörmény transmitted the messages in two directions at the same time: on the one hand, he informed the residents of Dorog, Nánás, Polgár, Dob, Büd and Dada, who then alarmed the Haiduk settlements by the Rivers Sajó and Hernád; on the other hand, he sent the original communication to Hadház, from where it arrived at the hands of the captain of Kálló, and then to Kassa. From Hadház the residents of Vámospércs were also informed. There were two versions of this communication system: one had its starting point in Böszörmény, and the other in Vámospércs.

In the region of the Haiduk towns, intelligence centred around the castle of Kálló. That is where the Haiduk settlements sent their news, and from there they expected military support and information. They were ready to withstand the Turkish raids, even though they could only repel attacks of local significance. Moreover, in the 1660s, the captain general of Kassa forbade the resistance, considering higher military and political aspects. The Haiduk towns maintained economic relations with the captain general of Upper Hungary, who joined the paying business of cattle export, with the assistance of the Haiduks. Consequently, there was no overall economic crisis. The captain general of Kassa was not only the military, but also the administrative and legislative authority of the Haiduk towns. It was laid down as a principle that there could be no town "without an officer", so in case any unsettled questions had arisen, the captain general of Upper Hungary insisted that the settlement's captain (or lieutenant) appeared in the military court in Kassa, so that his abilities could be judged. As for lower levels of administration and other fields, the Haiduk towns enjoyed the benefits of unrestricted autonomy.

Miklós Nyakas

LA CHAÎNE DE RENSEIGNEMENTS ET DE MISE EN ALERTE DES VILLES DE HAÏDOUCS DE SZABOLCS APRÈS LA CHUTE DE VÁRAD

Résumé

Les villes de haïdouks de Szabolcs sont nées grâce aux privilèges accordés par Bocskai à l'issue de la guerre d'indépendance. En vertu de l'accord de paix de Vienne (1606), elles relevaient de l'autorité de la couronne hongroise, mais nous savons que, par la suite, elles appartenaient tantôt au Royaume de Hongrie, tantôt à la Transylvanie. En tout cas, les deux parties comptaient sur les villes de haïdouks en tant que sources de renseignements. En effet, ces villes militaires de haïdoucs disposaient de relations indispensables avec le territoire sous domination turque où elles se trouvaient pour la plupart. Puisque l'Empire ottoman n'a jamais apprécié leur existence, les villes de haïdouks ont créé et exploité – indépendamment même de toutes exigences ou ordres supérieurs – leurs propres services de renseignements, puis elles ont partagé les informations ainsi obtenues avec les dirigeants du Royaume ou de la Transylvanie. Du point de vue administratif, elles relevaient du commandement général de Kassa et faisaient ainsi partie du réseau des forteresses des confins. Dans le cas des villes de haïdouks de Szabolcs, conformément aux instructions, les informations ont été centralisées d'abord sous la houlette du commandant de Szoboszla, Péter Halasi Fekete, puis du commandant de Hajdúböszörmény devenu la première ville de la région.

Depuis la prise de Várad par les Turcs, les renseignements précis avaient une importance particulière. La période suivant la paix de Vasvár peut être considérée comme une époque à mi-chemin entre la paix et la guerre, et l'apparition des kouroutz de Thököly a continué de brouiller cette situation. Les troupes des forteresses turques des confins proches – surtout Várad – ont pris au sérieux l'assujettissement des villes de haïdouks de Szabolcs. Pendant un certain temps, le fort de Székelyhíd constituait un obstacle, mais la paix de Vasvár a ordonné sa démolition. Les incursions effectuées par les soldats des forteresses des confins et parfois les haïdouks sur le territoire sous domination turque ont envenimé les relations entre les Turcs et les villes haïdouks. Dans l'intérêt du maintien de la paix entre les États, le commandant général de Kassa a formellement interdit ces pillages, mais sans résultats. Les actions menées par les soldats des confins sur le territoire dominé par les Turcs ont souvent provoqué des affrontements. Selon les documents disponibles, les villes de haïdouks avaient leurs informateurs sur le territoire dominé par les Turcs et elles entretenaient des contacts réguliers avec les magistrats des villages et des villes agricoles y situés. En raison de sa situation géographique, c'est Szoboszló qui a, en général, recueilli les premières informations aussitôt retransmises à Böszörmény. Le sous-lieutenant de Böszörmény a fait acheminer ces renseignements sur deux itinéraires en même temps : dans une direction il a informé Dorog, Nánás, Polgár et éventuellement Dob, Büd et Dada qui, à leur tour, ont averti les colonies de haïdouks près de la Sajó et de la Hernád. Par ailleurs, l'original de la lettre a été envoyé à Hadház, puis au commandant de Kálló et à Kassa, puis Hadház a informé Vámospércs. Ce système avait plusieurs versions, l'une partant de Böszörmény, l'autre de Vámospércs.

Dans la région des villes de haïdouks, c'est le fort de Kálló qui était la plaque tournante des services de renseignements. D'une part, les villes de haïdouks y ont fait parvenir leurs informations, d'autre part elles comptaient sur lui pour l'aide militaire et les autres informations. Les villes de haïdoucs ont même participé à la résistance armée contre les incursions turques qui n'étaient désormais efficaces que dans les conflits locaux. De plus, le commandant général de Kassa l'a interdite dans les années 1660 certainement pour des raisons militaires et politiques supérieures. Les villes de haïdouks entretenaient des relations économiques régulières avec le commandant général de la Haute-Hongrie qui participait au commerce très rentable des bestiaux en partie à l'aide des villes de haïdouks. L'économie donc était loin d'être ruinée. Le commandement général de Kassa était l'autorité supérieure des villes de haïdouks non seulement du point de vue militaire mais aussi administratif et judiciaire. Il existait un principe de base selon lequel la ville ne pouvait rester « sans Officier ». Ainsi en cas de litige, le commandant général de la Haute-Hongrie tenait à juger au Tribunal militaire de Kassa l'aptitude de la personne élue commandant (sous-lieutenant). Sur les niveaux administratifs inférieurs et dans d'autres domaines, les villes de haïdouks bénéficiaient d'une autonomie totale.

Miklós Nyakas

DER NACHRICHTENDIENST UND DAS WARNSYSTEM DER HAIDUCKENSTÄDTE IM KOMITAT SZABOLCS NACH DEM FALL VON VÁRAD (WARDEIN)

Resümee

Die Haiduckenstädte des Komitats Szabolcs verdanken ihr Sein als Ergebnis des Freiheitskampfes von Bocskai den Privilegien von Bocskai. Im Sinne des Friedensschlusses zu Wien (1606) kamen sie zwar unter die Hoheit der ungarischen Krone zurück, wir wissen jedoch, dass sie in der Folgezeit abwechselnd zum Königreich Ungarn und zu Siebenbürgen gehörten. Auf die Haiduckenstädte zählten beide Parteien – sowohl das Königreich Ungarn, als auch Siebenbürgen – als Nachrichtenquelle. Dies wurde dadurch verstärkt, dass die Haiduckenstädte, als militärische Kräfte, die auf dem türkischen Besatzungsgebiet oder an dessen Rand angesiedelt waren, über schwer zu entbehrende Beziehungen in Richtung der Gebiete mit Türkenherrschaft verfügten. Da sie dem Türkischen Reich bis zuletzt ein Dorn im Auge waren, bauten die Haiduckenstädte ihren eigenen Nachrichtendienst auch unabhängig von einem Befehl, bzw. einer Erwartung aus, und betrieben ihn auch. Die so gewonnenen Erkenntnisse teilten sie den Führungspersonen des Königreichs und Siebenbürgens mit. Organisatorisch gehörten sie zum Distriktenkapitän von Kaschau, bildeten also in diesem Sinne einen Teil des Grenzfestungssystems. Im Falle der Haiduckenstädte von Szabolcs sammelten sich die Nachrichten, Informationen der Instruktion zufolge und auch tatsächlich in der Hand von Péter Fekete von Halas, der zuerst Kapitän von Szoboszló, anschließend Kapitän von Hajdúböszörmény war, das tatsächlich zur ersten Stadt und zum formalen Zentrum wurde.

Seitdem Várad (Wardein) in die Hände der Türken gefallen war, wurde der präzise Nachrichtendienst wichtiger, als alles andere. Den Zeitraum nach dem Frieden von Vasvár (Eisenburg) können wir teils als Frieden, teils als Krieg ansehen. Das Erscheinen der Kurutzen von Thököly machte schließlich die ganze Situation unüberschaubar. Dem Soldatentum der nahe gelegenen türkischen Grenzfestungen – in erster Linie von Várad – war die Unterwerfung der Haiduckenstädte des Komitats Szabolcs ernst. Die Burg von Székelyhíd stellte eine Zeit lang ein ernstes Hindernis dar, doch musste sie im Sinne des Friedens von Vasvár niedergerissen werden. Die Beziehung zwischen den Türken und den Haiduckenstädten wurde auch durch die Streifzüge der ungarischen Grenzfestungssoldaten in das Besatzungsgebiet beeinträchtigt, an der gelegentlich auch die Haiduckenstädte teilnahmen. Der Distriktenkapitän von Kaschau untersagte im Interesse des Schutzes des zwischenstaatlichen Friedens die Streifzüge im Besatzungsgebiet – bekanntlich mit wenig Erfolg. Die Unterfangen der Grenzfestungssoldaten im Besatzungsgebiet führten oft zu Zusammenstößen mit den Türken. Aus den zur Verfügung stehenden Daten geht hervor, dass die Haiduckenstädte im türkischen Besatzungsgebiet beauftragte Spione hatten, bzw. auch, dass sie mit den Richtern der hiesigen Dörfer und Marktflecken in regelmäßigem Kontakt standen. Die ersten Nachrichten gelangten in den meisten Fällen – infolge seiner geografischen Lage – zuerst nach Szoboszló, und wurden umgehend nach Böszörmény weitergeleitet. Der Leutnant von Böszörmény leitete die erhaltenen Informationen parallel und gleichzeitig auf zwei verschiedenen Wegen weiter: einerseits informierte er Dorog, Nánás und Polgár, eventuell auch Dob, Büdi und Dada, die ihrerseits die Haiduckensiedlungen entlang der Flüsse Sajó und Hernád informierten, andererseits schickte er das Original des Briefes nach Hadház, von wo aus dieser zu Händen des Kapitäns von Kálló, bzw. nach Kaschau kam. Hadház informierte Vámospércs. Dieses System hatte auch eine Variante, bei der die Informationen aus Böszörmény, und auch eine, bei der sie aus Vámospércs losgingen.

Im Gebiet der Haiduckenstädte war der eigentliche Sammelpunkt des Nachrichtendienstes die Burg von Kálló. Die Haiduckenstädte leiteten ihre Informationen im Allgemeinen selbst hierhin, genauso, wie sie militärische Hilfe und Informationen aus dieser Burg erwarteten. Gegen die türkischen Streifzüge übernahmen sie auch den bewaffneten Widerstand, der zu dieser Zeit nur mehr in der Abwendung örtlicher Konflikte effizient sein konnte. Noch dazu wurde auch dies in den 1660er Jahren durch den Distriktenkapitän von Kaschau verboten, offensichtlich aus höheren militärischen und politischen Aspekten. Die Haiduckenstädte standen in regelmäßigem wirtschaft-

lichen Kontakt mit dem Distriktenkapitän von Ober-Ungarn, der sich in den recht ertragreichen Viehhandel einschaltete; dabei waren auch die Haiduckenstädte behilflich. Hinsichtlich dieser Handelskontakte konnte also von allgemeinem wirtschaftlichem Bankrott nicht die Rede sein. Der Distriktenkapitän von Kaschau war nicht nur militärisch Vorgesetzter der Haiduckenstädte, sondern auch aus dem Aspekt der Verwaltung und der Gerichtsbarkeit. Es war ein Grundprinzip, dass die Stadt nicht „ohne Offizier" sein kann. In Streitfällen hielt der Distriktenkapitän von Ober-Ungarn daran fest, dass die Person, die zum Kapitän (Leutnant) ernannt worden war, zum Kriegstribunal von Kaschau heraufkommt, damit so seine Eignung beurteilt werden kann. Auf niedrigeren Verwaltungsebenen und sonstigen Gebieten hatten die Haiduckenstädte eine vollständige Autonomie.

Миклош Ньакаш

ЦЕПЬ РАЗВЕДКИ И ОПОВЕЩЕНИЯ ПО ТРЕВОГЕ ГАЙДУЦКИХ ГОРОДОВ САБОЛЬЧСКОГО КРАЯ ПОСЛЕ ПАДЕНИЯ КРЕПОСТИ ВАРАД

Резюме

Гайдуцкие города Сабольчского края в результате освободительной борьбы Бочкаи благодаря Бочкаи получили свои привилегии. Хотя в результате заключения венского мирного договора (в 1606 году) они были возвращены в подчинение венгерской короне, но как мы знаем, позднее они попеременно принадлежали то Венгерскому Королевству, то Трансильвании. Во всяком случае на гайдуцкие города, как источники разведывательных данных, рассчитывали обе стороны – как Венгерское Королевство, так и Трансильвания. Важность этих городов повышалась за счет того факта, что на территории гайдуцких городов и их окрестностей, как практически на подчиненной территории, развертывались воинские силы, располагавшие связями с территориями, находившимися в подчинении туркам, чем невозможно было пренебречь. Так как эти воинские формирования до конца оставались бревном в глазу турок, гайдуцкие города, не ожидая приказа или побуждения свыше, сами создавали и приводили в действие свои собственные разведывательные службы, и приобретенными таким образом разведывательными сведениями делились с руководством Венгерского Королевства или Трансильвании. В штатно-организационном отношении они принадлежали к Главнокомандованию города Кашша, в таком смысле они составляли часть системы оконечных крепостей. Что касается гайдуцких городов Сабольчского края, то как по инструкции, так и фактически полученные разведывательные сведения сосредотачивались в одних руках, сначала в руках собослойского капитана Петера Халаши Фекете, а затем под руководством капитана селение Хайдубёсёрмень стало действительно первым городом, а затем и формально было провозглашено центром региона.

С момента перехода крепости Варад в руки турок получение точных разведывательных данных оказалось самой важнейшей задачей. Период после заключения вашварского мира можно рассматривать скорее всего полумиром–полувойной. Появление на арене борьбы куруцев Тёкёли сделало окончательно запутанной и непросматриваемой обстановку. Воинство близлежащих турецких оконечных крепостей – прежде всего крепости Варад – весьма серьезно относилось к мысли о подчинении сабольчских гайдуцких городов. Крепость Секейхид одно время означала серьезное препятствие, но согласно условиям вашварского мира этот мост был разрушен. Отношения между турками и жителями гайдуцких городов серьезно омрачали рейдовые набеги со стороны жителей венгерских оконечных крепостей, в этих грабительских набегах от случая к случаю охотно участвовали и жители гайдуцких городов. Главнокомандующий крепости Кашша в целях сохранения межгосударственного мира строго запрещал акции по ограблению населения и в целях заполучения трофеев, но общеизвестным является плачевный результат этих запретов. Военные предпринимательские вылазки жителей оконечных крепостей зачастую приводили к стычкам с турками. Из имеющихся в распоряжении данных видно, что гайдуцкие города располагали

собственными надежными разведчиками в находившихся в турецком подчинении городах и населенных пунктах, более того они поддерживали систематическую связь с мировыми судьями имевшихся здесь деревень и сельских городов. Исходя из своего географического положения в большинстве случаев находившийся в пограничной зоне город Собосло первым получал данные разведки, которые без промедления передавались в Бёсёрмень. Лейтенант города Бёсёрмнь полученные им сведения передавал далее параллельно по двум направлениям, в одном направлении он оповещал жителей Дорога, Наташа и Полгара, иногда пунктов Доби, Бюди и Жажи, которые в свою очередь оповещали по тревоге гайдуцкие поселения у притоков рек Шайо–Хернад, с другой стороны, оригинал письма направлялся в Хадхаза, откуда его передавали в руки капитана крепости Калло и в Кашшу. Жители Хадхаза оповещали жителей Вамошперчи. У этой системы имелся также альтернативный вариант, исходящий из Бёсёрмени, и другой вариант, отправлявшийся из Вамошперчи.

В регионе гайдуцких городов настоящим сборным пунктом разведданных была крепость Калло. Гайдуцкие города, как правило, и сами передавали сюда имевшиеся у них сведения, так же как отсюда они ожидали и военной поддержки и военных известий. Они брали на себя и оказание вооруженного сопротивления турецким рейдовым набегам, что могло быть эффективным уже лишь в отражении местных конфликтов с турками. В довершение ко всему Главнокомандующий Кашши в 1660 годах уже запрещал и это, очевидно, исходя из более высоких политических и военных соображений. Гайдуцкие города поддерживали систематические хозяйственные связи с главнокомандующим Северной Венгрии, который подключился в весьма прибыльную торговлю рогатым скотом, и в этом ему помогали и гайдуцкие города. Таким образом после Сейдского нашествия не могло идти речи о всеобщем экономическом разорении. Главнокомандование Кашши было не только вышестоящим командованием гайдуцких городов, оно было управляющим, административным и судебным органом. Основным принципом было то, что город не может быть „без вышестоящего." В спорных случаях главнокомандующий Северной Венгрии настаивал на том, чтобы лицо, избранное капитаном (лейтенантом), поднималось на военную трибуну города Кашша, чтобы таким образом можно было оценить его пригодность. На более низких административных уровнях и в других областях гайдуцкие города пользовались абсолютной автономией.

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004 CD-ROM*
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

MŰHELY

LUKÁCS OLGA

APOLOGIA ET PROTESTATIO

A magyar hitviták korának XVII. századi korszakát idézzük ezzel a címmel. A szóban forgó mű teljes latin címe „Apologia et Protestatio legatorum et ministorum ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus Serenissimum DOMINUM STEFANUM BOCSKAY Dei gratia Hungariae et Transylvaniae principem, genitemque Hungaricam, in odia & contemtum potentissimorum Germaniae Principum inducere & adversus eos, more Iesuitico concitarevolentes Arianismi insimulare non sunt veriti"[1] – azaz e rendkívül fontossággal bíró irat témája az erdélyi fejedelem megvédelmezése a rágalmak ellen.

Az „apologia" kifejezés görög eredetű igéje alatt a „védekezni, magát igazolni, magát menteni" fogalmakat értjük. A keresztyén egyház őskorában és a reformáció korszakában volt divatos műfaj. Olyan vallási művet értettek alatta, amelynek politikai, egyházpolitikai célja volt,[2] így a magyar egyház követei és lelkészei is ehhez a műfajhoz fordultak fejedelmük, Bocskai István megvédelmezésére.

A református fejedelem hitvédelmére íródott politikai röpiratnak hosszú ideig csak két példánya volt ismeretes, az egyik a Magyar Tudományos Akadémián, a másik a baseli egyetem könyvtárában.[3] Ezeken, valamint a későbbiekben előkerült példányokon a megjelenés éveként a „Bartphae Excudebat Iacobus Klös Anno MDCVIII." áll, azaz hogy Bártfán nyomatott, 1608-ban. A szövegben viszont ez a mondat szerepel: „Datum Cassoviae in libera Civitate Hungariae, *die decima sexta Iunii Anno Domini Millesimo Sexcentissimo sexto.*"[4] A két évszám irodalomtörténeti szempontból évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte.

Mikor íródott és jelent meg e mű?

Révész Kálmán a Protestáns Szemlében 1906-ban magyar nyelvre fordította az iratot.[5] Hosszú ideig az ő véleménye volt a mérvadó, mely szerint 1606-ban elkészült ugyan

[1] „A magyar egyházak követeinek és szolgáinak Apologiája és tiltakozása a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen, melyekkel ŐFELSÉGÉT BOCSKAY ISTVAN urat Magyarország és Erdély fejedelmét és a magyar nemzetet, Németország igen hatalmas fejedelmei előtt gyűlölség és megvetés tárgyává tenni és ellenük őket jezsuita módra felingerelni akarván, azokat áriánizmusnak vádjával illetni nem átallották." (A továbbiakban: Apologia.)

[2] V. ö. *Hans-Rudolf Müller-Schwefe*: Apologetik. In: Theologische Realenczyklopädie, III. k. Berlin, 1978. 371–429. o.; *Oskar Skarsaune*: Apologie. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Negyedik kiadás, Tübingen, 1998. I. k. 630–631. o.

[3] Az Akadémián található példány fakszimiléjét közli *Révész Kálmán* az 1906-os *Protestáns Szemle* mellékletében. E tanulmány az említett közlés alapján készült.

[4] „Kelt Kassán, Magyarország szabad városában az Úr 1606. esztendejének június 16. napján."

[5] Veress István is leforította az Apologiát és megjelentette a *Debreceni Protestáns Lap*ban. 1898. 375–377. o.

a vitairat, de a bécsi békekötés eseménye, valamint a fejedelem halála miatt csak 1608-ban jelent meg először nyomtatásban.[6]

A marosvásárhelyi Teleki Tékában található Bod Péter „Continens redivivum eruditorum in Hungariae et Transilvania virorum, qui saeculo XVII. viverunt, memoriam" című kézirata,[7] melyben az írásunk tárgyát képező vitairat Szenczi Molnár Albert-féle kiadásával kapcsolatosan ez áll: „Apologia illa edita Bartphae 1606. Titulus est: Apologia et protestatio..." Tehát, Bod Péter egy 1606-os kiadásról tesz említést, amelynek az utókor, bizonyítékok hiányában, nem tulajdonított nagy jelentőséget.[8]

Valóban, a legutóbbi időkig az 1606-os kiadásnak csak egy 1812-ben készült kéziratos másolata volt ismeretes.[9] Később azonban több nyomtatott példány is előkerült.[10] Erről tanúskodik a Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken V. kötete, ami az 1606-os kiadás egy példányának lelőhelyeként a Göttingeni Egyetem Könytárát jelöli meg.[11]

Zsindely Endre az előkerült három – „Bartphae, excudabet Iacobus Klös anno MDCVIII" impesszummal ellátott – kiadás alapján[12] 1978-ban arra a megállapításra jutott, hogy az iratot 1608-ban háromszor is kiadták,[13] és úgy vélekedett, hogy ezek a példányok hamisan tüntetik fel a kiadás helyét. Megállapítása a következő érvekkel támasztható alá: az Apologiában használt betűtípusok eltérnek a Klöss nyomtatványaiban használtaktól. Amennyiben összevetjük az 1608. évi kiadásokat, apró eltéréseket lehet bennük felfedezni,[14] és az is megállapítható, hogy mindegyik más-más szedésről készült és a címlapok díszei is különböznek. Az egyik kiadvány díszei megegyeznek az ugyan bártfai Gutgesell nyomda 1595-1598. évi kiadványaiból ismertekkel,[15] azonban kimutatható, hogy Klöss nyomdája csak 1615-tól használta a Gutgesell készletét, és hogy az említett motívum a németországi nyomdákban volt általánosan elterjedt, így például Thomas de Villiers hanaui nyomdász egy 1605. évi kiadványának a címlapján is felfedezhető. Mindezek alapján joggal föltételezhető, hogy az 1608-as kiadásokat nem Bártfán, hanem külföldön, Hanauban nyomtatták.[16]

Érdekességként érdemes még megemlítenünk, hogy az 1606-os kiadás 4 oldal terjedelmű, míg az 1608-asok 7 oldalasak.[17]

[6] *Révész Kálmán*: Bocskay István Apologiája. In: *Protestáns Szemle*, 1906. (a továbbiakban: *Révész*: Bocskay) 304–311. o.

[7] „A Magyarországon és Erdélyben a XVII. században élt kiváló férfiak emléke."

[8] Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Szerk. *Dézsi Lajos*. Budapest, 1898. (a továbbiakban: NLI) 300. o.

[9] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1043/4: 76–77 lev.

[10] Régi magyarországi nyomtatványok. II. 1601–1635. Szerk. *Borsa Gedeon* és *Hervay Ferenc*. Budapest, 1983. (a továbbiakban: RMNy) 941. Bártfa, 1606.

[11] Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.

[12] Régi magyar könyvtár. Az 1473–1711-ig megjelent nem-magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke. Budapest, 1883. (a továbbiakban: RMK) III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

[13] *Zsindely Endre*: Szenci Molnár Albert mint Bocskai „Apologiájának" kiadója. *Magyar Könyvszemle*, 1978. (a továbbiakban: *Zsindely*.) 353–355.

[14] Az RMK III. 5767. a másik két kiadástól abban tér el, hogy a Iesuitarum" és „dominum" szó végén nem alkalmaz rövidítést, az ívjelzés kisbetűs. Az RMK III. 5768. viszont abban tér el, hogy a „Jesuitarum" és „Dominum" szóban a szóvég rövidítve van. Az RMK III. 5769. annyiban különbözik az előző kettőtől, hogy a „Jesuitarum" és „dominum" szó végén alkalmaz rövidítést és az ívjelzés nagybetűs.

[15] *Soltész Zoltánné*: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest, 1961. LX. tábla, 5. sz.

[16] RMK III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

[17] V. ö. Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.; 2. 7. 5968.

Az újranyomás hátterében Szenczi Molnár Albert áll, aki 1608. június 12-i naplóbejegyzésében megemlíti,[18] hogy a Hanaui Biblia nyomásának idején az Apologiát is kiadta. Zsindely Endre a három kiadás egyikének egy példányán megtalálta Szenczi 1608. április 28-án keltezett kéziratos dedikációját.[19] A Szenczi-szövegben „recurdi curavi Apologiam Ungaricam Boczkai" áll.[20] Ebből arra következtethetünk, hogy az Apologia Bártfán 1608-ban magyar nyelven is megjelent.[21] A fent említett kiadásokra utal Pázmány Péter 1609-ben Alvinczi Péterhez intézett Öt szép levelében : „Mi az oka, hogy a felföldi Caluinista kialtoc, abba az Apologiába oltalmazo irásba, melliet nem regen nyomtatánac. Megh akaruán mutatni, hogy az megh holt Bocskai Istuán, nem volt Arianus, anni sok modnekül való hazugságokat füztec egybe." A „nemrégen nyomtatának" kifejezés alapján Vásárhelyi Judit azonban azt sem tartja kizártnak, hogy Pázmány az 1606-os kiadásra gondol.[22]

Az Apologia megjelenésének körülményeiről, valamint terjesztésének módjáról kevés adatunk van, de feltételezzük, hogy széles körű érdeklődésre tarthatott számot. Mivel Szenczi Molnár Albert nyomtatta ki, így minden bizonnyal több példány állhatott rendelkezésére.[23] A vitairat terjedésének útját Szenczi naplójából kiindulva kísérelhetjük meg rekonstruálni. Leveleiből megtudjuk, hogy ő maga juttatott el a példányokból illetékes helyekre, német udvarokba és barátainak. Kapcsolatban állott Wolf Hermannal, aki 1608. április 5-én kelt levelében értesíti, hogy az Apologia példányát eljuttatta Móricz hesseni fejedelemhez, Ludovicus Luciushoz[24] és Georg Rehmhez is.[25] Vásárhelyi Judit Szenczi ről írt könyvében részletesen nyomon követi mindazoknak a névsorát, akikhez Szenczin keresztül jutott el az Apologia.[26]

Nagy érdeklődést keltett az Apologia a Németországban tanuló magyar peregrinus diákok között is. Szenczi naplójából tudjuk, hogy 1608. május 19-én kelt levelében Keserűi Dajka János[27] példányokat kért az Apologiából és értesíti őt, hogy az nagy visszhangot keltett, és az igénylők között van Johann Crocius is, az ő (Szenczi) egykori menzatársa.[28] Farkas Gergely leveléből pedig megtudjuk, hogy Szenczi több példánynyal látta el a Marburgban tanuló magyar diákokat :[29] Filicky János 1608. július 31-én Siegenből köszönte meg a küldeményt,[30] Henisch György professzor pedig 1609. március 2-án írt köszönőlevelet a számára eljuttatott példányokért: „Pro exemplaribus Apologiae ecclesiarum Hungaricarum Bartphae excusis tibi habeo gratiam."[31]

[18] RMK I. 413. Arról tesz említést, hogy a Teleki-Tékában található Szenczi-naplóban, helyesen, még az 1608. június 12-ét jelöli meg keltezésül, nem július 12-ét.

[19] *Zsindely,* 353–355.

[20] NLI 300. o.

[21] RMK II. 330 ajánlása.

[22] *Vásárhelyi Judit*: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Budapest, 1985. 1985. (a továbbiakban: *Vásárhelyi*, 1985.) 20. o.

[23] Vö. *Révész,* 304–312. o.

[24] NLI 256. o.

[25] Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 4. Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Összeáll. *Csanda Sándor* és *Keserű Bálint*. Szeged, 1978. 278–279. o.

[26] *Vásárhelyi*, 1985. 19–20. o.

[27] NLI 262. o. Keserűi Dajka János ekkor tanulmányúton volt Marburgban és 1618–1633 között lett Erdély református püspöke.

[28] NLI 261. o. Johann Crocius (1590–1659). Herbornban és Marburgban tanult, később a marburgi egyetem tanára lett.

[29] NLI 273. o.

[30] NLI 279. o.

[31] NLI 301. o.

Miért volt fontos két évvel Bocskai halála és a bécsi békeszerződés létrejötte után ismét kinyomni és terjeszteni az Apologiát? Két okot említhetünk.

1. 1606. június 23-án a szerződő felek megbízottai aláírták a bécsi béke szövegét, 1606. december 29-én azonban meghalt Bocskai István. A német fejedelemségek megosztottsága miatt és főleg a katolikus fejedelemségek felvilágosítása érdekében volt szükség azoknak a vádaknak az eloszlatására, amelyekkel az Apologia vitatkozott; szerzői tudták, hogy a katolikus nagyhatalom, Spanyolország, támogatja Rudolf protestánsellenes lépéseit. Ez még sürgetőbbé tette a védekezést.

Az Apologia 1608-as újranyomása és annak terjesztése a magyar hallgatók között, nem volt haszontalan a magyarországi protestáns rendek számára sem.[32] 1608 áprilisában Mátyás főherceg a magyar, morva és sziléziai rendek támogatásával magához ragadta a hatalmat[33] és 1608. szeptember 29-re koronázási országgyűlést hívott össze Pozsonyba. A katolikus főpapság – Forgách Ferenc érsekkel az élen – ellenezte a bécsi megállapodások pontjainak életbe léptetését és mindent elkövetett azok érvénytelenítésére. A protestáns magyar rendek katonai fenyegetéshez folyamodtak, amire a főpapság aláírta a bécsi pontokat.[34] Az események pergése miatt érzékelhető, hogy a bécsi béke pontjaiban összefoglaltak életbeléptetése, még annak aláírása után is, nehézségekbe ütközött,[35] annál is inkább, mivel a Bocskai emléke, valamint a magyarok elleni rágalmak és támadások a békekötés után is meg-megújultak. Így minden olyan dokumentum, amely a Bocskai személyét ért támadások ellen íródott, hozzájárulhatott a rendi alkotmány tiszteletben tartásához és a protestáns követelések külföld előtti, mindenek előtt a német udvarok előtti elismertetéséhez.[36]

Az utókor előtt ismert, hogy az Apologiában foglalt vádak fő terjesztője a prágai udvar volt: Rudolf császár úgy informálta a választófejedelmeket, hogy Bocskai ariánus és a magyar nép semmilyen keresztyén hitet nem követ, a német népet ellenségének tekinti, a lutheránusokat üldözi és hogy Bocskai a lutheri hiten levő papokat ölette.[37] A prágai udvarban, közvetlenül a bécsi békekötés megkötése előtt az a hír szállongott, hogy Bocskai megőrült, és őrjöngésében kárt tett volna magában, Bécsben pedig azt híresztelték, hogy meghalt.[38]

Rudolf prágai udvarának szüksége volt a vádra. Időközben folyt a törökellenes háború is és a prágai diplomácia tartott attól a lehetőségtől, hogy szövetség jöhet létre Bocskai és a török között. (Köztudomású volt, hogy a török Bocskai fejedelemmé választása után sietett elismerni őt és fejedelmi (királyi) felségjelvényeket ajándékozott neki.)

A prágai udvarnak biztos értesülései voltak Bocskainak a török nagyvezírrel folytatott tárgyalásairól. A Medgyesen tartott országgyűlés után Bocskai Illésházy sürgető kérésére Kassára ment, majd 1605. október 23-án Sárospatakra. Onnan küldött meghívót a rendeknek azért, hogy vitassák meg a béketárgyalásokkal kapcsolatos további lépése-

[32] *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.

[33] *Warga Lajos* államcsínynek nevezi Mátyásnak az eljárását. A keresztyén egyház történelme. II. Sárospatak, 1906. II. (a továbbiakban: *Warga*, 1906.) 290. o.

[34] *Zsilinszky Mihály*: A Magyar Országgyűlések Vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. Budapest, 1880. (a továbbiakban: *Zsilinszky*, 1880.) 327. s köv. o.

[35] V. ö. *Zsilinszky*, 1880. 309–327. o.

[36] *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.; *Gálfy Zoltán*: Bocskai Apologiája és Pázmány Péter. In: Határidő. Kolozsvár 1995. 156. o.

[37] Regesták a külföldi Levéltárakból. Közli *Marczali Henrik*. Történelmi Tár, 1878. 918. o.

[38] *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története. Budapest, 1897. V. k. 621. o.

ket. A nagyvezír már megelőzően Budára hívta a szultáni elismerés és ajándékok átadása végett. 1605. november 10-én találkozott Lala Mohamed nagyvezírrel és átvette tőle a szultán ajándékát, a kardot, a királyi pálcát és a görög császár koronáját. Bocskai mindezt a szultán barátságának jeleként fogadta el, de kijelentette, hogy Magyarországnak van törvényes uralkodója és azt önmagára kötelezőnek tartja. Budáról Korponára sietett és kezdetét vették a bécsi békét megelőző tárgyalások.[39]

Amint a prágai udvar minderről tudomást szerzett, mindent elkövetett annak érdekében, hogy Bocskait az arianizmus mellett még mohamedanizmussal is megvádolja.

Szenczi Németországból figyelte a magyarországi eseményeket. Barátja, Georg Rehm levelei voltak számára a legfontosabb hírforrások, beszámolt azokról az eseményekről amelyeket prágai barátaitól kapott.[40] A Bocskai elleni vádak már 1605-tól ismeretesek voltak előtte. Bartolomeus Keckermann 1605-ben fordult Szenci Molnárhoz, hogy juttasson el hozzá olyan kiadványokat, amelyek által jobban megérthetné Bocskai céljait; fejedelem ellen felhozott prágai vádakról bizonyára tudott, és valószínűleg ismerhette az Apologia 1606-os Bártfai kiadását is.[41]

2. Az újrakiadás másik oka az általános európai helyzetben keresendő. Abban a helyzetben, politikai környezetben, ami a harmincéves háborút megelőzte.

A XVII. század első évtizedében a protestáns és katolikus érdekek elkülönültek egymástól, két politikai szövetség jött létre: 1608-ban a Protestáns Unió, 1609-ben a Katolikus Liga. A Protestáns Unió tagja volt Pfalz, Hessen, Württemberg, Anhalt és Brandenburg, vezetője, irányító politikusa IV. Frigyes pfalzi választófejedelem.[42] A választó protestantizmushoz való hűségét Szenczi Molnár Albert is elismerte: neki és a hesseni őrgrófnak ajánlotta 1607-ben Herbornban megjelent zsoltáros könyvét. Ajánlásában úgy ír róluk, mint Németország két tündöklő fejedelméről.[43] Ők támogatták Szenczit a Biblia kiadásában is.[44]

A Katolikus Ligát Bajorország, Baden, Stájerország, Köln és Mainz alkotta I. Miksa bajor választófejedelem vezetésével.[45]

A két tábor között a harc ugyan csak később kezdődött el, de a félreértések miatt már 1609-ben elkerülhetetlenné vált a magyar egyházak állásfoglalása.[46] A hazai és az európai események igazolták az Apologia kiadása és újrakiadása közötti két éves intervallumot. Mivel az Apologia három ízben is latinul jelent meg, arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerzők a védőiratukat elsősorban nem a magyar olvasóknak szánták. A címzettek elsősorban a német fejedelemségek udvarai voltak. Német fordítás lehetősége is felvetődhet, amiről viszont nincs tudomásunk.

A német fejedelemségek és szabad városok Bocskai István szabadságharcának kitörésétől kezdve megoszlottak abban a kérdésben, hogy kit támogassanak, a császárt, vagy a fejedelmet? Ennek oka a reformáció kezdetétől megfigyelhető belső elkülönülés volt. A

[39] Erdély története. I. (Főszerk. *Köpeczi Béla*, szerk. *Makkai László*) Budapest, 1988. 537–541. o.

[40] NLI 172–173. o.; V. ö. *Vásárhelyi*, 1985. 18. o.

[41] *Vásárhelyi*, 1985. 19. o.

[42] *Warga*, 1906. 51–56. o.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Budapest, 1988. 59–64. o.; *James B. North*: Az egyház története Pünkösdtől napjainkig. Szeged, 2001. (a továbbiakban: *J. North*, 2001.) 265–286. o.; *Owen Chadwick*: A reformáció. Budapest, 1998. 136–142. o.

[43] *Szenczi Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum-1607. Szent Dávidnak Zsoltárai, Nagyvárad, 1996. 5–31. o.

[44] NLI 263–264. o.

[45] *J. North*, 2001. 309–324. o.

[46] *Warga*, 1906. 296–300. o.; *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, II. Budapest, 1904. (a továbbiakban: *Pokoly*, 1904.) 76-81. o.

pfalzi és brandenburgi választófejedelmek a württembergi herceggel együtt ellenségesen nézték Rudolf császár fellépését a magyar protestantizmus ellen és Bocskai igazsága mellett érveltek.[47] Heidelberg szabad város vezetősége is kinyilvánította, hogy a magyar protestánsok elnyomásában Rudolf semmi támogatásra ne számítson. Heidelberg nem csupán protestáns egyházakat említett, hanem a magyarok elnyomásáról beszélt (contra opressionem Hungarorum). A Rudolf elleni fellépés határozottabb formát is öltött, olyannyira, hogy a pfalzi választófejedelem kérte: a Rudolf és Bocskai közötti vitát utalják a birodalmi gyűlés hatáskörébe. Ez Rudolfot még határozottabb protestánsellenes fellépésre ösztönözte és ugyanakkor félelemmel töltötte el. A német fejedelmek pedig, már azon voltak, hogy követeket küldenek Bocskai támogatására.[48] A Katolikus Liga tagjai ellenben általában pozitívan értékelték a bécsi béke kompromisszumait és Rudolf katolikus szempontjait támogatták.[49]

Ki volt a szerzője az Apologiának? Csak következtetésekkel élhetünk. A nehézségek onnan erednek, hogy a szerző neve egyik kiadáson sem szerepel.

Két forrás határozottan Alvinczit tartja a szerzőnek. Mindkettőt fontosnak kell tartanunk. Az egyik a kortárs Pázmány Péteré, az „Öt szép levél,"[50] mely Grazban jelent meg 1609-ben,[51] a másik az unitárius történetírás terméke, Kanyaró Ferenc „Unitárius történetírás és kálvin orthodoxis" című, 1895-ben megjelent műve.

Kiss Kálmán Alvinczi Péterről írott tanulmányában nem foglalkozik az Apologia kérdésével.[52] Imre Sándor, az Alvinczi Péter életéről írt tanulmányában kerüli a kérdést, nagyobb terjedelmű művében, „Alvinczi Péter"-ben viszont egyértelműen Alvinczit tekinti az Apologia szerzőjének.[53] Nagy Géza,[54] Révész Kálmán,[55] Veress István[56] és Szlávik Mátyás[57] Alvinciről írt tanulmányaikban egyáltalán nem tesznek említést a védiratról.

Pázmány Péter láthatólag Alvinczit tekinti szerzőnek, amit az is bizonyít, hogy éppen a neki címzett Öt szép levélben foglalja össze – hét pontban – az Apologia elleni érveit. Alvinczi 1609-ben válaszolt a pontokra.[58] A munkát Bod Péter még látta és olvasta, feltehetően 1849-ig megvolt Bethlen Kata könyvtárában, a nagyenyedi kollégiumban. Az 1849-es tűzvész alkalmával Alvinczi válasza is elpusztult, mára egyetlen példánya sem maradt fenn.[59] Tartalmáról Bod Péter csak annyit jegyzett meg, hogy Alvinci „Ebben fel-

[47] Erdély története. I. 532–541. o.

[48] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 203.

[49] *Pokoly,* 1904. 9–22. o.; *Sebestyén Mihály*: Erdélyi fejedelmek. Marosvásárhely, 1993. 20–24. o.

[50] „Egy keresztien predikatortul S. T. D. P. P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter vramhoz iratott cot szep level." A vitairat a szerző által újra átdolgozva megjelent a „Kalauz" 1613-i és 1623-i kiadásainak függelékében „Egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt levél címmel. V. ö. RMNy II. 980.

[51] *Szabó Károly* a kiadás helyéül Pozsonyt jelölte meg, melyről a későbbiekben kiderült, hogy téves, ugyanis Grazban jelent meg 1609-ben. V. ö. RMNy II. 980.

[52] V. ö. *Kiss Kálmán*: Alvinczi Péter a kassai magyar pap. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1893. 11–13., 26–28., 44–46., 60–61. o.

[53] V. ö. *Imre Sándor*: Alvinczi Péter életéből. *Protestáns Szemle,* 1898. 515–525. o.

[54] V. ö. *Nagy Géza*: Alvinczi Péter a magyar protestáns únió előharcosa. Kolozsvár, 1937.

[55] V. ö. *Révész Kálmán*: Alvinczi és a kassai magyar vértanúk; *Uő:* Bocskay István Apológiája. *Protestáns Szemle,* 1906. 304–312. o.

[56] V. ö. *Veress István*: Egy érdekes lelet a baseli egyetemi könyvtárban. *Debreceni Protestáns Lap,* 1898.

[57] V. ö. *Szlávik Mátyás*: Pázmány és ellenfeleinek polémiájából. *Protestáns Szemle,* 1893. 80–102. o.

[58] „Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertol, S: T: D: P: P: től küldetet szines öt Levelekre rend szerint való Feleleti Alvinczi Pétertől a Kassai M. Ekklesia Lelki Pásztorától." RMK I. 414.

[59] RMNy II. 941., 977.; RMK I. 414.

darabolja és apróra aprítja a Pázmán Péter reformátusokat csúfoló és mérgesen hahotáló s mocskoló leveleit."[60] Az említett cáfolatot Pázmány szintén nem hagyhatta figyelmen kívül, s még ugyanabban az évben tizenhat részes művel válaszolt.[61]

Alvinczi Bocskai udvari prédikátora volt, magát mindvégig a kassai magyarok papjának nevezte. Mindez valószínűvé teszik, hogy döntő szerepe lehetett Kassán a „Legati et ministri ecclesiarum Hungaricarum" név alatt megírt Apologiában. Heltai János, róla írt könyvében, részletesen kifejti Alvinczi szerepét Bocskai udvarában.[62]

Összegezve a szerzőség kérdésére vonatkozó megállapításokat: az Apologiát minden valószínűség szerint Alvinczi fogalmazta, esetleg szerkesztette is, tartalmi elemeit az ő személyisége határozta meg, a felvidéki protestáns lelkészek pedig átnéztek, kiadását javasolták és feltehetően anyagilag is támogatták a megjelenését.[63]

Kik képviselték azokat a vádakat, amelyek ellen az Apologia állást foglalt?

A címben ez áll: „advesus iniqiussimas Monacho-Iesuitarum criminationes" (a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen). A cím csak a jezsuitákról tesz említést. Felvetődik a kérdés: miért nem említi Rudolfot és a Bécsi Udvart a vádolók között?

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a jezsuitaellenesség egyik közhelye volt a kor németországi, és annak mintájára a magyar publicisztikának is. Will-Erich Peuckert megállapítása szerint a német röplapokban a spanyol zsarnokság veszélye és a jezsuita rend működése azonos fogalomként jelent meg.[64] Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a megfogalmazott jezsuitaellenesség elsősorban nem Alvinczi gondolkodásmódjának a jellemzője, hanem inkább a nemzetközi publicisztika közhelye, amelyet az Apologia is követ. Ebből a meggondolásból és irodalmi fogásból kiindulva az Apologia nem Rudolfot, hanem a jezsuitákat tartja fő vádlóknak.[65] Mindemellett tény marad, hogy Rudolfra a jezsuiták nagy befolyással voltak.[66]

Mit védelmezett és ki ellen protestált az Apologia?

1. A legfőbb vád Bocskai és a magyar nemzet ellen az arianizmus vádja volt. „Az igazság folyását megakadályozni akarja az által, hogy Németország keresztyén fejedelmeit és az egész keresztyén világot ellenünk, mint eretnekek ellen felbujtatja azzal az

[60] RMNy II. 977. ajánlása.

[61] Alvinczi Peternek sok tetovaazo kerenghesekkel es czeghéres gyalazatokkal fel halmozott feleletinek röuijd és keresztyeni szelidséggel való megh rostalása. Iratott Pazmany Petervvl, az iesvitak rendin való legh kissebb tanitótúl. RMNy II. 986.

[62] *Heltai János:* Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Heltai*, 1994.) 100–107. o.

[63] *Nagy Barna*: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den Osteuropäischen Ländern. In: Glauben und Bekennen. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Red. *Joachim Staedtke.* Zürich, 1966. 115. o.

[64] *Heltai*, 1994. 102. o., 44. lábjegyzet.

[65] Rudolf tömör jellemzését *H. A. L. Fisher* a következőkben foglalja össze: „Miközben a törökök a magyar határt pusztították, s Németország a zűrzavar és katasztrófa felé rohant ez a különc, felelőtlen agglegény, távol Németország zajos zsibvásárától a Prága fölött emelkedő magas várkastélyban csillagászok, kamarások és vegyészek között élte a maga életét, s amíg istállóit, könyveit, matematikai eszközeit és szeretőit nyugodtan élvezhette, a birodalom vezetésének unalmas munkáját szívesen bízta a hozzá nem értő szolgák egymást követő sorára. Ilyen uralkodó nem csendesíthette le a német nép egyre növekvő háborgását." *H. A. L. Fisher*: Európa története. Budapest, é. n. I. 508. o.

[66] Vallásosságát részletesen tárgyalja *Evans, Robert John Weston:* Rudolf II and his World. Oxford, 1973. 84–115. o.

állítással, hogy maga a *méltóságos fejedelem* is ariánus."[67] Tény, hogy az akkori egyházi és politikai viszonyok között ennél nagyobb rosszat nem is mondhattak Bocskaira és a magyarokra a külföldi protestánsok előtt.[68]

Az Apologia kemény kifejezéssel „blasphemum ac putium Arianorum dogma" (káromló és utálatos ariánus dogma) néven nevezi a tant,[69] és igazolni akarja, hogy Bocskai és hívei elismerik az egyetemes keresztyén hitvallás tételeit és a Szentháromságot imádják. A Credo szövegét a szereztetési formula szövegével zárja, amely előírja, hogy a keresztyén világban az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelnek. Ezt követi a határozott ítélet az ariánizmus felett: „ennélfogva ismét szentül állítjuk, hogy a heretikusoknak, Ariusnak, Servetnek, Samosatenusnak, Stankarusnak tanításával és tévedésével semmilyen közösséget nem vállalunk."[70]

Pázmány Péter visszautasítja a jezsuiták bűnösségét a váddal kapcsolatosan: „A jezsuita barátok azt hírdetik, hogy Bocskai áriánus volt ... miért nem nevezik meg, ki hírdette, hol? Mikor? Kinek? Soha nem is hallottam, hogy vélekedés lött volna a Bocskay áriánizmusáról."[71]

E kérdés valóban fontos, mert az Apologia olyasmit szeretett volna igazolni, amiről szerzőjének nem volt ismerete. Arról, hogy a jezsuita barátok mikor és hol hirdették Bocskairól a fentieket, valóban nincs adatunk, mint említettük a jezsuiták „fiktív" vádlókként szerepelnek.

Az arianizmus elleni állásfoglalást harcias gondolattal, egyfajta fogadalomtétellel zárja az Apologia: „A legkeresztyénibb fejedelem segítségével ez a káromlás rövid időn belül felszámolódik és megsemmisíttetik, mihelyt megszünnek azok a csapások és háborús zűrzavarok, amelyek most minket terhelnek."[72] Ez a mondat ígéretként szolgált a nyugati udvarok számára, és mintegy megnyugtatásul, hogy az arianizmus tana nem juthat el hozzájuk.

2. A Bocskait ért másik vád így hangzott: „nunc insurrexisset, qua ut pulsis ex toto regno Catholocis" (most azért lázadt fel, hogy az egész országból kiűzze a katolikusokat.)

A kérdésben Pázmány véleménye és felelete a legilletékesebb. Arra a vádra, hogy Bocskai ki szeretné irtani a katolikusokat, nem is felel. Válasza konkrét: „hazugság az,

[67] „cursum veritatis impedire fatagit Christianos Germaniae Principes uniuerumque orbem christianum in nos tanquam Haereticos concitando, hoc maxime nomine, quod ipse PRINCIPES ILLUSTRISSIMUS Arianus esset" Apologia et protestatio... Bartphae, 1608. 2. o.

[68] A tan első terjesztője Arcios (Arius) volt Kr. u. 250–336 között. Arius tanítása az idők folyamán több változáson ment át. Nyugaton megmaradt az eredeti formájában, keleten szemiariánus formában kompromisszumot kötött az ortodoxiával. A keresztyénségen belüli első heretikusnak tartott tanítás és szakadás képviselője volt e tan. Arius Libiában született, Anthiókiában tanult és Alexandriában tanított. 319 körül kezdte hirdetni, hogy a Szentháromság doktrináját nem fogadja el, a Fiú nem egyenlő és nem egylényegű az Atyával. A 320-ban tartott alexandriai zsinat és a 325-ös niceai zsinat elítélte a tanítást és Ariust száműzték Alexandriából. 334-ben visszahívták, ahonnan Konstantinápolyba ment és ott halt meg 336-ban. *Adolf Martin, Ritter*: Arius. In. *Martin, Greschat*: Gestalten der Kirchengeschichte. I. Stuttgart, 1984. 215–224. o.; *Carl, Andersen – Adolf Martin, Ritter*: Geschichte des Christentums. I/1. Berlin, 1993. 72–74. o.; *Kurt, Aland*: Geschichte des Christenheit. I. Gütersloh, 1980. 182–200. o.

[69] Apologia, 2. o.

[70] „Detestamuritaque omnia Hereticorum, Arii, Serveti, Samosateni, Stanchiari et aliorum domata et errores nullamque unquam cum illis nos communionem habere velle, sancte affirmamus." Apologia, 3. o.

[71] *PázmányPéter*: Összes művei. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Tarnócz Márton. Budapest, 1983. (a továbbiakban: *Pázmány*) II. 585. o. Pázmány múlt időben beszél Bocskayról, ami azt igazolja, hogy a fejedelem halála utáni időben írta válaszát.

[72] „Principe isto Christianissimo superstite, brevitollendam hanc blasphemiam speremus, sedatis aliquantulum his quibus nunc undique premimur calamitatibus bellicis." Apologia, 6. o.

hogy kevesen vannak Magyarországon a Római religión és hogy azok is titkon házakban és nem szentegyházakban gyakorolják az ő hiteknek rendtartását ... Nagy dolog bizony hogy ti. nálatok nincs székesegyházuk, mert elvontátok tölük ... és az calvinistákhoz képest sokaknak monhattyuk az catholikusokat, mert Magyarországba, ha az lutheristа atyafiak közül kiválogattyuk a calvinistákat, nincsenek annyian, mint ök gondollyák."

Pázmány a kérdéssel kapcsolatosan felsorolja a nagyobb katolikus városokat: Nagyszombat, Sopron, Fülek, Szécsény, Gyöngyös. Barca János adata szerint: „Bocskay felkelésekor Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban 14 katolikus érsek és püspök alatt legfeljebb 300 áldozár lehetett."[73] Pokoly József véleménye szerint a XVII. század első évtizedében Erdélyben a református anyaegyházak száma 400 volt, ez azonban csak feltételezés, mert a kérdés eldöntéséhez ő sem rendelkezett pontos adatokkal.[74] Általában véve meg kell vallanunk, hogy a három részre szakadt ország erre vonatkozó adatait nem ismerjük.

3. A fenti kérdéshez fűződik az Apologia megállapítása, hogy 39 évvel azelőtt magyar területen minden magyar egyház aláírta a kálvini irányú Debreceni Hitvallást. A vitázók – főleg Pázmány – a „Hungaricae omnes Ecclesiae Helveticae Confessioni subscripserunt"[75] kifejezést kárhoztatták. Személyes és egyben támadó Pázmány hangja: „cigányság az, hogy a magyarok minnyájan bevötték az Helvécziai Confessiot ... Hát én bizonynyal tudom, hogy Magyarországnak ezred része sem tugygya mi légyen az Helvécziai Confessio, melynek híre nem volt az Bocskay idejébe is, csak Thököly Sebestyén eszeskedése lön, hogy az Helvéciai Confessiorul emlékezést tönek az bécsi végzésbe."[76]

A kérdéssel kapcsolatosan tényként állíthatjuk, hogy 39 évvel azelőtt, az 1567. február 24–26. közötti alkotmányozó zsinaton valóban megjelentek a Tisza környéke, a Partiumnak és a Felvidék egyházmegyéiből, 17 esperességből a lelkészek.[77] Ezen fogadták el Kálvin Kátéját, és a Debrecen–Egervölgyi hitvallást, illetve genfi mintára aláírták a következő évtizedekre meghatározó törvényeket és a Debreceni hitvallást. (Ennek a hitvallásnak az antitrinitáriusokkal szembeni állásfoglalására a későbbiekben még visszatérünk.) Azt azonban, hogy ezek az összegyűlt lelkészek jelentették volna az Apologia által említett „omnes Ecclesiae"-t, azaz az összes gyülekezetet, nem állíthatjuk. Látnunk kell, az Apologia siet is hozzátenni, hogy kivéve a lutheránus és katolikus helyeket. Amennyire túlzó tehát az Apologia megállapítása az „összes gyülekezet" tekintetében, éppoly túlzó Pázmány állítása is abban, hogy Bocskai előtt egy ezreléknyi lett volna a helvét irány híveinek száma.

Hivatkoznunk kell a „cuius regio" elvére és annak alapján ítélhetjük meg a magyar főurak vallási helyzetét. Hányan voltak akik protestáns, főleg református hitre tértek és hányan voltak, akik – főleg Pázmány hatására – ismét visszatértek a római egyház kebelébe?[78] Egerváry Ödön a XVII. század elején 135 protestáns hitre tért nemes családot

[73] *Barcsa János*: A Tiszántúli Ev.Ref. Egyházkerület története. Debrecen, 1908. 18. o.

[74] *Pokoly*, 1904. 30. o.

[75] Az 1567-es debreceni zsinaton írták alá a valószínűleg Méliusz Juhász Péter által szerkesztett hitvallást, amelynek a latin változatában 12, magyar változatában 14 pont szerepel. V. ö. RMNy I. 228., 229.

[76] *Pázmány*, Az öt szép levél, negyedik levél.

[77] *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest, 1881. (a továbbiakban: *Kiss Áron*, 1881.) 465–561. o. Részletesen közli mind a két nyelven megfogalmazott hitvallást.

[78] Az adatokat és neveket közli *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténet. Esztergom, 1866. 175–176 o.; *Sík Sándor*: Pázmány az író és az ember. Budapest, 1942. 72–84. o.

említ.[79] Az Apologia mindenesetre megerősíti azt a tényt, hogy a protestantizmus és azon belül a kálvinizmus rohamos terjedésnek indult a XVII. század elején.

4. Az Apologia a kálvini és lutheri irányzat közötti jó viszonyról tesz említést.

Szükségesnek látjuk e megállapítás bővebb kifejtését és a kor szelleme szerinti fontosságának bemutatását. A kálvini és a lutheri irányzat egymáshoz való közeledésének kísérletei a reformáció korától ismertek.[80] Az irenizmus mozgalma a két felekezett közötti kiegyezést, egyezséget tűzte ki célul.[81] Megalapítójának és vezéralakjának David Pareust tartják,[82] aki előbb az Ó- majd az Újszövetség professzoraként működött. Pareus egyik elmélete az volt, hogy a két felekezet közötti egységet egy szinkretikus úrvacsorai formula elfogadtatásával lehetne megteremteni. Pareus tanítását azonban saját kora egyházi és politikai viszonyainak tükrében kell szemlélnünk: gondolkodása a harmincéves háború katonai csoportosulásainak kialakulásával párhuzamosan szilárdult meg. A mozgalom csúcspontját 1606 és 1620 között, az európai protestáns szövetség kibontakozása idején érte el. A későbbi megnyilvánulásokból és irenikus iratokból megállapíthatjuk, hogy a protestáns „irenicum" csak befelé tekinthető türelmesnek, követői gyakran voltak türelmetlen, erőszakos valláspolitikai intézkedések kezdeményezői. Az irenizmus, akarva-akaratlanul, szoros összefüggésben állt a politikai szituációval.[83]

Az Apologia szerzője, Alvinczi Péter, heidelbergi tanulmányai alatt jó kapcsolatba került Pareussal, akinek tanítását szimpátiával kísérte. Hazatérte után is levelezésben maradtak,[84] és Pareus jól ismerte Alvinczi Bocskai melletti és kassai tevékenységének jelentőségét.[85] Mestere hatására Alvinczit tekinthetjük a magyarországi irenizmus egyik legkiemelkedőbb képviselőjének. Annak ellenére, hogy illúziónak tűnt, Alvinczi a protestáns egységet szorgalmazta, és az egész rendiség királyi hatalommal szembeni, egységes ideológiájává kívánta tenni.

Heltai János megállapítása szerint az Apologia az első olyan magyarországi irat, amely kifejletlen formában ugyan, de tudatosan képviseli az irenizmus eszméit. Gondolati újdonsága, hogy egységesnek látja a magyarországi protestantizmust.[86] Az Apologia megállapítja, hogy a magyarok túlnyomó részben helvét hitvallásúak, és csak néhány szabad

[79] *Egerváry Ödön*: A protestantizmus élethalálharca. H. n., é. n. 9. o.

[80] A reformációt a vezető személyiségek kisebb-nagyobb véleménykülönbségei ellenére is az egységre való törekvés jellemezte. Luther és Kálvin műveiket csak pillanatnyi értékűnek tartották, későbbi feladatnak egy egységesítő dogmarendszer kidolgozását tekintették. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke pedig azt akarta elérni, hogy a nyugati keresztyénségben ne legyen több szakadás, a már meglevő katolikus-protestáns szakadás ne tagolódjék, a vitatkozó protestánsok tovább ne osztódjanak.

[81] V. ö. *Heltai*, 1994. 50–65. o.; *Leube, Hans*: Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie. Hildesheim, 1972.; *Wilhelm, Holtmann*: Die pfälzische Irenik im Zeitalter der Gegenreformation, Innaugural-Dissertation, Göttingen, 1960.; *Gottfried, Bender*: Die Irenik Martin Bucers in ihren Anfängen (1523–1528), Hildesheim 1975.; *Christoph, Böttigheimer:* Zwischen Polemik und Irenik, Münster, 1996.; Von der Oekumenik zur Irenik. In Memoriam Wolfgang Philipp des Begründers der wissenschaftlichen Irenik. Red. *Axel Hilmar Swinne*, Marburg, 1969.; Irenik und Antikonfessionalismus im 17. und 18. Jahrhundert. Red. *Harm, Klueting*, 2003, Hildesheim.

[82] *Vásárhelyi*, 1985. 26–28. o.; *Heltai,* 1994. 65–73. o.; *Günther, Brinkmann*: Die Irenik des David Pareus. Hildesheim, 1972.

[83] *Barcza József*: A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában. *Theológiai Szemle,* 1978. 282–291. o.; *Vásárhelyi*, 1985. 26–28. o.

[84] V. ö. *Heltai*, 1994. 74–78. o.

[85] *Heltai*, 1994. 84. o.

[86] A Debreceni Rövid Hitvallás aláírói az „összvegyült keresztyén prédikátorok" nem tettek különbséget a Kálvint, illetve Luthert követők között.

város nevezi magát ágostai hitvallásunak, akikkel „permanente concordia et charitate christiana sunt" (azaz „fennáll a békesség és a keresztyéni szeretet").[87]

Pázmány visszautasítja ezt a megállapítást, mondván: „nincs egyesség a kálvinisták és lutheránusok között bizonyság Grawer Albert kassai iskola mesternek Bártfán kiadott könyve Kálvin ellen,[88] valamint Conrad Schlösselburg Kálvin elleni könyve."[89] Ebben teljesen igazat kell adnunk Pázmánynak, mert valóban, Grawer és más kálvinista és lutheránus írók ez időben – és később is – csúfosan veszekedtek egymással, ám az egyes hitviták ténye nem akadályozta meg Alvinczit, hogy az Apologiában mégis a két felekezet közötti jó viszonyt emelje ki és az Apologia aláíróit sem abban, hogy ne úgy tüntessék fel magukat mint a „Legati & Ministri Ecclesiarum Hungaricarum," azaz a magyar egyházak követei és lelkészei.

4. Az Apologia a felvidéki és észak-magyarországi lelkészek Kassán összegyűlt közösségének a műve, azaz a három részre szakadt Magyarország egy darabjáé. Megállapításai nem vonatkoznak Erdélyre, amelyről sajátosan fogalmaz: „Transylvania quae distincta et diversa est regio." Ez nem minősítés, csupán megállapítás: a magyar haza török megszállás alatt van, a Felvidék Rudolf császár fennhatósága alatt áll, Erdély önálló fejedelemség; ezt érzékelteti, amikor megállapítja, „Erdélyben fennmaradt némely maradványa annak a kovásznak, amelyet Blandrata György és Dávid Ferenc kezdeményeztek." A kulcsfogalmak a mondatban: „némi maradvány" (paucis reliquias) és „kevés helyen" (paucis locis). A korabeli kritika mindkét megállapítást tagadja. Leghatározottabban Pázmány Péter érvel ellene: „Hazugság az, hogy Erdélybe is csak kevesen vannak az áriánusok. Aki Erdélyt látta bizonnyal tuggya, hogy csak Kolozsvárba, Désen, Tordán, Enyeden annyi áriánus volt, hogy csak az Isten számlálgatta meg." Pázmány kijelentését, hogy csak Isten által megszámlálható sokasága *volt* az antitrinitáriusok száma Erdélyben, Kanyaró Ferenc is gyakran idézi,. A múlt időt jelentő *„volt"* igét ki kell emelnünk.[90] E kérdésben az „Öt szép levél" írásakor Pázmánynak nem állhattak rendelkezésére pontos adatok. Figyelnünk kell arra a tényre, hogy abban a korszakban vagyunk, amikor Bethlen Gábor 1615-ben kiadta rendeletét, mely szerint a templomot annak kell adni, aki a „maior pars," a „nagyobb rész" számarányát bírja. Bethlen aligha rendelkezik így, ha nem biztos benne, hogy saját református egyháza előnyös helyzetbe kerül! Az Apologia egyszerűen hangsúlyozni kívánta, hogy magyar területen többé nem befolyásos tényező az antitrinitárius egyház[91] – és, politikai röpirat lévén, nem húzódozott a túlzásoktól.

5. Az Apologia nem csak az arianizmus vádja ellen tiltakozott, hanem szándékai szerint azt akarta elérni, hogy „a keresztyének meggyőződjenek arról, hogy alaptalan

[87] Apologia, 6. o.

[88] Grawer Albert kassai tanítóról pedig tudjuk, hogy 5 művet is megjelentetett Kálvinról, és írásában még az akkori hitviták hangnemhez képest is durván támadta meg a kriptokálvinista Sebastian Ambrosiust. V. ö. Bellvm Ioannis Calvini et Iesv Christi Nayareni Dei et hominis. Hoc est Anthithesis doctrinae Calviniorvm et Christi, in qua horrendissimae blaspemiae Calviniorum in quatuor praecipue articulis de persona Christi, coena Domini, baptismo et praedestinatione ... diluuntur. Autore m. *Alberto Grawero*, scholae Cassoviensis rectore. Bartphae, 1597. RMNy I. 790.

[89] *Pázmány*, 4. levél. Schlüsselburg Konrad (1543–1619) rostocki professzor volt, majd antwerpeni lelkész és szuperintendens. A szigorú és ortodox lutheri irányzathoz tartozott, amely elhatárolta magát a melanchtoni irányzattól. Éles, polemikus támadásaiért többször kellett változtatnia szolgálati helyét V. ö. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1957. Harmadik kiadás, V. k. 1449–1450. o.

[90] *Kanyaró Ferenc*: Unitárius történetírás, 215. o.

[91] *Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Budapest, 1988. 190–213. o. Részletesen tárgyalja a vallási tolerancia kérdését az unitáriusokkal szemben.; V. ö. *Juhász András*: Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház 16. és 17. századi történetében. Kolozsvár, 1994.

a jezsuiták rágalma, akik azt hazudják, hogy nálunk judaizmus, mohamedanizmus és más hamis dogmák és istentelen erettnekségek uralkodnak."[92] Nincs tudomásunk arról, hogy ennek az állításnak valamilyen visszhangja lett volna. Pázmány legalábbis annyira képtelennek tartotta, hogy egyáltalán nem is reflektált rá.

Összegzésként tehát, az Apologia szerzői röpiratukban röviden summázták a trinitárius tan lényegét és hitvallásukként védték is azt. Ezt az állítólagos jezsuita vádak cáfolataként született „bizonyságtételt" az Apostoli Hitvallás, a Biblia, valamint a keresztség szereztetési igéje alapján fogalmazták meg. Alvinczi és társai szem előtt tartották a precedens értékű és analóg helyzetben keletkezett Debreceni Rövid Hitvallást, amelyről írásukban említést is tettek –erre a fentiekben már utaltunk.[93]

Fontos e párhuzam kiemelése, annál is inkább, mivel az 1560-as években az antitrinitarizmus már veszélyeztette a magyar, és főleg az erdélyi kálvini, illetve lutheri irányt. Kivált Erdély területén folyt ádáz harc az unitáriusok ellen, az ottani viták fergetegét a szakirodalom bőven tárgyalja.[94] A királyi Magyarország területe sem volt mentes a tanok terjedésétől, a kálvini-lutheri irány képviselői ott is felléptek az antitrinitáriusok ellen. Ismeretes többek között Méliusznak a Debrecenben és környékén unitárius tanokat hirdető Arany Tamás ellen írt műve.[95] Az unitarizmus hódítása Erdélyben odáig jutott, hogy az egyházi vezető szerepben lévő Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata befolyása alatt 1566-ban a Heidelbergi Káté fordítása is antitrinitarius szemléletben készült el[96] és úgy is adták ki Kolozsvárt.[97] Mintegy ennek ellensúlyozásaként fogalmazták meg és írták alá az 1567-es debreceni zsinaton a Hitvallást, figyelmeztetésként, hogy az unitáriusok iránti addigi engedékenységet azontúl harcias ellenlépésekre váltják. A szakirodalom elfogadja, hogy a hitvallás és az egyházi törvények (Articoli maiores)[98] nagy mértékben Méliusz Juhász Péter művei.[99]

Alvinciék nem véletlenül hivatkoztak éppen erre az üzenet értékű Hitvallásra: az unitarizmus vádja ellenére az Apologia szerzői mindvégig megtartották az 1567-ben megfogalmazott szentháromság-hitet.

Az 1567-es zsinati hitvallás a Debreceni Rövid Hitvallás címen vált ismertté a szakirodalomban.[100] A Hitvallás kollektív jellegét a cím is megerősíti: „A Debrecenbe összvegyűlt keresztyén Prédikátoroknak igaz és szent írás szerént való vallások."[101] A „keresztyén prédikátorok" kifejezés a protestáns egyetemességre utal, azokra akik éle-

[92] „Omnes Christiani agnoscerent ut indignam Iesuitarum criminationem ac calumnaim falsam esse qui Iudaismum, Mohamedansmum et alia falsa dogmata apud nos vigere nugantur."Apologia, 6. o.

[93] RMNy I. 228. ajánlása, RMNy I. 229. ajánlása.

[94] V. ö. A legjelentősebbeket soroljuk fel: *Bak Zsuzsanna*: Károli Gáspár élete és munkássága. Debrecen, 1993.; *Bíró Sándor – Bucsay Mihály*: A magyar református egyház története. Budapest, 1949.; *Bucsay Mihály*: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak–Budapest, 1942.; *Botta István*: Mélius Péter ifjúsága. Budapest, 1978. *Buzogány Dezső*: Melanchton úrvacsoratana levelei alapján. Budapest–Debrecen, 1999.; *Juhász István*: Hit és türelem. Kolozsvár 1996.

[95] RMNy I. 181. ajánlása.

[96] *Juhász István*: A Heidelbergi Káté XVI-XVIII. századi erdélyi kiadásai. In: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből. Kolozsvár, 1996. 41–57. o.

[97] RMNy I. 215. ajánlása.

[98] RMNy I. 226. ajánlása.

[99] *Révész Imre* egyértelműen Méliuszt nevezi meg szerzőnek: Egyháztörténet. Budapest, 1993. 123–124.

[100] *Kiss Áron*, 1881. 459. o.; l. a 74. jegyzetet.

[101] *Kiss Áron*, 1881. 520. o.

sen elhatárolják magukat a tévtanításoktól és magukat az igaz keresztyéni vallás követőinek tartják. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a zsinat végén a tagok az 1566-ban Zürichben kiadott helvét hitvallást is elfogadták,[102] amely arra mutat, hogy a jelenlevők egyértelműen a kálvini irányhoz tartoztak.

A latin változat címe viszont teljesebb. Arra is utal, hogy kik ellenében fogalmazódott meg a Hitvallás: „A február 24-re Debrecenbe összehívott zsinat hitvallásának és végzéseinek summája, amelyben Szabelliusnak és Szervétusnak, Ariusnak, Fontinusnak, a manikheusoknak eretnekségei és Stankarusnak s az Antikrisztus szennyeit védő pszükhomakaristáknak hamis hittételei Istennek legtisztább igéiből megcáfolva és kárhoztatva vannak."[103] Ebből következik, hogy a zsinat tagjai elsősorban az eretnekek, illetve az antitrinitarizmus hívei ellen léptek fel apologetikus jellegű hitvallásukkal. Hangsúlyoznunk kell ehelyt, hogy a Hitvallást a zsinat tagjai II. Jánosnak, Magyarország és Erdély királyának ajánlották, akinek az unitarizmus iránti érdeklődése közismert volt.[104] Az 1606-as Bocskai-Apologia viszont, címzés és ajánlás nélkül, a protestáns külföldnek szólt.

Az említett Hitvallás, az unitárius tanítás egyes tételét állítva ellenpéldának, tézis-antitézis formájában íródott; összesen 14 tételéből 5 foglalkozik a Szentháromsággal és Krisztus istenségével, mintha a szentháromságtan védelmét szeretné megerősíteni („1. Az egy való istenségről. 2. A szent háromságról. 3. A christus való istenségéről es hogy öröktül fogua született istennec fia. 4. Az Szentlélec valo es egyenlú és imádandó istenségről. 5. A közbenjáróról."[105]) és külön fejezetet szentel a Szervét-követők tanításának megcáfolására. A Szentháromság melletti érveket nyolc fejezet tárgyalja, és akárcsak később, az Apologiában, az állításokat az Apostoli Hitvallásból és a Szentírás különböző helyeiről való idézetek támasztják alá.[106] Az érvek felsorakoztatásából is kiderül, hogy az unitáriusokkal való vita már régebbi keletű: „A Szentháromságról felséges II. János fejedelemhez írt védbeszédünkben több ezerszer bebizonyítottuk."[107]

Alvinczi ék 1606-ban nem véletlenszerűen hivatkoztak a Debreceni Hitvallásra, ezzel is kiemelve annak zsinórmérték jellegét. A Szentháromságról való bizonyságtétel mindkét esetben az unitarizmus elleni védekezés során fogalmazódott meg.

Az Apologia utolsó sorai emelkedett hangúak: „... ismerjenek el bennünket a Krisztusban testvéreiknek, szeressenek minket és ügyünket ... védelmezzék, hogy így mindnyájan érezzék, hogy mi, bár testileg igen távol vagyunk egymástól, egyek vagyunk a Krisztusban."[108] E befejezés hangsúlyos utalás az Apologia politikai céljára: a „bár testileg igen távol vagyunk" kifejezés a nyugati protestánsokra történt utalás, éppen akiknek megértésére és segítségére a védirat apellált. A protestáns német fejedelmek állásfoglalása a katolikus császárral és a birodalmi rendekkel szemben meghatározó

[102] RMNy I. 226.

[103] Az összevetéshez a *Kiss Áron* által lefordított verziót használom, annál is inkább mert az teljesebb és tudományosabb modorban íródott, mint a magyar. A két verzió között a különbség, hogy míg a magyarban 14, addig a latin formában 12 tétel szerepel. *Kiss Áron*, 1881. 465–519. o.

[104] *Kiss Áron*, 1881. 466. o.

[105] RMNy I. 229. ajánlása.

[106] *Kiss Áron*, 1881. 486–500. o.

[107] Uo. 498. o.

[108] Apologia, 7. o.

volt a magyar nemzet számára. Alvinciék a jezsuiták említése által lényegében egy, a katolikus Habsburgok vezette ellenséges államrend ellen foglaltak állást.

Az Apologiában felfedezhető irenizmus sajátos magyar vonatkozása, hogy az arianizmus vádját a magyar „névre", a magyar nemzet egészére kiterjeszti, s a felekezeti és egyéni sérelmeket nemzeti értékűvé teszi.

Az Apologia röpirat volt, amely nem kért konkrétan segítséget. Kérdéseket akart tisztázni, amelynek bizonnyal megvoltak a következményei.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

BENDA KÁLMÁN „BOCSKAIJA" ÉS A BOCSKAI-KULTUSZ

Benda Kálmán a legkiválóbb magyar történészek közül való. Szekfű Gyula tanítványa volt, s akárcsak mestere, tiszta magyarsággal, képszerűen, választékos nyelvi ízléssel írt. A Partiumban, a Részeken, Erdély keleti kapujában, Váradon született 1913. november 27-én. A család a marczinfalvi előnevet viselte, Husztról költöztek Váradra. Édesapja Benda Jenő ügyvéd, újságíró, író volt: a *Pesti Hírlap* tekintélyes munkatársa. Benda Kálmán történelem-földrajz szakot végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1937–38-ban egy szemesztert, állami ösztöndíjasként, Párizsban hallgatott. Visszatérve ingyenes gyakornok a pesti egyetemen. Első tanulmányát a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve közölte (A keresztény közösség, a török birodalom és a magyarság, 1936). Doktori disszertációja (A magyar nemzeti hivatástudat története) 1937-ben jelent meg. Az értekezés Szekfű Gyulánál készült. Nála jobb historikust és tanárt nem adhatott volna a sors a pályakezdő tanítványnak.

Benda Bocskaija „az ember" Bocskai tanulmányozása. A kifejezést és a célkitűzést Szekfűtől veszi: „Bocskai Istvánról mind a mai napig nem írtak semmilyen életrajzot sem. Valóban, igaza van Szekfű Gyulának, »a hálás utódok Bocskai alkotásainak szemléletével megelégedve, elfelejtették az embert tanulmányozni.«" Benda szerint Szekfű „jellemképet" adott Bocskairól; az pedig, hogy „tetteinek hajtóereje a politikum, az állam érdeke volt", Károlyi Árpád felismerése. Károlyinak Szekfű volt jó utódja, a Szekfű-utód pedig Benda, akinek pályáját azonban megtörték az idők. Már 1945-ben egyetemi magántanár, de csak az 1990-es években akadémikus és rektora a Károlyi Gáspár Református Egyetemnek.

*

Benda pőrén és igazul láttatja Bocskait: „Egyetemre, külföldi utazásra, magasabb tanulmányokra nem ment sehová." Nem nyújtott be téziseket, nem disszertált: „az dolgot ő magát nézte", az adott helyzet hathatós megoldását döntötte el, s többet győzött, mint hibázott. Amikor meg kellett semmisítenie ellenfeleit, bárddal, karddal, bitóval követte Machiavelli tanácsát.

„Másnap hajnalban Bocskai jelent meg a foglyoknál, hogy tudtul adja a halálos ítéletet: »imhol tenta papiros, ha mit akartok, írjatok«. Azután még aznap megindultak a kivégzések. Kendi Sándort harmadmagával Kolozsvár piacterén fejezte le a cigány bakó, s kettő kivételével néhány napon belül a többieket is megfojtották, lefejezték vagy felakasztották. Kihallgatásról, ítélethozatalról szó sem volt.

Soha ennél radikálisabban ellenzéki pártot még nem semmisítettek meg. Az erdélyi törökpárt megszűnt, s bár a nemesség nagy része titokban a szultán barátságával rokonszenvezett, véleményét többé nem merte kimondani. [...]

A kivégzések előidézésében Bocskai részvétele tagadhatatlan. Talán helyes nyomon járt az egykorú erdélyi közvélemény, amelyik őt tekintette az értelmi szerzőnek. A kivégzésekkel nemcsak az ellenzék semmisült meg, amelyik a nyugati politika sikerét gán-

csolta volna, hanem Bocskai személyes ellenfelei, előrejutásának meggátlói is eltűntek. Megnyílt számára az út, most már senki sem volt előtte, vagy ellene.

Erkölcsi szempontból Bocskai tettét súlyosan el kell ítélnünk, ahogy történetírásunk el is ítélte mindig. De tisztában kell lennünk azzal, hogy ha helyesen akarunk bíráskodni, nem szabad csak erkölcsi szempontból ítélkeznünk. Bocskai se nem erkölcsi, se nem érzelmi alapon nézte a világ folyását, látása a politikusé volt, s csak politikai szempontból mérte le a dolgok horderejét. A politikában ekkor még Európa-szerte ismeretlen az emberi élet megbecsülése, ő pedig annyira hitt politikája helyességében, annyira csak a célhoz vezető utat nézte, hogy erkölcsi gátlások egy pillanatra sem ébredtek benne. Hogy eljárása hatalmi, politikai szempontból radikálisan megoldotta a kérdést, ezt el kell ismernünk. Bocskai szeme előtt az állam volt, s ennek érdekében bármikor, bárkit kész volt feláldozni, ha keresztezte útját. Nem vérszomjúságból, nem mintha erkölcstelen lett volna, nem is személyi érzelmekből, □ hanem mert hatalmi és politikai tényezők, az állam érdeke így kívánta."

Bocskai tehát „hajszálnyira Machiavelli tanításához igazodott [...]. Machiavelli útján találjuk meg Bocskai helyét az európai fejlődésben is azok között a nyugat-európai nagy államférfiak között, akik annakidején ugyanolyan kíméletlenül törtek céljuk elérésére, a nemzeti állam kialakítására. A nyugathoz csatolt magyar nemzet államának kérlelhetetlen végrehajtója volt a váradi kapitány is, amikor az állam érdekében nem kímélte a legelőkelőbb családok vérét sem."

A „másik" Bocskai a *szabadságharc* Bocskaija. Kétévi „tisztességes" prágai „fogság" után Bocskai Biharba vonult vissza és töprengései rávezették az igazságra: „Erdély nem maradhat a császár hűségén." Nagykereki vára „körül, Kölesér romjai között éppen ott tanyázott vagy háromszáz hajdú, a hosszú török harcok, meg főként a tizenöt éves háború hontalanná vált magyarságának egy kicsi töredéke." Bocskai ezt a fosztogató, rémületet keltő „hordát" fogadta fel, és betörte őket. Ahogy Benda írja: „Sikerült bennük fölébresztenie a szunnyadó magyar érzést, a nemzeti és vallási szolidaritást a magyar fajta kipusztítására és a kálvinista vallás elnyomására induló idegen zsoldosok ellen, s amikor megcsillogtatta az évtizedek óta bitangul kódorgók előtt a békés letelepedés, a földszerzés lehetőségét, egyszerre megnyerte őket, s mellé szegődtek, »magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni«. Velük szállatta meg a Berettyó, az Ér gázlóit, meg a fontos átkelőhelyet: Székelyhid községet." Az Álmosd–diószegi csatában 1604. október 13-án a lovas–puskás hajdúk diadalmasan helytálltak: megfutamították Johannes Pezzen császári tábornok seregét. A Tiszántúl és a Partium Bocskai kezére került. Még triumfust is tartott: „felszaporodott hajdúinak élén bevonult Debrecenbe, maga előtt hordoztatva a császári zászlókat, első győzelmének hírdetőit". Benda szép szavaival: Bocskai azokba is reményt öntött, „akik már semmiben nem hittek, visszaadta nemcsak seregének, de az egész tiszántúli magyarságnak az önbizalmat". A Szepesség és Kassa is meghódolt a hajdúk előtt. Bocskai ekkor már „erdélyi fejedelemnek nevezte magát – a bujdosók választották azzá Bethlen Gábor vezetésével".

A Benda-könyvnek ez a második része sodróbb, mint A kezdő évek, a Harc a török ellen és A császár hűségén. Erre a három fejezetre még kettő következik: A szabadságharc és A bécsi béke. Szabadságharcnak 1848–49 és 1956 eseményeit szoktuk nevezni. Benda Bocskai küzdelmeire is alkalmazza. A „békés letelepedés, a földszerzés lehetősége" nem ámítás volt, hanem igazság. Bocskai letelepítette, és nemesi privilégiumokkal ruházta fel hajdúit. Hajdú és Bihar megye (Hajdú-Bihar) a hajdúkról nevezi így magát; ezen a szép

lankás tájon tucatnyi falu és város viseli a Hajdú előnevet. A hajdú kíméletlen és műveletlen népség volt: Luther híres zsoltárát (*Erős várunk nekünk az Isten*) „virágének"-nek hitte, de a hajdú név „megint szép lett"! A valahai marhahajcsárok, ez a „harcedzett, de kétes morális értékű tömeg, amikor valami nagy és emberi célt kapott – és ezt Bocskai kínálta a haza és a vallás megvédése jelszavával –, felnőtt, hozzánemesedett a feladathoz". Negyven év múltával Újváry Zsuzsanna követi és folytatja így Benda Kálmánt („Nagy két császár birodalmi között", 1984). 1975-ben idéztem már Debreceni Szappanos János egykori versét, amelyben úgy közelíti Bocskait református hajdúihoz, hogy a fejedelmet is „kis helyből" származtatja:

Nem kell irigykedni,
Farkas szemmel nézni
Senkinek ez dologra,
Bihar vármegyéből
Hogy te *ez kis helyből*
Származtál oltalmunkra:
Krisztus is jászolból
És kis Názáretből
Jütt világ váltságára.

Ez a Bihar megyei *kis hely*: Kismarja, ahol a verselő szerint „Stephanus Bochkay de Kis Maria", kismarjai Bocskai István született. Igazából nem itt, hanem Kolozsvárott jött világra. A Kismarjára azonban minden bihari hajdú felkapta a fejét, hiszen Marját és Kerekit nem hitték „virágéneknek". A kis hely propagandaértéke több, mint ha Szappanos Kolozsvárét hangoztatta volna.

Azok a „kis helyek", ahol Bocskai 9300 megnemesített hajdúja fedélre lelt: Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid. Felért ez egy új honfoglalással: „A magyar történelemben Bocskai hajtotta végre az egyetlen olyan tervszerű telepítést, amelynek során a háború alatt elpusztult vidékre tudatosan és nagy létszámban magyar etnikum került. [...] A történelem megmutatta, hogy Bocskai [...] maradandót alkotott: az ország szívében egy tömbben letelepített magyarság utódai ma is ott élnek a róluk elnevezett vidéken."

Újváry Zsuzsannát idéztem, aki a mester iránti tiszteletből itt Benda Kálmán könyvét követi. Benda így ír: „Bocskai a nagy és nehéz problémát a hajdúk letelepítésével oldotta meg. A mai Hajdúságban meg Bihar északi részén, többnyire a maga birtokain Szalontától elkezdve Böszörményig, Kálló, Dorog, Nánás, Hadház, Vámos, Pércs, Sima és Vid határában, majd külön oklevéllel a lovas hajdúkat Szoboszlón, tízezer hajdú vitézét kötötte röghöz, a töröktől már elpusztított területen. [...] A mindenkitől átkozott hontalan bujdosókból szabad katona-földművesnépet teremtett. [...] Ezer év alatt sok falut telepítettek Magyarországon [...]. De olyan telepítést, amelyikben a letelepítettek életének biztosítására adták a földet – nem ismerünk még egyet történelmünkben. Magyart – ekkora tömegben – különben sem telepített ebben az országban azóta se senki."

Bocskai István „a legreménytelenebb napokban jött, és sikerült a magyarság pusztulását megállítania". Ennél többet és nagyobbat mit tehetett volna?

*

Hadd kapjak ki Benda Bocskai-könyvéből néhány remeklést, találó fordulatot. A legszebb szerintem ez: „Rajta keresztül az egész magyar sorsot előszólítottam". Aztán: „Bocskai belső élete, befelé forduló arca homályba borul szemünk előtt"; „ez a századok mezsgyéjén utat mutató óriási magyar"; „a kicsiny Erdélyországra gondolt, a nagy pogány ellenséggel vívott harcra"; „Szolimán [...] erősen ráírt az erdélyi rendekre, és erősen megparancsolta nekik, hogy ezután már az ő hűségére álljanak" (az Illyés-válogatta hetvenhét magyar népmesében vannak ilyen ízes fordulatok); „Báthorynak nemcsak a tettét, terveit is eltemették"; „Zsigmond dicsőségre sóvárgó lelke hamar tüzet fogott. Nehezebb dió volt azonban a tanácsosok s a rendek megnyerése".

Ahogy Váradról, szülőhelyéről ír, az költői erővel teli.

„A fejedelem váradi kapitánya, Bihar vármegye főispánja Erdély legelső és legfontosabb méltósága volt.

Az Erdélyi Középhegység nyugati lábánál húzódó Részek fölött királynőként uralkodott Várad. Bihar mocsaraktól védett kicsiny falvai, a Körösök vidékének, az Érmelléknek jobbágyai Debrecentől egészen Aradig mind neki adóztak; a fejedelem itt nem aratott, semmiféle püspök itt dézsmát nem szedett. Szent László városa hatalmas erődítménnyé épült; átlábolhatatlan, széles víz övezte, partján pedig meredeken emelkedtek kőből rakott lőréses falai, tornyos sarokbástyái. Fráter György óta szinte évenkénti állandósággal építgették, s ahogy nőtt a vár, vele együtt nőtt hajdúinak száma, úgyhogy általában bevehetetlennek tartották. Körülötte a széles mocsarak útkereszteződéseinél megbújva apró földvárak egész serege húzódott, láncszerűen elzárva a városhoz vezető utakat. Magában egyikük sem állhatott volna meg: Váradról kapták a katonát, sorsuk Váradéval emelkedett vagy süllyedt. Állandóan fegyverben őrködtek az utakon, megjelentve azonnal, ha ellenséget észleltek."

„Erdély azé, aki az ország kapujában, a Részek váraiban parancsol" – tehetjük hozzá a Benda-axiómát. A kulcsváros, Várad, Bocskaié volt, ennélfogva Erdélyt is uralta. Nem így Felső-Magyarország: „Az Északkeleti Kárpátoktól az Adria-tengerig az ország északi és nyugati szegélyén keskeny csíkban húzódott a királyi Magyarország. Ez a félhold alakú sáv maradt meg Szent Istvánnak nem régen még hatalmas államából s az állandó török harcokban ez is egyre fogyott, egyre töredezett." Móricz Erdély-trilógiája ilyen szemléletes és képszerű. A fiatal Bendának biztosan olvasmányélménye volt. Benda kedvvel használja a stílus élénkítésére a XVI–XVII. századi magyar irodalom és a levelezések adagiumait, a velős mondásokat. Ezek összegyűjtése, archaizmusainak, tájnyelvi szókincsének vizsgálata megérne egy stilisztikai-nyelvészeti dolgozatot vagy disszertációt. Csak egyetlen példát erre: „Zsigmond tárgyalásai titokban folytak [...]: a rendek felháborodása óriási volt:

»Mint egy túros lovat, úgy kezdette cserélni-berélni nyavalyás Erdélyt." Cserélni-berélni: ezt a kettős igét már nem használjuk; maradt a szimpla cserebere.

Bocskai latinul értett, de nem írt, szögezi le Benda. A fejedelemnek ez a praktikus magyarsága a szerencsi országgyűlés meghívójában és a maga ott elmondott beszédében ennélfogva mindenkinek szólt. A Luther-zsoltárt „virágéneknek" hitt hajdúknak is.

*

Amikor Hol született Bocskai István? című írásom Benda Kálmánhoz eljutott, mindjárt leült írógépe mellé, és megtisztelt válaszával. Én Klaniczay Tibor fejtegetése nyomán

(A régi magyar személynevek helyesírása, 1967) vakon hittem, hogy Bocskai neve csak a „nemesi" ipszilonnal írható. Benda professzor kinyitotta a szemünket, és fegyvert vont a pontos *i* védelmében. Íme az erre vonatkozó részlet 1978. november 20-án kelt leveléből: „Klaniczay Tibor általad is említett cikkében – amelyre több mint egy évtizede készülök válaszolni, de sohasem jutok hozzá – azt mondja, hogy mindenkinek a családnevét úgy kell írni, ahogy ő maga írta. Ez már önmagában is óriási naivság, mert a XVI–XVII. században a névírás a helyesírással változott, és nemcsak ugyanannak a családnak a tagjai írták különféleképpen a nevüket, hanem ugyanaz a személy is változtatta nevének írását. Bocskai y-nal írta a nevét. Valóban így van, mindig y-nal írta, kivéve, amikor i-vel vagy j-vel. Egyébként ez utóbbi a leggyakoribb. Egyben viszont mindig következetes volt, abban, hogy a cs-t ch-val írta. Családjának tagjai, viszont hol ch-val, hol cs-vel írták. A történetírásnak tehát ebben az esetben is meg kellett állapodnia egy formában, amelyet következetesen használ a család minden tagja esetében, és ez a Bocskai forma volt."

A vegyesen *y*-os és *i*-s névírás káosza Benda határozott és meggyőző érvelése óta egységesedett. A fejedelem nevét pontos *i*-vel írjuk, mint ahogy Benda már monográfiájában így írta.

*

Szülőhelyemen, a Bihar megyei Esztáron azóta sem igen jártam, hogy világra hozott anyám. A Séta bölcsőhelyem körül helyzetét átéltem mégis sokszor ott lent a Részeken, a Partiumban: a Berettyó-ér túlsó partján, a kismarjai várdomb tövében. Kismarja, a szomszédos határszéli falu, a szőlőskertek vége már oda rúg ki a román határra. Anyám szülei és testvérei laktak ott a várdombról kiinduló Bánát utcában, alig egyéves voltam, amikor 1938-ban mi is átköltöztünk, s bár három esztendő múlva odahagytuk végleg, a nyarakat azután mindig lent töltöttük két öcsémmel.

Mióta az eszem tudom, emlékszem arra is, hogy Kismarja Bocskai Istvánról nevezetes: a fejedelem faluja volt, ez a helység szerepel előnevében (*Stephanus Bocskay de Kis-Maria*), a Bánát utca végén emelkedő dombon egykor az ő várkastélya magaslott. Szablyás szobra körül naponta megfordultunk: a templom melletti nagy hársfa alatt felbuzgó artézi kútra jártunk ivóvízért. A tüskés, kórós, gazos várdomb volt a játszóhelybirodalmunk, és sokszor megrohamoztuk Páka, Csüröp, Vasók, Kulin, Báthori nevezetű pajtásaimmal. De gyermekkorom boldog esztendeiből csak a szétriasztott libacsapatok gágognak vissza, és a nevek furcsa, ősi zenéjére emlékezem. A Bocskai-hagyománnyal csak később ismerkedtem tudatosan.

Így került elém Habokai Márton neve. Ő Kismarja notáriusa volt és 1795-ben iskolai használatra kátéba foglalta „privilegiált vagy magyarul szabad Kismarja városa" történetét. A káté szerint a deákságnak mindenekelőtt azt kellett tudni, hogy Kismarja azért neveztetik „privilegiált szabad városnak, mert Bocskai Istvántól, nemes Erdély országának és akkor az ahhoz tartozott Részeknek törvényesen választott fejedelmétől ajándékoztatott meg örökös szabadsággal". A következő kérdés így hangzott: „Hol született ez a fejedelem?" A válasz pedig: „Ezen városnak az északi részén levő várban, amely várnak helye most is elevenen megtetszik..."

Benda Bocskaija külsőre nézvést puritán könyv, egyetlen Bocskai-metszet díszíti. A kismarjai református templomban is van egy portréja a fejedelemnek: a szószék mellett függ, Dobay Ferenc váradi piktor naiv modorú, mosolygós, hetyke olajképe. Elüt a

szokványos Bocskai-ábrázolásoktól. Látható a Magyar Nemzeti Múzeum friss Bocskai-kiállításán, de a festő megnevezése nélkül. A puritán protestáns templomba bevitt és kifüggesztett kép kultikus újdonság. A debreceni Nagytemplomban is tanúi lehetünk a tendenciának: itt Kossuth Lajosnak van elkerített kultikus dobogója – karosszékével, kalapjával, arcképével berendezve. A kis kiállítás fedél alatt, „múzeumi" módszerekkel és körülmények között ismétli meg a Nagytemplomban és az Aranybika előtti téren felállított mozgalmas Kossuth-szobor látványát.

Amikor az 1976 telén Kismarjában jártam és Dobrossy Zoltán tiszteletes úr volt a kalauzom, a templomi Bocskai-kép éppen restauráláson volt Debrecenben, de kárpótolt mással. Összeismertetett Kovács Péter akkori művelődésiotthon-igazgatóval, aki naiv bájú, rusztikus kerámiadomborműveket tett elém: kismarjai gyermekek munkái voltak, mindegyik Bocskait mintázta fejedelmi díszben. Az egyiket szíves kínálással nekem adták. Lovas, lándzsás elszánt Bocskait, történelembe és mesébe illőt mutat. Amikor renováltuk Kassai utcai házunkat, a kis kertre és a Rákos-patakra néző megemelt felső falrész kínált helyet Bocskainak. Egy ügyes kezű kőműves rögzítette is a falban római cserépdarabjaimat, az amfóratöredékeket, füleket, fazekas-emblémákat. A fríz közepére a kerámia-Bocskai, a kismarjai iskolásfiú remeklése került. Nem árt neki se nap, se szél. A cserépsereg Bocskai fejedelme egész nap a Rákos-patakra néz, amelynek mezején valaha országgyűléseket tartottak, és ahol a fejedelem 1604-ben átvette a szultán küldte koronát is, de esze ágában sem volt a fejére tenni.

Szóljunk még Kismarja korabeli Bocskai-kincseiről. A debreceni művészettörténész, Masits László leírása nyomán ismerjük azt a pecsétnyomót, amelyet Bocskai hitelesítésre adott Kismarjának. Pecsételőlapja magát az adományozót ábrázolja, mint „erős fejedelmi Héroszt", trónuson ülve, darutollas forgóval díszített fövegben, szablyával, buzogánnyal. Az ábra „környülírása": „Pro Deo et Patria – az Istenért és a Hazáért." Ugyanez a jelmondat ékesíti a falu 1616-ban kiöntött ércharangját, a pecsétnyomó Bocskai-ábrájával együtt.

*

Bocskai István leveleinek összegyűjtését is Benda Kálmánnak köszönhetjük. 1992. évi kiadása (Európa–Kriterion) először ad közre huszonnégy eddig fel nem kutatott, sajtó alá nem került levelet. Az összesen kilencvenhét Bocskai levél magvas magyarázatokat, háromféle névjegyzéket kap. Nincs azonban lapszámokra utaló névmutatója. Aki nem különösebben tájékozott Bocskai leveleinek belvilágában, nem is tud meg mindent, amit szeretne. Az Illésházy Istvánnak írt híres levelet (Kassa, 1606. február 6.) nem győzzük idézni: „mihozzánk valami bőbeszédű persuasort csak heában fárasztanak, miért-hogy sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, az dolgot magát nézzük, csak azt, mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja". Záradéka azonban némiképp talányos: „Az erdélyi dámának mondja szolgálatomat kegyelmed." Ki ez az erdélyi dáma? Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna főhercegnő, aki egy 1606. február 3-i levélben is így szerepel: „Az erdélyi dámának örömest odaadjuk Fogarast, ha hamar idejő hozzánk; de hogyha sokat késik, bizony mi másnak adjuk Fogarast." A névmutató azonnal összekapná a két előfordulást és a megismételt szép formulát: „erdélyi dáma". Vajon min merenghetett Bocskai István, amikor tollára vette Erdély harmincéves szép dámáját? A levélzáradékhoz még egy személyes megjegyzés járul. Elég szokatlan ez a komoly Bocskainál: „Magunk felől azt írhatjuk: mü itt Kassán jóízűen iszunk néha az jó

édes borokban az kegyelmed egészségiért, igen meg is szoktuk s szeretjük is az édes bort, bizony immár a savanyú borra nem szorulhatunk és nem is szoktatjuk arra magunkat. Az rossz házakat is eluntuk." Ezt a helyet Benda Kálmán „mosolyra, de nem kacagásra késztető tréfás megjegyzés"-nek mondja.

Ezzel a „jóízű" kassai lakozással függ össze az egyik legérdekesebb Bocskai-ábrázolás. A rézmetsző 1605-ben úgy rajzolta meg a lován léptető fejedelmet, hogy a telt arcú Bocskai jól láthatóan mosolyog. A szépen felszerszámozott lovat a metszet terébe beleférő hat gyalogos hajdú kíséri (és egynek még látszik a bal lábfeje): valamennyien vidámak, ők is nevetnek, mosolyognak mint uruk. A vidám menet a bal felső sarokba metszett Kassa-sziluett előtt halad; triumfus ez is, mint a debreceni bevonulás volt. Kár hogy erről a tiszántúli diadalról nem maradt fenn ábrázolás.

*

Benda Kálmán a Bocskai-kutatás legnagyobbja, s voltak és vannak és lesznek követői. Csak Hajdú-Biharból említem Masits László mellett Varga Gyulát (1924–2004), akit most veszítettünk el. Kismarjában született, Debrecenben halt meg. Sokoldalú művész, szervező és tudós volt, főműve a maga emlékeit is feldolgozó Kismarja-monográfia: Egy falu az országban – Kismarja életrajza a felszabadulásig (1978). Rendkívül alapos, tényszerű falutörténet, dokumentumokkal, statisztikákkal, mellékletekkel. Varga Gyuláról Bényei József írt méltó nekrológot (*Hajdú-Bihari Napló,* 2005. január 7.).

Nagyszabású kiállítással adózik a Bocskai-évnek a Bocskai-felkelés 400. évfordulójára készült Nemzeti Múzeumbeli emléktárlat. A rendezők a XX. század első felének viseletét, a zsinórozott, díszgombos aranyrojtos, zsinóröves Bocskai-mentét is bemutatják egy próbabábon. Amikor apám 1940-ben megvált az esztári Szunyogh-uradalom ispáni

teendőitől, a Magyar Államvasutak kedvéért tette: elvégezte a kötelező tanfolyamokat és pályamester lett. Tablóképükön ő is rojtos-zsinóros-gombos, sötét színű bocskait visel. Nekem meg szürke bocskaim volt 1947–48-ban, amikor első-másodikos voltam a XVI. századi alapítású mezőtúri református gimnáziumban. Ünnepi viseletként hordtuk, templomba is abban jártunk. Ha vasárnap történetesen Túrkevén, a másik református városban voltam, ott szabályos igazolást kellett kérnem a tiszteletes úrtól, hogy hallgattam a prédikációját és énekeltem a zsoltárt.

De hadd végezzem Bocskai fejedelem Testámentomi rendelés-ével: „megírom szeretettel intvén mind az erdélyieket és magyarországi híveinket az egymás közt való szép egyezségre, atyafiúi szeretetre. Az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartsák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak."

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS

AZ 1604. ÉVI DIÓSZEGI ÉS OSGYÁNI ÜTKÖZET, VALAMINT AZ EDELÉNYI CSATA VITATOTT KÉRDÉSEI

A diószegi ütközet

Rónai Horváth Jenő 1893-ban megjelent tanulmányában[1] egy sajnálatos tévedés miatt hibásan rekonstruálta Belgiojoso hadmozdulatait. Mint azt Gyalókay Jenő[2] kimutatta, Rónai Horváth összekeverte Nagykerekit Kiskerekivel. Ez elég jelentős hiba volt, mivel a két település között mintegy 34 kilométeres távolság van. Az így felépített hadművelet sajátos képet mutat. A cél Kereki – Rónai értelmezésében Kiskereki – elfoglalása, mely Székelyhídtól északra van az Ér partján. Belgiojoso Váradról vonul Adorjánhoz. Petz csapatát Álmosdról Diószegre rendeli, az erdélyi hadakat pedig, melyek Adorjántól négy mérföldre táboroznak, egyenesen Kerekihez irányítja. Belgiojoso Székelyhídnál tervezi a Petz hadával való egyesülést. Annak érdekében, hogy biztosítsa számára az Ér hídját, Diószegre rendeli Dampierre hajdúit. Bocskai ott, Diószegen állítja maga mellé a császári szolgálatban álló hajdúkat. Gyalókay a fenti konstrukciót alapos elemzés alá vette és kimutatta annak tarthatatlanságát. Végső értékelése szerint „Amit Rónai-Horváth ír, nem más, mint egy jelenkori vezérkari tiszt hamis földrajzi alapra épülő okoskodása, a XVII. századra visszavetítve." 1928-ban közölt tanulmányában persze nem csak kritizált, hanem felvázolta Belgiojoso hadainak helyzetét az ütközet előtt. Eszerint a főerők Adorjánnál táboroztak, Petz ezredes csapata pedig Álmosdnál. Belgiojoso október 14-én adott parancsot Petznek, hogy éjfélkor induljon meg és Diószegen keresztül vonuljon az adorjáni táborba.

A hajdúk átállásának kérdésében nem volt ennyire határozott. A tapasztalt katonatörténész érezte, hogy néhány részlet hiányzik a mozaikból. Kétségbe vonta Istvánffy állítását,[3] miszerint a hajdúk „akkor tagadták meg nyíltan az engedelmességet, amikor Dampierre Petz elé akarta küldeni őket."[4] Valószínűtlennek tartotta, hogy ilyen fontos feladatra megbízhatatlan seregrészt választottak volna. Szamosközy[5] leírását tartotta reálisabbnak, mely szerint a hajdúk nem érték be egyhavi zsolddal és egyszerűen faképnél hagyták parancsnokukat. A problémát nem tekintette megoldottnak, hiszen azzal zárta le a kérdést: „Bármint volt is, annyi kétségtelen, hogy a hajdúk otthagyták az adorjáni

[1] *Rónai-Horváth Jenő:* Bocskai István háborúja Rudolf ellen. 1604–1606. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. (A továbbiakban: *Rónai.*)

[2] *Gyalókay Jenő:* A biharmegyei hadjárat 1604-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. (A továbbiakban: *Gyalókay.*)

[3] *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Budapest, 1962. (A továbbiakban: *Istvánffy.*)

[4] *Gyalókay,* 291. o.

[5] *Szamosközy István* történeti emlékei. Magyar Történelmi Emlékek (MHHS) XXX. Budapest 1880. (A továbbiakban: *Szamosközy.*)

tábort, még pedig anélkül, hogy ebben bárki is akadályozta volna őket, s még a kellő időben Bocskaihoz csatlakoztak."[6] Mondhatnánk, elegánsan átlépte a problémát, mintegy jelezvén, hogy az ütközet szempontjából ez csak részletkérdés.

Pedig érdemes lett volna vizsgálni Rónai-Horváth tanulmányát ebből a szempontból is, mivel érezhetően ő sem tudott mit kezdeni a kérdéssel. Rónai az október 14-i helyzet felvázolásánál azt írta, hogy Belgiojoso az adorjáni táborból Dampierre hajdúit Diószegre tolta előre, hogy az Ér átjáróját biztosítsák. Ott vette fel velük a kapcsolatot Bocskai és állapodtak meg a másnap hajnali támadásban.[7] A következő bekezdésben azt olvashatjuk, hogy Petz találkozott és összecsapott a hajdúkkal a Diószegi hídnál, majd az egész eseménysor magyarázataként Istvánffy leírását idézi, saját elgondolásával kiegészítve. Amikor ugyanis 15-én hajnalban Dampierre meg akart indulni Székelyhíd felé, a szokásos háromszoros jelet adta, mire a hajdúk fellázadtak és elvágtattak a táborból. Abból a táborból mely Diószegen volt, hogy azután a diószegi hídnál találkozzanak az oda érkező Petz ezredessel. Itt Rónai-Horváth egy újabb földrajzi tévedését fedezhetjük fel: Diószeg ugyanis az Ér jobb partján, tehát azon az oldalon van, ahonnan Petz csapata érkezett,[8] a Székelyhíd felé vezető út ellenben a bal parton, tehát ahhoz, hogy Petzcel találkozzanak, a hajdúknak vagy a falu felől kellett érkezniük – és így eleve gyanús lett volna arra hivatkozniuk, hogy Debrecenbe mennek, mivel az éppen az ellenkező irányba esik –, vagy az Ér túlsó oldaláról, ami viszont csak akkor elképzelhető, ha Dampierre tábora nem a faluban, hanem a faluval szemben, a bal parton volt. Esetleg még az is megtörténhetett, hogy a hajdúk Diószegről elvágtatva először átkeltek a hídon azután pedig visszatértek, hogy találkozzanak Petzcel. Persze akkor meg minek lázadoztak, hiszen éppen abba az irányba vágtattak amerre Dampierre küldte őket, tehát a parancsnoknak fel sem tűnt volna, hogy éppen elhagyják a katonái. Szóval elég zavaros az egész, hiszen az is elgondolkodtató, hogy amennyiben Dampierre Diószegen táborozott és ott lázadtak fel a hajdúk, miért nem találkozott Petzcel, hogy figyelmeztesse a veszélyre, hiszen éppen az volt a feladata, hogy az átjárót biztosítsa? Ha pedig valóban ez lett volna a feladata, akkor miként lehetséges, hogy még Petz beérkezése előtt parancsot adott a hajdúknak, hogy menjenek Székelyhídra?

Mint látható, a tanulmányokat olvasva több kérdés is felvetődik, ám ez nem csak a hadtörténész szerzőknek köszönhető, hanem maga a forrásokban leírt alaphelyzet is furcsa. Főleg az Istvánffy által leírt lázadás kérdéses.[9] Gondoljuk meg! Éppen az erők összpontosítása folyt egy hadművelet előkészítése során, az adorjáni táborban, tehát egy jól körülhatárolható helyen. A vár körül táborozott Belgiojoso lovassága, távolabb, 4000 lépésre pedig Concini erdélyi hada, összesen mintegy 8000 fő. Belgiojoso éppen azt szervezte, hogy Petz csapata is beérkezzen. Ilyenkor egy hadvezér minden katonát számba vesz, hiszen tisztában kell lennie a rendelkezésre álló erőkkel. Bizonyosan haditanácsot is tartottak, ahol a parancsnokok jelentették az egységük harcértékét és ezt követően minden változást. Ez így van ma is, és régen sem lehetett másként. Ebben a helyzetben elképzelhetetlen, hogy a csoportosítás egynegyedét kitevő hajdúezred egyszerűen csak

[6] *Gyalókay*, i. h.

[7] *Rónai*, 582. o.

[8] Az Ér főága a falu déli oldalán folyik, ott volt egy széles híd. Ezen kívül a falu területén kanyarog néhány kisebb ág, így az északi oldalon van egy kisebb híd is. Valószínűleg az eseményekben a nagy híd játszott főszerepet.

[9] *Istvánffy*, 438. o.

elhagyja a tábort, anélkül, hogy bárki megkérdezné az okát, de az meg egyenesen lehetetlen, hogy fellázadjanak, és úgy vonuljanak ki. Ha ez így megtörténhetett, akkor már csak ezért is alaposan meg kell vizsgálni ezt a kérdést, mivel a császári sereg olyan nagyfokú szervezetlenségére utal, ami meghatározó szempont lehet a diószegi győzelem okainak feltárásánál.

Az utóbbi évtizedekben Nagy László foglalkozott legalaposabban a Bocskai-szabadságharc eseményeinek kutatásával. 1961-ben megjelent monográfiájában[10] a források ellentmondásait kiszűrve oldotta fel a problémát: „a hajdúk elégedetlenkedve vették fel az egy hónapi zsoldot az esedékes öt havi helyett, s mikor ez megtörtént, kapitányaik vezetése alatt nagy káromkodások közepette kimentek a táborból," majd a Bocskai hűségére esküdött vezérek rávették a katonákat az átállásra, akik éjféltájban elindultak Diószeg felé.

Az igazat megvallva ezzel a változattal kapcsolatban is felvetődnek bennem a fent ismertetett kételyek. Katonai táborból nem lehet csak úgy egyszerűen kivonulni a mezőre, még éjszaka sem. 2000 lovas hajdú teljes felszereléssel nem tud észrevétlenül kióvakodni, főleg nem egy hadművelet megindulása előtt. Ha másnak nem is, de a tábor őrségének már hivatalból is fel kell, hogy tűnjön az ilyen nagy mértékű mozgás. Lényegében maradtunk az eredeti problémánál: ha ez így megtörténhetett, akkor a császári seregben nagy szervezetlenség uralkodott.

A probléma megoldását az október 14-i állapot rekonstruálásával kell kezdenünk. A császáriak főerői Adorjánnál táboroztak. Belgiojoso a lovassággal az adorjáni vár körül, Concini az erdélyi hadakkal 4000 lépéssel feljebb, a Berettyó partján helyezkedett el. Petz aznap érkezett az Adorjántól 21 kilométerre lévő Álmosdra.[11] Vitathatatlan, Belgiojoso szándéka az volt, hogy egyesüljön Petz seregével. Október 17-én Báthori Istvánhoz írott levelében olvashatjuk: [15-én] „hajnal előtt Álmosdrul Pezz uram hadával el indulván, hogy Diozegre iőyön és onnét hozzánk."[12] Istvánffy is megerősíti ezt: „Barbiano megparancsolta Petznek, hogy éjféltájt gyalogosaival meg az ágyúkkal és a poggyászokkal induljon meg."[13] Látszólag tehát tényleg csak arról van szó, hogy Petznek menetet kellett végrehajtania Álmosdról Adorjánig. Azonban a források sehol sem említik, hogy Petznek Adorján volt volna a célja. Diószegről szó van, de azután csak arról, hogy Belgiojosóhoz kell csatlakoznia. Sepsi Laczkó Máté még egyértelműbb: „a hajdúság éjfél után, midőn Kereki alá mene a Jakab János és Petz János hada, a tanácskozás után mellesleg eredvén vélök, midőn szinte olyan hosszan nyúlának el mint a németek, egyszersmind oldalról egész végig nekik sivalkodának a németnek, erősen harcolának és levágák a némötöket Diószegnél."[14] Nézzük csak miről van itt szó! Nem csak Petz hajtott végre menetet, hanem Belgiojoso is megindult. Ez érthetőbbé teszi Istvánffy szövegének egy nehezen értelmezhető részét, azaz Belgiojoso nem csak azt parancsolta Petznek, hogy „menet közben csendben vonuljanak,"[15] hanem megnyugtatásul azt is közölte, hogy „ő követi őket".[16] Tehát a császári sereg az adorjáni táborból, Petzékkel egy időben, szintén megindult. Ezt

[10] *Nagy László:* A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 71. o. (A továbbiakban: *Nagy,* 1961.)

[11] *Istvánffy,* 437. o.

[12] A levelet közli *Nagy,* 1961. 384. o.

[13] *Istvánffy,* 437. o.

[14] Sepsi Laczkó Máté krónikája a szabadságharc első hónapjairól. Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1 1526-1791. Szerk.: *Sinkovics István.* Budapest, 1968. 271. o. (A továbbiakban: MTSZ 1968.)

[15] *Istvánffy,* 437. o.

[16] Uo.

a következtetést vonhatjuk le a hajdúkról szóló szövegrészletből. „Ugyancsak éjféltájt Dampierre is, mint neki meghagyták, a dobok és a kürtök harmadik jelére kivezeti a hajdúkat a sátraikból (...), s parancsot ad, hogy vele együtt az előttük menetelő Petz-féle csapat után meneteljenek."[17] Feltételezhetnénk, hogy Istvánffy nem volt tisztában a földrajzi viszonyokkal, ezért helyezte Álmosdot és Adorjánt egy menetvonalra, azonban ő is leírta, hogy Petz a menet során előrement a diószegi hídig, tehát a fenti idézetekre valami olyan feloldást kell találnunk, mely megmagyarázza, miként menetelhetett Belgiojoso hada az Álmosdról közeledő Petz mögött.

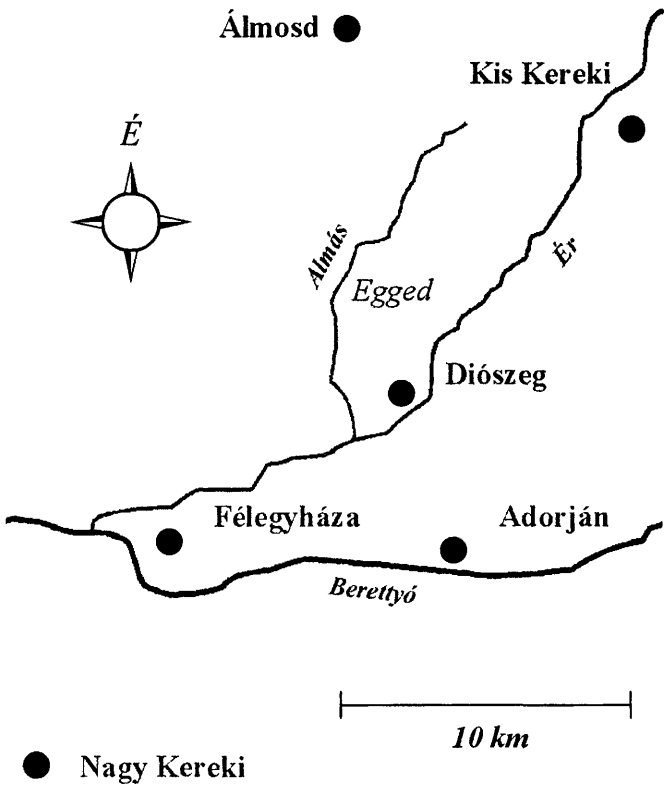
Belgiojoso még a törökök beérkezése előtt szerette volna elfoglalni Kerekit. Valószínűleg türelmetlenül várta Petz beérkezését. Hiába volt tízszer több katonája, mint Bocskainak, ágyúk nélkül hiábavaló vállalkozás lett volna ostromra vállalkoznia. Az a sereg, mely ágyúk nélkül próbált elfoglalni egy várat, szó szerint nevetség tárgya lett.[18] Mivel Concini egyetlen faltörő lövegét a hajdúk Kereki első ostrománál szétlőtték,[19] a két ostromlöveg, melyeket Petz hozott, alapfeltétele lett a hadjárat sikerének. Amint értesült arról, hogy Petz Álmosdon van, Belgiojoso valószínűleg megkezdte a Kereki elleni felvonulás tervének kidolgozását. Mivel az Ér mocsaras völgyén csak Székelyhídnál és Diószegnél volt átkelőhely, a menetoszlop megalakításához Petz csapatát át kellett hozni a folyó bal partjára, hogy az ott futó úton indulhassanak Kereki felé. Ha Álmosdról egyenesen mentek volna Kerekibe, a menet során az Ér áthatolhatatlan akadályt jelentett volna a főerők és Petz között. Belgiojoso minél előbb a vár alá akart érni, de úgy, hogy a tüzérséget biztonságban tudja. Petz menetvonala a diószegi átkelés után valószínűleg Félegyháza felé vezetett, ahol csatlakozhatott volna Belgiojoso Berettyó völgyében vonuló oszlopához. Álmosdról 195 perc alatt lehet Diószegre érni, onnan Félegyháza 105 perc.[20] Ez 5 órás menetet jelent, tehát az éjféli indulást figyelembe véve a diószegi átkelésre 03.45-kor, a csatlakozásra pedig 05.00-kor került volna sor. A menetoszlop biztosítása a Dampierre-hajdúk feladata volt. A parancs szerint nekik is éjfél után kellett kivonulniuk a táborból, hogy azután több csoportban vizsgálják át a környéket Diószegig és Félegyházáig. Így egyáltalán nem volt különös a hajdúk kivonulása a táborból, hiszen Dampierre erre kapott parancsot. Érdekes a dobok és kürtök harmadik jelének említése Istvánffynál. Ez ugyanis arra utal, hogy Belgiojoso részletes ütemtervet dolgozott ki a menet végrehajtására és az egyes mozzanatok végrehajtásának megkezdését dobok és kürtök hangja jelezte. Az első két jel valószínűleg más egységeknek szólt és csak a harmadik a hajdúknak. Az adorjáni tábor 14-én éjszaka olyan lehetett, mint a méhkas. A jelzésekre csapatok lebontották a sátrakat, szekereket málháztak, oszlopok soroltak be és indultak meg. A menet végrehajtása egyike a legbonyolultabb katonai feladatoknak. Előkészítése alapos tervezést és szervezést igényel. Nem annyira hadvezéri tehetségre, mint inkább parancsnoki gyakorlatra és szakmai felkészültségre van szükség. Oszlophosszakkal, menettávolságokkal és menetsebességekkel kell számvetéseket

[17] *Istvánffy,* 438. o.

[18] Jó példa erre gróf Esterházy János győri alkapitány este, aki 1687 novemberében háromezer magyar huszárral és hajdúval ágyúk nélkül ostromolta Palota várát. Egy korabeli jelentés szerint „november 19-én a várbeli törökök megkérdezték, mi a szándékuk a magyar csapatoknak az *ostrommal,* mire a mieink azt válaszolták, hogy el akarják foglalni a várat." Az ominózus kérdésre akkor került sor, amikor a hajdúk már harmadik napja lövöldöztek puskákkal mindenkire, aki a várfalon felbukkant. (*Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Budapest, 1983. 200. o.)

[19] *Gyalókay,* 282. o.

[20] Az adatok a II. József-féle első katonai felmérés országleírásában szerepelnek.

A diószegi ütközetet kísérő hadműveletek helyszíne.

készíteni, összehangolni a málha, a gyalogság és a lovasság mozgását, megszervezni az összeköttetést és a menetbiztosítást. Belgiojoso képzett zsoldosparancsnok volt, így nem okozhatott neki gondot e rutinfeladat végrehajtása. Valószínűleg működött volna a terv, ám nem számolt a hajdúk átpártolásával. Hogy ezzel mennyire felborították a számítását, jelzi a következő kifakadása: „Ilyen nagy árultatást ezzen a földön ember nem hallott."[21] Volt oka a haragra. Attól a pillanattól, hogy a csapatok megkezdik a menetelést, a sereg széttagolt, hosszan elnyúló oszlopban mozog. Az egyes részek között még nappal is nehézkes az összeköttetés, nemhogy éjszaka. A kötelék ilyenkor nagyon sebezhető, ezért meghatározó szerep jut a felderítő és biztosító erőnek, mely jelzi, és távol tartja az ellenség erőit. Az éjfél utáni óráktól a császári erők széttagolt menetoszlopban vonultak a Berettyó völgyében, miközben abban bíztak, hogy a Dampierre-hajdúk biztosítják a terepet. Felderítő biztosítás nélkül az egész sereg ki volt szolgáltatva a támadásnak, adott esetben éppen azon hajdúk támadásának, akik a biztosítási feladatot végezték. Bocskai azonban nem törődött Belgiojoso csapatával. Remek érzékkel választotta ki az ágyúkat célpontnak, melyektől a hadjárat további sorsa függött.

[21] *Nagy,* 1961. 384. o.

Az ütközet színhelyének meghatározását már megtette Gyalókay Jenő. Tanulmányának ezzel foglalkozó fejezetében az általa használt források adatai alapján megállapította, hogy a leírások többsége Diószeg közelébe helyezi az összecsapást.[22] A források többsége valóban, azonban szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy Bocskai korponai adománylevele Álmosdot nevezi meg az ütközet helyszíneként: „az 1604-ik év október hava 15. napján a virradat félhomálya előtt Álmosd nevű puszta falu mellett Paeczen csapatait, a két sereg közül a megbízhatóbbat és az erősebbet váratlanul megtámadtuk és megsemmisítettük."[23] A „mellett"-be valószínűleg belefér a 7–8 km-es távolság, hiszen Istvánffy megrögzötten adorjáni ütközetnek nevezi az összecsapást, azonban az „Álmosd nevű puszta falu" megnevezésnek lehet más magyarázata is. Diószegtől északra találjuk Egyed-pusztát. Helyén a XVI. század közepéig az Egged-Monostora nevű község állt, melyben 77 család lakott.[24] Ezt a helyet északról és nyugatról az Almás-patak völgye övezi. Elképzelhető, hogy a község az ütközet idején elhagyott, puszta-falu volt. A területet kevéssé ismerők könnyen összekeverhették Álmosd, Almás és Egged nevét, például úgy, hogy a helyet „az Almásnál lévő puszta faluként" nevezték meg. [25]

Gyalókay tanulmányában határozottan kijelenti: „nincs többé semmi okunk arra, hogy Bocskai győzelmét Álmosdhoz kössük. A helyes megnevezés csakis *diószegi ütközet* lehet."[26] Az események konkrét helyszíneként a katona és hadtörténész óvatosságával a 155. háromszögelési ponttól délre fekvő területet jelöli meg, azonban néhány lappal később elszólás-szerűen közli, hogy az ütközet színhelye a mai Egyed-puszta volt. A kiváló csatatérkutató hadtörténész[27] ezen állításával teljes mértékben egyetértek. Az egész tanulmányban érezhető, hogy alaposan bejárta a területet és ismerte annak földrajzi viszonyait. 2004 novemberében a rendelkezésemre álló térképészeti anyag elemzése után magam is bejártam a területet. Elsősorban a II. József-féle első katonai felmérés lapjait használtam.[28] Azok jó 150 évvel a Bocskai-szabadságharc után készültek, ám még megtalálhatjuk rajtuk az akkorra már rommá lett, mára pedig teljesen elpusztult adorjáni vár helyét, ahol Belgiojoso hadai táboroztak, de jól követhető az Álmosdról Diószegre vezető legrövidebb út is, mely a falu északi szegélyén éri el az Ér völgyét. Ott áll Egyed-

[22] *Gyalókay,* 292–293. o.

[23] Bocskai István adománylevele: 9254 hajdúkatonának nemességet, földet és címert adományoz. MTSZ 1968. 340. o.

[24] Magyarország vármegyéi és városai. Bihar Vármegye és Nagyvárad. Bihar Vármegye községei, Bihar-Diószeg. Arcanum DVD könyvtár III., Történelem.

[25] Hogy, ez mennyire nem elképzelhetetlen, azt jól példázza Istvánffy krónikája, melyben azt olvashatjuk, hogy 14-én Petz az Adorjántól két mérföldre fekvő Almás mezővárosba érkezett. A vármegyei monográfia megemlíti, hogy Álmosd neve régi levelekben négyféle változatban fordul elő: Alumas, Almus, Almuz és Almos. Almásként csak Istvánffy említi, ami valószínűleg csak egy torzult névalak, de azt a lehetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Petz nem Álmosdnál, hanem az egykori Egged falunál táborozott.

[26] *Gyalókay,* 293. o.

[27] Gyalókay alaposságát dicséri, hogy igyekezett minden adatot elemezni az ütközet tökéletesebb rekonstruálásához. Bethlen Farkas krónikájában találta azt az állítást, hogy Bocskai a derengő holdvilág fényénél intézett buzdító beszédet a hozzá pártolt hajdúkhoz. Megítélése szerint ez támpontot adhat az ütközet időpontjának meghatározásához. A svábhegyi m. kir. Astrophysikai Observatórium által megadott csillagászati adatok alapján ezt az időpontot 22 óra körülre teszi. Az általam használt Astronomy Lab 1.13 és SkyMap 3.1.10 csillagászati programokkal ellenőriztem a közölt értékeket, de azok hibásak. 1604. október 14-én a nap 16.46-kor nyugszik, szemben a közölt 16.30-cal, a hold pedig 20.59-kor kel, szemben a tanulmány 21.45-ös adatával. Ez elég nagy hiba, de feltételezem, hogy az obszervatórium munkatársai az október 15-i holdkelte adatát adták meg, amely közelebb áll a közölt értékhez – a programok szerint 21.58. Ettől függetlenül az általa közölt 22.00-ás időpontot reálisnak tekinthetjük, mivel holdkelte után kb. egy órával van annyi fény, melyre a derengő holdvilág kifejezés ráillik. (*Gyalókay,* 301. o.)

[28] Hadtörténelmi Térképtár, Coll: XXVI; Sect: XIX és Coll: XXVI; Sect: XX.

A diószegi ütközet helyszíne. A háttérben az Egyed-erdő sötét csíkja látszik.

puszta egy kisebb dombon, melyet nyugatról széles és mély vízmosás, az Almás-patak völgye övez. Tőle nyugatra kiterjedt erdő, az Egyed-erdő húzódik. Valószínűleg a korábban ott állt Egged falu miatt vezetett arra az út Álmosd felől. A két falu között azonban a XVIII. század közepén már nem volt semmilyen település, csak az utak szövevényes hálózata. Az ütközet és a térkép elkészítése között eltelt 150 év miatt feltételezhetnénk, hogy a terep alaposan megváltozott, de az első katonai felmérés lapjait a majdnem 100 évvel későbbi második katonai felmérés szelvényeivel[29] összevetve láthatjuk, hogy azok a változások, amelyek láthatóan ma is meghatározzák a táj arculatát, a XIX. század első felében zajlottak le. Az utak száma kevesebb lett, de egyenes vonalvezetésűek és szélesebbek, több helyen tanyák, majorok épültek. Feltételezem, hogy az első katonai felmérés nagyobbrészt a XVII. századi állapotokat jelenítette meg, hiszen a nagy változásra csak a XIX. század elején kerül sor. A magaslaton, ahol az álmosdi út Diószeg közelébe ér, majorság épült és az Egyed-tanya nevet kapta. Az Almás-patak vizét felduzzasztották és a gáthoz malmot, az úton járók kiszolgálására pedig csárdát építettek. Nyugatra ott látjuk az Egyed-erdőt. Már az első felmérés lapján is csaknem ugyanazon a helyen volt és ott van ma is. Ez az állandóság feltételezi, hogy már Bocskai idejében is ott lehetett, és menedéket nyújthatott a lesre készülő hajdúknak. Véleményem szerint az események ott, az Egyed-tanya körüli területen zajlottak. A hajdúk az Egyed-erdőben táboroztak és az Almás völgy nyújtott menedéket a lesben állóknak, majd a sikertelen rohamok után visszavonulóknak. A patakvölgy, akárcsak manapság, akkor is erdős, bozótos lehetett.

[29] Hadtörténelmi Térképtár, Sect: 50; Coll: XLIV és Sect: 51; Col: XLIV.

Az osgyáni vereség okai

A Bocskai-szabadságharc katonai sikereit döntően a hajdúk sajátos portyázó, lesvető harcmodora eredményezte. Az első nagy győzelem, az álmosd-diószegi ütközet jól szervezett hajdúles volt, ahol éjszaka, meglepetésszerűen támadták meg Petz ezredes hadoszlopát. A körülmények Bocskai katonáinak kedveztek, akik mesterei voltak az irreguláris harcnak. Csakhogy a nagy csatákat fényes nappal vívták, nyílt mezőkön, ahol sokszor néhány lépésről lőttek sortüzeket egymásra a fegyelmezett, zárt rendben álló gyalogosok. A magyar hajdú azonban nem látta értelmét annak, hogy helyben állva tűrje az ellenség puskatüzét. Ahol sűrűn jártak a golyók ott inkább fedezéket keresett, de még gyakrabban elszaladt, hogy azután kedvezőbb körülmények között folytassa a küzdelmet. A hajdúkapitányok is tisztában voltak ezzel és csak olyankor vitték harcba katonáikat, amikor az ellenség sebezhető volt.

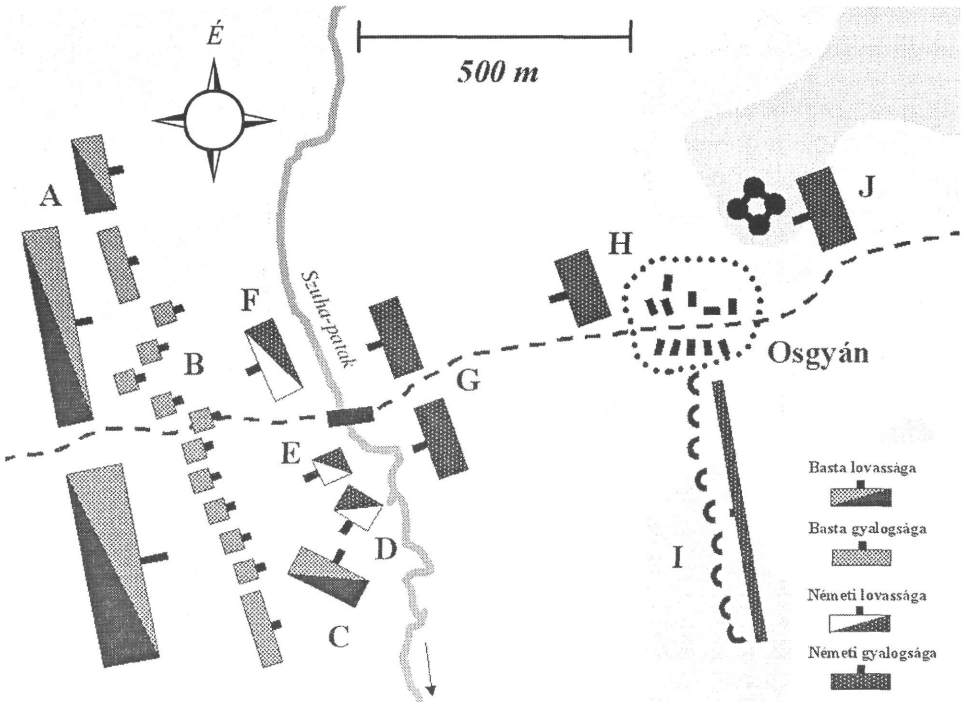
Ezzel szemben a szabadságharc második ütközetében, melyet 1604. november 17-én Osgyánnál vívtak, Németi Balázs kb. 4000 hajdúval és népfölkelővel[30] fényes nappal szállt szembe Basta 15 000 fős seregével. Vajon az álmosd-diószegi ütközet sikere óta eltelt harminckét nap olyan hatalmas változást hozott volna a hajdútaktikában, hogy eséllyel vehették fel a harcot a Magyarországon állomásozó császári erők háromszoros erőfölényben lévő elitjével? Nem valószínű, hogy erről volna szó, hiszen már a kortársak sem értették Németi döntését és az elszenvedett vereség okaként a vezér meggondolatlanságát hozták fel. Tényleg nem lett volna szabad vállalni az ütközetet?

1604 őszén a császári csapatok zöme Esztergomnál állomásozott. Basta György, a sereg fővezére ott kapta a parancsot, hogy 9500 gyalogossal és 5000 lovassal induljon Bocskai ellen. Az akkor 60 éves tábornok egyike volt a birodalom legtapasztaltabb hadvezéreinek. Seregével november 16-án már Füleknél táborozott és felkészült az első összecsapásra. Basta mivel gyakorlott katona volt, felismerte, hogy az osgyáni védelem áttörése kemény dió lesz.

A Fülekről Rimaszombaton keresztül Kassára vezető út Osgyánig széles, viszonylag sík völgyben halad, a falunál azonban befut a dombok közé. A település szélén folyik a Szuha-patak melyen széles híd vezet keresztül. A Salgótarjántól 35 km-re északra fekvő Osgyánt, mely vízmosta völgybe épült, 1604-ben palánk és árok vette körül, remek lehetőséget biztosítva a gyalogságnak a védelmi harcra. A falu északi szélén magasodó dombon áll a saroktornyokkal megerősített kastély, melyet akkoriban árok és sánc övezett. Azóta többször átépítették, de formája és mérete valószínűleg megőrizte az egykori erősség jellemzőit. Az ütközet idején a hajdúk egy csapata Nagy András vezetésével ott rendezkedett be védelemre. A falu déli oldalán, a pataktól 500–600 méterre dombok emelkednek; Németi egészen a faluig nyúló sáncokkal erősítette meg őket. Korlát István parancsnoksága alatt oda vezényelte a gyalogság egy részét és a tüzérséget, mely két öregágyúból és három tarackból állt.

Németi Balázs remek érzékkel választotta ki a környék védelemre legalkalmasabb helyét. A palánk mögött még a felkelők is hatékonyan védekezhettek és lezárhatták az

[30] Szamosközy pontos létszámot közöl, mely szerint Osgyánnál 4709 katonája volt Németinek. Ebből a lovasság mintegy 1000 főt tett ki, mivel 200 főt vezetett Németi Gergely, 300 főt Bornemissza János, Lippaitól pedig 500 lovas érkezett. Nem lehetett több a gyaloghajdúk létszáma, a többi népfölkelő volt, akiket Németi a környező falvakból toborzott össze és nagyobbrészt kiegyenesített kaszákkal és kihegyezett karókkal rendelkeztek. *Szamosközy,* 261. o.

Az osgyáni ütközet.
***A**: Basta lovassága, **B**: Basta gyalogsága (10x50 muskétás és 2x200 pikás), **C**: Hollach Frigyes lovasai, **D**: Németi Gergely 300 lovasa, **E**: Bornemissza 200 lovasa, **F**: Lippai 500 lovasa, **G**: 2x500 gyalogos a híd két oldalán, **H**: a gyalogság zöme a falunál, Németi Gergely vezetésével, **I**: sáncok a dombon ágyúkkal, Korláth István parancsnoksága alatt, **J**: hajdú őrség a kastélyban, Nagy András parancsnoksága alatt.*

utat. A kastélyban és a magaslaton elsáncolt erők fedezték a szárnyakat és megakadályozták a falu bekerítését. A patak meredek árka nehezítette a császáriak szétbontakozását, azonban a falutól való távolsága miatt Németi nem illeszthette be a védelembe.

Bastának már a felvonulás során is számítania kellett a hajdú lovasok támadásaira, ezért nem engedte széthúzódni a menetoszlopot, hanem zárt csoportokban vonultak, erős lovassági biztosítás mellett. Így mindaddig, míg az első összecsapásra sor nem került, meglehetősen lassan haladtak.

A hajdúk tudták, hogy november 17-én megindult Basta serege. Mivel az Osgyántól a Szuha-patak nyugati oldalán húzódó dombok takarása miatt a füleki utat csak Daróczig lehet belátni, a délelőtti órákban Németi Gergely 300 lovassal előrement a faluig. Ott találkoztak Basta élővédjével, amellyel rögtön összecsaptak. Az élővédbe küldött lovascsapatot gróf Hollach Frigyes vezette.[31] A császári lovasság ezt követően nem engedte Németi Gergely lovasait elszakadni, így lassan, folyamatosan harcolva kellett vissza-

[31] *Somogyi Ambrus*: Historia rerum Hungaricarum et Transsylvanicarum. *Geréb László*: A hazai osztályharcok irodalma. Budapest, 1955. (a továbbiakban: *Geréb*, 1955.) 262. o.; *Istvánffy*, 444. o.

vonulniuk. Szamosközy István képszerűen írja le ezt a jelenetet: „Gergely az nimetekre találván, futva szalada, mert az hátán (sic!) jött az nimet Osgyánig. Kevés is szaladott volna el bennek, ha Osgyántól meg nem segítették volna."[32] A segítség azonban nem váratott magára, hiszen amikor a falu közelébe értek, Bornemissza János 200 lovassal átkelt a patakon és a segítségükre indult. Kopjákkal támadtak a császári lovasokra. A patak túlsó oldalán egyre jobban kibontakozott a lovassági harc. Rohamok és meghátrálások követték egymást. Időközben beérkezett Lippai Balázs 500 lovasa is, tehát egy Németi Gergely és Bornemissza csapatával azonos létszámú erő, azonban, utólag megítélve, inkább gondot, mint segítséget jelentettek. Szamosközy az 500 lovasról azt írja, hogy „a dolgok súlyán érkezének részeg állapottal."[33] Ők is átkeltek a patakon, de már nem kapcsolódtak be a harcba, mivel egyre jelentősebb császári erők érkeztek Darócz felől.

Ezzel elérkeztünk az ütközet azon pillanatához, melyet Szamosközy a „dolgok súlyának" nevez és ahol a vereség okát keresnünk kell. Véleményem szerint nem az volt a probléma, hogy Németi rossz tervet dolgozott volna ki. Az osgyáni védelem lehetőséget adott arra, hogy kis erőkkel is képes legyen feltartóztatni a túlerőben lévő ellenséget. Azt, hogy a hajdúk jól értettek a védelmi harchoz, jól példázta Kereki várának sikeres védelme. A problémát egy tipikus hadvezetési hiba, „a kezdeményezés elvesztése" okozta, amit időnként még a legnagyobb hadvezérek is elkövetnek.

A hadseregek által vívott fegyveres küzdelem abban különbözik a spontán tömegverekedéstől, hogy a parancsnok folyamatosan irányítja a harcot melyben katonái az ő parancsai szerint tevékenykednek. A hadvezér az összecsapás előtt kialakítja az elgondolását, és tervet készít az ellenség legyőzésére. Megjelöli azokat a fő feladatokat, amelyek végrehajtása érdekében a csapatok erőkifejtését összpontosítani kell. Ha a parancsnok támadni akar, akkor meghatározza, hogy az ellenség melyik csoportosítását kell megsemmisíteni a győzelemhez és ennek érdekében milyen erőket hol kell alkalmaznia; a védelemnél pedig, hogy melyik az a terepszakasz, melynek megtartásával elérhető a kitűzött cél, az ellenség erőkifejtésének megtörése. Ideális esetben a szemben álló felek végigviszik az eredeti elhatározásukat és végül az erősebb, vagy kitartóbb ér el sikert. Vereséget okozhat azonban, ha a hadvezér az összecsapás folyamán egy rossz döntés miatt csapatainak egy részét nem a kitűzött cél, hanem egy részfeladat végrehajtására alkalmazza, mely elvonja az erőket a fő feladat végrehajtásától. A rossz döntés miatt lépéshátrányba kerül a szemben álló fél vezérével szemben, hiszen miközben továbbra is eredeti elgondolásának megvalósítására törekszik, egyre nagyobb erőt és energiát mozgósít a másik probléma megoldására. Ezzel megosztja az erőit, lényegében gyengíti a seregét. Ezzel bekövetkezik a „kezdeményezés elvesztése," amikor a parancsnok már nem az eredeti terv végrehajtása érdekében hoz döntéseket, hanem csak az ellenség csapásainak hatását igyekszik mérsékelni.

Németi Balázs eredeti terve szerint rendelkezésre álló erőit a kastély, a falu és a sáncokkal erősített dombok vonalába koncentrálva ott próbálta föltartóztatni Basta erőit.

[32] *Szamosközy*, 260–261. o.

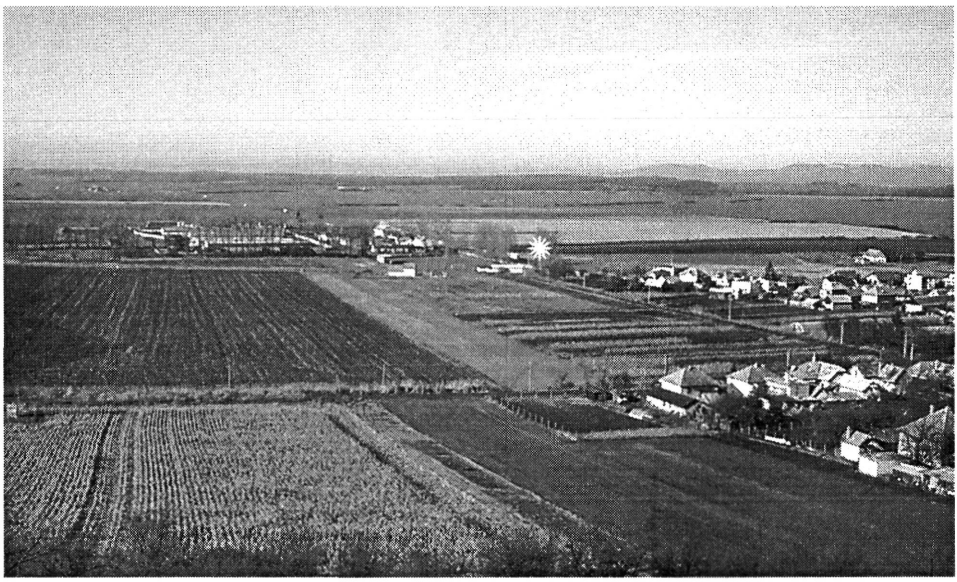
[33] Uo. 261. o. A dolog érdekessége, hogy a szöveg 1955-ben két kiadásban is megjelent. *Geréb,* 1955. a teljes változatot közli, míg a Hadtörténelmi Intézet által kiadott szemelvénygyűjtemény (Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. Budapest, 1955. 202. o.) csak pontozással jelzi a Lippai lovasainak részegségére vonatkozó részt. Valószínű, hogy a szabadságharcos képébe nem fért bele a részegség. Az 1955-ös kiadás hiányos szövegét változatlanul átvette *Kocsis Bernát*: Válogatás a magyar hadügy írásaiból. Budapest, 1986. 217. o.

Osgyán falu és a (csillaggal jelölt) kastély a dombról, ahol a sáncok húzódtak.

Az eredeti terv szerint a lovasság feladata a császári erők felvonulásának zavarása lett volna, csakhogy Németi Gergely lovasai nem tudtak elszakadni a császári elővéd lovasságától, amely valószínűleg erőfölényben volt a 300 hajdúval szemben, azonban Bornemissza 200 lovasa ezt képes volt kiegyenlíteni – legalábbis erre lehet következetni abból, hogy vállalták a kopjatörést. Innentől kezdve azonban fontos szerepet kap az időrend. Németi és Bornemissza lovasai csak annyi időt szánhattak (volna) a császári elővéddel folytatott harcra, hogy még a császári főerők beérkezése előtt biztonsággal át tudjanak kelni a hídon. Németi és Bornemissza valószínűleg megosztotta a vezetés feladatát. Bornemissza korábban 100 lovasnak parancsolt,[34] az ütközetben a kisebb szerepet játszó lovasság élén állt, Németi viszont, aki régebben, a császári seregben 100 puskás hajdú kapitánya volt,[35] a nagyobb létszámú gyalogságot vezette és ezzel együtt a védelem parancsnoka is volt. A patak túloldalán folyó lovasharcot személyesen Bornemissza vezette, tehát ő végezte el az időszámvetést, azaz hogy mikor kell abbahagyni a harcot, hogy még legyen idő az átkeléshez. Egy gyakorlott parancsnok számára ez rutinfeladat lett volna, egy váratlan fordulat azonban felborította Bornemissza tervét. Ez pedig Lippai Balázs 500 lovasának beérkezése és átkelése volt. Nem titok, hogy a katonák a harc előtt általában fogyasztanak alkoholt. Oldja a feszültséget és egy kicsit talán bátorít is. A hatékony víztisztító eljárások bevezetése előtt, így abban a korban is, a katonák víz helyett gyenge borokat fogyasztottak, tehát az enyhe „alkoholos befolyásoltság" megszokott volt a vitézek körében. Ha ellenben Szamosközy szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy

[34] *Szamosközy*, 251. o.
[35] Uo.

A Szuha patak hídja (csillag), ahol az osgyáni ütközet döntő mozzanata zajlott.

Lippai lovasai *részegek* voltak, akkor az valószínűleg 500 erősen ittas garázdát jelentett, akiknek nem nagyon lehetett parancsolni. Valószínűleg az átkelésre sem Németi adott parancsot, hanem mámortól lobogó harcvágyuk vezette őket. Már a patakon is szervezetlenül, minden rend nélkül keltek át, de mikor szembesültek az ellenség növekvő erejével, elszállt a lelkesedésük. Nem vettek részt a küzdelemben, hanem az átkelő közelében egy csoportban megálltak. Bornemissza így nem tudott velük mit kezdeni. Már közel volt a visszatérés ideje, ám az újabb 500 lovas érkezése miatt az átkelésre tervezett idő több mint a kétszeresére nőtt. Bornemisszának segítséget kellett kérnie Németitől az átkelés biztosításához. Ez tovább növelte a lovasság időzavarát, hiszen nem kezdhették meg addig az átkelést, míg Németi csatarendbe nem állítja a gyalogosokat a hídnál. Ezzel ahelyett, hogy az eredetileg elgondolt védelmi vonalat erősítették volna, az erőkifejtés időlegesen a híd körzetébe tolódott, mely alkalmatlan volt a harc megvívására. Németi 500–500 gyalogost vezényelt a híd két oldalára, ami jól mutatja, hogy a manőver célja a visszavonulás fedezése volt, hiszen a hátra felé mozgó lovasokat üldöző ellenséget a gyalogosoknak kellett volna feltartóztatniuk. Csakhogy az 1000 gyalogos hídhoz küldésével Németi terve is felborult. Az ütközet e kritikus időszakában a híd körzetében kb. 1000 lovas és 1000 gyalogos tömörült, ráadásul a lovasok felét, az ottlévők egynegyedét Lippai 500 részeg lovasa tette ki, ami a vezetés szempontjából több mint zavaró körülmény lehetett.

A császári sereg főerői az elővédek mögött rendezetten vonultak fel az ütközethez. Basta tíz, egyenként 50 muskétásból álló négyszöget alakított, melyeket jobbról és balról egy-egy század német pikás követett. A csapatot az ágyúk lőtávolán kívül állította meg. Velük szemben Bornemissza és Lippai lovasai álltak. Basta felismerte, hogy meg kell akadályoznia a lovasság átkelését, ezért parancsot adott, hogy a balszárnyon álló muskétások és pikások gyorsan nyomuljanak fel a hídra, a jobbszárnyon lévők pedig rohanják

Az osgyáni kastély napjainkban.

le a velük szemben álló lovasokat. Más karabélyosokat, vallonokat, Alfana kapitány és Dollák gróf csapatát pedig egyenesen tovább küldte, hogy minél gyorsabban keljenek át a patakon. Az így kialakított harcrendet Delletorre gróf lovas ezrede követte.[36] A muskétások megkezdték az előrenyomulást és sortüzeket lőttek. A hajdúk ágyútűzzel válaszoltak, ami azonban nem okozott károkat. A hajdú lovasság megkezdte a visszavonulást a patak túloldalára, sokan nem jutottak el a hídig, hanem a mély árkon keresztül próbáltak átvergődni, és a gyalogság sorai között vonultak vissza. Szorosan a nyomukban Basta katonái törtek előre. A gyalogság igyekezett ellenállni, csakhogy a harci morálját megrendítette a lovasság visszaözönlése, így félő volt, hogy kitör közöttük a pánik, és egyszerűen szétfutnak. Ennek elkerülésére Németi újabb és újabb csapatokat vezényelt a hídhoz.[37] Egy sólyomágyút is áthoztak, ami világosan jelzi, hogy a harc súlypontja a hídhoz helyeződött. A sereg jelentős része a pataknál harcolt a császáriakkal; a palánk mögé való visszavonulásra nem gondolhattak, mivel az arra adott parancs pánikot okozott volna az elöl állók között.

[36] A császári sereg tevékenységének leírása Ciro Spontoni históriáján alapul. *Ciro Spontoni*: Historia della Transilvania. Venetia, 1638. OSZK Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 3247 (a továbbiakban: *Spontoni*) 269–270. o.

[37] *Szamosközy,* 261. o. így ír erről: „Az ezer gyalog pedig megsegítvén ujabb harcot állának olyat, hogy minden seregek Nimet Balázzsal segítségükre odaérkezének. De mikor az új segítségünk eszébe vötte volna, hogy már senki meg nem segíthet, az Farkas Mihály zászlójával mindjárt megfutamodék."

Az ellenség megújuló támadása először Farkas Mihály csapatát törte meg, mely rendetlen menekülésbe kezdett. Bornemissza azzal próbálta feltartóztatni őket, hogy szablyájával levágta az elől futó zászlótartókat.[38] Sajnos ezzel már nem segíthetett, mivel a többiek is a palánk felé hátráltak. A gyakorlott császári katonák nem hagyták őket elszakadni, hogy a palánk védelmébe meneküljenek, hanem rendületlenül szorították és vágták a szaladókat. A gyalogosok többsége nem jutott be a palánkkal védett faluba. Németi Balázs, hogy mentse a helyzetet, leszállt a lováról és maga köré gyűjtötte a faluba menekült gyalogságot. Mintegy 500 főt sikerült összeszednie, akikkel a kastélyba vonult vissza. Bornemissza a falu felső kapujánál egy ideig feltartóztatta a lovasság maradékát, és segítségükkel fedezte a gyalogság menekülését. A palánk elvesztésével gyakorlatilag szétesett a védelem. Korlát István magára maradt a sáncokban az ágyúkkal. Miközben a Teuffel-ezred lovassága a menekülőket üldözte, a császári gyalogság elfoglalta a sáncokat és az ágyúkat, Tilli tüzértábornok átvette a parancsnokságot és a zsákmányolt ágyúkkal lövetni kezdte a szemben lévő dombon álló kastélyt. Basta tábori lövegeivel szintén a kastélyt ágyúztatta, Torre gróf lovasezredét pedig a kastélyon túli erdőbe küldte, megakadályozandó, hogy onnan Németi segítséget kapjon. Egyidejűleg egy gyalogezredet Teuffel 1000 lovasával együtt a kastély bal oldalához irányított, így a kastélyt teljesen bekerítették. A gyalogság igyekezett a falak közelébe nyomulni és alkonyat felé sikerült elfoglalnia az istállót, ahol lovakat zsákmányoltak és néhány hajdút fogságba ejtettek. Valószínűleg az istálló felől sikerült megközelíteniük azt a saroktornyot, ahonnan a felkelők kisebb űrméretű ágyúkkal lőttek. A falba hatalmas lyukat robbantottak, benyomultak,[39] és rövid harc után sikerült elfoglalniuk a tornyot. Közben beesteledett és a császáriak nem folytatták az ostromot, mivel elhatározták, hogy amennyiben Németi napkeltéig nem adja meg magát, szétlövik a kastélyt.

A számításuk azonban nem vált be, mivel a hajdúk éjjel kitörtek. Ennek okára talán magyarázatot ad, ha megnézzük az akkori holdjárás adatait. 1604. október 17-én a nap 15.56-kor nyugodott le. Az ütközet a déli órákban kezdődött, így valószínű, hogy Németi alkonyattájt vonult vissza a kastélyba. A hold azonban, mely a teljes holdtányérnak csak negyede volt, 01.37-kor kelt fel, de másnap délig az égen maradt. A napnyugta utáni sötétség kedvezett a menekülőknek, de akadályozta a császáriak ostrom-előkészületeit. Németi tudta, hogy a holdvilágnál hatékonyabb lesz az ostrom. A hajdúk közül csak 150-en tudták kivágni magukat. Basta parancsot adott a katonáknak, hogy keressék meg Németit, mivel remélte, hogy a hajdúvezér nem tudott elmenekülni. Sokáig keresték, de nem találták, később azonban, mikor egy csapat katona a kazalhoz ment szalmáért, rábukkantak a sebesült parancsnokra. Először nem tudták, ki lehet, és lehúzták róla a ruháit, egy odaérkező zászlós azonban felismerte és Basta elé vezették. A tábornok a lábánál fogva akasztatta fel, mire Németi az életéért cserébe Szendrő várát ígérte.[40] Valószínűleg ezért hurcolta magával Basta.

[38] *Istvánffy*, 252. o.

[39] Az istálló elfoglalásáról és a saroktorony felrobbantásáról a Georg Freyherrn Ehrenreich-ezred hadinaplója ír. Tagebuch der feldzüge des Reg. Des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich, 1604 julii 27 – 1606 oct. 26. Közli *Kovachich Márton*: Sammlung kleiner noch ungedrückter Stücke. Buda, 1805. (A továbbiakban: *Tagebuch.*)

[40] A fentieket *Spontoni*: i. m. írja. Ezt megerősíti Basta nov. 18-i levelében: „Németi hab ich alsbald bei einen Fuess aufzuhengen [a szövegkiadásban: aufzuhenken] anbefohlen." A kötet szerkesztője ezt kivégzésnek értelmezte, pedig csupán egy elég kegyetlen kínzást – Németi egyik lábánál fogva történt fellógatását írja le. Nem csoda, hogy a sebesült hajdúvezér belement az alkuba. Magyar Történeti Emlékek XXXVII. (Szerk.: *Veress Endre.*) Budapest, 1913. (a továbbiakban: MTE XXXVII.) 1708. sz. levél.

Spontoni krónikájából kiderül, hogy a császáriak sem értették, miért a hídnál akarnak harcolni a hajdúk, hiszen az osgyáni völgy kedvezőbb csatatér lett volna. Németit ugyanakkor lustasággal vádolja, mivel a hídnál nem ásatott sáncokat, pedig lett volna rá ideje. Ez is megerősíti azt, hogy Németi nem a hídnál – egy arra alkalmatlan helyen – tervezte megvívni az ütközetet.

Gondoljuk meg! A harc kezdetén Németi majdnem tízszer annyi emberrel rendelkezett, mint az az 500 hajdú, akikkel a kastélyt védte. Az eredetileg elgondolt védelmi vonal még a kastélynál is kedvezőbb lehetőséget biztosított a harcra. Németi terve jó volt, és a kastélynál nyújtott parancsnoki teljesítménye alapján feltételezhetjük, hogy képes lett volna eredményesen vezetni a védelmi harcot. Az események menetét tekintve valószínűleg Lippai 500 lovasa okozott folyamatos zavart a vezetés rendjében és ezzel meghiúsította az eredeti elgondolás megvalósítását.

Az edelényi csata

„Sajnos, hogy e nagyérdekű csata részletei meg nem állapíthatók és pedig leginkább azért nem, mert színhelye a forrásokban meghatározva nincs" – írta az 1604. november 25–28 között lezajlott edelényi csatáról Rónai Horváth Jenő.[41] Forrásként Orteliust használta, aki a császári seregek táboraként egy Besele nevű falut jelölt meg.[42] Az elnevezést Rónai nem tudta feloldani, bár e torzult névalakból is asszociálhatott volna Ládbesnyőre. Tulajdonképpen még erre sem lett volna szükség, hiszen Szamosközy István 1880-ban kiadott történeti maradványaiban megnevezi Besenyőt, ahol Basta elsáncolta magát.[43] 1913-ban pedig megjelent Basta leveleinek gyűjteménye, ahol az 1722. számú levelében, melyet 1604. november 29-én a szendrői táborból küldött a prágai spanyol követnek, Bessenyő névvel jelöli meg azt a helyet, ahol az előző napon győzelmet aratott.[44] Jóval később jelent meg nyomtatásban Bocskai 1605. január 19-én Jan Zamoyskihoz írott levele, melyben külön megemlíti az edelényi győzelmet és azt, hogy Borsodvárnál ismét megkísérelte a csatát.[45] Úgy gondolom, hogy a két fővezér, Bocskai és Basta leveleit hiteles forrásoknak tekinthetjük, így a csatát a Ládbesnyő (Besenyő) és Borsod (Borsodvár) közötti terepszakaszra kell helyeznünk. Nagy László monográfiájában a források és a helyszín részletes vizsgálata alapján a Ládbesnyőtől északra húzódó völgy és a Szendrőládtól délre fekvő Bükk-hegy körüli területet határozta meg a csata helyszíneként.[46]

A csatáról fennmaradt Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca,[47] mely eddig nem kapott nagy publicitást,[48] pedig lehetséges, hogy egyik legfontosabb forrásunkat kell látnunk benne. A korabeli ábrázolások nem tartoznak az elfogadott kútfők közé, mivel hitelességük vitatható. Véleményem szerint elvégezhető az ábrázolások forráskritikai

[41] *Rónai,* 598. o.

[42] *Ortelius* Redivivus et continuatus oder der Ungarischen Kriegs Emporungen. Frankfurt am Main, 1665. (a továbbiakban: *Ortelius*) 381. o.

[43] *Szamosközy,* 261. o.

[44] MTE XXXVII. 1722. sz. levél.

[45] *Bocskai István*: Levelek. (Szerk.: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1992. 103. o.

[46] *Nagy,* 1961. 133. o.

[47] *Wilhelm Peter Zimmermann*: Eikonografia. Augsburg, 1607. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 677/a. (A továbbiakban: *Zimmermann.*) Az említett rézkarc a kötet második részének 15. sz. képe.

[48] Megjelent: *Geréb,* 1955. és MTSZ 1968.

vizsgálata. Ennek első lépése, hogy a terepen megkeressük azt a helyet, ahonnan a művész a képet készítette. A látképi azonosság és főleg apró, sokszor lényegtelen részletek egyezése alapján joggal vélhető, hogy az adott kép valóban a helyszínen készült. Ez után az eseményábrázolást össze kell vetni a forrásokban leírtakkal és egyeztetni a tereppel, hogy ami történt, valóban megtörténhetett-e ott. Például egy meredek hegyoldalra rajzolt lovasroham eleve megkérdőjelezi a hitelességet.

A kép előterében csatajelenetet, a háttérben pedig egy települést látunk Sajószentpéter (S.petter) megnevezéssel, mely azt feltételezné, hogy azt a csata helyszínéről közvetlenül látnunk kellene. A forrásokban megjelölt helységnevek alapján az események valahol Edelény közelében, Ládbesnyő vagy Szendrőlád mellett játszódtak le és fontos, visszatérő adat, hogy a falut szűk völgyön keresztül lehet megközelíteni. Edelény felől nézve ez ráillik mindkét falura, akárcsak az, hogy Sajószentpétert egyik helyről sem lehet látni. A megoldáshoz terepbejárás vihet közelebb, abban a reményben, hogy megleljük a helyet, ahonnan Zimmermann a képet készítette. A terepbejárásra 2004. december 4-én került sor, a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályának kutatócsoportjában Stenciger Norbert és Takács Róbert tanár urak mellett magam is részt vettem. Három órás gyaloglás után találtunk rá arra a pontra, ahonnan a művész a tájképet készíthette. Értelmet kaptak a metszet apró információi is. Az ábrázolt település mintha árokkal és sánccal lenne körülvéve, ami nem más, mint a borsodi földvár, melynek talán ez a legkorábbi ábrázolása. A csata idején még állt templomnak ma már csak a romjai láthatók, de amikor a térképen összevetettük az edelényi templom helyzetével, láthattuk, hogy az adott pontból nézve a két templomtorony egy vonalba esik. Ez magyarázhatja a két torony ábrázolását. A kép középpontjában, a település felénk eső oldalán hat, aránytalanul nagy méretű fa látszik. Ez a Nagy-hegy álláspontunk és Borsod közé eső nyúlványának ábrázolása, és a látkép mélységének érzékeltetésére szolgál. Azért kényszerült e fogás alkalmazására a művész, mivel a jó csatakép a terep és az események sűrítménye. A fontos részleteket nagyságuk aránytalan megnövelésével emeli ki, egyben érzékelteti a terep karakterét is. E megoldás „káros mellékhatása," hogy a tájról készített fénykép nem képes visszaadni azt a hasonlóságot, amit a terepen érzékelünk.

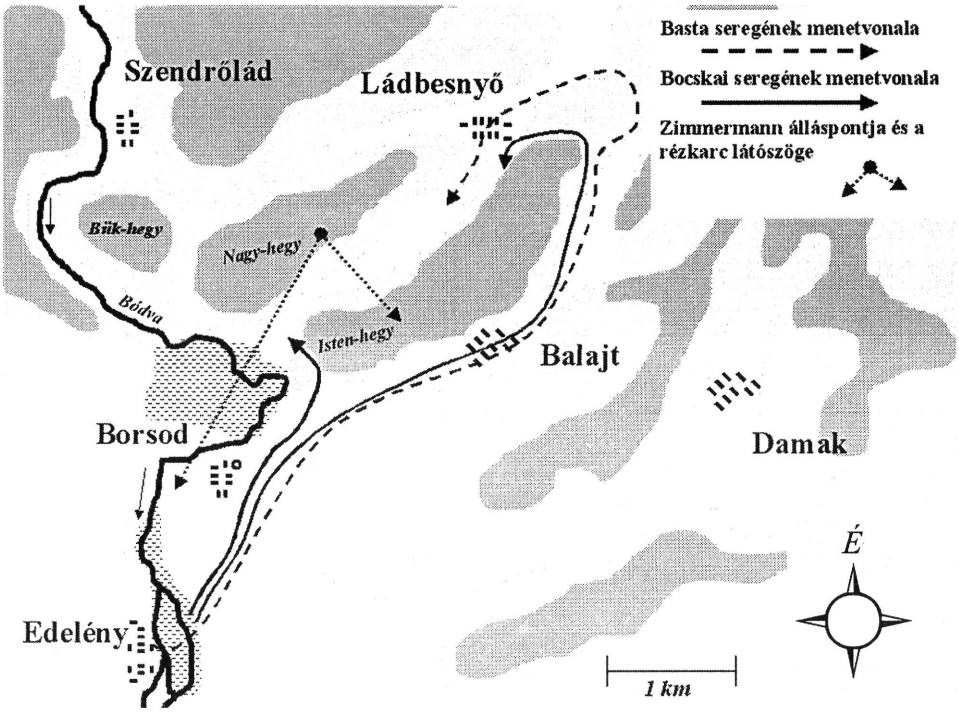
Az eseményábrázolást tekintve, a kép azt a pillanatot örökíti meg amikor Basta katonái kitörnek a ládbesnyői völgyből. A hely azonosításával tehát megtaláltuk a keresett területet.

A csatáról a legrészletesebb leírást Ciro Spontoni[49] közli, akinek munkája az 1900-as évek elején még valószínűleg ismert volt a kutatók előtt, azonban később feledésbe merült.[50] Az alábbiakban közlöm Spontoni műve edelényi csatát bemutató részének fordítását.

Basta egész seregével Szendrőn keresztül Kassa irányába menetelt. „Amikor az Edelény és Sajószentpéter közötti mezőre értek, jobb oldalon meglátták az ellenséges lovasok ezreit. Basta az edelényi síkságon a magasabb, jobb oldali részen vert tábort. A [...] csapatokat az ellenséggel szemközti területen helyezte el, ott töltötték az éjszakát. Úgy tervezték, hogy másnap reggel tovább mennek Szendrő felé. A falun két patak folyt

[49] *Spontoni,* 270–276. o.

[50] Veress Endre az 1741. sz. levélnél lábjegyzetben közli, hogy az edelényi csatáról részletes leírást közöl Spontoni és Ortelius. Más, az edelényi csatáról szóló történeti munkában nem találtam hivatkozást Spontoni históriájára. Ennek oka az lehet, hogy a Velencében, 1638-ban megjelent mű régies olaszságának megértése sok esetben nehézséget jelent. Ezúton mondok köszönetet *Nyírő Juditnak* és *Innocenzo Bellarosának,* akik lefordították és segítettek megismernem a hivatkozott részeket. Csak remélni tudom, hogy a jövőben megjelenik ennek az értékes történeti forrásnak a magyar fordítása is.

Az edelényi csata területe.

keresztül, nagy mocsárral és azon két híd vezetett át. Reggel feltűnt az ellenség és a seregeknek meg kellett kezdeniük az átkelést. A császári tábornok felismerte, hogy az ellenség az utóvéd megtámadására készül, hogy ezzel veszteségeket okozzon a seregnek. Ezért erősítésként a vallonokat, Buccain báró ezer lovasát, della Torre gróf, Taiffel, Tressa hercege, Presizuiz tábornok és Alfana csapatait az ellenséggel szembe küldte. Öt csapat állt elől, négy mögöttük a közökben, további három pedig ezek mögött, szintén a közökkel szemben, egymástól megfelelő távolságban. Azért így, mert a falu szűk volt. Külön parancsot kaptak, hogy kis összetűzésekbe ne keveredjenek. Hátul maradt két gyalogezred a málhával; a fiatal Rosbuoremé, illetve Mansfeld grófé. Az történt, amit vártak: a nagy mennyiségű málha és a szekerek dél után két órával keltek át az utolsó hídon, ahol a hídfőnél, a jobb oldalon, Rosbuorem állt. Mansfeld gróf a falu sövényéhez közel tartózkodott, amikor a mocsarat elérve, a hídra lépés előtt, a fogoly Balas a málhák közül beleugrott a vízbe. Azt remélte, hogy a túlpartra érve elérheti a barátait, akik időközben már a közelbe értek. Mansfeld gróf egyik muskétása azonban utána eredt és szablyával levágta a fejét.

Gyorsan haladtak és a lovasság maradékát visszavonták a faluból. Az ellenség az első házakat elérve rájuk ijesztett és tüzet nyitott, amivel az volt a céljuk, hogy a zűrzavarban összekeveredjenek a császáriakkal. A tábornok által kiadott célszerű parancsok miatt azonban ez nem sikerült nekik. Basta bátran átvezérelte a hídon a két gyalogezredet, majd a két lovas eszkadront. Először Buchain báró, utána Rosbuorem regimentje kelt át, majd

utóvédként a Camillo gróf által 5 sorba rendezett vallon lovasság – a sorok között 60 lépés volt –, hogy megakadályozzák a hajdúk átkelését, akik időközben a mocsár széléhez érkeztek. Sokan a vízbe ugrottak, mivel a hajdúk lőttek rájuk. A lovasság támogatása nélkül a gyalogság súlyos veszteségeket szenvedett volna a hídnál. Mihelyst a gyalogosok átkeltek, a muskétások tüzelni kezdtek a lázadókra, és súlyos veszteségeket okoztak nekik. Nem segített rajtuk az sem, hogy a sövény, a bokrok és a házak mögé rejtőztek.

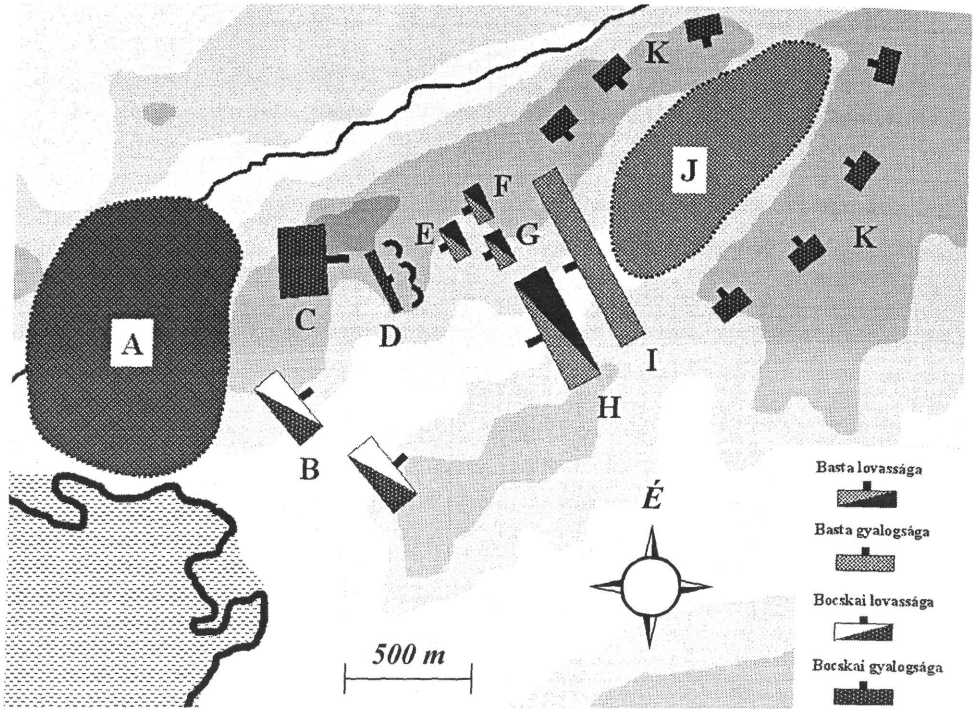
Szörnyű látványt nyújtott a császáriak által elhagyott táborhely. Tűz keletkezett, melyben sok szerencsétlen német is elégett, olyanok, akik már sok megpróbáltatást elviseltek, de nem volt erejük, hogy a többiekkel tovább meneteljenek. Mindenhonnan lángok csaptak ez ég felé, mivel a szél széthordta a tüzet. Szörnyű ágyúdörgés, muskétaropogás, törökök és hajdúk üvöltése hallatszott, akik a katolikusokkal összekeveredve lettek a lángok, a füst és az összeomló építmények áldozataivá. Annak ellenére, hogy a Mansfeld-ezredet ugyanolyan jó parancsok irányították, akár a többit, a harcban elesett Slames gróf és Fuchs kapitány, mindketten kiváló emberek voltak. Amikor a vallonok után a többi eszkadron is átkelt a hídon, Basta Tomaso kapitánnyal felszedette a híd pallóit, és ezzel megállította az ellenség lovasságát. A vallonok ekkor a mocsáron nagy számban átkelni próbáló hajdú gyalogság célpontjává lettek, ám az igen tapasztalt Camillo gróf rendezte az összekeveredett csapatokat és kivezette őket a veszélyes helyzetből.

A felkelőket vezető Bocskai és a két török basa meglepetésében visszavonult. Seregük 500 embert veszített.

Miután az utóvéd a második hídon is átkelt, a tágas mezőn rövidesen utolérte a császári sereget. Basta csatarendbe állította a lovasságot és kijelölte a gyalogság helyét. Mivel a hajdúk a lerombolt híd ellenére különböző pontokon átkeltek a mocsáron, kürtjelekkel parancsot adott a lovasságnak, hogy támadják az ellenséget. Nem alakult ki jelentős összecsapás, mivel a hajdúk nem keltek át nagy számban, a tatár és a török lovasság pedig a híd hiánya miatt és parancsok híján szétszéledt a környező dombokon; az ellenség soraiban zűrzavar uralkodott. Később Bocskai egész hadseregével a császári sereg után indult. Idővel elővédje elérte a vallonokat, akik a sereg utóvédjét alkották. A császári sereg háta mögött hagyta a hegyeket, kiért egy tágas térségre [...] és azon keresztül akarta elérni Szendrőt. Ez a térség két olasz mérföld hosszú és 800 lépés széles volt, magasabb-alacsonyabb hegyek szegélyezték, jobb oldalról sűrű erdő övezte. A hegyek lábánál lévő tágas teret elhagyva enyhe lejtőkön keresztül egy kis völgybe lehetett kijutni, mely szélesebb volt, mint amilyen hosszú, ez a szoros vezetett Szendrő felé. A szoros végénél újabb hegyek látszottak. Ezen a helyen tábort vertek, a tüzérséget a jobb oldali dombokon állították fel, amely ily módon szembe nézett az ellenséggel.

Amikor Bocskai serege a hegyek lábához ért, elhagyott néhány dombot, amelynek vizét egy mocsár gyűjtötte össze. Ezek mögött egy általa jónak ítélt helyen állította fel a sátrait és a dombok végénél egyes tüzér egységeit. A serege előtt 5 löveget és nagy számú gyalogságot helyezett el. Még előrébb, a tágas mező jobb oldali kiemelkedésein sáncokat készítettek két ágyú részére, amelyeket kétezer hajdú védett. A többi hajdú az erdőkben rejtőzködött.

Miután a csapatok kipihenték magukat, még ugyanazon az éjszakán Basta is felállította gyalogságát és lovasságát, de csak hevenyészett vonalba, hogy az ellenség ne tudja megtámadni a tábort. Mivel az erdő felőli mező üres volt, lóra ültette a tábori szolgákat és megtévesztésül három zászlót is adott nekik, azonban az ellenség fákon ülő őrszemei felismerték, hogy ezek nem igazi csapatok és megtámadták őket. A szolgák az elvárhatónál

Az edelényi csata.
***A**: Bocskai tábora, **B**: török lovasság, **C**: az ágyúsáncokat őrző 2000 hajdú, **D**: sáncok három ágyúval, **E**: vallon lovasság Camillo gróf parancsnoksága alatt, **F**: Rosbourn-ezred, **G**: Mansfeld-ezred, **H**: Basta a lovassággal, **I**: a császári gyalogság, **J**: a császáriak tábora, **K**: a császári tábor körül táborozó hajdúk.*

jóval hosszabb ideig harcoltak, de egy idő után visszavonultak. A menekülő szolgákat [az ellenség] csak egy ideig üldözte, mivel el akarta kerülni a harcot az időközben a visszavonulók biztosítására előrenyomult lovassággal. Éjfélkor a csapatok még éberen álltak és akkor a tábornok összehívta az ezredeseket és a főtiszteket. Az alábbi szavakat intézte hozzájuk: „Tegnap a csapataink dicséretes módon hajtották végre a visszavonulást és a parancsnokok is elismerésre méltóan teljesítették feladatukat. Megelégedéssel láttam, hogy katonáink nem a menekülést keresték, hanem bátran harcoltak az ellenséggel. Nem azért vonultunk vissza Bocskai és a két basa serege elől, hogy föladjuk a táborunkat, hanem azért, hogy folytassuk az utunkat. Elégedett vagyok a dolgok alakulásával, de még ennél is sikeresebbek lehettünk volna, ha a sok málha nem akadályozza a csapatokat. Kevesebb málhával megmutattam volna, hogyan kell igazából harcolni, no persze ezzel még nem késtünk el.

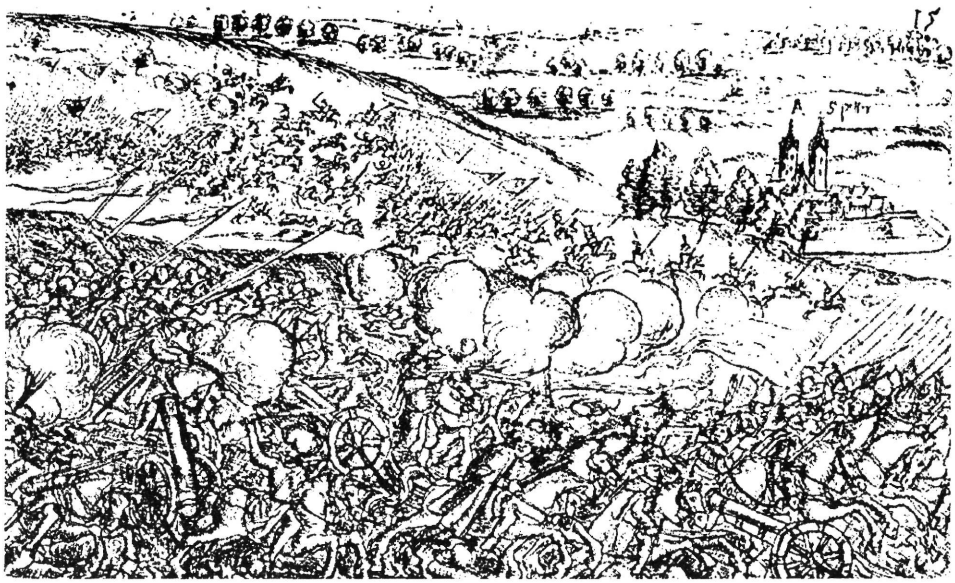
Ha meghallgatjátok a tanácsomat – amit valószínűleg meg fogtok tenni, hogy az életetek megmentsétek és azért, hogy dicsőséget szerezzetek, annál is inkább mivel a múltban már nehezebb helyzetekből is sikerrel vágtam ki magam –, csökkentenünk kell a málha mennyiségét, mert ha ilyen sokat cipelünk magukkal, csak nagy veszteségek árán tudunk innen kitörni." Ez különösen a németeknek nem tetszett, mivel mindenféle holmit

magukkal cipeltek, hogy szinte városi kényelmet biztosítsanak maguknak a táborban. Annak ellenére nem értettek egyet, hogy az értékesebb holmikat a lovakon is magukkal tudták volna vinni. Basta azzal nyugtatta őket, hogy az ellenségtől majd újra megszerezhetik maguknak, amit most elvesztenek. Az elégedetlenkedők akkor hallgattak el, amikor látták, hogy a vallonok vezére, Camillo gróf, aki a tábornok testőrségét vezette, a tanácskozók melletti tűzbe vettette annak a szekérnek a kerekeit, melyen a sebesültek utaztak. Ezután a táborban, nagy veszekedések közepette, mindenfelé tüzeket raktak a többi szekérből. Mikor az ellenség ezt meglátta, főleg akik csak egy muskétalövésnyire voltak az erdőben, kiabálni kezdtek a császáriaknak, hogy éhen fognak halni – ami igaz is volt –, és hogy bizonyára azért égetik el a szekereket, hogy könnyebben el tudjanak menekülni. Még azt is kiabálták, hogy semmiképpen nem csúszhatnak ki a kezeik közül, mert ahhoz még Basta hadicselei sem elegendőek, akit egyébként éppen találékonysága miatt neveztek egymás között a nagy varázslónak.

Egyes katonákat név szerint is szólongattak Bocskai katonái az erdőből, és azt jósolgatták, hogy egyes császári vezetőket karóba húznak, másokat apró darabokra vagdalnak, vagy kitolják a szemüket. Basta megparancsolta, hogy ne feleljenek, így a csomagok átválogatása után olyan csönd borult a völgyre mintha egy teremtett lélek sem lett volna ott. Hajnali négyre Basta átgondolta a helyzetet, miközben a többiek pihentek. Felismerte, hogy Bocskai, nem akar támadni 15 000 lovasával, hanem inkább megvárja, míg a [császári] katonák az élelem és a takarmányhiány miatt elszöknek vagy megadják magukat, ő [Basta] pedig elveszti hadvezéri jó hírnevét.

Újból összehívta hát az ezredeseket és közölte velük, hogy a harc mellett döntött, Isten segítségével megszerzi a győzelmet, és mindenkinek kijelölte a helyét. Camillo gróf, mivel panaszkodott, hogy a Németi elleni harcban ő volt az utóvéd, most azt a parancsot kapja, hogy legyen elővédben és támadja meg az ellenség tüzérségét, de csak akkor, ha arra parancsot kap. Camillo ezt örömest elfogadta. Francesco Belgiojoso gróf kezét nyújtva ajánlotta magát és katonáit parancsnoksága alá és így tett Don Baltasar Madras Spagnuolo máltai lovag, Tomaso gróf és más lovagok is. Két óra telt el, mire mindenki elfoglalta kijelölt helyét. Basta parancsa szerint Camillónak a tüzérség sáncait kellett megtámadnia, mivel az nem volt jól megerősítve. A vallonok mentek elől, a Rosbourn-ezred balra az erdőnél, jobbra pedig Mansfeld ezrede. Eközben Basta tőlük jobbra dobszó és kürtölés nélkül vonult fel a lovassággal, hogy kiszélesítse az arcvonalat és kitöltse a vallonokig terjedő teret A testőrségét korábban ellátó vallonok helyett a harc idejére a Taiffel-ezredből való Manfrino Castiglioe kapitány századát választotta testőrségül.

Camillo gróf sötétben nyomult előre, az ellenség két ágyúlövést adott le rájuk, de nem látták honnan közelít a gróf lovassága, s mivel magasra céloztak, nem okoztak kárt. Ennek ellenére a katonák között elterjedt, hogy az egyik ágyúgolyó elvitte Basta combját. Amikor Camillo gróf meghallotta, rögtön azt mondta, hogy nem igaz és a kardjával vágja el a torkát annak, aki kitalálta. Így nyugtatta őket, de kétségei voltak, hogy valóban el is hitték neki. Amikor az ágyúkhoz értek, azonnal rohamoztak és betörtek a sáncba. Az ellenség puskatűzzel védekezett és egy császári katona meghalt. Tovább haladva mintegy 2000 ellenséges katonát találtak alva, kik közül sokat levágtak, a többiek pedig elmenekültek az erdőbe. Miután a vallonok tovább nyomultak, a sáncokat a Rosbourem ezred szállta meg. Az ellenség ekkor kezdte meg az előrenyomulást 7 török lovasszázaddal, melyek összecsaptak a császári elővéddel. A harcban megölték Belgiojoso lovát, de ő a vallonok segítségével újabb lóra kapott. Ott esett el a csapat zászlóvivője is. Eközben Gian

Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca az edelényi csatáról.

Gagliardo is odaért két vértes csapattal, akik tovább erősítették a császáriakat. A harcban kiemelkedő bátorsággal küzdött a Tomaso-csapat zászlótartója, Giambattista Offlaga Bresciano. Az ellenség rendetlen visszavonulásba kezdett és Camillo gróf gyülekezőt kürtöltetett a lovasságnak, amikor Bocskai második ágyúsáncaiból öt ágyúlövést adtak le. Az 5 eszkadron szorosan összezárkózott, hogy a német gyalogság csapatainak elegendő helye legyen az előrenyomuláshoz. Közben megvirradt és a csapatok tovább haladtak a dombok és a sáncok felé, hogy megszerezzék az ágyúkat. Camillo gróf a vallonok közül negyvenet lóról szállított, hogy az erdőbe menekült ellenséget az ezred felé tereljék, s ily módon akadályozzák meg a sáncok visszafoglalását, melyekben a Rosbourem-ezredet egy másik ezred váltotta fel, Rosbourem pedig Camillo jobbszárnyára állt, hogy támogassa a harcban. Közben leszállt a köd, ami még nagyobb zűrzavart keltett az ellenség soraiban. Basta, látva, hogy Camillo mennyire eltávolodott az előrenyomulás közben, futárt küldött hozzá, hogy álljon meg ott, ahol van, Manfrino kapitányt pedig Taiffelhez küldte azzal a paranccsal, hogy a vérteseivel menjen Camillo segítségére. Camillo maga előtt látta Bocskai seregének nagy részét a dombokon, nem akarta a kedvező alkalmat elszalasztani, hogy megütközzön velük, a Rosbourem-ezred katonái azonban a jobb oldalon komoly veszteségeket szenvedtek az erdőbe húzódott ellenségtől, aminek hatására az ezred harci morálja megtört, és várható volt, hogy megfutamodnak. Camillo lelkesítette őket és merészen megígérte nekik, ha vele tartanak, győzelmet aratnak. Taiffel tábornok ugyanakkor ezer lovasával és más lovascsapatokkal, a gyalogság támogatása mellett, a mocsárig kergette a lázadókat, ahol – a másik szárnnyal szintén odaért Basta jelére – kegyetlen mészárlást rendezett közöttük. A császári sereg győzelmet aratott a lázadók fölött, akik közül sokan a mocsárba fulladtak. Bocskai táborhelyén gazdag zsákmányhoz

jutottak, 12 nagy ágyú, ugyanannyi tábori ágyú, nagy mennyiségű lőszer valamint a nemes bútorokat is tartalmazó málha jutott a kezükre. Mintegy száz zászlót és lobogót is zsákmányoltak. Bocskai és helyettese, Lippai Balázs, amikor látták a mezőn a harcban elesett több mint 12 000 lázadó és török, valamint 50 katolikus tetemét, a maradék sereggel elmenekült. Egy nagy tatár lovascsapat felhúzódott a dombok mellett lévő hegyre, amely mögött az ellenség nagy része rejtőzködött. A tatárok a császári csapatokat kerülgetve a jobbszárny mögé jutottak, majd megrabolták és felgyújtották az átválogatás után a császári sereg táborában visszahagyott málhát. Ezután keresztülvonultak a Szendrő felé vezető szoroson, mit sem törődve a paranccsal, hogy álljanak készen arra az esetre, ha a császári sereg támadása sikerrel járna (valószínűleg Bocskai seregének általános tartalékáról van szó – N. L.). Tessa hercege elhatározta, hogy üldözőbe veszi ezt a csapatot és kérte Camillo grófot, segítse ki őt a vallonokkal. A vallonok ekkorra már elfáradtak a harcban és nagy szükségük lett volna a pihenésre, mégis csatlakoztak az üldözéshez a szűk völgyön keresztül, melynek eredményeként kétszáz tatárt vágtak le. Camillo gróf ezután visszatért Bocskai elhagyott táborába, ahol Basta meg akarta ünnepelni a győzelmet, csakhogy az ellenség földúlta a tábort és a seregnek nem volt elég élelme sem, így két napos pihenés után elhagyták a mezőt és Szendrő felé vonultak."

A leírás adatainak hitelességét megerősíti Basta 1741. számú, 1604. december 18-án Eperjesről San Clemente prágai spanyol követhez írott levelének alábbi részlete:

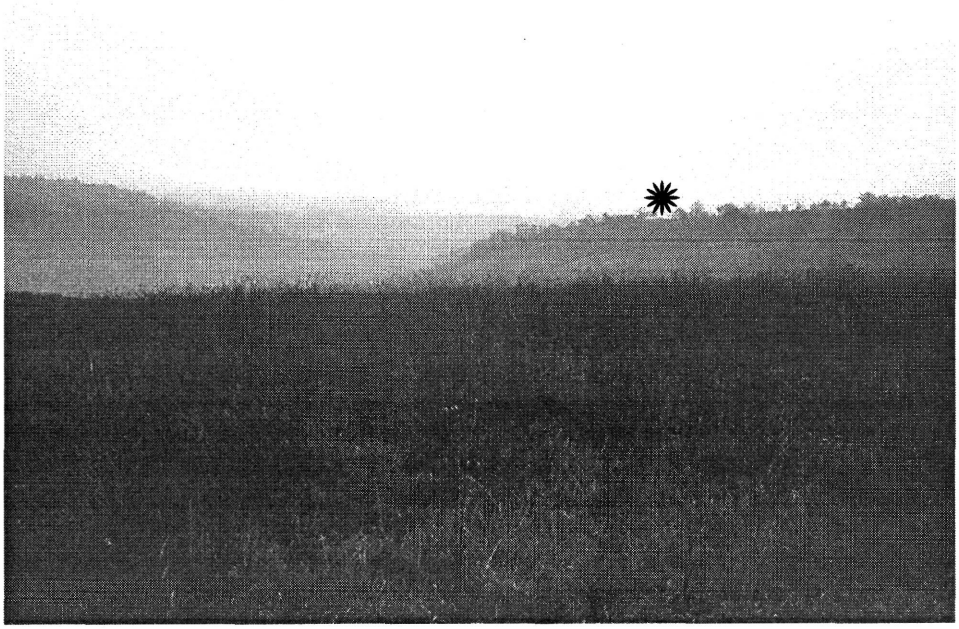
„Reggel elindultunk Edelinióból. Két folyón és két hídon kellett átkelnünk. Szemben voltunk az ellenséggel, elhatároztam, hogy előreküldöm a csomagokat és kocsikat, és hátra maradok 3 gyalogos ezreddel és a lovasság legnagyobb részével. Fél napig tartott a harc Bektas budai basa Egerből érkezett 3000 török és tatár, valamint Bocskai 5000 katonájával, akik akkor támadtak, amikor látták, hogy a híd e részén kevés emberem maradt Mansfeld gróf ezredével.

A mezőn rendezetten haladtunk. Tőlünk 200-an haltak meg, az ellenségből ennél sokkal többen. Aztán bizonyos dombocskákon táboroztunk, ami a gyalogságnak előnyös volt. Az ellenség másnap, 27-én érkezett meg, mert azt hitte, hogy megfutamodtunk, de fel voltunk készülve. Nem akart közelebb jönni, de délutánig látótávolságban maradt. Az volt a szándéka, hogy szorításban tartson, hogy ne tudjak se mozdulni, se ellátásért menni.

Látva, milyen károkat okozhat ez, másnap reggel, 28-án, elhatároztam, hogy kitörök az ellenség mezejére. Csendben átvágtunk egy völgyön, ami az ellenséghez vezetett. A sűrű ködnek köszönhetően láthatatlanok maradtunk és hajnalban lecsaptunk rájuk. Három ágyút zsákmányoltunk és kétórás harc után szétszakadt a gyalogságuk és lovasságuk. A lovasságuk megfutamodott, a gyalogság nagy része, sok törökkel és tatárral együtt, elpusztult."[51]

A leírások alapján végig tudjuk követni Basta és Bocskai hadainak mozgását az edelényi harc után. A császáriak először egy tágas mezőn meneteltek, azután a hegyek közé értek. Valószínűleg Balajt felé vonultak a völgyben, melynek végén visszakanyarodtak Besnyő felé, majd a hegyeket elhagyva kijutottak egy 2 mérföld hosszú, 800 lépés széles völgybe – a ládbesnyői völgybe. Onnan tovább vonultak egy kisebb völgybe, mely sokkal szélesebb, mint amilyen hosszú és a végét egy hegyszoros zárja le. Ott ütöttek tábort. E völgy Ládbesnyőtől délnyugatra, az Isten-hegy és a Nagy-hegy között fekszik. A Nagy-hegy tetején akkoriban sűrű erdő húzódott.

[51] A MTE XXXVII. k. 1741. sz. alatt az eredeti spanyol nyelvű levelet közli. Ezúton mondok köszönetet *Szabó Emesének* a szöveg lefordításáért. (A továbbiakban: 1741. sz. levél.)

Az edelényi csata helyszínének látképe arról a helyről, ahonnan Zimmermann a rézkarcot készítette. (Borsodvár helyét csillag jelöli.)

Bocskai lovasainak egy része átkelt a Bódván és követte Basta oszlopát. A többiek, hajdúk és törökök, a császáriak szemszögéből nézve céltalanul elszéledtek a Bódva nyugati partját szegélyező dombokon. Nem tartom valószínűnek, hogy a lovasság csak úgy elszéledt volna harc közben, inkább az történhetett, hogy Bocskai tudta, Balajt felé nem tudnak tovább menni Kassa irányába a császáriak, tehát előbb vagy utóbb megpróbálnak visszatérni a szendrői útra. Az irány lezárására a Bük-hegy és az Isten-hegy közötti terepszakasz látszott a legalkalmasabbnak. A lovasság és a sereg többi része ide vonult a hegyek alján a mocsárig. Ezt követően a Nagy-hegyen és az Isten-hegyen ágyúállásokat készítettek. A katonák többsége ezek környékén táborozott le, de a lovasság jelentős része Besnyő felől vette körül az ellenséget. Spontoni a 27-ről 28-ra virradó éjszaka eseményeit írja le részletesen. Mivel az edelényi átkelést 26-án délutánra végrehajtották, valószínű, hogy a 26-i éjszakát és 27-ét Basta serege Balajt és Besnyő környékén töltötte a Szendrő felé vezető út keresésével. Csak 27-én estére sikerült tisztázni a helyes irányt és letáborozni abban a völgyben, mely visszavezetett a Bódva völgyébe. Basta levele is megerősíti ezt, hiszen csak 27-én kerültek ismételten harcérintkezésbe Bocskai csapataival.[52] Ez az időrend valószínűnek tűnik, mert Bocskainak elég ideje volt, hogy seregét a Nagy-hegy – Isten-hegy terepszakaszra csoportosítsa, és ott sáncokat ásasson. Bastának tehát a 27-éről 28-ára virradó éjjelen kellett szembesülnie azzal, hogy csapdába került. A szekerek

[52] 1741. sz. levél

elégetése szintén arra utal, hogy a megelőző napokon, főleg a hegyek között, a málha erősen hátráltatta a sereg mozgását.

Spontoni leírása segít pontosítani egy másik adatot is, mely szerint Basta a köd leple alatt közelítette meg Bocskai ágyúsáncát. Láthatjuk, ez csak részben igaz. A császári sereg az éjfél utáni óráktól tökéletes csöndben nyugodott. Ez valószínűleg megtévesztette Bocskai őreit, akik azt hitték, hogy a fáradt ellenség beletörődött a sorsába. Basta időrendje szerint – 4 órakor adta ki a harcparancsot, két órára volt szükség a csatarend kialakításához – az elővéd 6 óra körül, egy órával napkelte előtt, a hajnali szürkületben indult meg, amikor senki sem számított rá. Ez volt a stratagema (hadicsel), amit Szamosközy[53] és Sepsi Laczkó[54] említ. A kitörés irányát lezáró sáncot még a hajnali szürkületben elfoglalták és a továbbtámadást nagyban megkönnyítette, hogy az oda rendelt 2000 fős őrséget álmában lepték meg. A köd csak napkelte után szállt le a mezőre, akkor, amikor Bocskainak elhatározást kellett volna hoznia a harc további menetére, és fel kellett volna mérnie a helyzetet, amiben azonban a köd megakadályozta. Összességében nem pusztán a köd, hanem Basta hadvezéri gyakorlata és nem utolsó sorban a hajdúk fegyelmezetlensége okozta a vereséget. Ezt egyébként Bocskai is kiemeli 1605. január 15-én írt levelében, ahol a vereség okaiként katonái fegyelmezetlenségét és a forgandó hadiszerencsét említi.[55] A fegyelmezetlenség azt jelenti, hogy az ágyúkat védő 2000 hajdú elaludt, a hadiszerencse mögött pedig a hajnali köd gomolyog.

A másik kérdés, Németi halála. A hajdúkapitány Osgyánnál sebesülten esett fogságba, amiről fentebb már közöltem Spontoni[56] leírását. Istvánffy,[57] Szamosközy,[58] Sepsi Laczkó Máté[59] és Závodszky György[60] históriáiban Basta közvetlenül az osgyáni ütközet után kivégeztette Németit. Ortelius, Spontoni és a Tagebuch szerint a fogoly Németit a császáriak magukkal hurcolták. Spontoni történetében a Bódván való átkelés idején a hídról a vízbe ugrott, ám egy muskétás utána ment és megölte. Hasonló, de zavarosabb változatot közöl a Tagebuch,[61] csakhogy az eseményt a csata utáni időszakra teszi, amikor a lovasság a menekülőket üldözte Edelény környékén. Eközben próbált volna szökni Németi, akit Basta parancsára megöltek. Ortelius[62] szerint Basta a győztes csatát követően végeztette ki a hajdúkapitányt. Ez persze nem ment egyszerűen, mivel Németi egy alkalmas pillanatban kiragadta a hóhér kezéből a pallost és igyekezett keresztülvágni magát a közelében állókon. Végül a hóhér segítségére sietők katonák ölték meg. A Borsodi Földvár Alapítvány ez utóbbi változatot tartja hitelesnek, mivel 2004-ben emléktáblát helyeztek el a borsodi templom falán az ott kivégzett Németi és a csatában elesett katonák emlékére. A kezdeményezés elismerésre méltó, kár, hogy a felirat valótlant állít. Azt ugyanis, hogy Németit a borsodi várban végezték volna ki, egyetlen forrás sem támogatja. Ortelius egyértelműen november 30-ra, Szendrő elfoglalása utánra teszi a kivégzést.[63] Basta levelei szintén bizonyítják, hogy a császáriak 29-től Szendrőnél táboroztak. Ha

[53] *Szamosközy*, 261. o.
[54] MTSZ 1968. 273. o.
[55] *Bocskai*, 103. o.
[56] *Spontoni*, 273. o.
[57] *Istvánffy*, 446. o.
[58] *Szamosközy*, 261. o.
[59] MTSZ 1968. 273. o.
[60] Závodszky György naplója. *Geréb*, 1955. 265. o.
[61] *Tagebuch*, 301. o.
[62] *Ortelius*, 382. o.
[63] Uo.

volt kivégzés, az csakis Szendrőn történhetett. Spontoni leírása tűnik valószínűbbnek, mivel a Tagebuch zavaros leírása azt jelzi, hogy a seregben volt egy erről szóló történet, de azt csak azok ismerték pontosan, akik ott voltak a hídnál. Spontoni, mint Basta titkára, fültanúja lehetett a parancsnokok beszámolójának, míg az ezredírnok csak a pletykákról értesülhetett. Nem vethető el ugyanakkor az Ortelius-változat sem: Németit azért hurcolta magával Basta, hogy Szendrőt megszerezze, s logikusnak tűnik, hogy mivel a várat elhagyva találták, már semmi érdeke nem fűződött a hajdúkapitány életben hagyásához.

Összességében az edelényi csata elvesztését több tényező összejátszása eredményezte. 27-e délutánjáig Bocskai számára kedvezően alakult a helyzet. Sikerült rajtaütni Basta utóvédjén Edelénynél és a császáriak visszavonultak. Eközben eltévesztették az utat és eltévedtek a völgyekben, élelemben és takarmányban is szűkölködtek. Végül Ládbesnyőnél táboroztak le, ahol már várt rájuk Bocskai csapdája. A hajdúk teljesen bekerítették Basta táborát, de nem támadtak, mert biztosak voltak benne, hogy az ellenség napokon belül megadja magát. Minden túl jól alakult és ez hamis magabiztosságba ringatta őket. Már nem a harc, hanem a zsákmányolás és a bosszú foglalkoztatta őket. Ezzel szemben Spontoni leírásából kitűnik, hogy Basta mesteri módon készítette fel demoralizált csapatait a támadásra. Saját testőrségét állította az elővéd élére, akik a legmagasabb harcértékkel bírtak. A tábor csendje elaltatta a hajdúk éberségét. Közvetlenül hajnal előtt támadott, ami a legkritikusabb időszak az őrségeknél, a leszálló köd pedig hatalmas előnyhöz juttatta, hiszen napkelte után Bocskai felmérhette volna a császáriak támadásának irányát és erejét, majd ennek megfelelően mozgathatta volna saját erőit. A császári csapatok előre elgondolt terv szerint tevékenykedtek, és folyamatosan fenntartották az összeköttetést. Ezzel szemben a szétszórtan táborozó hajdúk nem tudták összpontosítani az erőiket és szilárd vezetés nélkül, összehangolatlanul hadakoztak.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

SZEMLE

GERD STOLZ

UNTER DEM DOPPELADLER FÜR SCHLESWIG-HOLSTEIN

(Husum GmbH., Husum, 2004. 173 o.)

A szerző a száznegyven esztendő előtti, a történelmi tudatból alapjában véve már kihullott 1864-es német–dán háború ausztriai szempontú feldolgozását tűzte ki céljául. A magyar olvasó számára azért figyelemre méltó ez a mű, mert Gerd Stolz azzal, hogy tudatosan az Ausztriai Császárság e háborúbeli szereplését állította elemzése középpontjába, óhatatlanul a magyar múltról is szól. Nem kerülheti meg ugyanis, hogy az önkényuralom alá vetett, ősi alkotmányától és a törvényességtől a szabadságharc leverését követően átmenetileg megfosztott magyarság képviselői is jelen voltak a hadba küldöttek között. Valóban sort kerít arra is, hogy bemutassa az Északi és a Keleti tenger közti keskeny, a szárazföldet a Jütland félszigettel összekötő nyúlványon bevetett császári hadtest kötelékeiben harcoló eleink tetteit és teljesítményét.

Bevezetőként a szerző felidézi, hogy a Német Szövetség továbbélése, valamint az Ausztriai Császárság és a Porosz Királyság ezen belüli hatalmi vetélkedése idejében – Izlandon, Grönlandon és a Färöer szigeteken kívül – a történelmi jog alapján három német hercegség, Holstein, Lauenburg és Schleswig is a Dán Királyság részét képezte. Az első kettő egyúttal a Német Szövetséghez is tartozott, míg a harmadik nem, ellenben Schleswig és Holstein 1460 óta „örökre együttes, osztatlan" uralkodás alá helyezett hercegségek voltak. Még tovább bonyolította a helyzetet, hogy az 1852-es londoni egyezményben a nagyhatalmak egyrészt az uralma alatt állt valamennyi területre kiterjedő, összállami alkotmányra kötelezték Dánia királyát, másrészt megtiltották a Dán Királysággal perszonálunióban állt Schleswig Hercegség bekebelezését. Eközben a fiágon kihalóban lévő idősebb oldenburgi dán királyi házból származó legközelebbi leányági rokont, Glücksburgi Keresztély herceget arról biztosították, hogy jogosult valamennyi felségterületen a dán királyi méltóság öröklésére, ezért a Schleswig és Holstein öröklésére különigényt formáló ifjabb oldenburgi ágbeli másik rokont, Augustenburgi Keresztély herceget, kárpótlás fejében, lemondatták. 1863-ban azonban VII. Frigyes király, utolsó uralkodói tetteként, Holsteint és Lauenburgot kivéve döntése alól, pátensével csak Dánia és Schleswig részére adott alkotmányt, 1864-ben pedig az éppen trónra lépett IX. Keresztély utóbbi kettőt egyetlen államma nyilvánította. Erre Augustenburgi Keresztély fia, Frigyes herceg azonnal bejelentette trónigényét, sőt trónraléptét Schleswig és Holstein vonatkozásában. E lépéseket Berlinben és Bécsben egyaránt a korábbi szerződések megszegésének tekintették, és e nézethez Frankfurt is csatlakozott. Így a Porosz Királyság és az Ausztriai Császárság kezdeményezésére a Német Szövetség kimondta, hogy a korábbi állapotok helyreállítására elkerülhetetlen a szövetségi fegyveres beavatkozás.

A politikai előzmények bemutatását követően – amelyekre bővebben kellett kitérnünk annak hazai általános ismeretlensége miatt – a szerző felvillantja az Ausztriai Császárság belső helyzetét, haderejét, külkapcsolatait, majd áttér az alig hat hónapos hadművelet részletezésére. Közli, hogy a porosz, hannoveri és szász erők 58 312 gyalogosa, 17 795 lovasa és 142 lövege mellett a negyedik hadba szálló hatalom, Ausztria, 27 050 gyalogossal, 4838 lovassal és 48 löveggel indult meg. Mivel nem került sor közös szövetségi hadvezér kijelölésére, a négy kontingens saját külön vezérlet alatt maradt. Így a császári hadak élén a thüringiai születésű báró, Ludwig von Gablenz altábornagy állt, vezérkari főnöke a magyar báró Vlasits Ferenc ezredes volt.

A mozgósítás és felvonulás idején világossá vált, a dán királyi haderő kiüríti Holsteint és Lauenburgot, hogy elkerülhesse a háborút. Helyére, VIII. Frigyesnek a helyi lakosságra támaszkodó uralmi ambícióját támogatva, azonnal benyomultak a szász és hannoveri szövetségi csapatok, míg a Német Szövetség-

gel szembekerült porosz és ausztriai uralkodó kötelékei egyelőre, tartalékként, Hamburg és Lübeck területén várakoztak. Ezalatt a dán határvonalon mintegy 20 000 fővel felsorakozott a dán hadsereg, majd a status quo ante elérése érdekében, Schleswig zálogként való szövetségi birtokba vétele céljából, 1864. február 1-jén megkezdődött a felvonult porosz és ausztriai erő bevetésével a német–dán háború. Poroszország és Ausztria uralkodója ugyanis úgy döntött, hogy a többi német állam – és az azokat egybefogó Német Szövetség – közreműködése nélkül is megszállják Schleswiget.

A hadműveletekben a császári had soraiban harcolt a magyarországi kiegészítésű 6., 34. és 72. gyalogezred, valamint a 9. huszárezred összesen 7207 katonája. Gerd Stolz dicséretes módon szinte naprakészen végigköveti a harccselekményeket a Jütland félszigetre való előrenyomulás kezdetétől a május közepén kötött fegyverszünetig. E részletes hadművészet-történeti ábrázolás után, amelynek során bőven szól a magyar részvétel miatt is különösen fontos Oberselk, Königshügel, Flensburg és Oeversee melletti ütközetekről, rátér az újabb londoni nagyhatalmi tanácskozásokra, azok kudarcára, a harcok június végi kiújulására, a háborús műveleteknek a tengerre és a szigetekre való kiterjesztésére, a július végi újabb fegyverszünet megkötésére, végül a béketárgyalásokra. A Német Szövetség és a három hercegség közreműködése nélkül megkötött 1864. október 30-i, bécsi porosz-osztrák–dán béke döntéseinek részletezése után szól még a szerző a Dán Királyságról leválasztott három hercegségnek a két német nagyhatalom általi megszállásáról, a visszahagyottakon kívüli császári csapatok november végi hazaszállításáról.

A teljességre törekvés jegyében azt is bemutatja Gerd Stolz, miként folyik e háborúval kapcsolatosan a hagyományápolás Schleswig, Holstein és Lauenburg térségében, az egykori résztvevők közül pedig a mai Ausztriában. Ehhez csatlakoztatja az egykori császári VI. hadtest felépítését, bemutatja a háborús térségbeli ausztriai hadisírokat, beleértve a magyar huszárok és bakák emlékhelyeit is Rendsburgban, Schleswigben, továbbá az utóbbiból Flensburgba vezető út mentén. Az itt nem részletezhető, de magyar szempontból is megőrzésre méltó háborús cselekmények részletes leírásában pontos névmutató segít eligazodni, a témában való további esetleges elmélyülést pedig részletes irodalomjegyzék teszi lehetővé.

Zachar József

KRÁMLI MIHÁLY

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET ÉS MAGYARORSZÁG

Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében

(Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs, 2004. 270 o.)

Az 1867-ben létrejött Osztrák-Magyar Monarchia alapvetően szárazföldi nagyhatalom volt, haditengerészete soha nem vehette fel a versenyt Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország flottájával. Különösen a XIX–XX. század fordulója után azonban erőteljes flottafejlesztésbe kezdett, mintegy ezzel is mutatva a dunai birodalom erejét és növelve nemzetközi tekintélyét. Az első világháború – a cs. és kir haditengerészet első (és egyben utolsó) komoly megmérettetése – bebizonyította, hogy ez a haderőnem csupán korlátozott hadműveletekre és főként a birodalom meglehetősen hosszú partvidékének védelmére volt képes, nagyobb tengeri ütközetben nem lehetett ellenfele az antant- (brit, francia, olasz) tengeri haderőnek. Mindezek ellenére uralta az Adriai-tengert, jól képzett és felkészült tisztikara, fegyelmezett legénysége tengerészhez méltóan, minden körülmények között megállta helyét és teljesítette kötelességét.

Manapság – főként Ausztriában – nagy nosztalgiával tekintenek a dualista állam haditengerészetére és annak szereplésére. Számos publikáció jelenik meg a hajóhad egészének és egyes hajóinak történetéről, a békeévek alatti és az első világháborúban történt bevetéseiről szakmai, illetve – ismeretterjesztő formában –

a szélesebb olvasóközönség számára. Az utóbbi egy évtizedben jelentősen megnőtt a kérdéskört felölelő angol nyelvű publikációk száma is. A közös hadiflotta históriájának magyar vonatkozásairól, néhány kivételtől eltekintve, alig született modern szemléletű feldolgozás. A hazai kutatók közül az utóbbi néhány évtizedben Csonkaréti Károly és Sárhidai Gyula foglalkozott a császári és királyi haditengerészet históriájával, de munkáikban ők is elsősorban a magyar szempontból fontosabbnak ítélt dunai flottilla történetét valamint a tengeralattjárók világháborús bevetéseit, illetve a kor haditechnikai problémáit vizsgálták.

Dicséret illeti Krámli Mihályt, a Habsburg-birodalom haditengerészetének elkötelezett kutatóját, aki végre figyelmet szentelt annak a kérdéskörnek, hogy milyen szerepet játszott Magyarország a közös hadiflotta fejlesztésében. Tette mindezt óriási mennyiségű eredeti forrásanyagra támaszkodva, amelyek sorából kiemelendők a bécsi Kriegsarchiv, a Magyar Országos Levéltár és a budapesti Közlekedési Múzeum Archívumának dokumentumai. A fentieken kívül a mű írója felhasználta a korszak haditengerészetére vonatkozó, viszonylag szűkös hazai, valamint az annál bővebb német, illetve angol nyelvű szakirodalmat, továbbá a Bécsben fellelhető kiadatlan doktori disszertációkat, valamint a korabeli, nyomtatott formában megjelent hivatalos kiadványokat, jegyzőkönyveket, tengerészeti folyóiratokat.

A bevezetésben a szerző a munka megírásához használt forrásokat mutatja be, továbbá felvázolja a mű célkitűzését, nevezetesen a fiumei magyar tengeri hadihajógyártás első világháborúig tartó történetének bemutatását.

Az első fejezet a császári királyi - 1889-től császári *és* királyi – haditengerészet 1786 és 1914 közötti történetét tekinti át. II. József császár már 1786-ban létrehozott egy néhány hajóból álló kis flottát Triesztben, az osztrák haditengerészet megszületését azonban csak 1797-re datálhatjuk, amikor Ausztria Velence és Dalmácia birtokába jutott. Kiderül, hogy a császári királyi haditengerészet 1814 és 1848 között lényegében velencei haditengerészet volt, osztrák zászló alatt. Első komolyabb bevetésére 1840-ben került sor, amikor több európai nagyhatalommal közösen három hajója részt vett a Török Birodalom ellen fellépő egyiptomi Mohamed Alival szembeni akcióban. Az 1850-ben elfogadott flottatörvénnyel jelentős szervezeti és technikai újításokat léptettek életbe az osztrák haditengerészetben, az olasz helyett bevezették a német vezényleti nyelvet, a főparancsnokságot pedig Triesztbe helyezték át. Értesülünk a flotta komolyabb bevetéseiről: a porosz-osztrák–dán háborúban 1864. május 9-én Tegetthoff admirális megtámadta a Helgolandnál álló dán hajókat, 1866. július 20-án ugyanő legyőzte az olasz flottát Lissa szigeténél. A szerző tudósít az 1868 elejétől immáron közös haditengerészet főparancsnoka, Tegetthoff admirális által bevezetett reformokról. Részleteket tudhatunk meg a TEGETTHOFF nevű hajó 1872–1874-es északi-sarkvidéki expedíciójáról. Megismerhetjük az 1882 óta hivatalosan szövetséges olaszokkal már az 1870-es évektől kialakult flottaépítési verseny részleteit, a császári és királyi flotta nagyobb nemzetközi akciókban – pl. az 1897-1898-as krétai blokádban – való részvételét, az 1908–1909-es boszniai annexiós válság rendezésében játszott szerepét. Krámli röviden összefoglalja a Monarchia haditengerészeti iparának fejlődését. Kiderül, hogy 1797 és 1848 között Velencében, 1849-től Triesztben, majd Polában is épültek hadihajók, valamint az, hogy az 1890-es évek elejéig Németországból és Angliából importálták a szükséges lövegeket, páncéllemezeket, és hajógépeket. Tudomást szerzünk arról, hogy a Monarchia hadiipara mit szállított a hadiflotta számára. A szerző közli a magyar tengerésztisztek és a legénység számának 1867–1914 közötti változását.

A kötet második fejezete a közös haditengerészet ipari megrendelései kvóta alapján történő elosztásának problémakörével foglalkozik az 1890 és 1914 közötti időszakban. Sorra veszi, hogy a magyar ipar – így pl. a Diósgyőri Vas- és Acélgyár, a csepeli Weiss Manfréd-gyár, a Ganz Villamossági R.T., a pozsonyi Dynamit Nobel-gyár, a Szegedi Kenderfonó, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, a fiumei Whitehead-gyár – konkrétan milyen megrendeléseket kapott a közös haditengerészettől, és milyen termékeket szállított 1890-től az első világháború kitöréséig. Kitér arra is, hogy a magyar ipar egy sor terméket egyszerűen nem tudott előállítani, amire pedig a flottának szüksége volt. Rávilágít arra, hogy a magyar kormány a századfordulón nyilvánította ki: a flottafejlesztés támogatása fejében az ipari megrendelések kvóta szerinti arányára tart igényt. Krámli ír arról is, hogy az 1900-as 13,5 százalékról három év alatt a magyar gazdaság részvételi aránya a megrendelésekben megduplázódott. 1904-ben, illetve 1906-ban a

haditengerészet, az osztrák és a magyar kormány a hadiflotta megrendelésinek kvótaszerű felosztását szabályozó megállapodást kötött, amelynek nyomán Fiumében elkezdődött a magyar hadihajó-építés. Ezekben az években a magyar ipar a kisebb hajók és a lőszerek felét szállította, sőt Weiss Manfréd 1913-ban már a haditengerészet legnagyobb lőszerszállítójának számított a Monarchián belül.

A harmadik nagy témaegységben a szerző összefoglalja a fiumei Danubius Hajógyárban 1907-től folyó tengeri hadihajógyártásra vonatkozó lényeges tudnivalókat. Kiderül, hogy kezdetben csak kisebb hajók – torpedórombolók és torpedónaszádok – készültek ott, amelyeknek felsorolja nevét, főbb műszaki jellemzőit. Részleteket tudhatunk meg a fiumei Whitehead-gyárban épült U-V., U-VI. és U-XII. tengeralattjárókról.

A negyedik fejezet megismerteti az olvasót az 1911-ben indult osztrák-magyar dreadnought-program keretében magyar hajógyárakban készült flottaegységekkel (egy csatahajó, a HELGOLAND és a NOVARA cirkáló – melyek többek között 1917. május 15-én az otrantói csatában is részt vettek –, hat romboló és hat tengeralattjáró), továbbá leírja építésük fázisait és műszaki jellemzőiket. Szót ejt arról, hogy a Danubius gyárban készültek az első önálló magyar tervezésű hajóknak számító, TÁTRA-osztályú, 800 tonnás rombolók, 1914 tavaszától pedig 16 db 250 tonnás torpedónaszád is épült ugyanott. Részletesen megismerhetjük a valaha magyar gyárban – szintén a Danubiusban – épült legnagyobb csatahajó, a 20 000 tonna vízkiszorítású SZENT ISTVÁN építésének fázisait, műszaki jellemzőit, az első világháború alatti sorsát 1915. november 17-én történt szolgálatba állításától az 1918. június 10-én, a MAS-15 olasz torpedóvető gyorsnaszád által történt elsüllyesztéséig. Végezetül a szerző leírja az Ausztria-Magyarországon 1914-ben elfogadott és a háborúban meg nem valósult császári és királyi dreadnought-program (négy csatahajó, három cirkáló, hat romboló és két monitor épült volna meg ennek keretében) részleteit, amelynek eredményeképpen csupán négy romboló és két monitor készült.

A zárszóban Krámli összefoglalja az 1890-től világjelenséggé vált navalizmus lényegét, a magyar ipar részvételét az Adrián zajló olasz-osztrák-magyar flottaversenyben, és ismerteti a magyar hajóipar 1907-1918 közötti eredményeit.

A kötet függelékében adatgazdag, jól használható, összefoglaló táblázatokat tartalmaz a császári és királyi haditengerészet 1766–1918 közötti parancsnokairól, a haditengerészet 1868–1913 közötti költségvetéséről, a hadiflotta 1861–1918 között hadrendben állt nagyobb hajóinak műszaki jellemzőiről, az 1907–1916 között épült magyar gyártmányú tengeri hadihajók műszaki adatairól. A kötetet ezen kívül még a mű első részében említett hadihajótípusokat bemutató kislexikon, rövidítés- és irodalomjegyzék egészíti ki. A mondanivalót tíz korabeli, épülő és elkészült hadihajót ábrázoló fénykép is színesíti.

Úgy vélem, az olvasmányos stílusban megírt kötet nem hiányozhat egyetlen, az Osztrák-Magyar Monarchia korszakával foglalkozó szakember polcáról sem. Az abban megfogalmazottak nem csak hadtörténeti, hanem ipartörténeti szempontból is rendkívül érdekesek és hasznosak. Elolvasását éppen ezért minden, a korszak iránt érdeklődő olvasónak is ajánlom.

Balla Tibor

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

BOLDOG BÉKEIDŐK HADITENGERÉSZEI

A k. u. k. hadiflotta utazástörténete

(Kornétás Kiadó, Budapest, 2003. 432 o.)

Örvendetes módon újabb kötettel gyarapodott az egykor volt Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének történetével foglalkozó magyar könyvek – sajnos igen kis-számú – tábora. Jelen kötetben Nagy Miklós Mihály, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense foglalta össze fél évtizedes utazástörténeti kutatásait. Bár e könyv első-

sorban a szélesebb olvasóközönség számára íródott, forgatása a komolyabb kutatók számára sem haszontalan, már csak azért sem, mert igen alapos jegyzetapparátussal rendelkezik, s impozáns, 272 tételes bibliográfia zárja.

A könyv, címével és alcímével ellentétben valójában nem csak az osztrák, illetve osztrák–magyar haditengerészet utazóiról szól. A második és a harmadik fejezet az egykori magyar, illetve osztrák tengerpart világával, a tudományos Adria-expedíciókkal, valamint a „civil" magyar utazókkal, köztük Herczeg Ferenccel foglalkozik. Ez a rész körülbelül a teljes terjedelem egynegyedét teszi ki. Az első fejezet a tengeri földrajzi felfedezések történetét tekinti át vázlatosan az ókortól a XVIII. század végéig, valamint az olvasó itt kap rövid történeti ismertetést az osztrák-magyar haditengerészetről, illetve Magyarország és a haditengerészet kapcsolatáról.

A kötet előszavában Nagy Miklós Mihály kifejti, hogy könyve megírásakor a szorosan vett ismeretterjesztésen kívül a magyar földrajzi és utazástörténeti szakirodalom több évtizedes tévedései korrigálásának célja vezette. E szándék, melyet e könyvvel a Szerző, véleményünk szerint, sikeresen teljesített, több mint üdvözlendő. Sajnos az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete 1945 után a politika áldozatául esett, vélhetően nagyrészt Horthy Miklós személyének köszönhetően. Ennek következtében az egykori közös haditengerészetről egészen az 1980-as évekig nem lehetett tárgyilagosan, horribile dictu, pozitívan beszélni/írni. Az már messzebbre vezető kérdés, hogy a két világháború között miért nem tettek még kísérletet sem hazánkban a flotta történetének tudományos igényű feldolgozására. A császári (és) királyi haditengerészet története Magyarországon feledésbe merült, s ami a köztudatban egyáltalán megmaradt belőle, jórészt nem több a „Horthy Miklós Cattaróban tizedeltetett"-típusú hamis legendánál. Mindezt tetézi a mind a mai napig több helyütt tapasztalható „Minek ez nekünk, kit érdekel ez?" hozzáállás. Az emlékek elhalványulása persze nem csak Magyarországra jellemző, hanem a haditengerészet ügye iránt mindig fogékonyabb Ausztriára is, ahol pedig, több okra visszavezethetően, a flotta jóval nagyobb népszerűségnek és ismertségnek örvend, mint nálunk – a szakirodalom menynyiségéről már nem is beszélve. Tudomásom szerint a flotta expedícióiról az elmúlt öt esztendőben három doktori disszertáció született Ausztriában. Ám a helyzet ennek ellenére a köztudatot illetően ott sem annyira rózsás: bécsi egyetemistákkal beszélgetve kiderült, hogy döntő többségük még sohasem hallott arról, hogy egyáltalán létezett osztrák-magyar haditengerészet. Magyarországon a helyzet még rosszabb, ez magyarázhatja azt a jelenséget, melyre Nagy Miklós Mihály felhívja a figyelmet: az utóbbi két évtizedben a haditengerészetről itthon megjelent szakmunkákban igen kevés szó esik az utazástörténetről. Ezzel kapcsolatban annyit el kell mondani, hogy a haditengerészet történetét tekintve hazánkban oly sok még a fehér folt, hogy ezek „besatírozása" hosszú időt igényel, s nem lehet egyszerre minden részterülettel foglalkozni, miközben még a történeti alapvonalak bemutatása is hiányzik. Ennek illusztrálására elég csak annyit mondani, hogy mindmáig hiánycikknek számít egy olyan könyv, mely népszerű formában, de viszonylag alaposan és megbízható adatokkal mutatná be átfogóan az osztrák-magyar haditengerészet egész történetét a magyar közönségnek.

A valódi haditengerészeti utazások ismertetése a negyedik fejezetben kezdődik, mely az „Óceáni térségekben" címet viseli. Bár a könyv koncepciója szerint a cs. (és) kir. haditengerészet utazástörténetét csak a kiegyezést követő időszakra vonatkozóan dolgozza föl, a Szerző egy kivételt mégiscsak tesz. Az osztrák-magyar haditengerészet expedícióinak története ugyanis megírhatatlan a méltán legendás 1857–1859. évi NOVARA-expedíció megemlítése nélkül. A NOVARA fregatt volt az első osztrák hajó, amely megkerülte a Földet. A circumnavigatio fő kezdeményezője Miksa főherceg, Ferenc József öccse volt, aki 1854–1864. között állt a haditengerészet élén. Az út egyszerre szolgált hatalmi-diplomáciai és tudományos célokat is. A Földet keleti irányban megkerülő expedíciónak öt magyar résztvevője volt, köztük a hajó első tisztje, Gaál Béla. Érdemes megemlíteni, hogy a fregatt, mint tudományos célból utazó kutatóhajó (fegyverzetét is csökkentették) diplomáciai védettséget élvezett. Ez hasznosnak is bizonyult, mivel az út utolsó szakaszával párhuzamosan vívták az 1859-es itáliai háborút. III. Napóleon ugyanakkor utasításba adta, hogy a NOVARÁ-t nem szabad akadályozni küldetése teljesítésében. Végül mire a fregatt Gibraltárhoz ért, a háború befejeződött.

Ugyancsak a negyedik fejezetben kerül bemutatásra az 1868–1871. évi Osztrák-Magyar

Kelet-ázsiai Expedíció. A főként diplomáciai-kereskedelmi célú expedíció apropóját a Szuezi-csatorna építése adta, mivel így Kelet-Ázsia több ezer kilométerrel közelebb került Európához, mely a térség felértékelődéséhez vezetett. A kelet-ázsiai expedíció terve eredetileg még 1865-ben merült fel, s a vállalkozás élére Wilhelm von Tegetthoff ellentengernagyot szemelték ki – azzal a nem titkolt célzattal, hogy több évre megszabaduljanak tőle, de 1866-ban közbeszólt a porosz-osztrák háború. Az expedíció végül csak a kiegyezés megkötése, illetve az 1867-ben kivégzett Miksa mexikói császár földi maradványainak hazahozatala körüli diplomáciai bonyodalmak elsimítása után, 1868-ban indulhatott el. Tegetthoff az ellene folyó intrikák ellenére ekkor már a haditengerészet parancsnoka volt, a két hajóból álló expedíció vezetője Anton von Petz ellentengernagy lett. Az újonnan létrejött dualista Monarchia szellemében, mint neve is mutatja, a vállalkozás közös expedíció lett. A hajókon utazó küldöttségnek négy magyar tagja volt, közülük Xántus János a legismertebb.

Az ötödik fejezet „Az Északi-sarkvidék hősei" címet kapta. E fejezetben ismerkedhet meg az olvasó a Monarchia haditengerészetének leghíresebb expedíciójával, az 1872–1874. évi Osztrák-Magyar Északi-sarki Expedícióval. A Karl Weyprecht és Julius Payer vezette vállalkozásnak egy magyar résztvevője volt dr. Kepes Gyula orvos személyében. A közadakozásból finanszírozott expedíció megszervezésében nagy szerepe volt Johann Wilczek grófnak. A vállalkozásnak a TEGETTHOFF nevű hajó fedélzetén vágtak neki. Miután a TEGETTHOFF befagyott a jégbe, két zord sarkvidéki telet vészeltek át. Mint előttük és utánuk is annyian, ők sem érték el az Északi-sarkot, de felfedezték az eurázsiai kontinens legészakibb pontját, mely mind a napig a Ferenc József-föld nevet viseli. Végül kénytelenek voltak elhagyni a jégbe fagyott hajót, és jégmezőn keresztül tértek vissza Novaja Zemljához, ahol végül egy orosz hajó vette őket a fedélzetére. Az expedíció résztvevői végül is szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen a zord körülmények ellenére egy társuk kivételével épen és egészségesen térhettek haza Európába.

Szintén ebben a fejezetben esik szó az Első Nemzetközi Poláris Év keretében a Jan Mayen-szigeten felállított osztrák-magyar megfigyelőállomásról. A Nemzetközi Poláris Év megszervezésében nagy szerepe volt Karl Weyprechtnek, aki azonban már nem érhette meg fáradozásainak gyümölcsét. A nemzetközi tudományos összefogással végrehajtott megfigyelés-sorozatra 1882–1883-ban került sor. Az osztrák-magyar megfigyelőállomást a Jan Mayen-szigetre telepítették, s parancsnoka Emil von Wohlgemuth sorhajóhadnagy lett. Az Első Nemzetközi Poláris Év megfigyelés-sorozatai komoly tudományos eredményeket hoztak, s ebben nem kis szerepe volt az osztrák-magyar megfigyelőállomásnak is.

A hatodik fejezet a „Flottával utazó felségek" címet viseli. E fejezetben három utazásról esik szó. Ferenc József 1869-es szuezi útjáról, Rudolf trónörökös szentföldi utazásáról, végül Ferenc Ferdinánd földkörüli útjáról, melynek első szakaszát egy hadihajó fedélzetén tette meg. A tengert közismerten utáló Ferenc József legnagyobb tengeri útját 1869-ben tette meg a GREIF nevű uralkodói jachton, amikor a Szuezi-csatorna ünnepélyes megnyitására utazott. A tengeri útról nem túl kellemes élményeket őrzött meg, mivel csaknem folyamatosan tengeribeteg volt.

A három utazás közül a haditengerészet számára messze a legnagyobb jelentőségű Ferenc Ferdinánd 1892–1893-as utazása volt. A világjárás valójában Ferenc Ferdinánd egészségi, ezen belül elsősorban idegi állapotának javítását célozta. Az út első, Japánig tartó szakaszát a flotta vadonatúj, KAISERIN ELISABETH nevű cirkálóján tette meg. A hadihajón megtett út pozitív élményeinek nagy szerepe volt abban, hogy a trónörökös a hadiflotta rajongójává vált, s élete végéig a flotta legbefolyásosabb támogatója lett. A földkörüli útról való hazatérése után az általa és kísérete által gyűjtött gazdag állattani és néprajzi anyagból kiállítást rendeztek a bécsi Belvedere palotában.

A hetedik fejezet a „Legendás utak, legendás utazók" címet kapta. Ebben a fejezetben a haditengerészet egyik leghíresebb utazójával, Ludwig Ritter von Höhnellel, a Guadalcanal-szigeten tragikusan végződött geológiai expedícióval, illetve a flotta távol-keleti tevékenységével, ezen belül is elsősorban a boxerlázadás leverésében játszott szerepével ismerkedhetünk meg.

Ludwig Höhnel részt vett Teleki Sámuel gróf 1887–1888. évi híres Afrika-expedíciójában. Ezt követően 1892-ben ismét Afrikába indult, ezúttal az amerikai William Chanler oldalán. Ez alkalommal hajszálon múlott, hogy visszatérhetett Európába: egy orrszarvú megsebesítette, s majdnem belehalt az így

szerzett sebekbe. 1905-ben a PANTHER cirkáló parancsnokaként Ausztráliába és Kelet-Ázsiába utazott, miközben diplomáciai látogatást tett az abesszíniai Menelik császárnál. Megromlott egészségi állapota miatt 1909-ben nyugállományba vonult. Első afrikai útja után megírta a Teleki-expedíció történetét, mely magyarul is megjelent, memoárjai pedig 1926-ban láttak napvilágot.

A Monarchia haditengerészetének expedíciói közül az egyik legismertebb az ALBATROS ágyúnaszád 1895–1898. évi csendesóceáni útja, mely során 1896-ban Guadalcanal szigetén életét vesztette Heinrich Foullon von Norbeeck báró, geológus. Norbeeck kutatásainak célja, melyeket már évek óta folytatott a térségben, a hadiiparban nélkülözhetetlen ritka ötvözőfémek lelőhelyeinek felderítése volt. A tragédia 1896 nyarán, Guadalcanal-szigetén, a Lion's Head nevű hegycsúcs megmászása közben történt. A bennszülöttek megtámadták a különítményt, és a geológus mellett három tengerész is életét vesztette a harcban. 1900-ban a haditengerészet emlékművet állított fel a szigeten. Az emlékmű a második világháború harcaiban elpusztult, de később újra felállították.

A nyolcadik, s egyben utolsó fejezet a „Magyar haditengerész utazók" címet viseli. E fejezetben Horthy Miklós, Tausch Jenő, Gáspár Ferenc, Ferenczy Béla, és az életútjukat tekintve ismeretlen, hétköznapi utazók, mint Greguss György és Tordy Nándor utazásait ismerhetjük meg, saját kezű leírásaik alapján. A könyvet a haditengerészet fontosabb távoli útjait tartalmazó melléklet, illetve terjedelmes bibliográfia zárja.

A szép kiállítású kötetet számos fénykép és térképvázlat teszi még szemléletesebbé. A könyv kitűnő, élvezetes és olvasmányos stílusban íródott, s az utazástörténeti irodalom hagyományai szerint számos, eredeti leírásokból és levelekből vett idézet hozza még közelebb a több mint egy évszázados eseményeket az olvasóhoz. Nagy Miklós Mihály könyvét nem csak a szélesebb közönség, de az Osztrák-Magyar Monarchiával, illetve annak haditengerészetével foglalkozó kutatók is haszonnal forgathatják.

Krámli Mihály

IVÁS ISTVÁN

AZ UTOLSÓ SZÉKELY HATÁRŐRÖK

(Timp Kiadó, Militaria, Budapest, 2004. 224 o.)

Örvendetes, hogy Magyarországon manapság már nem egy könyvkiadó van, amely nem csak hogy magyar hadtörténeti témájú könyveket jelentet meg, de ilyen sorozatokat indít. Ezek közé tartozik a Militaria-sorozata, melynek 2004-ben már a második kötete jelent meg. A Szabó József János által jegyzett első kötetről, a 2002-ben napvilágot látott „Az Árpád-vonal" címűről e lap hasábjain már tájékozódhatott az Olvasó. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem hadtörténelem-tanára, úgy látszik, folytatja a sort, mivel nélküle nem születhetett volna meg a jelenleg Csíkszeredán élő, de a Maros menti Magyarón született Ivás István írása a székely határőrökről.

A második világháború magyar fehér foltjai után kutakodó örömmel veszi kézbe a szép kiállítású könyvet, s ha már a cím felkeltette érdeklődését, az „étvágyát" mindenképpen növeli az igényes kivitel. Az első pillanatban kialakult kedvező összbenyomáson kicsit ront, hogy a szerző neve pontatlanul, s kissé komikusan, Ívásként szerepel a borítón Ivás helyett. A címlapon már helyesen olvasható, de annak hátoldalán, a nyomdai impresszum fölött már komolyabb furcsaságba botlott a recenzens. A hadtörténész szaklektorként szerepeltetett dr. Bús János nemhogy a kéziratot nem látta, de még a könyv létezéséről sem tudott, míg e sorok papírra vetése előtt érdeklődni nem kezdtünk lektori ténykedése felől. Remélem, hogy Sylvester Lajos kollégánk azért valóban átlapozta a művet!

A könyvet a szerző és a sajtó alá rendező történész előszavai vezetik be, majd az utóbbi 43 oldalas tanulmánya következik. Ezután kezdődik Ivás István egykori székely határőr visszaemlékezése 1943/44-ben töltött katonaidejére és az erdélyi harcokra. A 224 oldalas

kiadvány utolsó 11 lapján olyan függeléket találunk, mely az adatközlők névsorából, térképekből, fotókból áll.

Ivás István előszavában nem hagy kétséget műve jellege felől, amikor a *„népi emlékezet alapján,"* az események után 57 évvel történő visszaemlékezésről ír. Így is kell fogadnunk a könyvet. Fenntartásainkat növeli, hogy néhány rendelkezésre álló könyvészeti anyagot is használt a szerző, amelyek nyilvánvalóan befolyásolták a kézirat elkészítésekor. A recenzió készítőjének szilárd meggyőződése, hogy éppen ezt kell elkerülni ennél a műfajnál. Az előzetesen átolvasott szakkönyvek és memoárok által kiküszöbölt hibák nélkül valójában kevésbé hiteles egy ilyen munka, mint ha a tollat ragadó tényleg pusztán az emlékezetére hagyatkozik. Azért találták ki a sajtó alá rendezést, az előtanulmányt és a lábjegyzetelést, hogy a szakértő, nagyobb összefüggéseket ismerő kezek a megfelelő helyeken rámutassanak a tévedésekre. Sajnos ennek ellenére manapság egyre több az olyan visszaemlékezés, amely „szakmainak" akar látszani. Ivás kétoldalas előszavában több pontatlanság, illetve téves következtetés is előfordul. Példának okáért 21 székely határőr-zászlóaljat említ, holott csak 20 volt. Feltételezi továbbá, hogy csak a székely megyékben élő fiatalokat, s nem is minden korosztályt hívtak be a magyar határok megvédésére 1944-ben, amelylyel kapcsolatban itt csak annyit jegyzünk meg, hogy mindez súlyos tévedés. Felteszi továbbá a több mint naiv kérdést: *„Hogyan remélhették a székely határőrség létrehozói, hogy ha a németek nem tudták feltartóztatni az orosz hadsereget a Kárpátokig, akkor ezzel a gyengén felszerelt erővel megállíthatják az országhatárnál?"* Meg kell nyugtatnunk a szerzőt: a magyar katonai és politikai vezetés hajszálpontosan tudta, hogy milyen gyenge erőket tudnak csatasorba állítani a világ egyik legerősebb haderejével szemben. De vajon mit tehettek volna? Állni lábhoz tett fegyverrel, s várni, míg elsöpör a túlerő? Olyan emberekkel és eszközállománnyal vette fel Magyarország a harcot, amilyennel tudta. Be kell látnunk, hogy akkoriban csak rossz és még rosszabb döntéseket lehetett hozni. Másra egyszerűen nem volt lehetőség.

Tovább nem is folytatjuk a kérdés bolygatását, már csak azért sem, mert dr. Szabó alezredes történészi felvezetőjében nagyon ügyesen teszi helyre azokat a félrecsúszott mondatokat, amelyeket a memoáríró nyugodtan elhagyhatott volna. Az a meglátása azonban vitára érdemes, miszerint a székely határőr- és határvadász-alakulatok azért kerültek német alárendeltségbe az 1944-es erdélyi harcok során, mert a Prut és a Szeret vidékéről visszavonult német seregtesteknek szinte nem voltak csapataik, illetve hogy a 9. székely határvadász-dandár parancsnokságán kívül nem voltak olyan magyar vezetési törzsek, amelyek ezt a feladatot elláthatták volna. Az igaz egyfelől, hogy 1944. augusztus 23-a után számos olyan német alakulattöredék hátrált be az országba a Keleti-Kárpátok átjáróin keresztül, amely valójában csak hadtest- és hadosztályparancsnokságokat jelentett, s némi csapaterőt minimális harcoló létszámmal, viszont annál nagyobb tűzerővel, mozgékonysággal és nem ritkán páncélozottsággal. Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy az Erdélyben lévő magyar vezetési törzsek ne tudták volna irányítani a rendelkezésre álló magyar honvéd csapattesteket. Hiszen nem szabad megfeledkeznünk az 1944 júliusa óta hadiállományon lévő és Csíkszeredán települő Székely Határvédelmi Erők parancsnokságáról és az erdélyi harcok kezdete idején Bethlenben állomásozó IX. hadtest-parancsnokságról. (Az más kérdés, hogy a németek később ezeket is ki akarták kapcsolni és valójában ki is kapcsolták a harcvezetésből.) Azt is hozzá kell még tennünk, hogy az augusztus végén a Csíki-medencébe beérkező 2. tábori póthadosztály is rendelkezett vezérkari főnökkel, hadműveleti, anyagi osztállyal, stb. Tehát ez nem lehetett ok. Sokkal inkább az a praktikus szempont döntött, hogy Erdélyben a védelmet a német Heeresgruppe Südukraine (szeptember 24-től Hgr. Süd) irányította, s mivel a már említett okok miatt jóval több német vezetési törzs állt rendelkezésre, mint magyar, s azok harcedzettebbek is voltak, értelemszerűen alájuk rendelték a magyar csapatokat. Azt is meg kell említenünk, hogy a különféle harccsoportok, hadosztályok, hadtestek (ennél magasabb szintű kötelékekről már nem is beszélve) élén álló német parancsnokok többnyire rendfokozatban is felette álltak magyar kollégáiknak: a vezérőrnagyok altábornagyok és fegyvernemi tábornokok szinte „hemzsegtek" Erdélyben. Ezen felül létezett még német részről az a nem kevésbé gyakorlatias, de ritkán hangoztatott megközelítés is, hogy így könnyebben ellenőrizhetőek voltak a honvédalakulatok. Ez az elővigyázatosságuk indokolt volt, ugyanis éppen a székely határőr-zászló-

aljak egy részének harcfegyelme rendült meg már az első ütközetek során.

„Ki gondolná, hogy a német 3. hegyihadosztály – ahol a szerző is harcolt –, két magyar határvadász és négy székely határőr zászlóaljból állt és csak két zászlóalja volt német?" – így szól a következő mondat, s ha az előbbi kérdésfelvetést vitára érdemesnek tartottuk, a történészi előszó e megállapítását némileg mindenképpen pontosítanunk kell. A német 3. hegyihadosztály már 1944. augusztus legvégétől súllyal a Tölgyesi-szoros előterében védett, illetve a túlerejű szovjet kötelékek előrenyomulása következtében fokozatosan behátrált a szorosba, valamint az attól északra és délre húzódó hegyek közé. Egyelőre nehezen rekonstruálható, hogy az ott eredetileg is védelemben lévő magyar csapatok harcvezetését mennyiben irányította az elöljáró Székely Határvédelmi Erők parancsnoksága, s mennyiben az említett német seregtest. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy miután a német hadosztály-parancsnokság a helyszínen tartózkodott, a magyar felsőbb parancsnokság pedig Csíkban, továbbá a németek tűzerős, nem egy esetben mozgékony és nagy tapasztalatokkal rendelkező zászlóaljaikat, ütegeiket a gyengén felszerelt, gépesítés nélküli és puskaport még nemigen szagolt magyarok közé osztották be, fenntartották maguknak a jogot, hogy a magyar csoport- és zászlóaljparancsnokoknak ők adják ki az intézkedéseket. Amikor szeptember 6-án a szóban forgó német seregtest visszavonta erőit a Tölgyesi-szoros előteréből, új feladatul a ratosnyai Maros-szűkület védelmét határozták meg számára, illetve az onnan északkeletre és délnyugatra húzódó magaslatok kézben tartását. Ezáltal kellett megakadályozniuk a szovjet előretörést Déda irányába, illetve a Görgényi-havasokon való áthatolást Szászrégen felé. Ekkor már igazolhatóan, papíron is alárendeltségébe léptek az e térségbe visszavonult 65. és 69. székely határvadászcsoport parancsnokságok alakulatai, nevezetesen a 21. határvadász-, továbbá az 1., 2., 3., 14., 17. és 21. székely határőr-zászlóaljak. Ez tehát *egy* határvadász- és *öt* határőr-zászlóaljat jelentett. (A 69. határvadász-csoport békehadrend szerinti két határvadász-zászlóaljából a 23. már augusztus vége óta más alárendeltségben küzdött, s bár szeptember közepére a Görgényi-havasokban foglalt védőállást, a magyar 2. tábori póthadosztály kötelékében harcolt, mint a seregtest balszárny-csapatteste. A másik, a 22. határvadász-zászlóalj a Máramarosi-havasokban tevékenykedett.) Az sem igaz, hogy a német 3. hegyihadosztály csak két zászlóaljjal rendelkezett volna. 1944. augusztus 26-tól a Rath-ezredcsoport (a 138. hegyivadász-ezred, a 112. tábori pótzászlóalj, a 112. hegyi tüzérezred II. és IV. osztálya és a 83. hegyi utászzászlóalj 3. százada) a német 8. vadászhadosztály alárendeltségében vett ugyan részt a Kárpátok-beli harcokban, de a stájer seregtest parancsnokságának ott volt még a teljes 144. hegyivadász-ezred három zászlóaljjal, az említett hegyi utászzászlóalj két százada, a 95. hegyi páncélvadász-osztály (a rohamlöveg-szakasz nélkül, mely a német 46. gyaloghadosztály védőkörletében tevékenykedett ekkor), a 68. hegyi híradóosztály és a 43. hegyi egészségügyi osztály. Tüzérségi támogatást a 112. hegyitüzér-ezred I. és III. osztályának hegyiágyús és hegyitarackos ütegei nyújtottak. Igaz, hogy a 144. hegyivadász-ezred I. zászlóalját 1944. szeptember 25-e után megerősítésül eltolták Marosvécstől délnyugatra, ahol a 2. tábori póthadosztály egyre gyengülő harcértékű magyar csapattesteinek alátámasztására vetették be, ugyanakkor Klatt vezérőrnagy, a német 3. hegyihadosztály parancsnoka állásba rendelte a hadosztály tartalékában levő 24. és 501. építőzászlóaljakat, valamint a 25. hadihíd-századot. Ezeket figyelembe véve a hivatkozott német seregtest a kérdéses időszakban 8-9 osztályszintű szervezettel rendelkezett. (Lásd erről bővebben Paul Klatt: Die 3. Gebirgs-Division, Bad Nauheim, 1958, 283–306. o., térképmellékletek 29. o.)

A székelyek határőrző tevékenységének évszázadait vázlatosan bemutató előtanulmányhoz nincs mit hozzátennünk: Szabó József frappánsan foglalja össze azokat a tudnivalókat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a kérdésben járatlan olvasó tájékozódni tudjon. Egy valami hibázik, nevezetesen az 1942-től újra felállított Székely Határőrségről nem találunk szinte semmit. A tanulmány végén jó összefoglalót kapunk az 1944. évi hadászati, továbbá hadműveleti helyzetről, továbbá Ravasz István: Erdély újra hadszíntér c. munkája alapján az őszi harcokról, ez azonban, bármilyen jó fogódzót is ad a visszaemlékezés eseményeinek térben és időben történő elhelyezéséhez, nem pótolja annak a szervezetnek kissé részletesebb bemutatását, amelynek egy csapattesténél a szerző szolgált és harcolt. Persze tudjuk, hogy ehhez olyan alapkutatá-

sok kellettek volna, melyek időigényesek, s a források feltűnő szűkössége miatt az átlagosnál is kevesebbet „hoztak volna a konyhára."

Az előszók és a tanulmány után kezdődik a tulajdonképpeni visszaemlékezés, ahol a szerző az I. fejezetben a sorozásról és a bevonulásról számol be olyan részletességgel, ami néprajzi jellegű munkának is becsületére válna. Hallatlanul érdekes az a „körítés", amely az erdélyi magyar falusi fiatal katonai szolgálatra való felkészülését övezte. Szinte szertartásszerű cselekedetek láncolata mindez, mely egyébként a legutóbbi időkig fennmaradt, példának okáért a mezőségi Széken. Színesítik a képet a könyv lapjain rögzített, egykor énekelt bakanóták is, melyek minden további fejezetre jellemzőek. A II. részben a tekei (Szászrégen közelében) székely határőr újonckiképző-tábor életét ecseteli. Barakk-laktanya, kemény kiképzés a szokásos kincstári bornírtságokkal keverve, elnyűtt ruházat, ócska felszerelés és fegyverzet, de mégis hazafias lelkesedés, körülbelül ezek a legfontosabbak, egyszóval semmi rendkívüli, ami az 1943. őszi hátországi katonai körképbe ne illene.

Miután 1944. április 4-én feloszlatták a székely határőr újonckiképző-táborokat (március 23-án részleges mozgósítást rendeltek el a Székely Határvédelmi Erőknél), Ivás István immár őrvezetőként lépte át a kaszárnya kapuját. A III. rész így kezdődik, s bemutatja, hogy főhősünk miként került előbb a gyergyótölgyesi 21. székely határvadász-zászlóalj pótzászlóaljához, majd onnan a gyergyószentmiklósi 2. székely határőr-zászlóalj kötelékébe. Csapattestét 1944 júniusától kihelyezték Gyergyóbékásra, a keleti határra, s a szerző részletesen leírja a zászlóalj egyes alosztályainak pontos elhelyezkedését, ami azért remek, mert egyrészt akkor is ezeken a támpontokon voltak, amikor három hónappal később a szovjet támadás érte őket, másrészt pedig azért, mert nincs még egy olyan székely határőr-zászlóalj, amelyről ilyen részletes információkkal bírnánk. Ivás beszámol egy rohamszázadról is, melyet már a kijelölt védelmi terepszakaszra felvonult zászlóaljnál alakítottak meg, s legfőbb feladata a diverzió és a szovjet páncélosok kézi páncéltörő eszközökkel történő leküzdése lett volna.

Az V. fejezet (valószínűleg elszámozás történt, mert a IV. kimaradt) már a háborúról szól, s e résszel kapcsolatos első megjegyzésünk egy lábjegyzetnek szól. Ezidáig ezekről nem ejtettünk szót, mert Szabó József történész jegyzetei többnyire pontosak, a személyeket bemutatók részletesek, a harcitechnikai eszközökhöz, a katonai mesterség egyéb szakszavaihoz fűzöttek aprólékosak és jól magyarázók. Ez egyébiránt végig szépen jellemzi a művet, csak ott mutatkoznak bicsaklások, ahol részletekbe menően kellene ismerni a székelyföldi, erdélyi harcok lefolyását. A 124–125. oldalon a visszaemlékező egy német katonai teherautóról ír, amelyre 1944. augusztus 27-én kapaszkodott fel, hogy Gyergyószentmiklósról Gyergyóbékásig eljusson, s amely egyébként aknagránátokat szállított. Ehhez kapcsolódóan az áll az 56-os lábjegyzetben, hogy a német teherautó a Gyimesben, illetve a Csobányos völgyében harcoló Fessner-csoport (és nem Festner, ahogy a szövegben található), vagy az Úz völgyében harcoló Abraham-csoportnak vitt lőszerutánpótlást. Nos, a Gyergyói-medencéből a Békás-szorosba vezető út légvonalban is mintegy 30 km-re van északra a Tatros völgyétől, s kb. 50 km-re a Csobányos-völgytől. Így a gépjármű nyilvánvalóan a karácsonkői (Piatra Neamț) hídfőből éppen nyugat felé hátráló Kirchner-csoportnak (a kötelék a német 46. gyaloghadosztály két gránátos-ezredéből, továbbá a Kessel-harccsoport két lövészszázadából és 286. rohamlövegdandárának 16 rohamlövegéből és lövészpáncélosából állt, parancsnoka Friedrich Kirchner, a páncélos csapat tábornoka) továbbította a lőszert. Az ehhez hasonló adatok pontosításához az eddig ismert levéltári anyagokon kívül igen jól használható a német 6. hadsereg hadinaplója is (HL Mikrofilmtár A. Ob. Kdo. 6 I. a.), melyet dr. Számvéber Norbert levéltáros részben feldolgozott, s amelynek eredményei az Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: Erdély a hadak útján 1940–1944 című munkában fognak napvilágot látni.

Nagyon jó, hogy a szerző a továbbiakban bemutatja a Gyimesi-szorostól északra terjedő hegyektől a nagyjából Bélborig húzódó védővonalon elhelyezkedő magyar határvadász- és határőrcsapatokat. A saját zászlóalján kívül még jó néhány székely határőr csapattest védőkörletét sikerült rekonstruálnia egykori bajtársai által. Ezek javarészt helytállóak is, mivel ezeket az adatokat a recenzens a fennmaradt veszteségi lajstromok és kartonok segítségével többé-kevésbé ellenőrizni tudta. A 127. oldalon nem helytálló Ivás azon megállapítása, hogy a 21. határvadász-zászlóaljtól északnyugatra húzódó határ őrzését és védelmét „*a*

Besztercén állomásozó 33. határvadász-zászlóalj biztosította." A kérdéses időben a M. kir. Honvédség hadrendjében nem létezett 33. határvadász-zászlóalj, mivel azt 1943. október 1-jétől átszervezték 33. hegyivadász-zászlóaljjá, s mint ilyen, az 1. hegyidandár kötelékében 1944 áprilistól az Északkeleti-Kárpátokban küzdött. Békehelyőrsége 1944 legelejétől Borgóprundon volt. A csapattest átszervezésekor a zászlóalj ún. határszolgálatos részét, a 33. portyázószázadot leválasztották és a borsai 2/I. portyázószázaddal együtt az újonnan megalakult 62. határvadász portyázóosztály-parancsnokság irányítása alá utalták.

A 128. lapon az 59. lábjegyzetben felsorolt német harccsoportok pontosításra szorulnak, mivel azok csak a Kirchner-, a Fessner- és az Abraham-csoportokról szólnak. Ha a Székelyföld keleti szegélyét biztosítani próbáló német csapatokat akarjuk taglalni, akkor a karácsonkői hídfőtől északra elterülő vidéket sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hiszen a Tölgyesi-szoros előterét és a Bistriţa völgyét a Mecklenburg- és a Lorch-csoportok védték, részben a német 3. hegyihadosztály elemeivel. A Kirchner-csoport rendben van, de a Gyimesi-szorost és általában a Tatros-völgyet nem szabad kihagynunk, már csak azért sem, mert a Fessner-csoport zöme oda húzódott vissza és nem a Csobányos-völgybe, mint az a jegyzetben áll. S ha már a jegyzetíró arra adja fejét, hogy ennek a harccsoportnak a csapatait is megemlíti, akkor célszerű a pontosságra törekedni. A Fessner-csoport alakulatait tehát a német 76. gránátosezred zöme, a 666. utászzászlóalj, az 578. építő-utászzászlóalj, a szakaszerejűvé zsugorodott 578. területvédelmi lövészzászlóalj, a 20. páncéloshadosztály és a 475. utászzászlóalj riadó-alakulatai, kilenc 7,5 cm-es páncéltörő ágyú és a 46. gyalogosztály 144. tüzérezredének négy 10,5 cm-es tábori tarackja képezték. Összlétszáma nem sokkal haladta meg az 1300 főt. Zavaró ez a mondatrész is: *„...az Úz völgyét és az Ojtozi-szorost védő Abraham-csoport a Békás-szoros előterétől az Ojtozi-szorosig."* Szögezzük le: az Abraham-csoport zöme 1944. szeptember elejéig kizárólag az Ojtozi-szorosban, illetve Bereck térségében harcolt, töredékei az Úzban. A Gyergyói-medencébe történő eltolásukra csak szeptember 9-e után került sor.

A visszaemlékezés szerzője a 129. oldalon részletezi a székely határőr-zászlóalj szerkezetét, konkrétan a 14. határőr-zászlóalj kapcsán. Csodálkozunk, hogy miért nem történt ez meg már korábban, mondjuk a saját csapatteste bemutatásakor. Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy páncéltörő ágyús üteg helyett század lett volna a helyes megnevezés, mivel a M. kir. Honvédségben a páncéltörő ágyú nem tüzérségi tűzeszköznek, hanem nehéz gyalogsági fegyvernek számított. Páncéltörő ágyús század helyett egyébként is csak páncéltörő ágyús szakasszal rendelkezett a székely határőr zászlóalj, mely az említett aknavetőszakasszal és géppuskásszakasszal együtt alkotta a nehézfegyver-századot.

A 60. lábjegyzet a 131. oldalon ugyancsak javításra szorul: az 1944. augusztus 30-i ellentámadást – ha volt egyáltalán ilyen, hiszen a Hgr. Südukraine hadinaplója ezt nem erősíti meg – a Vatra Dornei-i hídfő megerősítésére nem a 3. hegyihadosztály, hanem az ugyancsak német 8. vadászhadosztály hajthatta végre. Mint említettük már, 33. határvadász-zászlóalja ekkor nem volt a magyar haderőnek, a 4. határőr-zászlóalj ezen a napon teljes bizonyossággal, az 5. határőr-zászlóalj pedig igen nagy valószínűséggel Gyimesbükk–Gyimesközéplok–Gyimesfelsőlok térségében volt. Ellenben a Naszódról Kosnára meneteltetett besztercei 22. határvadász-zászlóaljat két nappal később, szeptember 1-jén, vasúton Vatra Dornei-be szállították, s ott a hídfő megerősítésére vetették be. Az említett két székely határőr-zászlóalj a recenzens eddigi kutatásai szerint feltehetően a 22. és a 27. volt.

Egy zászlóaljparancsnok önállóan valóban nem dönthetett visszavonulásról, mint arra helyesen mutat rá a 63. lábjegyzet, azt csak elöljárói parancsra cselekedhette. Nem mintha ilyesmire nem lett volna példa a székely határőr-zászlóaljaknál, de Rovó Ferenc tartalékos főhadnagy, a 2. székely határőr-zászlóalj parancsnoka esetében valószínűleg téved a szerző. Az engedély nélküli retirálás már csak azért sem következhetett be, mert Rovót 1944 decemberében az erdélyi harcokban tanúsított magatartásáért hadikitüntetésre terjesztették fel. A továbbiakban részesei lehetünk a viszontagságos visszavonulásnak, mely közben főhősünket nem csak a szovjetek, hanem a Czengellér-hágó környékén felbosszantott méhek is megkergették.

A VI. részben a Székelyföld utolsó védelmi vonaláról olvashatunk, ott is elsősorban a Palotailva–Szalárdtelep közötti Maros-szűkületben és a környező hegyekben lefolyt harcokról. Bár esett már szó a német 3. hegyihadosztály itteni szerepéről, hadrend-

jéről, mégis nyomatékosan el kell oszlatnunk egy súlyos tévedést, mely a 79. lábjegyzetben így bukkan fel: *„A román kiugrás után a német 3. hegyihadosztálynak jóformán csak a parancsnoksága tudott Erdélybe visszavonulni."* Amennyiben léteztek német hadosztályok, amelyek a lehető legkisebb veszteséggel élték túl a Heeresgruppe Südukraine összeomlását, akkor a 3. hegyihadosztály mindenképpen azok közé tartozott. 1944. augusztus 23-án a seregtest az Argel – Gura Humorului – Râşca terepszakaszon védett és súlyával az ellenség Suceava irányából Vatra Dornei felé tervezett előretörését kellett megakadályoznia. A hadosztály balszárnyán a német 8. vadászhadosztály helyezkedett el, jobbszárnyán a román 103. hegyi-parancsnokság alakulatai voltak védőállásban. Bár ez utóbbi szomszédság, s az a körülmény, hogy a német 3. hegyihadosztály harcrendjébe volt beosztva a román 3. határőrezred is, német szempontból nem volt kedvező kiindulási alap a fegyverfordítás óráiban, mégis, a határozott, erélyes fellépésnek és az ügyes visszavételnek volt köszönhető, hogy a stájerországi seregtest a román árulást mindössze 276 fő (három tiszt, 30 altiszt, 243 legénységi állományú) elesett és hadifogságba jutott katonával úszta meg.

Abból a sok érdekes adalékból, amely a Gyergyói-, a Kelemen- és a Görgényi-havasokban lezajlott harcokat próbálja megrajzolni, a Székely Határőrség szomorú végnapjai tárulnak elénk. A kép felemás, mert találkozunk hősies helytállással csakúgy, mint gyáva megfutással. És a hazamenés. Ez a súlyos probléma ott lebeg az utolsó előtti és az utolsó, a VII. rész sorai között, melyben Ivás István saját dezertálásáról ír. Az alapvetően jó elgondolásból feltámasztott Székely Határőrségnek 1942-től 1944-ig nem volt ideje kiforrnia, egyik fő szervezési elve, nevezetesen hogy apák fiaikkal, vagy nagyapák unokáikkal kerültek egy századba, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Kiképzésük, fegyverzetük és felszerelésük gyenge volt. Mindez és a túlerejű ellenséggel való reménytelen harc, a vesztett háború réme nagyon sok székely határőr kezéből kiverte a puskát, akik aztán hazamentek, oltalmazandó a családi tűzhelyet. Keserűek voltak a magyar parancsnokságok ezirányú tapasztalatai, s jogos a német szövetséges megrökönyödése a tömeges szökések nyomán, hiszen mind bennük, mind a magyar törzstisztekben és tábornokokban élt még az első világháborús híres székely vitézség emléke. Magasabb rendű cél vezérelte a civil gúnyába öltözött hazafelé bujkálókat? Megmaradás a drága szülőföldön? Igen, ez lehet. Talán. Hogy megérte-e, hogy mi az egyenleg, azt ma már nehezen lehet kideríteni. Mindenesetre szomorú záróakkordja Ivás István történetének, hogy szülőfalujába hazaérvén, a hamarosan újra berendezkedő román közigazgatás csendőrök segítségével gyűjtőtáborba hajtotta a volt bajtársaival együtt rabláncra fűzött egykori székely határőrt. Ivás őrvezetőnek szerencséje volt: 1946-ban hazatérhetett a Szovjetunióból szerettei körébe. Azonban nem mindenkihez volt ilyen kegyes a sors: a román hatóságok módszeresen összegyűjtötték az „áruló" magyarokat, akik 1940 előtt természetesen román állampolgárok voltak, de az 1940–1944 közötti négy évben a határváltozás miatt ismét magyar állampolgárokká lettek, s valamilyen hivatalt viseltek, vagy egyszerűen csak szolgáltak a honvédségben. Ez több tízezer embert érintett, s közülük sok volt a kertek alatt hazatért katona, hiszen előszeretettel „vadásztak" a visszavonuló magyar csapattestektől lemaradt, megszökött, erdélyi születésű és honosságú honvédekre. Hogy ezek közül a szerencsétlenek közül hányan pusztultak el Brassóföldváron, Foksányban, Râmnicu Săraton, vagy másutt Romániában, vagy a Szovjetunióban, azt pontosan ma sem tudjuk, de számuk sok-sok ezerre rúg.

A kötetet a fogságbeli bajtársak, továbbá a különféle székely határvadász, erőd- és határőr alakulatoknál szolgált adatközlők névsora zárja, mely utóbbi igen jól szemlélteti Ivás István komoly gyűjtőmunkáját és a téma iránti lelkesedését. Az archív székely határőr és határvadász fotók mellett, dr. Szabó alezredes néhány fényképfelvétele is felbukkan, melyeket az Árpád-vonal néhány erdélyi erődeleméről készített alapos terepmunkája során. A tájékozódást színes térképek segítik, melyek lehettek volna nagyobbak is. A Székely Határvédelmi Erők hadrendjét a 209. oldalon bemutató színes táblázat viszont katasztrofális: először is nem tudhatjuk meg belőle, hogy mikori állapotot akar rögzíteni (egyébiránt feltehetően az 1943. október 1-től érvényes helyzetet), továbbá a 65. határvadász-csoport hadrendje hibás, a 67.-é és a 70.-é pedig teljességgel rossz.

Lehet hogy az eddigiek sokak számára „akadékoskodásnak" tűnnek, de természetesen az alaposság és a jó szándék vezérelte a

recenzió készítőjét, s kétséget sem akarunk hagyni a felől, hogy tisztelettel adózunk Iváss Istvánnak, amiért majd 60 év távlatából nekiállt rendszerezni, papírra vetni emlékeit, s fáradtságot nem kímélve kereste fel egykori bajtársait személyesen, vagy levélben, hogy ekképpen gazdagítsa adatait. Ugyancsak tisztelet jár dr. Szabó József János alezredes kollégámnak, aki addig dolgozott a kézirattal, amíg abból könyv nem lett. Ezt annál is inkább értékelni tudjuk, mert a recenzens ismeri az eredeti, géppel írt lapokból álló vaskos nyersanyagot is, amely hosszú utat tett meg a könyvespolcig. A formás kis kötet túlmutat önmagán: nem csak felvillant egy epizódot a M. kir. Honvédség második világháborús történetéből, amelyről eddig igen keveset hallhattunk, s nem is csak emléket állít a szerző elesett bajtársainak és az egész Székely Határőrségnek, hanem további kutatásokra is serkenti a szakmabelieket, többek közt e sorok íróját is.

Illésfalvi Péter

MARK C. YERGERGERMAN

CROSS IN SILVER HOLDERS OF THE SS AND POLICE

(James Bender Publishing, San Jose, 2002. 208 o., nagyszámú, kisrészt színes illusztráció)

A régebbi- és újabb nemzetközi falerisztikai irodalomban gyakorta találkozunk olyan – egyebek mellett archontológiai jellegű – művekkel, amelyek egyes jelentős elismerések tulajdonosainak életrajzait összegezik. Ilyen például Rosthinnak a Szovjetunió Dicsőség Rendje tulajdonosairól összeállított életrajzgyűjtemény-sorozata (1982), vagy Hermann Hengstnek a porosz Fekete Sas Rend (1901), illetve Hans Möller-Wittennek a szintén porosz Pour le Merite Rend kitüntetettjeiről (1935) megjelent művei. A Harmadik Birodalom egyes kitüntetéseinek tulajdonosairól is nagy számú életrajzgyűjtemény látott napvilágot német és angol nyelven, elegendő csupán John R. Angolia, Franz Thomas, Günter Wegmann, Manfred Dörr, Franz Kurowski, Klaus Patzwall egyes könyveire utalni.

A most megjelent kötet, az 1941. szeptember 28-án alapított rangos német második világháborús hadikitüntetésről, a Német Ezüst Keresztről szól („Deutsche Kreuz in Silber"), amelyet az alapító dokumentum értelmében „sokszorosan kiemelkedő katonai-hadvezetési érdemekért" lehetett elnyerni. A szerző közli e kitüntetés, SS-, illetve rendőr-tulajdonosainak életrajzát. Kutatásai során amerikai és csehországi levéltári forrásokat használt, de nagy mértékben támaszkodott egyes, még élő személyek, bajtársak, rokonok stb. adatszolgáltatásaira, és több jeles magángyűjtemény anyagát is hasznosította. A legkülönfélébb periodikák mellett kutatásokat folytatott az SS-re, a német rendőrségre, illetve a Harmadik Birodalomra vonatkozó angol és német nyelven megjelent újabb szakirodalomban.

A könyv először rövid áttekintést nyújt a kitüntetés jelvényéről és annak textil-változatairól, okmányairól, sajnálatos azonban, hogy részletesebben nem tér ki az egyes változatokra, s nem részletezi pl. a miniatűrök és a tok problémáját sem.

Ezt követi 82 kitüntetett személy (SS, illetve rendőr) életrajzgyűjteménye. A Német Ezüst Keresztnek az adott körben csak egy-két tiszthelyettes (pl. Hauptscharführer) kitüntetettje volt, de az alacsonyabb rendfokozatú tisztek (Hauptsturmführer, Obersturmführer, Untersturmführer) is nagyon kis számban nyerték el. Döntően törzstisztek (Standartenführer, Obersturmbannführer, Sturmbannführer, Oberst der Polizei), illetve tábornokok (Obergruppenführer und General der Waffen-SS, Obergruppenführer, Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS, Brigadeführer und Generalmajor der Waffen-SS, Oberstgruppenführer und Generaloberst der Polizei, Obergruppenführer und General der Polizei, Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei, Generalmajor der Polizei) találhatók a kitüntetettek sorában.

Az egyes életrajzok szerkezetileg hasonlóak, bár némelyikük az információk hiánya miatt rövidebb. Majdnem minden esetben közli a kötet a Német Ezüst Kereszt adományozásának dátumát. A legfontosabb adatok között szere-

pel, hogy az adott személy milyen rendfokozatokba lépett elő. A szerző a feldolgozott személyek további kitüntetési adatainak összegzésére is törekedett, akár első világháborús, akár külföldi kitüntetésekről lett légyen szó. Ebben azonban nem mindenütt következetes: egyesek további kitüntetései életrajzukból derülnek ki, mások további dekorációiról viszont csak a róluk közölt fényképek informálják az olvasót Az életrajzok a születési hely és idő, a képzettség, nyelvismeret és a családi viszonyok ismertetésén túl részletesen foglalkoznak a kitüntetett személyek második világháborús szerepével, az általuk betöltött beosztásokkal, szolgálati helyükkel, s azzal, hogy hol, milyen harci cselekményekben vettek részt. Egyesekről személyes jellemzést is olvashatunk. Nem érdektelenek a kitüntetettek háború utáni sorsára, 1945 utáni tevékenységére vonatkozó adatok sem. Az életrajzok minden esetben közlik az esetleges halálozási adatokat is. Mindez együttesen sokrétű, más helyen fel nem lelhető információs anyag. A kitüntetettek sorában több ismert személyiségről olvashatunk (Gottlob Berger – Obergruppenführer und General der Waffen-SS; Kurt Daluege – Oberstgruppenführer und Generaloberst der Polizei; Carl-Maria Demelhuber – Obergruppenführer und General der Waffen-SS; Dr. Karl Gebhart – Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS; Dr. Ernst Kaltenbrunner – General der Waffen-SS; Oswald Pohl – Obergruppenführer und General der Waffen-SS). Többük életrajza ez idáig nem volt ismert.

A kitüntetettek egy része aktív részese volt a különféle partizánmozgalmak elleni harcnak, illetve a megszállt területek lakossága (így a zsidóság) elleni atrocitásoknak is. (Pl. a Cseh-Morva Protektorátus legfőbb belügyi vezetője, Kurt Daluege irányította a Reinhard Heydrich merénylői elleni akciót, illetve más, az ellenállás felszámolására irányuló törekvéseket. 1946-ban, Prágában kivégezték. Dr. Karl Gebhardt „Reichsarzt SS" a Ravensbrückenben, illetve Auschwitzben fogvatartottakon végzett kísérletekben tevékenykedett, 1948-ban végezték ki. Odilio Globocnik többek között a megszállt Lengyelországban irányította a lakosság elleni intézkedéseket, majd az Adriai-tengerparton vezette a partizánok elleni harcokat. 1945-ben öngyilkos lett.)

A kötetben néhány magyarországi vonatkozásról is olvashatunk, így Otto Winkelmann (Ober-Gruppenführer und General der Polizei) magyarországi szerepéről; Obersturmbannführer Bernhard Hofmann 1945-ben, a magyarországi harcok résztvevőjeként esett el.

A kötet nagyszámú, többségében igen jó minőségű, eddig közöletlen, korabeli fényképfelvételt közöl. Csak 20 személyről nem sikerült a szerzőnek képet találnia. Egyes kitüntetettekről több kép (csoportkép) is akadt, de látható a Német Ezüst Kereszttel való kitüntetésre vonatkozó dokumentum, adományozási okirat is.

Pandula Attila

PLIHÁL KATALIN – HAPÁK JÓZSEF

EURÓPA TÉRKÉPEI 1520–2001

(Országos Széchényi Könyvtár, Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 000 o.)

A Szép Magyar Könyv közönségdíjas könyve, egyben a Frankfurti Könyvvásáron a magyar könyvek közül az egyik legsikeresebb, legnagyobb érdeklődést kiváltó mű, az *Európa térképei 1520–2001* című kötet ötletgazdája, egyben szakmai szerkesztője, a térképek, atlaszlapok kísérőszövegeinek szerzője dr. Plihál Katalin, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának vezetője. Ő „fedezte fel", hogy ilyen aspektusú térképtörténeti kötet még soha nem látott napvilágot: nem csoda, ha a méreteiben is impozáns, A/3-as oldalnagyságú, kétujjnyi vastag művet már eddig is több nyelvre (német, angol, holland, olasz) lefordították. Az általa a Széchényi Könyvtár gazdag térképészeti különgyűjteményéből gonddal, hozzáértéssel kiválasztott térképlapok a laikus számára is szemet gyönyörködtetőek, annál is inkább, mert a Helikon Kiadó kitűnő minőségre törekedett a közrebocsátásban, s mert

a térképeket megörökítő fényképész, Hapák József szintén minőségi munkát végzett.

Azon ritka és szerencsés helyzetben van a recenzens, hogy a mű súlyán túl mást nem igen vethet a kötet szerzője szemére. Külcsín és belbecs kivételes harmóniája jellemzi e könyvet. A Beköszöntő – dr. Klinghammer István egyetemi tanár írása – az általános térképtörténet vázlatát adja, utal a lapok forrásértékére, a felhasználásuk sokoldalúságában rejlő lehetőségekre. A Bevezető tanulmányban Plihál Katalin ismertet meg minket Európa fogalmával, természeti határaival, a kontinens történetével a földrajzi és tudományos felfedezések tükrében, a politikai Európa határaival; kitér a kontinens nevének etimológiai vizsgálatára, s végül az európaiság fogalmának tisztázására is. Ezt a két, tudományos igénnyel megírt főszöveget hat évszázad fejezetekre tagolt, idézetekkel bevezetett térképei, mappái követik kronologikus rendben, majd a jelentősebb, határváltozással együtt járó XVI–XX. századi európai békék összefoglalása következik (Reisz T. Csaba munkája). Külön érdekesség, hogy a méretük miatt jól olvasható, tanulmányozható térképlapok alatt sok esetben halvány alnyomatként fel-felsejlik az adott térképlap magyar területet bemutató részlete: érzékeltetve, hogy a kontinens történetének hazánk is mindenkor szerves része, részese volt.

Az egyes térképek bemutatásánál szerző arra törekedett, hogy az adott térképlap kapcsán a készítőről, világképéről, a megjelenés körülményeiről tájékoztassa az olvasót – de egyben felhívja a figyelmet a tájolási sajátosságokra, a keretdíszek kialakítására, motívumaira, a térképek által hordozott szimbolikára is. Az egyes alkotókra, metszőkre, kiadókra és munkásságukra vonatkozó életrajzi adatok sem hiányoznak a kötetből. A bőséges, adatgazdag magyarázatok vezérfonalul szolgálnak az európai térképkészítés történetének megismeréséhez. A szerző nagy érdeme, hogy nem szikár tudományossággal, hanem szórakoztatva tanít, így rengeteg apró rész-adattal, érdekességgel szembesülünk. Megtudhatjuk, hogy önálló Európa-térképet először a Strassburgban élt geográfus, Martin Waldseemüller adott ki, művének mindössze egyetlen példánya ismeretes, az is a mű második kiadása.

A színezett és színezetlen térképlapokon a tengerek vizén ringó különféle hajók, fantáziadús díszítőelemek sokaságát élvezhetjük, hasonlíthatjuk össze egymással. Megismerkedhetünk a tengerészek számára készített partvonal-térképpel, a portolánnal, majd Abraham Ortelius nagy példányszámban készült, számos nyelvre lefordított Theatrum Orbis Terrarumának színes, informatív Európalapjával.

A kötetet, mintegy mellékesen, tovább gazdagítják a híres kiadók és kartográfusok arcképei, természetesen a hozzájuk tartozó legfontosabb életpálya-adatokkal; a térképkészítés gyakorlati részének fejlődéséről térképész-földmérő műszerek ábrázolásai tájékoztatnak. Az ismert nevek és kiadások mellett felbukkannak olyan érdekességek is, mint a hannoveri teológiaprofesszor, Heinrich Bünting Európát koronás nőalakban ábrázoló térképlapja (amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum „Magyarország és Európa – történelem és kultúra évszázadokon át" című, 2004 júniusában megnyílt, időszaki kiállítása is bemutatott, sőt meghívóján, plakátján is szerepeltetett). Tatár tábor, Európa elrablása, tengeri szörnyek, „térkitöltő" képzelt szárazföldek, a kontinens egyes városait és népeinek viseletét bemutató képsor-szegély, allegorikus alakok sokasága – alig felsorolható mindaz, amellyel az egyes atlaszok címlapjai gazdag változatosságban, kortól függő megformálásban gyönyörködtetik az olvasót.

E seregszemléből nem maradhattak ki sem a történelmi atlaszok, sem a hadmérnökök számára készült térképek. Már a törökkel vívott élet-halál küzdelem ráirányította a figyelmet a térképpel kísért információnyújtásra; különösen nagy kiadói üzletet jelentett a napóleoni háborúk idején az újságolvasók részére 1794-ben, Bécsben napvilágot látott Engelmann-féle Kriegs Atlas zum Gebrauch für Zeitungsleser. Az 1848/49-es forradalmi Európa politikai térképén hadseregek vonulnak, zászlókat, fegyvereket hordozó polgárok gyülekeznek, s mialatt a frankfurti parlament az egy egységes német állam megteremtésének dicsfényében fürdik, az oroszországi szánúton távolodó szibériai száműzöttek a „csendes, újra csendes" Európa képét vetíti elénk. Ezzel egyidőben Szicíliában „Szabadság vagy halál!" felkiáltással lázadoznak, a skótok dudaszóval és hárfázással tétlenkednek. A politikai gúnytérkép szélén pedig ott settenkedik a kolera megszemélyesített figurája.

Ízelítőt kapunk abból is, hogy a tudósok munkájuk során a XIX. században a térképi ábrázolás eladdig soha sem próbált területeit is bejárták: térképlapok szemléltetik a kon-

tinens országainak hőmérsékleti viszonyait, népességi, vallási hovatartozását, gazdaságföldrajzának számos vonatkozását a termesztett növényektől a fellelhető ércekig, az állatfajták elterjedtségét, természetesen a fő közlekedési útvonalakat, a kiépülő és gyorsan népszerűvé váló vasúti hálózatot. Sor került Európa közettani felépítésének, hegységszerkezeti viszonyainak ábrázolására, gazdasági erőforrásainak, sőt borvidékeinek térképi bemutatására is.

1870-hez, az olasz és a német egység megteremtéséhez kötődnek az első, tömegesen piacra dobott gúnytérképek, amelyeket a kortársak nem kevés eufémiával csupán „humorosnak" neveztek. E műfaj gazdag és szellemdús, bár néha csak az akkori napi politika ismeretében érthető, vaskos utalásokkal teletűzdelt, egyetlen központi koncepcióra, vagy a nemzeti jellegzetességek kifigurázására törekvő példányainak értelmezésére a szerző nem csekély energiát fordított, ismét ráébresztve ezzel az olvasót a térkép adta lehetőségek sokrétűségére. Ilyen például az 1899-ben készült „Halászat a zavaros vizekben" címet viselő térkép, amely alcímében is „komoly-komikus"-nak minősíti a bemutatottakat. Fred W. Rose térképe egy évvel később hasonló szellemet tükröz, a párizsi világkiállítás rendezője itt már összetört játék-gyarmatai felett kesereg, Németország új hajóhadával játszik, Oroszországban a polipkarok halálos ölelésben fojtogatják Kínát, Finnországot és Kisázsiát.

Új fejezet, a XX. századé, a „világ legnagyobb háborúja" térképanyagának bemutatásával. A térkép szélén uralkodók és államférfiak emblémaképe sorakozik, alul a hadrafogható erők térképi szemléltetése a hadviselők részéről; az 1914-es gúnytérképen Írország csendben láncai lerázására készülődik, az orosz medve megvadul, Hollandia bombát talál a kakaójában. A német szövetséges alkotása mellett ott a magyar Varga Imre térkép-karikatúrája is: a sündisznóként kuporgó Svájccal, a kacér Itáliával, az egykedvűen szivarozó, elbizakodott angollal. A következő térkép 1917-ből származik, de azon már nem nevetség tárgya a kontinens, hanem szigorú tájékoztatás történik a háborús frontok helyzetéről, a tengeri blokádokról. A harcoló felek azonban nem hagytak fel a szatirikus politikai propaganda jól bevált eszközével: a központi hatalmakat támogató „Európai körvadászat" ellenpontozásaként a hasonlóan értelmezett antantbarát „kutyaviadal" közrebocsátásával szórakoztatták az olvasót. Két román térkép a kontinens államférfiait illetve koronás főit igyekezett nevetség tárgyává tenni. Az „Európai revüt" amerikai nézőpontból kifigurázó térképlapot már az „új Európa", a versaillesi békerendszer által átalakított határok rendszere követi. Iskolai térképek, idegenforgalmi atlasz, az európai rádióállomások elhelyezkedését bemutató lap, sokasodó adatok – aztán épp csak érintőlegesen a második világháború határváltozásai, s végül az újabb békekötések nyomán kialakuló határváltozások. A mintegy 130 térképlap áttekintése után a térképkészítés robbanásszerű fejlődését már csak jelzésszerűen foglalja magába a következő néhány oldal. Etnikai és nyelvi Európa-térkép, majd a rendszerváltások során az 1990-es években gyökeresen átalakuló kontinens-kép, s végezetül a 2001-es plasztikus dombortérkép a Magyar Honvédség Térképészeti Intézetéből.

Az informatív részt csak kiegészíti néhány esztendő (1635, 1705, 1743, 1790, 1795) eseménytörténeti összefoglalója magyarországi és európai tekintetben, hozzá a művelődéstörténet, a találmányok az egyes évekre jutó legfontosabb teljesítményei.

Csalódnánk a szerzőben, ha e sokoldalú és alapos térkép-seregszemlét, amely színessége, mutatóssága révén a kiadó szándéka szerint a szélesebb közönséget is értelemszerűen magához vonzza, nem egészítené ki a szakembereknek szánt pontos térképjegyzékkel. E két szerény oldal a Teatrum Europaeum szimbólumgazdag címlapja és egy 1790-es Nápoly-térkép allegorikus díszítőelemeit felnagyítva ábrázoló rész közt húzódik meg. Innen tudjuk, hogy összesen 135 térkép, vagy kötetlap került bele a válogatásba, érzékelhetően erősen rostálva, kihagyva számos más érdekességet. A térképlapok mindegyike címmel, szerzővel, mérettel és pontos lelőhelyével szerepel a jegyzékben (Pászti László munkája).

Plihál Katalin azon túl, hogy végigvezet a térképek során, finom kritikával rámutat az egyes kiadások erényeire és botlásaira is. E kötetből sok minden mellett arra is fény derül, hogy összeállítója nem csak magas fokon és elkötelezettséggel műveli szakmáját, hanem tisztában van annak minden szépségével, összetettségével is. Ezért lett a keze alól kikerült mű egyaránt élvezhető a „művelt köznép" és a szakemberek számára, ezért vált ki a térképkészítés mindmáig vitathatatlan fellegvárában, Hollandiában is elismerő szavakat.

Závodi Szilvia

SUBA JÁNOS

MAGYARORSZÁG ÁLLAMHATÁRAINAK VÁLTOZÁSAI 1867–1947

(Tipico Design Kft., Budapest, 2003, 229 o., 4 térkép, 4 vázlat, 8 táblázat)

A szerző egyik kutatási területe a magyar államhatárok változásai, azok kitűzése, térképi megjelenítése, illetve a kapcsolódó tevékenységek a jogalkotástól a határjeleken keresztül azok gondozásáig. A mű 229 oldalon mutatja be a történelmi, majd a trianoni Magyarország határainak alakulását. A könyvet a szerző előszava vezeti be, melyben dr. Suba János művét interdiszciplináris alkotásként határozza meg. A határok térbeli megjelenítése olyan komplex folyamat, amelynek nyomon követése óhatatlanul a téma globalizációjához vezetett.

A Bevezetőben a szerző a vizsgált időszak azon eseményeire emlékezteti az olvasót, amelyek jelentősen hozzájárultak a határtérségek formálódásához.

Az első főfejezetben az államhatárral kapcsolatos fogalmakat magyarázza. A későbbiek megértéséhez nélkülözhetetlen ismereteket 'az államhatár változásai és értelmezése,' 'az államhatárok kijelölése,' valamint 'a határjelek' tartalmú alfejezetekben foglalja össze.

A második főfejezet Magyarország határainak „pontosításával" foglalkozik, és 21 alfejezetre tagolódik. A bevezető a történeti Magyarország határproblémáit szedi csokorba, majd a határ-megállapítás jogi, financiális és szervezeti lehetőségeit, valamint kereteit ismerteti. A határ-megállapítás körülményeinek taglalása, illetve az azzal foglalkozó szervezetek bemutatása nyomán tér rá a határvonal-kiigazítás konkrét teendőire. A határok pontosításának folyamatát a kiegyezéstől az 1917. május 7-i bukaresti békéig kíséri végig. Sorra veszi a korszak valamennyi határrendezési ügyét. Külön alfejezetben mutatja be a bukovinai határrendezést, a magyar-galíciai határ esetében az úgynevezett „halastói vitát," az Alsó-Ausztria, illetve Stájerország és a Magyar Királyság között támadt határvitákat egyes birtokok hovatartozását illetően, továbbá a katonai határőrvidék, illetve a szabályozatlan folyók környezetalakító hatása nyomán létrejött vitákat a Dráva, illetve a Duna térségében.

Korrekt módon és aprólékosan ismerteti meg a szerző az olvasókkal a határ-megállapítás jogi és politikai procedúráit, a műszaki munkálatok jellegét. A bukaresti határ-megállapítás kivételével – amely egyértelműen „stratégiai határ-kiigazítás" volt egy esetleges újabb román betörés megnehezítése érdekében – a Magyar Királyság határait minden esetben a történeti szempontok és bizonyítékok szerint rendezték. A Magyar Királyság képviselői tevékenységének elvi alapját a történelmi helyzet bizonyításán túlmenően az képezte, hogy az országhatárok nem moshatók egybe a birtokhatárokkal. A kérdéses határ menti birtoknak más állam alattvalóinak tulajdonába kerülése önmagában még nem jelenthetett államhatár-változást. Ezen elvi alapokat a tárgyalások, illetve a választott bírósági eljárások során a magyar félnek sikerült érvényre juttatnia.

A harmadik főfejezet a trianoni határok kijelölésével foglalkozik. A fejezet 19 alfejezetből áll. A trianoni határok témájának vizsgálatát a szerző a trianoni békediktátum létrejötte okainak, körülményeinek bemutatásával kezdi, s csak ezután tér rá a trianoni határok jogi dokumentumaira. A békediktátum 27. és 28. pontja foglalkozik az államhatárokkal, ám csak nagy vonalakban, azok pontos kitűzését az érdekelt államok és a Szövetséges Hatalmak képviselőiből álló bizottságra bízva. A szerző a jogi dokumentumok között ismerteti a „Millerand-levél" lényegét. A jogi dokumentumokat gyarapítja a Nagykövetek Tanácsa által kiadott utasítás, amely a Határmegállapító Bizottságok szervezetét, jogkörét és működését szabályozta. A későbbiek során – 1921 nyarán, a magyar határt megállapító bizottságok számára – egy „Pótutasítások a magyarországi Határmegállapító Bizottság részére" című okmány is kiadásra került, amelyben megtiltották a békediktátumban kijelölt határoktól való lényeges eltérést.

A trianoni határok megállapításának költségeit is ismerteti a szerző. Míg 1890 és 1915 között a magyar állam 804 712 koronát fordított az állam határainak megállapításával kapcsolatos teendők végzésére, addig 1920 és 1927 között 170 709 600 koronát költött e feladat teljesítésének finanszírozására.

A költségek ismertetése után a trianoni határvonalat kitűző Határmegállapító Bizottságok szervezetét mutatja be a mű. Eszerint a magyar miniszterelnök közvetlen felügyelete alatt Határmegállapító Központ működött, melynek az alárendeltségébe tartozott a Határmegállapító Iroda. Ezzel az irodával álltak kapcsolatban a viszonylatonként működő Határmegállapító Bizottságok. A Határmegállapító Bizottságok titkárságból, valamint az úgynevezett „érdekelt hatalmak" és a „nem érdekelt hatalmak" delegációiból álltak. A delegációk vezetői a biztosok voltak, akiket nagyszámú szakszemélyzet (mérnökök, futárok, tolmácsok, rajzolók, sofőrök stb.) támogatott munkájában.

A magyar delegációkat természetesen ellátták elvi állásfoglalásokkal is. Ezek lényege az volt, hogy a minimumot a trianoni határ képviseli. A határ-megállapítás konkrét munkáját térképen kezdték, majd helyszíni szemle keretében vizsgálták meg a leendő határvonal helyét. Ennek nyomán állapították meg a határvonalat, illetve rögzítették a vitás kérdéseket, amiket megtárgyaltak, vagy fellebbezésre a Népszövetséghez továbbítottak. A döntéseket követően került sor a határvonal térképen való kijelölésére, majd a helyszíni munkálatokra.

A szerző bemutatja valamennyi, a trianoni határokat megállapító bizottság tevékenységét. A bizottság munkájának ismertetése keretében külön teret kaptak a határ-megállapítás politikai jellegű teendői és a műszaki munkálatok. Valamennyi viszonylatra vonatkozóan részletesen ismertetésre kerülnek a keletkezett okmányok és az azokkal kapcsolatos viták.

A negyedik főfejezet a két világháború közötti Magyar Királyság államhatárainak történetével foglalkozik a terület-visszacsatolásokig. A Magyar Királyság a szomszédos országokkal ebben az időszakban a határaival kapcsolatos kérdéseket döntően kétoldalú szerződésekben rögzítette. Ezen okmányokban a határjelek védelmét, a közös határokat, a vízügyi együttműködést és a határvonalat egyéb módon érintő kérdéseket rendezték. Bilaterális megállapodásokban szabályozták a kishatár-forgalmat is. Ez bizonyos mértékig enyhítette a határ által kettészelt rokoni és gazdasági szálak nyomán keletkezett nehéz helyzetet. Az egyezmények nyomán a határon átnyúló birtokok tulajdonosai, földterületük mezsgyehatárán belül, szabadon mozoghattak. A kettős birtokosok, illetve általában a határ menti lakosok számára a távolsági határforgalom által igénybe nem vehető utakat is megnyitottak, ám az eredeti állapothoz képest így is számos, a trianoni határokon való átjutást elősegítő műtárgyat kellett használhatatlanná tenni. A határjelek karbantartására, felújítására és pótlására vonatkozó kétoldalú tárgyalások nyomán vegyes bizottságokat hoztak létre, amelyek a szükséges teendőket elvégezték.

Az ötödik főfejezet a terület-visszacsatolásokkal kapcsolatos határkijelölő munkálatokat ismerteti.

Az első bécsi döntés kapcsán megvalósult visszacsatolást az országgyűlés a 1938: XXXIV. törvénycikkel iktatta törvénybe. Mivel azonban az 1938. november 2-i bécsi döntés során meghúzott határvonal a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, a határozat gyakorlati megvalósítása érdekében – a trianoni határ kitűzéséhez hasonlóan – közös Határmegállapító Bizottságot kellett létrehozni. Magyar részről alapvető követelményként merült fel a határok pontos megállapítása során, hogy azok lehetőleg egyezzenek meg a községi határvonalakkal, ilyeténképpen előzendő meg a tömeges kettős birtokosság kialakulását. Ezt a szempontot a határok kitűzése során a magyar fél sokkal jobban tudta érvényesíteni, mint a trianoni határok kitűzése kapcsán kapott intenciókat. Magyarország északi határait az 1939. március 7-én kötött végleges határegyezményben rögzítették.

A Kárpátalja visszatérése nyomán újabb határvonal kitűzése vált időszerűvé, azok azonban megegyeztek a történelmi határokkal. A lengyel–magyar illetve a szovjet–magyar határokon csupán a határjeleken lévő címereket kellett kicserélni. Lengyelország német megszállása után a magyar kormány ügyelt arra, hogy a hármas határ jele még részben sem kerüljön magyar területre.

A második bécsi döntés nyomán az Erdélyben húzódó határ mentén állandósultak a határincidensek, amit az a körülmény is táplált, hogy a magyar szervek és a román hatóságok nem azonos méretarányú térképekkel rendelkeztek. Ennek ellenére magyar fél, politikai okokból, nem törekedet határkijelölő vegyes bizottság létrehozására, és azt a román fél sem szorgalmazta. A Kárpátok vonalán húzódó magyar-román határt azonban a magyar fél egyoldalúan felülvizsgálta.

A magyar–horvát határt a terepen nem jelölte ki vegyes bizottság, mivel a horvátok a

Muraköz kérdést nem tekintették véglegesen lezárt ügynek. Ezért – az államközi megállapodások helyett, ideiglenes jelleggel – a helyi hatóságok állapodtak meg.

A hatodik főfejezet a párizsi békeszerződés határaival foglalkozik. Az új határkijelölés jogi alapját az 1947. évi párizsi békeszerződés biztosította, amely lényegében a trianoni békediktátum határait állította vissza.

Az első világháborút követő időszakhoz hasonlóan, a második világháború után is központi szervezetet hoztak létre a magyar kormány alárendeltségében, az Országhatárrendező és Kijelölő Kirendeltséget, majd az Állami Határügyi Bizottságot, amely valamennyi viszonylat határbizottságának tevékenységét összehangolta. A trianoni határok jelölésében számos kár keletkezett. A károk helyreállítása során a vegyes bizottságok hasznosították a trianoni határok kitűzése során keletkezett dokumentációt. Külön feladatot jelentett az úgynevezett „pozsonyi-hídfő" területének pontos kitűzése, melyre – a két fél álláspontjának egyeztetése nyomán – csak közbülső megoldás kialakítása után kerülhetett sor. Külön alfejezet tárja fel a párizsi békeszerződés által megállapított határvonal kijelölésének és apróbb kiigazításának kérdéseit. Felsorolásra kerültek a műben azok a határokmányok is, amelyekben a napjainkban érvényes államhatárainkat rögzítették.

A könyv szöveges részét az úgynevezett „apparátus részek" követik, itt a szerző részletes rövidítési jegyzéket is közöl. Ez a mű hasznos része, hiszen a szövegben 75 rövidítés fordul elő.

A forrásanyagot részekre bontva ismerteti a szerző. Külön-külön és rendszerezett formában sorolja fel a levéltári, valamint a térképtári forrásokat.

A 143 tételt tartalmazó irodalomjegyzéket témakörök szerint csoportosította, azokon belül viszont szerzők szerinti sorrendet alakított ki a szerző, ami jelentősen megkönnyíti a szakirodalom után érdeklődők helyzetét.

A Függelékben táblázatos formában mutatja be a szerző az államhatárok kijelölésének menetét, a határainkra vonatkozó törvényeinket a XV. századtól napjainkig, a határmegállapítások pénzügyi vonzatait, a határmegállapításokat szabályozó dokumentumok jegyzékét, a határ-megállapításban résztvevő szakemberek feladatait.

A határokról szóló mű, jellegéből következően, nem nélkülözheti a térképmellékleteket. Sajnálatos módon azonban a térképek mérete és a nyomdai kivitel nehezen élvezhetővé teszi e függelékeket. A nyomdai kivitel meglehetősen nehezen olvashatóvá teszi a szöveges függelékeket is. Ez azonban semmit sem von le a mű szellemi értékeiből.

Suba János munkájából nyomon követhetők Magyarország határainak változásai. A szerényebb képzelőerővel rendelkező olvasó helyzetét azonban megkönnyebbíthette volna, ha a határjelek ábrákkal ellátott katalógusát is mellékelte volna a szerző művéhez. Minden bizonnyal gyarapítaná a mű értékeit, ha egy-egy korszak végén a magyar határok viszonylatonkénti hossza, a különböző típusú határjelek száma és a határátkelőhelyek, határutak stb. tételes felsorolása is bekerült volna a mellékletek közé. A mű azonban mindenképpen hiánypótló alkotásnak tekinthető, mivel szakterületén az első átfogó tartalmú könyv. A XX. század során Magyarország veszített a legtöbbet területéből és lakosságából, határait többszörösen átrajzolták, mégis csak a harmadik évezred elején készült el az a mű, ami az érzelmeket kavaró eseményeket pusztán szakmai szempontok szerint igyekszik tárgyalni, és tárgyilagos módon ismerteti a tényeket Így is felmerül azonban az olvasóban, hogy a Kárpát-medence gazdaságát és népeit milyen jelentős mértékben károsította a két békeszerződés. A józan gondolkodásúak minden bizonnyal arra a következtetésre jutnak, hogy a nagyhatalmi érdekek és a kisstílű, ostoba sovinizmusok által meggyötört térség lakosságának olyan határvonalakra van szüksége, amely lehetőséget teremt a kárpát-medencei kultúrák szabad kapcsolatára, a gazdasági szétaprózás helyett az együttműködés kialakítására.

Összességében – néhány formai hibától eltekintve – az olvasó értékes művet tarthat a kezében, amikor Suba János könyvének tanulmányozásába kezd.

Parádi József

HERVÉ DE WECK (ED.)

1950–1990. LA SUISSE ET LA GUERRE FROIDE

(ASHSM, Berne, 2003. 231 o.)

Svájci Hadtörténelmi és Hadtudományi Egyesület Bernben, 2002. október 19-én „Svájc és a hidegháború" témában tartott nemzetközi kollokviuma előadásainak szerkesztett, bővített változatát tartalmazza jelen kötet. A tárgyalt időszakban a világ valós fejleményeitől olyannyira elzártan élt magyar olvasók szempontjából különösen érdekes kézbe venni e fontos korszak számos kérdését elemző írásokat. Már a beköszöntőt megfogalmazó *Prof. Dr. Guy P. Marchal,* a Svájci Történelmi Társaság elnöke felhívja a figyelmet arra, hogy számos egykori felelős európai vezető katonaegyéniség nyilatkozik meg ezúttal rendkívül figyelemre méltó, múltbéli sorskérdésekben.

Adrien Tschumy hadtesttábornok, az egykori vezérkari tüzértiszt, utoljára a svájci 3. hegyi hadtest parancsnoka, bevezetőként Svájcnak az Észak-atlanti Szövetség és a Varsói Szerződés közt elfoglalt geostratégiai helyzetét mutatja be írásában. Már a szemléltető áttekintő vázlattal hangsúlyozza, hogy a szovjet hadsereg és vazallus hadseregei Kelet-Németországból 217 km, Csehszlovákiából 315 km távolságból, a Németországi Szövetségi Köztársaság területén való áttöréssel érhettek volna ki a svájci államhatárra. Egy további vázlaton azt is bemutatja, milyen NATO-erők állomásoztak a jelzett két támadási irányban a Varsói Szerződés államai és Svájc között. Részletezi a két katonai tömb alapvető harceszközeit, valamint a Svájc rendelkezésére állókat, hangsúlyozva, hogy utóbbiak hadrendbe állítása éppen a hidegháborús állandó fenyegetettsége miatt vált szükségessé.

A hidegháború eseménytörténetére áttérve *Roland Haudenschild* ezredes állított össze rendkívül tanulságos párhuzamos kronológiát az 1945–1990 közti egyetemes és svájci történelmi eseményekre vonatkozóan.

A hidegháború és a svájci semlegességi politika kapcsolatrendszeréről *Edouard Brunner* nagykövet nyilatkozott meg, az a hivatásos svájci diplomata, aki korábban Lisszabonban, Bogotában, Washingtonban és Párizsban teljesített külszolgálatot. Mondanivalójának vezérfonalát a szovjet politikai változások által kiváltott svájci reagálások bemutatása képezi.

Dr. Roland Beck vezérkari ezredes, a svájci vezérkar hadműveleti főnöke *Peter Braun* társszerzőségével a korabeli nukleáris fegyverek által fenyegetett Svájc 1955—1961 közti, fegyveres semlegességet jelentő honvédelmét részletezi dolgozatában.

Ehhez csatlakozva, de tágítva a kört, *Dr. Hans Rudolf Fuhrer* ezredes, a Zürichi Egyetem magántanára „Svájc hidegháborús fenyegetettsége 1945–1966" című írásában lépésről-lépésre idézi fel, miképpen történt a fenyegetettség felismerése, és az arra megfelelő hadgyakorlatokkal való reagálás. Ezekkel a fejleményekkel szembeállítja a tudományos kutatás mai állása szerint ténylegesen létezett fenyegetettségi helyzetet, valamint Svájc semlegességének szovjet stratégiai megítélését. Végkövetkeztetései igen figyelemre méltóak. Egyrészt úgy ítéli meg, hogy a hidegháború óriási ellentétes ideológiai szándéktükröződés volt, mindegyik fél a másik támadásától tartott. Másrészt megállapítja, „semmi sem mutatott arra, hogy Svájc a Varsói Szerződés terveiben 1966-ig fontos szerepet játszott volna".

Dr. Jürg Stüssi-Lauterburg vezérkari ezredes, a Svájci Szövetségi Katonai Könyvtár és Hadseregtörténeti Szolgálat igazgatója, és két munkatársa, *Stefanie Frery* PhD és *Dominic M. Pedrazzini* ezredes „A hidegháború nyugat felől nézve, 1944–1975" címmel a svájci fegyverkezést szorgalmazó amerikai-brit informális nyomásra vonatkozó érdekes képpel egészítik ki az előzőeket.

Prof. Dr. Fritz Stoeckli dandártábornok, a Neuchâteli Egyetem egyetemi tanára, korábban a svájci 2. határdandár parancsnoka, a hidegháborús időszak osztrák-svájci kapcsolatrendszerét elemzi a biztonságpolitika és a hadügy területén.

Ismét más vonatkozást, a politikai-katonai szempontból kétpólusú Európával kapcsolatos svájci hírszerzést vizsgálja tanulmányában *Mario Petitpierre* hadosztálytábornok, a tapasztalt repülőtiszt, utoljára a svájci vezérkari főnök hírszerző és elhárító helyettese. Már bevezetőben határozottan leszögezi, hogy figyelmük középpontjában Kelet-Európa állt, de nem csupán – a kétpólusú világra tekintettel a

Varsói Szerződés" –, hanem az izraelita–iszlám ütközések miatt a Közel- és Közép-Kelet államai is. Ugyanígy, más válsággócok miatt, egész távoli térségekre is kiterjedt tevékenységük, így Dél-Afrika, Korea, Vietnám területére. Ezt követően néhány jellemző történelmi eseménnyel kapcsolatos példán át mutatja be az általa irányított hálózat tevékenységét és külföldi együttműködését.

Walter Dürig hadtesttábornok, utoljára a svájci Légi- és Légvédelmi Csapatok parancsnoka, a kettészakított Európa közepén végzett légtérvédelmi tevékenységet mutatja be. Bevezetőként ismerteti a rendelkezésre álló eszközöket, a hírszerzést és a hírtovábbítást, a vezetéshez szükséges infrastruktúra kiépítését. Ezután külön szól a biztonságpolitikai alapelv, stratégia, hírszolgálat és nemzetközi együttműködés kapcsolatrendszeréről. Befejezésül ismerteti a kiképzést, a hadgyakorlatokat, a haderőn belüli és kívüli kapcsolatrendszert, főleg a gazdasági élettel való egybefonódást.

Ehhez csatlakozva, *Dr. Hans Jörg Huber* dandártábornok, többszörösen kanton- és szövetségi kormánytag, a neves jogász és az 5. határdandár egykori parancsnoka általában elemzi a honvédelem érdekében végzett politikai és katonai tevékenységet, mégpedig saját életútja alapján. Ennek során egybeveti a katonai és a polgári biztonságért felelős vezető tevékenységét, és külön szól a határvédelem fejlődéséről, a svájci kormány biztonságpolitikai tevékenységéről.

Jean-Jacques Furrer ezredes, kiváló szállítási szakember, a nyolcvanas évek elején moszkvai svájci véderőattasé, később a 3. hegyi hadtest vezérkari főnökének hadtáphelyettese, a Varsói Szerződés központjában szerzett élményeiről számol be. Őszinte hangvétellel szól legális hírszerző tevékenységéről, a szolgálati ideje alatti emlékezetesebb eseményekről. Érdekes képet nyújt, miként látták és ítélték meg keleti kapcsolatai Svájc semlegességét.

A másik oldalról *Rüdiger Stillfried* nyá. osztrák hadosztálytábornok saját, védelmi attaséként a kilencvenes években Svájcban eltöltött idejére emlékezik vissza röviden.

A záró dolgozatot, egyúttal kitekintést *François Koscher* vadászpilóta, pályája csúcsán repülő-dandártábornok, ugyancsak a kilencvenes évek elején Svájcban akkreditált francia védelmi attasé írta „A hidegháború utáni Svájc" címmel.

A rendkívül tanulságos tanulmánykötet szigorú szakmaiságát szerencsésen háziasítja az egyes témákhoz csatlakozó egykorú sajtóbeszámolókkal és gazdag képi szemléltetőanyaggal. Az egyes témák iránt elmélyültebben érdeklődők számára összesített válogatott bibliográfia zárja le a közzétett tanulmányokat, közleményeket.

Zachar József

BALOGH TAMÁS – CSEPREGI OSZKÁR

A SZENT ISTVÁN CSATAHAJÓ ÉS A CSATAHAJÓK RÖVID TÖRTÉNETE

(General Press Kiadó, Budapest, é. n. [2002.] 208 o.)

A magyar hajózás történetének vitathatatlanul leghíresebb hajója, s egyben a magyar hajógyártás csúcsteljesítménye a tragikus sorsú SZENT ISTVÁN csatahajó. A szerzőpáros e hajónak kíván méltó emléket állítani ebben a reprezentatívnak szánt, gazdagon illusztrált kötetben.

A könyv alapvetően négy részre oszlik, ebből kettő hosszabb, kettő pedig lényegesen rövidebb. Az első rész a „Csatahajók története" címet viseli, és a csatahajók kialakulását és történetét mutatja be, igen vázlatosan, tizenöt oldalon. A második, egyben leghosszabb, száz oldalas, lényegi rész a „SZENT ISTVÁN" története" címet kapta, s a hajó építésének, szolgálatának és elsüllyedésének történetét meséli el részletesen. „A roncsok története" című fejezet a SZENT ISTVÁN roncsaihoz vezetett búvárexpedíciók, elsősorban a magyar expedíciók szervezését, történetét és eredményeit dolgozza fel közel hatvan oldalon. A negyedik, utolsó rész húsz oldalon az elsüllyedésre vonatkozó – elsősorban magyar – visszaemlékezéseket ad közre. A kötetet rövid epilógus és 99 tételes bibliográfia zárja. Recenzens e ponton előre kívánja bocsáta-

ni, hogy a következőkben, a Hadtörténelmi Közlemények profiljának megfelelően, elsősorban a szorosan vett hadtörténeti témájú rész, a második fejezet részletesebb ismertetésével kíván foglalkozni, s megállapításai is jórészt erre a részre vonatkoznak.

Nagy felelősség nyugszik a népszerűsítő művek íróinak a vállán, hiszen munkáikat általában nagyságrendekkel többen olvassák, mint a tudományos szakmunkákat, s így a laikus közönség tudatában az ő általuk leírtak vernek gyökeret. Különösen igaz ez, amikor olyan, kevéssé ismert témáról van szó, melynek nem, vagy alig létezik a szélesebb közönség számára elérhető irodalma. Pontosan ez a helyzet Magyarországon a SZENT ISTVÁN csatahajóval, illetve a császári (és) királyi haditengerészet történetével.

Balogh Tamás és Csepregi Oszkár hiánypótló, alapvetően a szélesebb közönséghez szóló, reprezentatív formátumban megjelenő mű elkészítésére vállalkozott, amikor hozzálátott e könyv megírásához. Munkájuk azonban, részben nekik felróhatóan, részben pedig rajtuk kívül álló okok következtében, korántsem sikerült tökéletesre. A SZENT ISTVÁNról szóló történeti rész gerince két, 1991-ben, illetve 2000-ben megjelent tanulmányon alapul (*Erwin F. Sieche*, illetve *Krámli Mihály* cikkeiről van szó), melyek komoly szakmunkáknak számítanak. Ezzel tulajdonképpen nincs is semmi probléma, mivel bevallottan szélesebb közönséghez szóló, nem saját forráskutatáson alapuló, népszerűsítő munkáról van szó, sőt örvendetes, hogy – számos más szerzővel ellentétben – a Szerzők mindenkor lelkiismeretesen hivatkoznak a felhasznált irodalomra. Az már sajnos nem ilyen örvendetes, hogy a könyv végén lévő irodalomjegyzék hemzseg a sajtóhibáktól, melyek néha a visszakereshetőséget is alaposan megnehezítik.

A könyv talán legnagyobb hibája, hogy a Szerzők a hajó konkrét történetén túlmenően láthatóan kevés háttérismerettel rendelkeznek az osztrák-magyar haditengerészet történetének egészéről. Minden bizonnyal ez okozta forráskritikájuk hiányosságait, s emiatt vált könyvük bizonyos tekintetben, a magyar köztudatban az egykor volt haditengerészetről élő zavaros kép „állatorvosi lovává." Mindez azt jelenti, hogy Szerzők a megbízható szakirodalomból átvett, döntő többségében helytálló állítások mellett kritikátlanul beemeltek a könyvükbe számos, többségében magyar forrásokból származó tévlegendát, melyek a szövegben azonos súllyal szerepelnek, mint a tényleg megbízható forrásból származó információk. Szintén forráskritikai hiányosságokat jelez, hogy a Szerzők nem egyszer képtelenek voltak „igazságot tenni" olyan esetekben, amikor valamiről a különböző, általuk forgatott forrásmunkákban egymásnak ellentmondó állításokat találtak. Így fordulhat az elő, hogy néhány esetben a saját maguk által pár oldallal korábban leírtaknak mondanak ellent. Sajnos a Szerzők a könyv megírása során többször beleestek ilyesfajta csapdákba, s döntően ez lehet a magyarázata, hogy a SZENT ISTVÁN történetéről szóló rész nagyon sok kisebb-nagyobb tévedést és elírást tartalmaz. A recenzens véleménye szerint a Szerzők e hibák és csapdák döntő többségét könnyűszerrel elkerülhették volna, ha néhány, magyar közkönyvtárban hozzáférhető, a haditengerészetről szóló modern történeti munkát figyelmesen elolvastak volna.

A fentiek után tekintsük át tételesen a könyvben előforduló komolyabb tévedéseket és hibákat, a teljesség igénye nélkül, előfordulásuk sorrendjében.

29. o. 1913-ban valójában – a túllépéssel együtt – nem 74 millió, hanem 210 millió korona volt a haditengerészet költségvetése, vagyis a teljes védelmi költségvetés 25 %-a, szemben az egy évtizeddel korábbi 7–7,5 %-kal.

29. o. A haditengerészet szervezetének és történetének nem kielégítő ismeretéről tanúskodik a következő mondat: *„A Haditanács főparancsnokának állomáshelye, az Admiralitás, voltaképpen Polában volt; Bécsben a császári és királyi Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályán csak helyettese, az altengernagy ült."* Ez még akkor sem igaz, ha az 1848-ban megszűnt Haditanács, vélhetően, csak sajtóhibaként került a haditengerészet helyébe. E mondat is jól szemlélteti, hogy manapság mennyire zavaros kép él az egykori osztrák-magyar haditengerészetről és annak szervezetéről. A Monarchiában Admiralitás soha nem létezett. Hermann von Spaun 1900-ban ugyan kezdeményezte a tengerészeti osztálynál lényegesen nagyobb autonómiával rendelkező Admiralitás felállítását, de Ferenc József nem járult hozzá. Így lényegében 1918-ig az 1868-ban kialakult rendszer maradt fenn: a Hadügyminisztérium alá tartozó tengerészeti osztály. A haditengerészet vezetése ugyanakkor szinte mindvégig egy kézben koncentrálódott: 1917-ig a haditengerészet parancsnokai (akkor már nem „főparancs-

nok," csak *„Marinekommandant"*) automatikusan egy személyben a tengerészeti osztály vezetői is voltak. A fent idézett mondat, némileg eltorzult formában, az Anton Haus parancsnoki székbe kerülésével, 1913-ban kialakult helyzetet tükrözi. Ferenc Ferdinánd úgy tervezte, hogy trónra lépése után a haditengerészet szervezetét gyökeresen átalakítja, s e folyamat első lépéseként 1912-ben sugalmazta a flottainspektori tisztség létrehozását. A flottainspektor Anton Haus lett. Rudolf trónörökös Montecuccoli 1913-as távozásakor úgy tervezte, hogy szakít a korábbi hagyománnyal, s Haus csak flottaparancsnok lesz, míg a tengerészeti osztály vezetésére Richard Barry-t szemelte ki. Haus azonban ebbe nem volt hajlandó belemenni, s az uralkodó is keresztülhúzta a trónörökös számításait: Haust kinevezte haditengerészeti parancsnoknak és egyben a tengerészeti osztály vezetőjének. Ferenc Ferdinánd csak annyit tudott elérni, hogy Haus hajlandó volt haditengerészeti parancsnokként Polában maradni, és a tengerészeti osztály tényleges vezetését helyettesére, Karl Kailer altengernagyra bízni. Azt már szinte felesleges megjegyezni, hogy az altengernagy pusztán rendfokozat, volt időszak, amikor a helyettes tengernagyi rendfokozattal rendelkezett.

29. o. A sokat idézett 20,4 % magyar legénység csak az 1913-ban bevonultakra igaz. A teljes legénység nemzetiségi megoszlásáról a legutolsó adat 1910-es, akkor a magyarok aránya 12,6 % volt. Ezt osztrák szerzők is gyakran tévesen idézik.

29-30. o. Az egész művön végighúzódó, számtalanszor előforduló tévedés: a VIRIBUS UNITIS-osztály elnevezés. Az osztályt *hivatalosan* TEGETTHOFF-osztálynak nevezték, s a mértékadó szakirodalom is így tartja számon.

30. o. „1908. október 5-én kiadott új flottafejlesztési irányelvek": e *Petneházy Zalán* cikkéből átvett kifejezés eltorzult formája lehet annak, hogy a haditengerészet 1908. november 5-én felkérte a Stabilimento Tecnicot és a Danubiust a csatahajó-pályázaton való részvételre. Montecuccoli irányelvei még 1908 februári emlékiratában fogalmazódtak meg, a csatahajó-tervezési pályázatot pedig 1908 júliusában írták ki.

32. o. Sigfried Poppert, a haditengerészet egykori vezető hajótervezőjét (vezérfőmérnökét) nem személyesen, hanem közvetve kérték fel a csatahajó-tervezésben való részvételre. Valójában, mint említettük, pályázatot írtak ki a tengerészeti műszaki bizottság mérnökei részére. Ezt terjesztették ki a két hajógyárra 1908-novemberében, vélhetően azért, mert nem akartak Popper szakértelméről lemondani, aki 1907-ben, nyugalomba vonulása után a Stabilimento tanácsadója lett. Az itt emlegetett „kollektíva" légből kapottnak tűnik. Nowotny nem működött együtt Popperrel, ő saját pályázati terveket készített. Súlyos (*Petneházy*tól származó) tévedés, hogy az első tervek csak a RADETZKY-osztály nagyobbításai lettek volna. Valamennyi terv már dreadnought-típusú volt, a pályázati kiírásnak megfelelően.

33. o. 1909 áprilisában még nem voltak végleges tervek, csak 1909 augusztusában hozták meg a végső döntést.

34. o. 1909 októberében semmiféle delegáció nem ült össze, mivel a magyar politikai helyzet nem tette lehetővé delegáció alakítását. Pont ez volt a baj, nem lehetett ki elé terjeszteni a tervezett hitelt. Az sem áll, hogy a magyarok nem szavazták volna meg a hitelt. Megfelelő ellentételezés mellett igent mondtak volna rá, mint ahogy az 1911-ben meg is történt. A megoldás ebben a helyzetben természetesen nem a hitel volt, hiszen már 1908 nyarán tudták, hogy a program csak rendkívüli hitelből valósítható meg, hanem a csatahajók a hajógyár saját kockázatára való építésének megkezdése. Ehhez, a Szerzők állításával ellentétben, Conradnak nem sok köze volt, annál inkább Ferenc Ferdinándnak és Aerenthal külügyminiszternek. Sőt, Conrad inkább ellenfele volt a haditengerészet költekezésének.

35. o. A rendkívüli hitel 1911-es elfogadásának (magyar részről) nem a trónörökös „személyes beavatkozása" (nem tudni, mire gondoltak ezzel a Szerzők), hanem a hitel elosztásáról kötött megállapodás volt az oka. Az osztrákokat győzködni sem kellett, ők eleve az elfogadás mellett voltak.

35. o. Több ponton is téves a következő állítás: *„...ami* [tudniillik az építés saját kockázatra való megkezdése – Cs. F.] *később jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az Ersatz Monarch-osztály felépítésére az 1914-15-ös költségvetésben a magyar miniszterelnök, Wekerle Sándor egyáltalán nem hagyott jóvá semmilyen összeget."* Való igaz, hogy a magyar kormány tiltakozott, amikor felmerült a lehetősége, hogy a haditengerészet az új, 24 500 tonnás csatahajókat a TEGETTHOFF-osztályhoz hasonlóan már a költségek hivatalos elfogadása előtt megrendelné, az építő gyár

„saját kockázatára". Ám ez a tiltakozás 1913 tavaszán történt, Lukács László magyar miniszterelnök részéről. A haditengerészet ekkor visszakozott. A Lukácsot még 1913-ban követő új miniszterelnök, Tisza István viszont támogatta az új csatahajók ügyét, és 1914 tavaszán a magyar delegáció minden ellenvetés nélkül megszavazta az újabb, 426 000 000 koronás rendkívüli hitelt. A Szerzők a fentebb idézett részt az osztrák *Erwin F. Sieche* egyik cikkéből vették át. Mint látható, ennek valójában az ellenkezője volt igaz, ráadásul legalább a magyar Szerzőknek illene tudniuk, hogy 1914-ben *nem* Wekerle Sándor, hanem Tisza István volt a magyar miniszterelnök.

35. o. Nem helytálló az a megállapítás, hogy a TEGETTHOFF-osztály lövegtornyainak elrendezése újdonságnak számított. Az első amerikai dreadnoughtok is ilyen elrendezéssel épültek 1906-ban. Az újdonság csak annyi volt, hogy hármas lövegtornyok esetén használták először azt az elrendezést.

37. o. A Triesztben épült csatahajók Yarrow-kazánjai nem Angliában készültek, csak a licencük volt angol. A csatahajók páncélzatának tömege a valóságban kb. 5000 tonna, nem pedig a Szerzők által megadott 7500 tonna volt.

38. o. Kicsit furcsának tűnik, hogy a SZENT ISTVÁN „viszonylag ártalmatlan torpedótalálatok"-nak esett áldozatul. Maguk a Szerzők is több helyen ellentmondanak ennek az állításuknak.

43–44. o. Több hiba csúszott az 1900 és 1914 között megrendelt hadihajókat bemutató táblázatba, melyben a magyar gyártmányú egységeket sötétebb színnel emelték ki, több esetben helytelenül. A rombolók közül az ULAN–USKOKE sor nem magyar gyárban, hanem Triesztben épült. Ugyancsak téves az 50 E torpedónaszád megjelölése is, mely, mint az E betű is mutatja, Angliában (England) épült. A 82 F – 97 F torpedónaszádok nincsenek megjelölve, pedig azok is a Danubiusnál készültek. A VII-nek jelzett tengeralattjáró (valójában U-12) szintén Magyarországon, a fiumei Whitehead-gyárban épült, vételára pedig nem 5 millió, csupán 500 ezer korona volt. A 10 szerhajó közül 5 szintén Magyarországon épült.

46. o. A benne szereplő számtalan tévedés miatt a következő bekezdést szó szerint vagyunk kénytelenek idézni: *„A hitel kvóta szerinti felosztásáról szóló egyezség írásba foglalása után, 1911. március 2-án, a delegációk is megadták a hozzájárulásukat a további két hajó – a VI. és a VII. számú felépítéséhez. Az Osztrák–Magyar Tengerészeti Tervezőbizottság (Marinetechnisches Komittee) magyar tagja – kászoni és jakabfalvi László Elemér ellentengernagy – erélyes fellépésének hatására 2 cirkáló, 6 romboló, 6 tengeralattjáró, az összes torpedó- és lőszerszállítás, valamint jelentős vasalkatrész-szállítások mellett a VII. számú csatahajó felépítésére szóló megrendelés a magyar hajógyárnak jutott."*

A delegációk (február 28-án a magyar, március 2-án az osztrák) nem a további két hajó, hanem mind a *négy* hajó költségeihez adták meg a hozzájárulást. Hiába kezdték el az első két csatahajót korábban építeni, azok pro forma „saját kockázatra" épültek, tehát költségeik még nem voltak megszavazva. Szerzők a különféle intézmények magyar nyelvű elnevezésénél láthatóan nem tudtak egységes álláspontra jutni, könyvükben ugyanannak az intézménynek több elnevezése is előfordul, attól függően, hogy az adott helyen melyik forrásmunkát használják. Az itt szereplő Tengerészeti Tervezőbizottság egy bekezdéssel később tengerészeti műszaki bizottság néven szerepel. Ugyanez a helyzet a Tengerészeti Osztály – tengerészeti szekció esetében is. Igencsak legendába illőnek tűnik a László Elemérnek tulajdonított szerep. (*Petneházy* nyomán). László Elemér sorhajóhadnagyként 1898-ban és 1900-ban a haditengerészet megbízott képviselője volt a magyar delegáció előtt. Ezt a tisztet 1910–1911-ben Lucich Károly korvettkapitány töltötte be. László Elemér a kérdéses időben sorhajókapitány volt (1910. július 2-tól), ellentengernaggyá a császár csak két évvel nyugalomba vonulása után, 1914-ben léptette elő. László Elemér soha nem volt tagja a tengerészeti műszaki bizottságnak, sem pedig bármely olyan tárgyalódelegációnak, mely a magyar kormánnyal, illetve a Danubius-szal a dreadnoughtokról és a rendkívüli hitelről tárgyalt. Ráadásul 1909–1910-ben a KAISER KARL VI páncélos cirkáló parancsnokaként hosszabb délamerikai utat tett, majd 1910–1912 között az ADRIA tüzérségi iskolahajó parancsnoka volt. Ha már „erélyes fellépésről" beszélünk, az inkább fűződött Wekerle miniszterelnök, illetve Kossuth kereskedelemügyi miniszter nevéhez 1906 novemberében, illetve az 1909-es tárgyalások idején, majd Hieronymi kereskedelemügyi miniszteréhez 1911-ben. Túlzottan erélyes fellépésre egyébként nem

volt szükség, hiszen 1908–1909-ben már magától is jól tudta a haditengerészet, hogy a magyarok csak megfelelő ellentételezés esetében támogatják a dreadnoughtok építését.

52. o. *„A Ganz-Danubius a saját építésű kazánokkal is javítani akart a Viribus Unitis próbaútjain megismert eredményeken."* Apróság, de 1911-ben, amikor a SZENT ISTVÁN terveit kidolgozták, még nem voltak ismertek a VIRIBUS UNITIS 1912 szeptemberében végrehajtott próbaútjainak eredményei. Ugyanitt helyesebb lett volna eltérő rendszerű kazánokról beszélni, mivel mindkét gyár saját maga állította elő a kazánokat.

54–55. o. Az osztály hajóneveinek kérdéséről itt leírtak több ponton nem felelnek meg a valóságnak. A tengerészeti osztály valójában a következő neveket terjesztette fel a trónörökös katonai irodájának: TEGETTHOFF, DON JUAN, PRINZ EUGEN és HUNYADI a számok (IV-VII) sorrendjében. Így a HUNYADI nevet nem a „Tengerészeti Bizottság" magyar tagjai terjesztették elő, s nem volt ekkor szó arról sem, hogy a VII számú csatahajó neve LAUDON legyen. A „Hunyadi? De hiszen az ásványvíz!" legendával ellentétben Ferenc Ferdinánd nem kommentálta a javaslatnak ezt a részét, mindössze annyit mondott, hogy egyelőre csak a IV. számú hajó nevével foglalkozzanak, ami legyen TEGETTHOFF. Ám két hét múlva az uralkodó magához vonta a névadás jogát, és személyes jelmondatára, VIRIBUS UNITIS-ra keresztelte. A Szerzők állításával ellentétben a négy hajó névkiválasztására nem egyszerre, hanem külön-külön került sor. A tengerészeti osztály részéről soha nem hangzott el a RÁKÓCZI névre tett javaslat. Ennek a legendának forrása *Gonda Béla* visszaemlékezése Anton Haus tengernagyra. A Gonda cikkében kibontakozó Haus-kép nem felel meg teljesen a valóságnak. Itt szerepel az is, hogy a Gondával folytatott beszélgetés során Haus megemlíti, ő a RÁKÓCZI nevet javasolta volna a magyar építésű hajónak. Ha a Gonda által leírt történet egyáltalán igaz, ez akkor sem lehetett más, mint a szarkasztikus humoráról ismert Haus tréfája, nem pedig a haditengerészet hivatalos javaslata. Az viszont tény, hogy Haus feje sokat fájt Ferenc Ferdinánd magyar építésű hajókra vonatkozó névadási ötletei miatt. Amikor 1913 tavaszán a VII. számú hajó névadásának kérdése felmerült, a haditengerészet által felterjesztett nevek helyett a LAUDON-t szánta a trónörökös neki. Végül ismét az uralkodó mentette meg a helyzetet, és magához vonva a névkiválasztás jogát, a SZENT ISTVÁN-t választotta.

63. o. A Danubius a két hajócsavaros meghajtást nem gyártási nehézségekkel, hanem a jobb manőverezés-képességre való hivatkozással indokolta.

65. o. A Szerzők állításával ellentétben a VIRIBUS UNITIS nem volt orrnehéz: 20 343 tonna vízkiszorítás mellett a próbajárati jegyzőkönyv szerint elöl 8,30 méter, hátul pedig 8,44 méter volt a merülése.

75. o. A magyar delegációnak azt az aktusát, hogy az 1911-es rendkívüli hitel megszavazásakor törölték azokat a passzusokat, melyek szerint az új csatahajók elavult fahajók pótlásaként épülnek, a Szerzők teljesen félreértelmezték. Valójában éppen a haditengerészet operált ezzel a „pótlásos" módszerrel, a törlés azért történt, mert a delegáció nem hagyta magát naivnak nézni, hiszen mindenki tudta, hogy a csatahajók nem a fahajók pótlásai.

Néhány apró megjegyzést szükséges tenni az ugyanitt hangoztatott „rövidlátó flottafejlesztésre" is. Az, hogy a Monarchia az „Adria foglya" volt, nem elsősorban az „elhibázott flottafejlesztésnek" és a „nagy hatótávolságú támadó egységek" hiányának köszönhető. Erre a szerepre a Monarchiát földrajzi és stratégiai helyzete predesztinálta, és ezzel a helyzettel a Monarchia stratégái többé-kevésbé éppúgy tisztában voltak, mint a haditengerészet vezetése. Egy eldugott, zsákszerű melléktengerrel rendelkező, saját partjaitól távolabb eső támaszpontokat nélkülöző, szövetségesek helyett olyan ellenségekkel körülvett hatalom, melyek flottái külön-külön is erősebbek az övénél, mást nemigen tehetett, minthogy „fogoly" maradt, és igyekezett saját partjait védeni. Ahhoz, hogy ebből a helyzetből kitörhessen (itt most nem egy-egy huszáros bravúrral végrehajtott korlátozott akcióra gondolunk), a Monarchiának akkora flottára lett volna szüksége, melynek létrehozása jelentősen meghaladta volna a birodalom gazdasági teherbíró képességét. A cs. és kir. haditengerészet tisztában volt a helyzetével, soha nem is dédelgetett földközi-tengeri hatalmi vágyakat, ez alól csak az 1913–1914-es rövid időszak a kivétel, amikor megcsillant az olasz–osztrák-magyar haditengerészeti együttműködés reális lehetősége. A RADETZKY- vagy a TEGETTHOFF-osztály hatótávolsága a földközi-tengeri hadműveletekhez megfelelt, s összemérhető volt a hasonló francia és olasz egységekével. A korabeli

technika sokkal nagyobb hatótávolságot nem engedélyezett, különösen a kísérő hajók esetében. A háború kezdetén a franciák is nehezen tudták fenntartani az Adria blokádját, különösen télen, amikor a széntüzelésű hajókat az időjárás miatt lehetetlen volt a nyílt tengeren üzemanyaggal ellátni, pedig nekik rendelkezésükre állt Málta, mint támaszpont.

94. o. A VELEBIT nem TÁTRA-, hanem HUSZÁR-osztályú romboló volt.

98. o. A MAS (Motoscafo Anti-Sommergibile) magyar jelentésének megadása hiányzik: szó szerint tengeralattjáró-elhárító motorcsónakot jelent, bár valójában inkább felszíni egységek elleni támadásra volt inkább alkalmas két torpedójával. A Szerzők állításának, miszerint torpedónaszádok és egyéb torpedóvetésre alkalmas hajótípusok terén Olaszország hátrányban volt a Monarchiával szemben, éppen az ellenkezője igaz. Torpedónaszádok és rombolók terén az olaszok kétszeres mennyiségi fölényben voltak, tengeralattjárók esetében még nagyobb volt az előnyük. Beszédes adat, hogy amíg a Monarchia a háború végéig 10 korszerű, turbinás rombolót volt képes szolgálatba állítani, addig Olaszország 27-et, nem beszélve az AQUILA-típusú, a cirkálók közé sorolt nagy rombolókról.

111–112. o. A Szerzők itt ismét felültek egy ellenőrizetlen tévlegendának, miszerint az olasz hadüzenetet követően Anton Haus haditengerészeti parancsnok ellenőrző lövészetet tartott, és a Škoda által gyártott 30,5 cm-es hüvelyek az első lövés után beragadtak a zárba. Ennek a „csehek árulása" című epizódnak az ősforrása *Győri Lajos* könyve (A császári és királyi haditengerészet békében és háborúban), mely a két világháború közt született, s ez az epizód a szerzőkhöz *Juba Ferenc* közvetítésével jutott el. A történeti szakirodalom erről az esetről nem tud semmit, sőt maga Anton Haus sem említi igen részletesen vezetett naplójában. Valójában semmiféle „ellenőrző lövészet" nem volt azon a napon. Ráadásul a Csehországban gyártott hüvelyek Witkowitzban készültek, s a hüvelyek 50 %-át a Weiss Manfréd Művek szállította. Ezt a „kacsát" Győri aktuálpolitikai célokból ötölhette ki a Magyarországgal ellenséges viszonyban álló kisantant Csehszlovákiával szemben.

120. o. A HUSZÁR-osztályú rombolók közül nem mind a 12, hanem csak 6 épült Fiumében. E 400 tonnás rombolók nem voltak „óceánjárók", sőt még az adriai hullámzást is nehezen viselték, valamint egyáltalán nem szolgáltak a későbbi TÁTRA-osztály prototípusául. Érthetetlen, hogy e helyt a Szerzők miért írnak le ilyesmit, amikor korábban már e hajókról a valóságnak megfelelően írtak.

Balogh Tamás és Csepregi Oszkár, mint elöljáróban már említettük, a szélesebb közönséghez szóló, reprezentatív mű megírására vállalkozott. Törekvésük részben sikeresnek bizonyult: szép kiállítású, gazdagon illusztrált munkájukat a kénytelenül elősorolt hibák ellenére is dicséret illeti az egész köteten végigívelő, korrekt, elfogultságtól mentes és tárgyilagosságra törekvő hangnemért, ami üdítő kivételt képez a durván elfogult „szakmunkák" áradatában.

Csákváry Ferenc

KRÓNIKA

LÁSZLÓ GYÖRGY 1896–2004

A kilencven esztendővel ezelőtt kitört első világháború veteránjai közül – érthető módon – ma már alig néhány tucatnyian vannak életben. Pontos kimutatás híján csupán sejthető, hogy a matuzsálemi kort megért egykori katonák között is az egyik legidősebb volt az a honfitársunk, akinek halálhírét most, szomorú kötelességként, Olvasóink tudomására kell hoznunk. 2004. április 22-én, néhány hónappal 108. születésnapja előtt kísérték utolsó útjára a Rákospalotai Köztemetőben az április 5-én elhunyt id. László Györgyöt, aki szinte páratlanul hosszú életútja során nem csupán átélte az első világháború eseményeit, de tevékeny részese is volt az akkori harcoknak. Gyuri bácsi ugyanis a 38. közös gyalogezred – a híres Molináry-bakák – katonájaként nyolc hónapig harcolt a keleti fronton. Személyében tehát a legidősebb és ismereteink szerint a legutolsó magyar első világháborús veteránt is búcsúztatjuk.

László György 1896. augusztus 21-én született Budapesten. 1914-ben érettségizett, majd elsőéves műegyetemi hallgatóként 1915. május 15-én önként jelentkezett katonai szolgálatra és a kiképzés után, tisztjelöltként, a XV. menetzászlóaljjal még ugyanazon év őszén a frontra került. Alakulatával október 19-én érkezett meg Volhíniába, az Ikva patak mellé, és megszakítás nélkül szolgált egészen 1916. június 6-ig, amikor a Bruszilov-offenzívaként ismert nagy erejű orosz támadás során hadifogságba került. A frontszolgálat embertelen körülményeit szerencsére jól viselte. „Ne féljetek, nincs semmi bajom – írta szüleinek –, 19 éves vagyok, sportember, kibírtam."

A későbbi sikeres mérnök már a fronton is elárulta tehetségét: műegyetemi tanulmányait kiválóan hasznosította a gránátbiztos fedezékek tervezésében és megvalósításában. Szerencsésnek mondhatta magát, amiért ebben, és nem a fegyverforgatásban kellett kitűnnie. A művelt és okos fiatalember tapasztalatait rendszeresen megírta a frontról hazaküldött leveleiben, melyek csodálatosképpen megőrződtek. Ezek a dokumentumok páratlanul értékes forrásai a magyar hadtörténetnek. Gyuri bácsi már idős korában nagy megelégedéssel vette tudomásul, hogy egykori frontélményeit a tudomány számon tartja, és lelkesen látott hozzá sajtó alá rendezésükhöz. A levelek egy része 2000-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain meg is jelent, s így a nagyközönség is meggyőződhetett egykori szerzőjük remek megfigyelőképességéről és kitűnő stílusáról. Gyuri bácsi háborús visszaemlékezéseit azonban nem csupán a szakfolyóirat, hanem a videoszalag is őrzi: hosszú interjúja, amely 1999-ben került rögzítésre, a Hadtörténelmi Levéltárban megtalálható.

Hadifogolyként részt vett az uráli vasút építésében. Az orosz különbéke után egyelőre nem tért haza Magyarországra, Szverdlovszkban és Moszkvában járt egyetemre. 1924 decemberében került vissza Budapestre, ahol folytathatta műegyetemi tanulmányait. 1927-ben kapott diplomát. Ezt követően tervezőmérnökként dolgozott, számos középület (mint pl. a rákospalotai evangélikus templom héjkupolája, a VI. kerületi Szent Család és a XV. kerületi Stephaneum templom gótikus boltozata, az első gellérthegyi földalatti víztároló, társszerzőként pedig a rábaszécsényi híd, a székesfehérvári Prohászka emléktemplom) tervezése fűződik a nevéhez.

A második világháborút követően, 1945-től vezető szerepet töltött be a rákospalotai újjáépítésben. Legfőbb szorgalmazója és megépítője volt a rákospalotai vízvezeték-rendszernek. 1951-től a Műszaki Egyetemen tanított docensként, majd tanszékvezető docensként. 1955-től 1957-ben történt nyugdíjazásáig az Országos Tervhivatal főmérnöke volt. Nyugdíjasként is tevékeny maradt: szaktanácsadóként, orosz és német szinkrontolmácsként, valamint tervezőként dolgozott. Jelentős feladatokat látott el a TIT műszaki választmányában és a Hazafias Népfrontban.

Utolsó éveit a frontélmények további részleteinek rendezése és mielőbbi megjelentetésük előkészítése töltötte ki. Hajlott kora ellenére rendkívüli energiával dolgozott, ám végül az ő páratlanul szívós szervezetét is lebírta az elkerülhetetlen halál. Elhunytával el-

szakadt az utolsó szimbolikus kapocs, amely jelenkori társadalmunkat az első világháború időszakához még hozzáfűzte. Az utolsó veterán emlékét azonban továbbra is megőrizzük – együtt azoknak a millióknak az emlékével, akik egykoron id. László Györggyel együtt harcoltak és szenvedtek egy kegyetlen és értelmetlen háborúban.

Pollmann Ferenc

BALLA TIBOR

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Nemzetközi konferencia, Szeged, 2004. június 28.

A Szegedi Tudományegyetem, a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Csongrád Megyei Levéltár közös szervezésében június 28-án, Szegeden zajlott le az első világégés politika- és hadtörténetét felölelő nemzetközi konferencia.

Az egész napos tudományos tanácskozásnak – amely az első világháború kitörésére közvetlenül ürügyet szolgáltató szarajevói merénylet 90. évfordulóján került megrendezésre – a szegedi Fekete Ház adott otthont.

A délelőtti ülés levezető elnöke *Dr. Sajti Enikő,* a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Újkori Egyetemes és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének tanszékvezető professzora volt.

Az első előadást *Dr. Hornyák Árpád,* a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Modernkori Történeti Tanszékének adjunktusa tartotta, amelyben a szerb külpolitika változásait mutatta be a XIX–XX. század fordulójától a világháború kitöréséig. Úgy vélte, hogy Bosznia-Hercegovina 1878-as, a Monarchia csapatai által történt okkupációja után az eladdig alapvetően monarchiabarát szerb külpolitika iránya – dél-délkeleti irányba fordult; 1900 körül már kifejezett oroszbarát irányultság is jelentkezett, a cári birodalom azonban nem támogatta a Macedónia megszerzésére irányuló szerb törekvéseket, hiszen Oroszországnak a balkáni status quo megőrzése volt az érdeke. Végigkövette az általa vizsgált időszakban Szerbiában bekövetkezett főbb belpolitikai változásokat is. Belgrád 1904-ben együttműködési szerződést kötött Szófiával. Az 1908–1909-es annexiós válság során hivatalosan elismerték a Monarchia fennhatóságát Bosznia-Hercegovinában, azonban Szerbiában titkos szervezetek alakultak (pl. az „Egyesülés vagy Halál"), amelyek kapcsolatokat kerestek a Monarchiában élő szerbekkel és felkelések szervezésére buzdítottak. A szerb külpolitika innentől kezdve a szerb egység megteremtésére irányult, és az összes, szerbek által lakott terület egyesítésére törekedett. Az előadó említette, hogy az 1912 őszén Törökország ellen megindított első Balkán-háborúban Szerbiát Macedónia felosztásának vágya, az adriai-tengeri kijárat megszerzése és a szerb egység megteremtése vezette. Albánia 1913-as létrehozásával a Monarchia elérte, hogy Szerbiát elzárta a tengertől, valamint azt is, hogy a második Balkán-háborúban a szerbek már a korábbi szövetséges bolgárok ellen harcoltak – sikeresen.

Dr. Pollmann Ferenc tanácsos, a budapesti Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, az első világháború kitörésének kulisszatitkairól beszélt előadásában. Arra kereste a választ, hogy milyen szerepet játszott a világháború kirobbanását kísérő hisztériakeltésben a császári és királyi budapesti IV. hadtest parancsnoksága, és jelesül annak parancsnoka, Tersztyánszky Károly lovassági tábornok. Kifejtette, hogy az állítólagos keve-várai incidens híre (ami a Szerbiának küldött hadüzenet eredeti szövegébe is belekerült), valamint az osztrák-magyar állampolgárok állítólagos szerbiai visszatartásáról szóló rémhír a IV. hadtest parancsnokságán keresztül jutott el Bécsbe; a szerb vezérkari főnök, Putnik vajda budapesti őrizetbe vétele is Tersztyánszkytól indult ki. A hadtest-parancsnokság felülreprezentáltsága mindezekben az ügyekben az átlagosnál nagyobb volt. Az előadó végül hangsúlyozta: Tersztyánszky és környezete szerepének elemzése további elmélyült vizsgálatokat igényel, amit a források szinte teljes hiánya erősen megnehezít.

Dr. Marjanucz László, a Szegedi Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, Történeti Intézetének vezetője „A doberdói fa Szeged emlékezetében" címmel tartotta meg előadását. Röviden áttekintette Olaszország és Ausztria-Magyarország szembenállásának történetét a XIX–XX. század fordulójától 1915-ig. Összefoglalta a Szegedről kiegészült császári és királyi 46. gyalogezred történetét, felállításától a világháború végéig. Részletesen beszélt az. ún. doberdói fa történetéről. Megtudhattuk, hogy a szegedi 46. közös gyalogezred állásai az olasz front isonzói szakaszán San Martino falu mellett húzódtak, az ezred parancsnoka 1916-ban az egyik fát, melynek a harcok során csak a törzse maradt meg, kivágatta, és Szegedre küldte, ahová 1916. június 16-án érkezett meg. Ismertette a fogadó ünnepség részletes lefolyását, amelyen a város legmagasabb rangú katonai és polgári vezetői vettek részt. Kitért arra, hogy a szegedi városatyák milyen adományokat küldtek a fronton harcoló 46-os ezred katonáinak.

Dr. Balla Tibor őrnagy, a budapesti Hadtörténeti Intézet kutató főtisztje, a caporettói áttörésben részt vett magyar csapatok szerepléséről tartott előadást. Ismertette a 12. isonzói csatának is nevezett, a német csapatokkal közösen végrehajtott osztrák-magyar hadművelet hosszas és alapos előkészítését, a benne résztvevő szövetséges alakulatok és a szemben álló olaszok hadrendjét és erőviszonyait. Beszélt a központi hatalmak által 1917. október 24-én megindított nagy erejű támadás eseményeiről és következményeiről, majd időrendben, napról-napra követte nyomon a magyar csapatok szerepléséét a november végén, a Piave folyónál lezárult hadműveletek során. Röviden összefoglalta a két fél veszteségeit (a központi hatalmak oldalán 70 000, az olasz oldalon 300 000 katona), az offenzíva sikerének tényezőit, az olasz vereség okait, valamint hangsúlyozta az áttörésben részt vett magyar kiegészítésű csapatok helytállását.

A délelőtti ülést rövid vita és hozzászólások követték.

Az ebédet követő délutáni ülés levezető elnöke *Dr. Marjanucz László* docens volt.

Elsőként *ifj. Bertényi Iván,* a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója előadását hallgathatták meg a jelenlévők. Az előadó a magyar politikai elit és Tisza István magyar miniszterelnök által a világháború előestéjén a román kérdésben képviselt álláspontot foglalta össze. Felvázolta, milyen volt a politikai helyzet Magyarországon az 1914-es ún. júliusi válság idején, ismertette Tisza elképzeléseit az 1883 óta a Monarchia szövetségesének számító Romániával kapcsolatban. Kitért Ferenc Ferdinánd trónörökös általában a nemzetiségekkel, köztük a románokkal kapcsolatos elképzeléseire. Részleteket ismertetett Tiszának a magyarországi román képviselőkkel, illetve a Román Nemzeti Párttal 1912–1914-ben folytatott tárgyalásairól. Kifejtette: a magyar ellenzék hazaárulónak tartotta Tiszát a románokkal való egyezkedés miatt, a megegyezést reménytelennek ítélték. A trónörökös a maga számára elfogadhatatlannak tartotta a magyar–román megegyezést, ezért kihátrált abból. Az előadó beszélt a magyar miniszterelnök által 1914-ben a románoknak tett engedményekről. Kiemelte, hogy Tisza 1914. március 15-ére keltezett emlékiratában már Bulgária szövetségesként való megnyerésének fontosságát hangsúlyozta a románok helyett.

Dr. Hajdu Tibor, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a magyar politika első világháborús vezéralakjairól beszélt. Az előadó az 1920-as és 1930-as években írt emlékirataik alapján értékelte politikusi ténykedésüket, illetve kitért arra, hogyan látták Magyarország első világháborús szerepléséét, emellett jó jellemrajzot adott mindegyikükről. Tisza István személyével kapcsolatban kifejtette, hogy milyen okok miatt ellenezte kezdetben a háború megindítását, holott azt a magyar politikusok közül mindenki támogatta. Véleménye szerint ifjabb Andrássy Gyula nem volt olyan tehetséges politikus, mint apja, a kiegyezés utáni első magyar miniszterelnök; kiemelte németbarátságát és Tiszával való rendszeres kapcsolattartását. Apponyi Albertet pacifistának, nyugatbarátnak és az angol parlamentarizmus hívének mondta. Károlyi Mihályt baloldali meggyőződésűként, antantbarátként jellemezte, aki 1916-tól következetesen fellépett a háború ellen. A szociáldemokrata pártvezetőségről (pl. Böhm Vilmos, Garami Ernő, Buchinger Manó) szólva kiderült, hogy az 1914-ben még támogatta a háborút, az 1918-as összeomlás után azonban már háborúellenesnek tüntette fel magát. Végezetül összefoglalta, hogy az általa említett magyar politikusok hogyan viszonyultak a háborúhoz.

Dr. Sajti Enikő történészprofesszor a Délvidéken 1918–1920 között történt impérium-

váltás eseményeit foglalta össze előadásában. Szólt a világháború délvidéki következményeiről, a Délvidék 1918 novemberi szerb katonai megszállásáról, amelynek következtében megszűnt a magyar közigazgatás. Beszélt az 1919 márciusáig létező Bánát–Bácska–Baranya nemzeti igazgatóságról. Részleteket tudhattunk meg a magyarok ellen elkövetett szerb atrocitásokról, az iskolahálózat szerbek általi államosításáról, a magyar nemzetiségű tanárok elbocsátásáról, a kijárási tilalom bevezetéséről, az összejövetelek betiltásáról, arról, hogy a magyar tisztviselői kartól hűségesküt követelt az új délszláv állam. Végezetül kifejtette: mindezek következtében 1918 és 1924 között 44 000 magyar hagyta el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot.

Dr. Alessandro Roselli, a Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszékének lektora, Olaszország első világháborús szereplését foglalta össze előadásában. Beszélt az 1882-től a Hármasszövetséghez tartozó Itália világégés előtti külpolitikájáról. Az 1914-es olasz semlegesség kinyilvánítását politikai okokkal és a katonai felkészületlenséggel magyarázta. Részletezte az olasz részről 1914 augusztusa és 1915 áprilisa közötti időszakban a központi hatalmakkal folytatott tárgyalásokat, amelyek során az olasz semlegesség további fenntartása fejében a Monarchiával szemben jelentős területi követeléseket támasztottak. Körüljárta az 1915 májusában az antant oldalán történt olasz hadba lépés körülményeit, ezt követően felsorolta az olasz fronton a világháborúban lezajlott nagyobb olasz hadműveleteket (isonzói csaták, dél-tiroli offenzíva, caporettói áttörés, piavei offenzíva, vittorio venetói csata). A világháborús olasz szereplést csonka győzelemként értékelte.

Az előadások után néhány rövid hozzászólás következett.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a levezető elnök és a szervezők megköszönték az előadók, valamint a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel a háború kitörésének 90. évfordulójára – más hasonló, az első világégést középpontba állító kongresszusok megrendezésének szükségességét emelték ki.

BALLA TIBOR

OROSZORSZÁG ÉS A VILÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT, ALATT ÉS UTÁN Z OROSZ ÉS KÜLFÖLDI LEVÉLTÁRAK DOKUMENTUMAINAK TÜKRÉBEN

Nemzetközi konferencia, Moszkva, 2004. szeptember 7–8.

Az első világháború kitörésének kilencvenedik évfordulója alkalmából az elmúlt esztendőben számos konferencia zajlott le szerte a világon. Ezek sorába tartozott az Orosz Szövetségi Levéltári Szolgálat által szervezett kétnapos tudományos tanácskozás is, amelynek az Orosz Tudományos Akadémia épülete adott otthont.

A kongresszuson igen nagy számban képviseltették magukat az Orosz Föderáció és a volt szovjet tagköztársaságok tudományos és kutatóintézményei, levéltárai. A konferencián tizenkét országból (Belgium, Belorusszia, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Nagy-Britannia, Oroszország, Örményország, Szerbia-Montenegró, Szlovénia, Ukrajna) összesen 68 fő vett részt előadóként. A munka nem külön szekciókban, hanem egyetlen plenáris ülésen, a konferencia két hivatalos nyelvén, orosz illetve angol szinkrontolmácsolással folyt. Az egyenként tíz-tizenöt perces előadások közül 45 orosz nyelven hangzott el.

A konferencia első napján, szeptember 7-én, a délelőtti első ülésszak az első világháború historiográfiai és kutatási problémáit járta körül belorusz, brit, lengyel, litván, orosz, szerb-montenegrói és ukrán nemzetiségű előadók segítségével.

Érdekes és tanulságos előadást hallottunk *W. Spencer* (Nagy-Britannia) tolmácsolásában az első világháborús modern historiográfiai irányzatokról. *V. M. Sabanov* (Oroszország) az első világháborúban az orosz Szent György Katonai Rend valamely fokozatával kitüntetettekre vonatkozó és az Orosz Állami

Hadtörténelmi Levéltárban rendelkezésre álló dokumentumokat ismertette. *V. Stempnyak* (Lengyelország) az első világháború alatti lengyel kérdést vizsgálta a lengyel levéltári források alapján. *V. T. Iminov* (Oroszország) a hadművészet első világháború alatti fejlődéséről adott elő. *N. P. Litvin* (Ukrajna) az ukrán tényező az első világháborúban, mint kutatási probléma témakörben adott elő. *L. P. Zaprjagajeva* (Oroszország) az Orosz Állami Levéltár első világháborús fotó- és filmdokumentumairól szóló előadásában szintén érdekességeket hallottunk.

Délután, a konferencia második nagy témakörének középpontjában a világháború kitörése és az annak kezdetén történt eseménysor állt. Ezen belül belorusz, orosz és szerbmontenegrói előadók előadásait hallgathatták meg a résztvevők. *V. V. Izonov* (Oroszország) az orosz hadsereg első világháború előtti harcászati kiképzéséről beszélt. *N. Popovics* (Szerbia-Montenegró) az orosz–szerb kapcsolatok alakulását mutatta be a világháború kitörésekor és annak folyamán. *J. V. Visnyakov* (Oroszország) a Balkán-félsziget államai az első világháború előestéjén témakörét járta körül. *J. M. Korobov* (Oroszország) a világégés alatti orosz és francia katonai együttműködés részleteit tárta fel előadásában. *T. V. Kotjukova* (Oroszország) a világháború kezdetén Oroszországban működött török ügynökök tevékenységét állította vizsgálódásai középpontjába.

A konferencia második napján, szeptember 8-án, a délelőtti ülésszak témáját a világháború eseménytörténete képezte, belga, belorusz, horvát, litván, magyar, orosz, örmény, szlovén, ukrán előadók részvételével. *V. Z. Csvetkov* (Oroszország) a cári birodalom és Nagy-Britannia katonai együttműködését mutatta be a háború folyamán. *E. Jekabson* (Litvánia) a világháború idején az orosz hadseregben szolgált litvánokról beszélt. *A. A. Zdanovics* (Oroszország) az orosz katonai titkosszolgálat első világháborús működését összegezte röviden. *R. Bojen* (Belgium) az orosz hadseregben fellelhető belga páncélgépkocsik első világháborús történetét foglalta össze, *V. G. Melikjan* (Oroszország) a cári Oroszország örmény kérdésben képviselt álláspontjának bemutatására vállalkozott az 1912–1917 közötti időszakban.

Dr. Balla Tibor őrnagy angol nyelvű előadása az „Osztrák-magyar katonák az orosz front lövészárkaiban, 1914–1917" címmel hangzott el, amely nagy sikert aratott a szakmai közönség körében. Az előadó röviden felelevenítette az orosz fronton a háború alatt zajlott, magyar szempontból fontos hadieseményeket. Összefoglalta, hogy a keleti fronton az osztrák-magyar katonák hogyan élték mindennapjaikat az állásháborúban. Ezen belül beszélt a katonák vasúton történő frontra szállításáról, az első vonalban uralkodó időjárási és életkörülményekről, a katonák élelmezéséről, egészségügyi és anyagi ellátásáról, arról, hogy a harcok szünetében a tiszteknek és a bakáknak milyen pihenési, szórakozási, művelődési és sportolási lehetőségeik voltak, hogyan fegyelmezték és tüntették ki őket. Beszélt az orosz–magyar frontbarátkozásokról, valamint a Magyarországon található orosz hadifogolytáborokról és az azokban uralkodó körülményekről. Végezetül kiemelte, hogy a magyar katonák a mostoha frontkörülmények ellenére hősiesen kitartottak állásaikban és kiválóan harcoltak a háború során.

K. J. Naumenko (Ukrajna) az osztrák-magyar haderő ukrán katonai alakulatainak első világháborús szereplését tette vizsgálódásai tárgyává. *P. Svolsak* (Szlovénia) az orosz hadifogságba esett szlovén nemzetiségű osztrák-magyar katonák világháború alatti sorsát boncolgatta előadásában, *J. Fisher* (Szlovénia) pedig a Monarchia szlovén területein fogva tartott orosz hadifoglyok életkörülményeiről beszélt. *D. Gustin* (Szlovénia) az osztrák-magyar hadsereg szlovén katonáinak első világháborús ténykedését vette górcső alá. *D. Miksi* (Horvátország) az orosz és horvát hadifoglyok a Horvát Állami Levéltár dokumentumaiban problémakörét vizsgálta meg részletesebben. *D. J. Kozlov* (Oroszország) az orosz haditengerészet első világháborús tevékenységét foglalta össze. *V. L. Geraszimov* (Oroszország) az orosz haditengerészeti repülőerők 1914-1917 közötti fejlődését ismertette meg a hallgatósággal. *A. R. Jefimenko* (Oroszország) a Balkánon húzódó ún. szaloniki-fronton harcoló orosz csapatok történetét, *T. M. Szimonova* (Oroszország) pedig a német és osztrák-magyar hadifogolytáborokban sínylődő orosz hadifoglyok sorsát ismertette.

A délutáni ülésszakon a világégés utáni események témakörében belorusz, horvát, orosz, szerb-montenegrói nemzetiségű előadók tolmácsolásában hangzottak el érdekfeszítő előadások. *M. Jovanovics* (Szerbia-Montenegró) előadásából a háború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élt orosz emig-

ránsok életét ismerhettük meg. *A. Grubisics* (Horvátország) a mai Kelet-Horvátország területén élt emberek első világháború alatti megpróbáltatásait mutatta be. *V. F. Jersov* (Oroszország) az emigrációban élő orosz első világháborús veteránok társadalmi rétegződését vázolta. *A. I. Gribkov* (Oroszország) a modern hadseregek és a katonai szövetségek természetéről tartott előadást. *G. Lazko* (Belorusszia) a Kelet-Európában végbement területi újrarendezés keretében, 1920-ban lezajlott orosz-belorusz tárgyalások lényegét foglalta össze.

Az orosz kollégák előadásaiból is érzékelhető volt, hogy a korábbi szovjet-orosz történetírás által képviselt álláspontho képest a saját történelmüket – jelen esetben az első világháború valamint a polgárháború időszakát – manapság már kritikusabban és objektívabban ítélik meg, továbbá nyitottak a más országokból érkezett történészek, levéltárosok kutatási eredményeinek elfogadására, kialakult bennük a hajlandóság az építő jellegű párbeszédre és vitára.

A konferencia tanulságai közé sorolható többek között az is, hogy számos országból érkeztek ugyan előadók, azonban mindenképpen hasznos lett volna, ha még több, az első világháború során egyik vagy másik hatalmi-katonai tömbhöz tartozott, vagy a háború után függetlenné vált ország kutatói (pl. amerikai, bolgár, cseh, francia, görög, japán, német, olasz, osztrák, román, szlovák, török történészek) egy-egy előadás erejéig szintén megoszthatták volna legújabb kutatási eredményeiket a hallgatósággal. A tudományos tanácskozás eredményességét nagyban elősegítette volna, ha annak munkája több, egymással párhuzamos szekcióülésen zajlik, így jóval több idő állt volna az egyes előadók rendelkezésére.

Az előadók nagy száma és a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt sajnálatos módon a konferencia egyik napján sem adódott lehetőség az előadásokban elhangzottak bővebb kifejtésére, kérdések megválaszolására, illetőleg a nézőpontokat ütköztető vitára, amely feltétlenül színesítette volna a programot. A kongresszus szüneteiben azonban lehetőség nyílt a belga, az orosz és a szlovén kollégákkal szakmai párbeszéd folytatására. Orosz vendéglátóink a fentieken kívül semmilyen egyéb programot nem szerveztek, amely pedig szintén segített volna abban, hogy az előadók és a közreműködők – akár fehér asztal mellett is – jobban megismerjék egymást és eszmét cseréljenek. Mindezek ellenére a résztvevők zöme megelégedéssel és szakmai tapasztalatokkal gazdagodva térhetett haza.

HAUSNER GÁBOR

MAGYARORSZÁG VÉDELME – EURÓPA VÉDELME BALASSI BÁLINT ÉS BOCSKAI ISTVÁN KORÁBAN

Tudományos konferencia, Eger, 2004. október 13–14.

In memoriam Petri Sahin-Tóth historici

A Heves Megyei Múzeumi Szervezet Dobó István Vármúzeuma ezúttal Egerben, a Megyeháza megújult Barkóczy-termében látta vendégül a vártörténeti konferenciasorozat 11. ülésszakának résztvevőit. A harmadik évtizedébe lépett tudományos találkozó idei eseményei Balassi és Bocskai kettős évfordulója köré szerveződtek. Ennek megfelelően a konferencia első napi programjában Balassi Bálint születésének 450 és a Bocskai-szabadságharc kitörésének 400 éves jubileuma alkalmából előbb tudományos emlékülésre, azt követően a várban található Balassi-szobor megkoszorúzására, végül reneszánsz vacsoraestre került sor. A második napi ülés a tizenöt éves háborúra összpontosítva visszatért a konferenciasorozat hagyományos (igaz, tágan értelmezett) végvár-tematikájához.

A konferenciát megnyitó köszöntőjében *Petercsák Tivadar*, a Heves Megyei Múzeumi Szervezet elnöke méltatta e műhely elmúlt két évtizedes munkáját, majd hangot adott annak a reményének, hogy a két esztendő múlva esedékes következő, 12. ülésszakra már

az egri vár Dobó bástyájának készülő, 150 fős konferenciatermében kerülhet sor. *Gebei Sándor,* az egri Eszterházy Károly Főiskola tanszékvezető egyetemi docense a helyi történésztársadalom nevében üdvözölte az előadókat, kiemelve, hogy az elhangzó előadások azonnal hasznosulnak a Főiskola, de a Studia Agriensia kiadványsorozat jóvoltából (amely hagyományosan megjelenteti a vártörténeti konferenciák anyagát) az országos egyetemi és főiskolai oktatásban is.

A vendéglátók ezt követően átadták a szót a külön is köszöntött *R. Várkonyi Ágnes* professzor asszonynak (ELTE BTK), a konferenciasorozat fáradhatatlan ébrentartójának és spiritus rectorának, aki az emlékülés elnökeként „Kultúrák találkozása Balassi Bálint világában" címmel tartotta meg nyitó előadását. Ebben a történész szemével fogalmazta meg, miben rejlik Balassi titka, mi az a többlet, ami költészetét a XXI. században is aktuálissá teszi Magyarország és Európa számára egyaránt. Az előadás főbb csomópontjait a család, az életrajz néhány fontos fordulója, a kor, végül a kultúra működése alkotta.

Meggyőzően bizonyította a családi háttér, a forrásokból kibontakozó családi stratégia szerepét Balassi taníttatásában, pályájának indulásában. A gondos neveltetés (amely a Zólyomba hívott Bornemissza Péter protestáns prédikátor, Szophoklész Elektrájának magyarra fordítója, kiváló humanista irányításával kezdődött 1564-től, majd többek között Nürnbergben, a közép-európai szellemi élet egyik centrumában tett tanulmányúttal folytatódott), valamint a lengyelországi és erdélyi családi kapcsolatok és tartózkodások eredményeként Balassi huszonévesen már az udvari kultúrát jól ismerő, rendkívül művelt (kilenc nyelven beszélt) költőként lépett fel. Műveltsége és ismeretei révén befogadta a XVI. század nagy szellemi áramlatait: Bornemissza mellett és Nürnbergben elsajátította a humanizmust, Báthory István udvarában megismerte a katolikus megújulás mozgalmát, aminek eredményeként 1586-ban áttért a katolikus vallásra is, átélte a világkereskedelem kialakulása és a nemzetállamok születése korában élő emberek élményét a világ és az idő kitágulásáról, aminek nyomán az emberiség felismerte a hosszú távú időt, a jövő tervezhetőségét. Nyomot hagyott életművén az akkortájt születő új világkép. Ugyancsak Európa és Magyarország nagy közös élménye volt a török terjeszkedés és a török elleni harc. Ezt Balassi családi hagyományként örökölte. A nagyapa Mohácsnál esett el, az apa, Balassi János, a hét északi vármegye főkapitánya, rendszeresen harcolt a török ellen, 1562-ben Fülek ostrománál például súlyosan meg is sebesült. Balassi Bálint katonai pályája és halála révén maga is beleilleszthető a török elleni háborúk hőseinek sorába.

A jövő Európájának fontos történeti értéke a kereszténység melletti harc – zárta előadását R. Várkonyi Ágnes. Balassi ezt a nagy közös élményt is megfogalmazta, éppúgy, mint az új természeti élményeket, az új életérzéseket stb. Istenes, szerelmes és vitézi versei olasz, német, lengyel, török elemeket foglalnak egységbe. A magyar kultúrát beoltotta a korabeli Európa kultúrájával. Költészete így lehet Közép-Európa közös élménye.

R. Várkonyi Ágnes bevezető előadásának gondolatmenetében fontos hely jutott a Balassi család lengyel kapcsolatainak. Ehhez szorosan illeszkedve, az ebédszünetet követően *Várkonyi Gábor* egyetemi docens (ELTE BTK) „Balassi Bálint, Wesselényi Ferenc és Lengyelország" című referátumában Balassi 1589. évi lengyel „bujdosásának" hátterét vázolta fel. Az eddigi szakirodalom szerint Balassi 1588–1589-re perei következtében nagyon nehéz helyzetbe került Magyarországon, ezért „bujdosott" Lengyelországba. Várkonyi Gábor ezzel szemben Balassinak egy 1590. május 9-én Jan Zamojski kancellárhoz írt leveléből kiindulva, amelyben azt állítja, hogy őt Wesselényi Ferenc közvetítésével meghívták a török elleni háborúra, a magyar és lengyel források, valamint a lengyel történeti összefoglalások alapján megállapította, hogy az utazásra nem pusztán egyéni érdekek, henem egy Lengyelországban Zamojski és Báthory András körül kibontakozni kezdő török elleni terv miatt került sor. A törökkel szembeni korábbi békepolitikát ugyanis 1589–1591 között Lengyelországban felváltotta a Porta felé irányuló háborús fenyegetés politikája, amelyben szerepet játszott a Báthory András körül kialakult magyar diaszpóra, mellyel Balassi feltehetően közeli kapcsolatban állt. Ez egészen 1591-ig, az új lengyel–török béke megkötéséig tartott, azt követően Báthory András szélnek eresztette híveit, s Balassi is hazatért Magyarországra.

A következő előadásra már a Bocskai-jubileum jegyében került sor: *Jeney-Tóth Annamária* Bocskai fejedelmi udvarát az 1605-ben Kolozsvárott tartott diéta egyik sajátos

forráscsoportja, a városi számadáskönyvek alapján mutatta be („Bocskai fejedelmi udvara a városi számadáskönyvek tükrében"). Kolozsvár 1605. május közepén tett hűségesküt a fejedelemnek, aki augusztusra oda hívatta össze az erdélyi országgyűlést. Bocskait augusztus 12-én ünnepélyesen fogadták a város határában. Egészen addig tartózkodott Kolozsvárott, amíg augusztus 20. után a rendek kérésére át nem tették az országgyűlést a jobban megerődített Medgyesre. Kíséretében 47 fő volt, akiket két szállásosztó helyezett el a városban. A városi számadáskönyvek részletesen tartalmazzák, ki hány napra érkezett, hol szállt meg, mennyi bort, lisztet stb. adtak ki ellátásukra. Ennek alapján az előadó ismertette a város erőfeszítéseit éppúgy, mint Bocskai ott-tartózkodásának főbb eseményeit, és bemutatta az udvarában élők különböző csoportjait: kíséretének tagjait, testőrségét, „urunk őfelsége ifjait" (akik a jelentős erdélyi és felső-magyarországi családok gyermekeit jelentették, szám szerint 21 főt).

Kees Teszelszky, a groningeni egyetem doktorandusza „Bocatius János és Bocskai korona-mítosza" címmel szép magyar nyelven tartott referátumot Bocskai 1605. novemberi megkoronázásáról. A forráskritika eszközével azt az érdekes hipotézist vetette fel és kísérelte meg igazolni, hogy a töröktől kapott korona, mint hatalmi jelvény elutasításának története csak fikció, Bocatius történeti művének, a Relatio vel epistolica commemoratio-nak a találmánya. Az előadó ugyanis összehasonlította Bocatius szövegét az 1605-ös, Európa rendjeihez intézett szerencsi kiáltvánnyal, s arra a felismerésre jutott, hogy Bocatius azt dolgozta át művében. A csak Bocskai által elbeszélt szimbolikus tett konkrét, a külföldnek szóló propagandisztikus célt szolgált, azt az üzenetet hordozta, hogy a fejedelem tiszteletben tartja a királyság intézményét, a felkelés az ország törvényes szabadságainak és jogainak visszaállítása érdekében tört ki. A szultántól kapott korona elutasításának története tehát feltehetőleg költött, s mint ilyen, a mítoszok közé tartozik.

Az első napi emlékülés zárásaként *Nyakas Miklós,* a hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum igazgatója beszélt a bihari várak és a bihari területek népének a Bocskai-szabadságharc kezdetén játszott szerepéről. Megállapította, hogy Bocskai Biharban komoly pozíciókkal rendelkezett, az ott adózó porták 23 %-a az ő tulajdonában volt, s azok kompakt, összefüggő területet alkottak a Berettyó-völgyben, az Érmelléken, valamint Kerekiben és Nagysárrét környékén. Egyúttal ez volt a szabadságharc kiindulópontja és törzsterülete. A Bocskai kiváltságolta hajdúság származási és névtani vizsgálata szintén arra az eredményre vezet, hogy ez a vidék alkotta a Bocskai-szabadságharc kezdetének tömegbázisát, amit egyéni és lokális privilégiumokkal a bihari nagyúr, később fejedelem tudatosan igyekezett erősíteni. A továbbiakban az előadó szólt az ezen a területen (a Partiumban) fekvő várak: Várad, Kereki, Sólyomkő, Szentjobb, Zsáka és Adorján helyzetéről és az alattuk 1604–1605-ben lezajlott katonai eseményekről.

A másnapi ülés Gebei Sándor elnöklete alatt zajlott, s a komparatisztika nyomta rá a bélyegét. Mindjárt a nyitó előadásban a XVI. századi magyarországi török ellenes harcok lengyel szemszögű megközelítését kaptuk *Csilla Gizińska,* a varsói egyetem hungarológiai tanszékének tanára szájából, aki „Egy lengyel vitéz Egerben" címmel a majd egy évtizedig Magyarországon vitézkedett Adam Czahrowszki lengyel kisnemes és fűzfapoéta életútját idézte fel. Czahrowszki számos fiatal kalandvágyó honfitársához hasonlóan azért érkezett Magyarországra 1588-ban, hogy hadi érdemeket és nem mellékesen gazdag zsákmányt szerezzen. (No meg hogy otthon elkövetett botrányos, nagy felháborodást kiváltott akcióit feledtesse – kísértetiesen úgy, mint az épp akkoriban lengyel földre menekült Balassi.) Itteni szolgálatának eseményeit krónikás hűségű versekben örökítette meg, jóval szerényebb költői tehetséggel, mint magyar kortársa. Költészete mindazonáltal egyedül áll a lengyel reneszánsz lírában, amelyben a végvári tematika rajta kívül nem talált követőre. Verseiben az önigazolás mellett időnként hangot adott a magyar végvári vitézek iránti csodálatának, a török elleni összefogás gondolatának, majd 1594 után a zsoldhiány és az elmaradt sikerek felett érzett fokozódó csalódottságának. Negyven fős, saját költségén fenntartott csapat élén, nagy reményekkel érkezett Magyarországra, de mint egy 1599-ben kelt leveléből tudható, üres kézzel, mindenét elvesztve, egyedül távozott 1596-ban.

Nem csak a lengyel nemesifjaknak volt kedvelt hadi iskolája Magyarország, hanem a francia arisztokráciának is. Ez derült ki *Sahin-Tóth Péter* egyetemi docens (ELTE BTK) ezt követő „Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban: Charles Gonzague-Nevers

Magyarországon" című előadásából. A mantovai Gonzaga család franciaországi ágából származó ifjú Nevers herceg (II. Frigyes mantovai herceg unokája), az udvari arisztokrácia tagja 22 évesen, 1602 tavaszán indult európai utazásra. Flandria, Anglia, Hollandia felkeresése után érkezett Prágába. Mindenhol ünnepélyes fogadtatásban részesült, Prágában maga II. Rudolf is fogadta. Onnan Krakkón keresztül Bécsbe utazott, ahol Mátyás főherceg megkülönböztetett figyelemben részesítette. Úti célja a katonai tapasztalatszerzés lehetett, mert rendre felkereste a hadszertárakat, Hollandiában részt vett egy katonai bemutatón is, Flandriában pedig egyebek közt megszemlélte Ostende ostromát. Magyarországon részt kívánt venni a török elleni harcban, s ezért a Mátyás főherceggel folytatott tárgyalások után, augusztus végén Bécsből elindult a Győr és Komárom között álló császári főseregheż. Szeptember közepén esett át a tűzkeresztségen egy kisebb összecsapásban, majd a főseregggel Buda alá ment, ahol a Tilly-ezred oldalán vett részt Pest bevételében, illetve Buda ostromában. Október végén egy rés elleni rohamban, ahol a Tilly-ezred zöme megsemmisült, Nevers is találatot kapott. Bécsbe szállították, ahonnan felgyógyulva visszatért Franciaországba. Sebesülése nagy visszhangot váltott ki a császári táborban, de a francia udvarban is, ahol aggódva követték sorsát. Hírek szálltak arról, hogy vissza kíván térni a harctérre az 1603. évi hadjáratra, s fenmmaradt egy Bestallung, toborzási megbízólevél is, amelyben 1000 lovas kürasszír felfogadására bízta meg a császár.

Eddig jutott Sahin-Tóth Péter az ifjú Charles Gonzague-Nevers herceg sorsának követésében, amikor előadása közben váratlanul elveszítette az eszméletét. Néhány nap múlva érkezett a hír, hogy a kómából nem tért vissza többé, és tragikusan fiatalon eltávozott közülünk. Alakját szívünkbe zártuk, emlékét megőrizzük. Isten nyugosztalja.

A megdöbbenésből még alig ocsúdva kellett megtartania „Magyar végvári katonák a tizenöt éves háború német újsághíreiben" című előadását *G. Etényi Nóra* egyetemi docensnek (ELTE BTK). A címben megadott témát szűkítve, vizsgálódásait Nürnberg városára korlátozta, amely Luther szerint „Németország szeme és füle" volt ebben a korszakban. Referátuma gazdag anyagot tárt föl a török veszély által kiváltott európai összetartozás-tudat nyomaiból, bemutatva a városi nyilvánosság különböző fórumait, a kéziratos hetilapoktól, a Neue Zeitung-októl a Türkenlieb-eken és vásári kiadványokon keresztül a városi krónikákig, amelyekben a török tematika, a magyar végvári katonák harcai megjelentek. Ízelítőt adott a korabeli propaganda és cenzúra működéséből is, s a Balassit nürnbergi tanulmányai idején, 1565–1569 között ért szellemi hatások számbavételével kiegészítette R. Várkonyi Ágnes nyitóelőadásának gondolatait.

Szünet után *Tüdős Simon Kinga,* a Román Akadémia Nicolae Iorga Intézetének tudományos munkatársa a Székelyföld védelmében a XVI–XVII. században szerepet játszott templomvárakról beszélt („Székelyföld – egy különleges határvédelmi övezet a XVI. századtól a XVII. századig terjedő időszakban"). A Háromszéken épült 34 templomvárat Tüdős Kinga építéstörténeti szempontból 3 típusba sorolta: voltak köztük kerített templomok (ezek voltak a legegyszerűbbek, a szegényebb falvaknak nem futotta többre), tornyokkal övezett templomvárak és végül olaszbástyás védőrendszerrel kerített templomok (Illyefalva, Nagyajta), amelyeket a fejedelmi építkezésekre, Váradra, Szatmárra stb. rendelt székely építőmesterek hazatérésük után, az ott szerzett ismeretek és tapasztalatok alapján építettek. Eltérően a magyarországi végváraktól, a székelyföldi templomvárak a fő útvonalaktól távolabb, a hegyek aljában épültek. Építésüket, a benttartózkodás rendjét és a védekezés módját rendtartások szabályozták. Az előadás zárásaként Tüdős Kinga a régi templomvárak sorsáról szólt: Illyefalvát például restaurálták, másokat széthordtak, 3 szász templomvárat pedig az angol trónörökös „örökbefogadott", megmentve ezzel az enyészettől.

Gebei Sándor az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelem Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense „A kozákság, mint a lengyel végek határőrsége" című előadásában a komparatisztikai kutatások fontosságára figyelmeztetett, fölvetve a magyarországi hajdúság és a lengyel kozákság hasonlóságát eredetük és funkciójuk alapján. Lengyelországban nem épült ki olyan végvári rendszer, mint Magyarországon, a határvédelem részint a határok menti nagybirtokosokra, a 3-4000 fős magánhadseregeket fenntartó sztárosztákra, részint a Kraj-ban (a végeken)

élő kozákságra hárult. Gebei bemutatta a Kraj területi változásait (délebbre húzódását) a XVI. században és térképi ábrázolásait, valamint a kozákság szerepét, rétegződését és törekvéseit. Az áruikat Kijevbe vivő kozákokat a XV. század végi oklevelek említik először, a XVI. század elején már iparszerű zsákmányolást folytattak a Dnyeper menti területeken, a tatárok szomszédságában. Az 1530-as években jelent meg a földesúri fennhatóság alól kiszakadt szabad kozákság a Dnyeper zuhogóin túli területein, az ún. Szicsekben (Szics=földsáncokkal körülvett fa erőd), s ettől kezdve állandó feszültség forrásává vált, ugyanakkor állandó utánpótlást is biztosított a határvédelemben fő szerepet játszó földesúri magánhadseregeknek. Báthory István már királyi zsoldba fogadott 500 főt közülük, s ezt a példát követték az utána jövő lengyel és idegen uralkodók (a harmincéves háborúban francia szolgálatban is harcoltak kozákok). A XVII. században a regisztrált, privilégiumok fejében katonáskodásra kötelezett kozákok száma már 40–60 000 főre emelkedett. A lajstromozott kozákság és a szabad kozákság kettőssége és ellentéte egészen 1775-ig fennmaradt. A szabad, „lenti" kozákság állandó veszélyforrást jelentett a lengyel–török békére (1637-ben elfoglalták például Azovot), de a lengyel–litván Unióra, a Rzeczpospolitára is. A XVII. században – zárta előadását Gebei – a fő kérdés már az orosz vagy lengyel fennhatóság volt, s a vallási ellentétek kiéleződése, a kíméletlen háborúskodás nyomán a végvidék végérvényesen leszakadt a Rzeczpospolitáról, és a kozákság lakta Ukrajna az orosz cárt ismerte el.

A második napi program befejezéseként *Kalmár János* egyetemi docens (ELTE BTK) a Habsburg Birodalom horvát végvidékének kialakulásáról tartott előadást „A XVIII. századi Habsburg Birodalom végvidékén" címmel. Az Adriától a Marosig terjedő végvidék az oszmán hódítás nyomán fokozatosan alakult ki, az 1530-as évektől, a különböző délszláv menekültek (uszkókok) letelepítése és katonai szolgálatra kötelezése, valamint a Vendvarasdi, a Károlyváros felépítését (1581) követő károlyvárosi és a Kapellán túli tengermelléki (zenggi) határőrvidék megszervezése révén. Már a XVI. század második felében szabályozták a rendek határfenntartási kötelezettségét is, s a következő évszázadban fokozatosan megerősítették e területeken a katonai hatóságok szerepét. A XVIII. századi teljes militarizáció és előzményei bemutatását követően az előadás második részében Kalmár János részletesen ismertette Johann Herberstein károlyvárosi főkapitánynak a Wesselényi-féle rendi szervezkedés fölszámolása után, 1673 körül I. Lipót számára készített javaslatát Horvátországnak a magyar koronától történő elcsatolásáról és új berendezkedéséről.

A rövid vitát követő zárszót *R. Várkonyi Ágnes* tartotta. A konferencia sikereként könyvelte el, hogy az elhangzott előadások megvilágították Balassi és Bocskai pályájának számos pontját, a nevükkel fémjelzett korszak európai összefüggéseit. Mindaz, ami Magyarországon akkor történt, Európa története is – fejezte be értékelését –, s megismertetése a nemzetközi történész közvéleménnyel a hazai történészek feladata és felelőssége.

BALLA TIBOR

A VITTORIO VENETÓI CSATA KATONAI VONATKOZÁSAI

Nemzetközi konferencia, Vittorio Veneto, 2004. november 12–13.

Az olasz Piero Pieri Első Világháborús Hadtörténeti Központ és az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálata által szervezett nemzetközi konferenciának az észak-olaszországi Vittorio Veneto városa, közelebbről pedig az olasz 1. hadtest parancsnoksága adott otthont. Minderre az 1918. október 24. és november 4. között lezajlott, az olaszok által vittorio venetói csatának nevezett és antant győzelemmel végződött hadművelet 90. évfordulója szolgáltatott indokot.

A konferencia programja november 12-én délelőtt 10 órakor, az 1. hadtest parancsnokának, a város polgármesterének valamint *Lorenzo Cadeddu* ny. ezredesnek, a Piero Pieri Első Világháborús Hadtörténeti Központ vezetőjének, a konferencia főszervezőjének köszöntőjével indult, amelyben megköszönték,

hogy a jelenlévők elfogadták a meghívást, kihangsúlyozták a konferencia jelentőségét, és sok sikert kívántak annak munkájához.

A délelőtti ülésen *Lorenzo Cadeddu* ny. ezredes töltötte be a levezető elnöki tisztet. Az első előadást *Mario Montanari* ny. tábornok, hadtörténész tartotta olasz nyelven a csatában részt vett hadviselő felek helyzetéről. Beszélt az olasz hadsereg 1917–1918 telén végbement újjászervezéséről, az antant szövetségesek által létrehozott Legfelsőbb Haditanács feladatairól. Felvázolta az antant haderők 1918-ra vonatkozó hadászati terveit, kiemelte, hogy az olaszok elsősorban védekezést terveztek. Áttekintette az orosz, a nyugati és az olasz front hadászati helyzetét az utolsó háborús évben. Kitért az 1918 júniusában megindult osztrák-magyar piavei offenzíva balsikerére, annak következményeire. Részletezte az antant hadvezetésének 1918–1919-re vonatkozó terveit, amelyek mind a nyugati fronton a németek ellen, mind az olasz fronton az osztrák-magyar csapatok ellen támadást tartalmaztak. Említést tett a Monarchia 1918 őszi békekísérleteiről és a Központi Hatalmak balkáni frontjának összeomlásáról valamint annak következményeiről.

Ezt követően *Massimo Multari* ezredes (az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálatának vezetője) olasz nyelvű előadásában arról beszélt, milyen volt az olasz hadsereg helyzete, állapota a vittorio venetói csata megindulása előtt. Röviden részletezte, hogyan szervezték újjá az olasz haderőt az 1917 őszi caporettói vereség után. Beszélt az 1918-as spanyolnáthajárványról, amelynek következtében naponta 2000 katona halt meg az olasz hadseregben. Olasz és osztrák-magyar szemszögből tekintette át a balul sikerült 1918-as osztrák-magyar piavei offenzíva történéseit és következményeit. Bemutatta az olasz haderőben végbement szervezési munkát, így a propagandatisztek bevetésével a katonák között folyó felvilágosítást, az osztrák területek felett végrehajtott olasz propagandarepüléseket. Hangsúlyozta, hogy Armando Diaz vezérkari főnök kezdeményezésére a támadó olasz csapatok a franciák által a nyugati fronton 1918-ban kifejlesztett új taktikát alkalmazták, a gyalogságot a legmodernebb fegyverzettel – bombavetőkkel, lángszórókkal stb. –, a franciáktól kapott gázvédő eszközökkel. látták el, a tisztek és a katonák kiképzését javították, korszerűsítették a tüzérséget és a légierőt. Mindezekkel az intézkedésekkel minőségileg és mennyiségileg javították az olasz hadsereg harckészségét.

A kávészünetet követően *Kurt Mitterer* vezérkari ezredes (Ausztria) az osztrák-magyar hadsereg 1918. októberi, az olasz támadás megindulása előtti állapotáról beszélt német nyelvű előadásában. Részleteket közölt az 1918-as évben besorozottak számáról, a hadsereg létszámának változásáról (1918 őszén 4 400 000 katona, valamint 140 000 női segédszolgálatos volt a haderőben). A rossz ellátási helyzetről szólva említette, hogy 1918 őszén a Monarchia hadseregében bevezették a hústalan napokat, az emberek átlagos súlya, pl. a 20. honvéd gyaloghadosztálynál 50 kg volt. Az előadó hangsúlyozta: a felszerelés és ruházat katasztrofálisan hiányos volt, a lovak számára kevés volt a takarmány, az egyes fegyvernemeknél, így a gyalogságnál, lovasságnál és a tüzérségnél egyaránt kevés lőszer állt rendelkezésre, a repülőgépek számát és minőségét tekintve az ellenség egyértelműen fölényre jutott, az egészségügyi helyzet azonban még elfogadható volt. Az utánpótlás csökkent, hiszen minden hadosztály naponta egy vonatszerelvényre valót kapott. Mitterer szólt a hátország helyzetéről, ahol szén és fémhiány állt be, a lőszer előállítása pedig igen lecsökkent. A hadsereg belső helyzetét kritikusnak ítélte, azt éhezés, ellátási hiányok, betegségek jellemezték.

Otto Narderer vezérkari alezredes (Ausztria) német nyelven elhangzott előadásában a vittoriói csata történéseit ismertette osztrák-magyar szempontból. Beszélt a cs. és kir. haderő 1918. júniusi piavei offenzívájának kihatásairól. Részletezte az 1918 októberében a dunai birodalomban végbement politikai változásokat, így a délszláv, cseh és más nemzeti tanácsok megalakulását, az október 16-i császári manifesztum következményeit, a központi hatalmak október 3-i közös békekérését, a megszállt olasz területek október 11–14. között megfogalmazódott kiürítésének tervét. Beszélt az egyes alakulatoknál a fronton történt lázadásokról, kitért az olaszok és szövetségeseik október 24. és november 4. között végrehajtott piavei főtámadásának lefolyására, végül hadászatilag és harcászatilag is értékelte a hadműveleteket.

Az ebédszünetet követően *Mariano Gabriele,* a római La Sapienzia Egyetem professzora elnökletével folytatódott a munka. Elsőként *Abdil Bicer* hadnagy (Franciaország) francia nyelven elhangzott előadásában francia szem-

pontból értékelte az 1918 őszén lezajlott hadműveleteket. Beszélt a Diaz és Foch tábornokok közötti ellentétekről, a franciák olaszokkal együtt végrehajtandó támadásának terveiről és annak főbb irányairól. Hangsúlyozta, hogy az egy évvel korábbi caporettói vereséget az olaszok akkorra már kiheverték és elfelejtették. Részletesen ismertette az olasz 12. hadsereg alárendeltségében harcolt francia hadosztályoknak a Piave folyó mentén végrehajtott hadműveleteit. Kifejtette, hogy a négy hónapos előkészületek után az antant győzelem szükséges és kétségtelen volt.

Őt *Dr. Daniel Todman*, a londoni Queen Mary College tanára követte, aki angol nyelvű előadásában brit szempontból értékelte a hadműveleteket. Elmondta, Haig és Robertson tábornok egyetértett abban, hogy számukra a nyugati mellett az olasz front is fontos, azonban csak az olasz szövetséges caporettói veresége után küldtek négy hadosztályt a hadszíntérre. A brit csapatok, amelyeknek 1918 májusától a támadás híveként ismert Lord Cavan lett a parancsnoka Itáliában, a hadműveletek megindítása előtt tízhónapos harci tapasztalatot szereztek az olasz fronton. Az előadó beszélt a britek 1918-as nehézségeiről a nyugati és a török hadszíntéren. Felvázolta a brit erők 1918 őszi kiinduló helyzetét a Piave mentén. Részletezte Lord Cavan 1918 előtti pályafutását, és azt, milyen újításokat vezetett be a 10. olasz hadseregnél. Részletesen ismertette a britek piavei átkelését, továbbá szerepléssüket a csata során. Megtudhattuk, hogy Cavan maga is megsebesült a harcokban.

A kávészünet után tartotta meg német nyelvű előadását *Dr. Balla Tibor* őrnagy, a budapesti Hadtörténeti Intézet főmunkatársa, aki a magyar csapatok vittoriói csata alatti szerepléséről és Magyarország 1918 őszi történetéről beszélt. Elemezte az 1918 október végén, a délnyugati fronton kialakult hadászati helyzetet, részletezte a szemben álló felek erőviszonyait. Röviden ismertette az olasz offenzíva lefolyását, kiemelve a magyar csapatok helytállását. Összefoglalta a padovai fegyverszünet megkötésének körülményeit és az ezirányú kétoldalú tárgyalásokat. Beszélt a Monarchia október utolsó napjaiban bekövetkezett széthullásáról és a Magyarországon végbement politikai változásokról. Ismertette a magyar kiegészítésű csapattestek egy részének novemberben történt hazatérését és magyarországi leszerelését. Bemutatta a Károlyi-kormány és hadügyminisztere által november első napjaiban hozott rendelkezéseket. Részletesen kitért arra, hogyan ábrázolták a magyar csapatok szereplését a csata során, hogyan ítélték meg a Károlyi-kormány, valamint a császári és királyi hadvezetés működését és szerepét a két világháború között, valamint az azt követően megjelent magyar nyelvű irodalomban és publicisztikában.

Gerhard P. Gross alezredes, a berlini Hadtörténeti Intézet munkatársa, német nyelven tartotta meg előadását. Röviden bemutatta a Hindenburg és Ludendorff tábornok irányította német hadvezetés 1917 nyári elképzeléseit az olaszok elleni osztrák-magyar támadás szükségességéről, az áttörési hadművelet előkészítését, a caporettói áttörésben részt vett német erők szerepét. Elemezte az áttörés harcászati tanulságait. Kiemelte, hogy a német Legfelsőbb Hadvezetőség 1918-as terveiben a nyugati front mellett az olasz csak mellékhadszíntér maradt. Ennek megfelelően az utolsó német erőket 1918 februárjában kivonták a délnyugati frontról. Bemutatta az 1918-as nyugati hadszíntéren indított német offenzívákat, az azok tehermentesítésére indított osztrák-magyar piavei offenzívát. Rávilágított arra, hogy augusztus 8. után a németek felismerték: a háborút elveszítették. Összefoglalta az 1918 őszén a balkáni és török fronton zajló eseményeket, azokat II. Vilmos november 9-én bekövetkezett lemondásáig taglalta. Hangsúlyozta, hogy Hindenburg visszaemlékezései szerint a cs. és kir. haderő az utolsó csatában jól védekezett, azonban Németország szempontjából akkor már a császár és Hindenburg ellentéte, valamint a német összeomlás fontosabb volt, mint a vittoriói csata kimenetele.

A nap végén a jelenlévők kérdéseket intéztek az előadókhoz, majd rövid vita következett.

A konferencia második napján csupa olasz nyelvű előadás hangzott el. A délelőtti ülésen *Massimo Multari* ezredes töltötte be az elnöki tisztséget. Elsőként *Mariano Gabriele* professzor emelkedett szólásra. Kiemelte, hogy a francia Foch marsall már nyár óta követelte az olasz vezérkari főnöktől a támadás megindítását, aki az osztrák-magyar csapatok jó védelmi képességeit hangsúlyozta válaszában. Bemutatta, hogyan fogadta el Armando Diaz tábornok az offenzíva gondolatát, és miért halasztotta el annak tervezett időpontját. Ő döntötte el, hogy melyik támadó hadsereget ki vezesse, beszélt az olasz 8., 10. és 12. hadsereg feladatairól. Ecsetelte a szövetséges haderő nehézségeit, amelyek a Piavén való átkelés

során jelentkeztek, kiemelve a Papadopoli-szigetnél történt átkelés nagy jelentőségét az offenzíva sikere szempontjából, felsorolta a cs. és kir. haderő követése során az antant által elszenvedett veszteségeket. Napra lebontva mutatta be az olaszok és szövetségeseik által elért eredményeket a vittoriói csata folyamán.

Ezt követően hangzott el *Ferruccio Botti* ezredes, hadtörténész előadása, melyben a csata logisztikai problémáiról beszélt. Kiemelte, hogy Olaszország nem volt gazdag ásványkincsekben, energiahordozókban, azokból behozatalra szorult, az offenzíva sikere pedig éppen az utánpótlástól függött. Hangsúlyozta a haditengerészet szállításban betöltött nagy szerepét, továbbá azt, hogy a caporettói anyagi veszteségeket 1918-ban csak az olasz ipar teljesítményének jelentős fokozásával lehetett pótolni. Ismertette az olasz hadsereg logisztikai felépítését, véleménye szerint a szolgálat jól működött a világháború éveiben. Rövid áttekintést adott arról, a hadsereg mennyire volt ellátva lovakkal, fegyverekkel, felszereléssel, milyenek voltak egészségügyi viszonyai. Nagy vonalakban ismertette a támadás alatti logisztikai intézkedéseket, mint pl. az átkelőeszközök biztosítását a Piavénál, az utánpótlásra használt tehergépkocsik, ill. a fogatolt eszközök rendelkezésre bocsátását. Értékelése szerint 1918. október–novemberében az olasz hadsereg – mely kb. 2 500 000 tüzérségi lőszert használt el a hadműveletekben – logisztikai biztosítása jó volt.

A kávészünet után *Alassandro Massignani* professzor, az Első Világháborús Hadtörténeti Kutatások Központjának munkatársa előadását hallgathatták meg a résztvevők, aki az olasz hírszerző szolgálat csata alatti működését foglalta össze. Felvázolta az olasz hírszolgálat fejlődését, felépítését az első világháború idején, kiemelte, hogy az, a jól kiépített osztrák-magyarral összehasonlítva, gyengébben működött. Véleménye szerint a caporettói vereségért nem volt felelős, 1918-ban újjászervezték, ami magában foglalta a hátországban és a szövetséges országokban végzett kémkedést is. Kifejtette, hogy a cs. és kir. hadsereg morális erejét, amely 1918 októberében egyébként is gyenge volt, az olaszok repülőgépről szórt propagandaanyagokkal, röplapokkal is próbálták megtörni. A csata megindulása előtt az olaszok tisztában voltak a császári és királyi haderő állapotával, ki tudták szűrni a téves információkat. Megállapította, hogy az olasz hírszerző szolgálat 1918 októberében jól működött, kiválóan együttműködött a szövetségesekkel, viszont a brithez és a franciához képest kisebb hatékonysággal működött.

A következőkben *Lorenzo Cadeddu* ezredes emelkedett szólásra, aki Vittorio Veneto osztrák-magyar megszállásáról beszélt, helytörténeti megközelítésben. Megtudhattuk, hogy 1917. november 8-án elsőként német csapatok vonultak be a városba, ahol a helyi elöljáróság és a püspök fogadta őket. A megszálló osztrák-magyar hatóságok ténykedését elemezve elhangzott, pl. engedélyezték, hogy egy fogságba esett olasz orvos operáljon. A helyi Villa Matildában lakott József Ágost főherceg, a 6. hadsereg parancsnoka, továbbá megtudhattuk, hová szállásolták el a városban a logisztikai parancsnokságot, a csendőrséget, a műszaki csapatokat. Kiderült, hogy a németek 1918 márciusában elhagyták a települést. Az osztrák-magyar hatóságok többek között utak és egy kisvasút építését is tervezték, azonban ezek nem valósultak meg. Korabeli visszaemlékezések segítségével idézett fel egy a város ellen irányuló olasz légitámadást, valamint bemutatta, milyen hangulat uralkodott Vittorióban a közel egy évig tartó megszállás idején.

Az ebédszünet után *Paolo Pozzato* professzor (Bassano del Grappa) olvasta fel a vittoriói csata során olasz hadifogságba esett osztrák-magyar katonákról szóló, elsősorban egykori visszaemlékezésekre alapozott előadását. Áttekintette, mit írtak a témáról olasz és német nyelven az 1920-as évektől napjainkig. Kiemelte, hogy a császári és királyi hadsereg katonáinak a fogságba esés sokszor az éhhalál előli menekülést jelentette. Kiderült, hogy általában véve sok támadás és atrocitás érte a fogságba esett osztrák-magyar katonákat, a tisztekkel és az egyszerű bakákkal kezdetben azonos módon bántak az olaszok. Beszélt a foglyok között fellépett betegségekről, a rossz higiénés viszonyokról, s szerinte előfordultak lopások is. Kihangsúlyozta, hogy a magyarokat és az osztrákokat jobb körülmények között tartották, mint a volt Monarchia kisebbségeit. A hadifogoly tisztek helyzete idővel javult, sok tiszt és katona Olaszországban maradt és olasz feleséget választott magának. Elhangzott, hogy a kényszermunkát a fogva tartottak nem szerették, emiatt a hadifogolytáborokban felkelések is történtek.

Marco Rech professzor (Seren del Grappa) előadásában az 1918. november 3-án a Padova melletti Villa Giustiban megkötött

osztrák-magyar–olasz (antant) fegyverszünetről beszélt. Részletezte, hogy mely személyek voltak az osztrák-magyar fegyverszüneti bizottság tagjai, röviden ismertette az életpályájukat. Ismertette a világháború ideje alatt a harcolt felek között korábban megkötött fegyverszünetek hasonlóságait. 1918. október 28-tól kezdve napról-napra részletezte a Viktor Weber tábornok vezette osztrák-magyar bizottság tevékenységét, kitért arra, hogy annak vezetője milyen parancsokat kapott Bécsből, és milyen vitákat folytatott az olasz tárgyaló delegációval, egészen a fegyverszünet november 3-án délután történt aláírásáig. Röviden kitért a következményekre, azaz 400 000 osztrák-magyar katona olasz fogságba esésére a háború utolsó napján.

A kávészünetet követően *Dr. Daniele Ceschin,* a velencei Ca' Foscari Egyetem munkatársa következett, aki a vittoriói csata olasz sajtóban való megjelenítését mutatta be. Általánosságban beszélt az olasz fronttudósításokról, az azokban használt frazeológiáról. Elmondta, hogy mit írtak D'Annunzio és Mussolini újságjaikban a caporettói áttörésről. Kihangsúlyozta, hogy a Piavénál folyó nehéz harcokról szóló fronttudósításokban a Piave, mint szent folyó jelent meg, ami 1918 nyarán megmentette az olasz hazát. A tudósítások dicsérték az osztrák-magyar hadseregnek a csata során tanúsított kitartását. Az előadó elemezte, mit írtak a fogságba esett katonákról, a zsákmányolt lövegekről, felszerelésről. Részletesen bemutatta Mussolini a Popolo d'Italia-ban a novemberi eseményekről írt cikkeit. Aláhúzta, hogy az osztrák-magyar hadsereg visszavonulását egyes olasz lapok alantas jelzőkkel illették, a csata lefolyásáról viszont keveset írtak, a legtöbbet a lakosság felszabadításáról, a beköszöntött új olasz reneszánszról beszéltek. Kiemelte, hogy a fasiszta rendszerben a vittorio venetói győzelmet fetisizálták.

Filippo Cappellano őrnagy, az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálatának levéltárosa előadásában a vittorio venetói csata következményeit, utóéletét helyezte új megvilágításba. Véleménye szerint az olasz városok és falvak a hadműveletek során nem szenvedtek nagyobb károkat. Kifejtette, hogy az osztrák-magyar megszállás alatt a lakosság élelmiszerellátása a rekvirálások következtében igen leromlott, az egészségügyi ellátás, az utak állapota rossz volt. Beszélt arról, hogy az olasz hadsereg a csata után hogyan vette ki részét az 1919-ig tartó újjáépítésről Észak-Olaszországban, pl. részt vett a közlekedési vonalak (utak, hidak, vasutak) újjáépítésében, a belső rend fenntartásában, a mezőgazdasági művelés beindításában – 90 000 hektárt maguk a katonák is műveltek –, a termés szállításában, továbbá a földeken található lőszerek, aknák összegyűjtését és megsemmisítését is ők végezték.

Ezután az előadóknak feltett kérdések hangzottak el, amelyek rövid vitára serkentették a résztvevőket, majd a szimpózium tanulságainak összefoglalása következett.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a levezető elnök valamint a szervezők megköszönték a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel az első világháború kitörésének 90. évfordulójára – több hasonló első világháborús tudományos ülés megrendezésének szükségességét emelték ki.

A hivatalos programon túl több alkalom is kínálkozott a külföldi kollégákkal való szakmai eszmecserére és a kapcsolatépítésre. November 12-én este a város kultúrházának nagytermében az 1957 óta létező, az első világháborús hagyományokat ápoló, helyiekből verbuválódott alpini (olasz hegyivadász) kórus hangversenyét hallgathatták meg a konferencia résztvevői, egyúttal a Vittorio Veneto első világháborús történetét korabeli képekben összefoglaló CD-ROM bemutatására is sor került.

November 13-án este a vittorio venetói csata emlékére a két világháború között a város egyik igen régi, patinás épületében létrehozott múzeumot tekinthettük meg többnyelvű szakvezetéssel.

November 14-én a szervezők jóvoltából az 1918. októberében és novemberében lezajlott harcok színhelyeit, az egykor szemben álló felek hősi halottainak végső nyughelyéül szolgáló temetőket és emlékhelyeket látogathattunk meg kísérőink társaságában. Fejet hajthattunk az elesettek emléke előtt Queróban, ahol osztrák-magyar és német, Pederobbában ahol francia, Giaverában ahol brit, és Nervesában, ahol olasz katonák alusszák örök álmukat.

BIBLIOGRÁFIA

A 2002. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1-70
Határterületek	71-110

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	111-159
A hadművészet és a fegyveres erők története	160-262
Csapattörténetek	263-291
A katonaság és kiképzésének története	292-326
A katonai nevelés és hagyományápolás története	327-389
A haditechnika története	390-545
A katonai jog, a háborús bűnök története	546-591
Veszteségek, a hadifogság története	592-627
Helytörténet, vártörténet	628-678
Életrajzok, emlékezések	679-820

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM 821-841

A kezdetektől a XV. század végéig	842-871
XVI-XVII. század	872-907
XVIII. század	908-925
XIX. század	
1800-1848	926-932
1848-1849	933-957
1849-1914	958-972
XX. század	973-977
1900-1918	978-997
1918-1939	998-1033
1939-1945	1034-1080
1945-2002	1081-1161

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. *Veszprémy László:* Szent István korának válogatott bibliográfiája. = Szent István és az államalapítás. Bp. Osiris, 2002. 583-614. (Nemzet és emlékezet)
   Hadtörténet, várak, fegyvertörténet: 607-608.
2. *Rákóczy Rozália:* Militaria hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. 2. = Hadtört. közl. 2002. 2. 463-530.
3. A 2000. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1249-1320.
4. A Magyar Hadtudományi Társaság 1991-2001 között megjelent kiadványainak repertóriuma. Összeáll. Varga Mihály. = Hadtudomány. 2002. 1. 113-164.
5. A Haditechnika repertóriuma. 1997-2001. Összeáll. Landstoff Nándorné. Bp. HM Technológiai Hiv., 2002. 32 p.
6. Bánkúti Imre műveinek bibliográfiája, 1948-2001. Összeáll. Mészáros Kálmán. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 335-343.
7. Szakály Ferenc munkásságának bibliográfiája. Összeáll. Pálffy Géza. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócs., 2002. 551-571. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
8. Urbán Aladár publikációinak válogatott bibliográfiája, 1955-2001. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 307-320.
9. *Hanny Erzsébet:* „Academia Poetica..." Buda visszavívása a spanyol köztudatban. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 125-136.
10. *Papp Dezső:* A magyar katonai sajtó története 1705-től 1849-ig. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 87-89.
11. *Kaiser Ferenc:* A tudomány védelmében. = Új honvédségi szle. 2002. 8. 146-153.
    Hadi krónika c. képes folyóirat.
12. *Erdődy Gábor:* Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban. = Századok. 2002. 4. 789-822.
13. *Erdődy Gábor:* Vezető belga liberális hírlapok a magyarországi változásokról 1849-ben. = Századok. 2002. 6. 1385-1409.
14. *Müller Gabriella:* A spanyol-marokkói háború a korabeli magyar sajtóban, 1859-1861. = Limes. 2002. 4. 73-86.
15. *Papp Dezső:* Az első magyar katonai hetilap. = Ármádia. 2002. 12. 36-37.
    Honvéd
16. Agg honvéd is jó katona. Rákospalota – 1914-1918. [Írta:] Z. Sz. = Népszabadság. 2002. 23. 26.
    Rákospalota c. lap és az első világháború.
17. *Füleki Mihály:* Egy honvédségi könyvtáros halálára. = Könyv, könyvtár, könyvtáros. 2002. 6. 51.
    Windisch Aladárné
18. *Ságvári György; Veszprémy László:* Kováts Mihály nyomában az Egyesült Államokban. = Ármádia. 2002. 6. 40-41.
    Udvardy Tibor az amerikai Nemzeti Gárda tábornoka adománya.
19. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Szerk. Lenkefi Ferenc. Bp. Petit Real, 2002. 128 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
20. *Szijj Jolán:* „Sine praeteritis futura nulla – Múlt nélkül nincs jövő!" = Ármádia. 2002. 2. 64.
    Hadtörténelmi Levéltár
21. *Szijj Jolán:* Sine praeteritis futura nulla (Bez minulosti niet budúcnosti). Vojenskỳ Historickỳ Archív, Budapest, november 1918-1945. = Vojenská hist. 2002. 2. 132-144.
    A budapesti Hadtörténelmi Levéltár, 1918-1945.
22. Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Szerk. Szijj Jolán. 2. bőv. kiad. Bp. Petit Real, 2002. 277 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
23. *Győri László:* Levéltári dokumentumok, iratok tükrében. A Kossuth-év jegyében. = Ármádia. 2002. 7-8. 84-85.
    1848-1849. évi forradalom és szabadságharc orosz levéltári források tükrében. Kiállítás a Magyar Országos Levéltárban.
24. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Szerk. Gyarmati György. Bp. Tört. Hiv., 2002. 415 p. (Trezor, 2.)

25. Quellen zur Militärgeschichte 200 Jahre Kriegsarchiv. Hrsg. von der Generaldirektion. Innsbruck [etc.] Studien Verl., 2001. 540 p. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 49.)
200 éves a bécsi Kriegsarchiv. – Magyar vonatkozásokkal.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2002. 2. 450-452.
26. Unter Österreichs Fahnen. Katalog zur Ausstellung „200 Jahre Kriegsarchiv" vom 18. Oktober 2001. bis 28. Februar 2002. Militärhistorische Kostbarigkeiten aus sechs Jahrhunderten. Hrsg. Rainer Egger, Peter Jung, Robert Rill. Wien, Stöhr, 2001. 112 p. ill.
Osztrák zászlók alatt. „200 éves a Kriegsarchiv" kiállítás katalógusa. – Magyar vonatkozásokkal.
Ism.: Pandula Attila. = Turul. 2002. 3-4. 117.
27. A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria. 5. [Szerk. Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária, Kreutzer Andrea.] Bp. Hadtört. Múz., 2002. 231 p. [12] t. ill.
Ism.: Múzeumi hírlev. 2004. 3. 101-102.
28. Látogatás a kincstárban. Hadtörténeti Múzeum. = Kaliber. 2001. 8. 36-39.
29. *Lugosi József:* A Hadtörténeti Múzeum legújabb fegyverkollekciója. 1. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 167-231.
30. *Zsohár Melinda:* Négy lövés hajnalban. A legendás Szent István csatahajó emlékei a Hadtör-téneti Múzeumban. = M. nemzet. 2002. 132. 34.
31. *Varga Mihály:* Ecsettel írt történelem. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 150-153.
Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.
32. Kossuth és kortársai. Hermann Róbert és Dobák Géza kiállítása. Kecskemét, 2002. szeptember 13 – október 27. Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 94 p. ill.
33. *Temesváry Ferenc:* Tallózás a bécsi vagyonmegosztás Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárát érintő iratanyagában. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 269-302.
34. *Viniczai Ferenc:* Haditechnikai park a Bolyain. [Riporter:] Papp Dezső. = Ármádia. 2002. 7-8. 106-108.
35. *Hajdú Ferenc:* Múzeumátadás a Honvédelmi Minisztérium Technológiai Hivatalánál. = Haditechnika. 2002. 2. 59-61.
36. *Kele József:* Túri János tűzoltó zászlós szeghalmi gyűjteménye. = Haditechnika. 2002. 1. 72-73.
Mundérba bújt történelem. Sárréti Múzeum, Szeghalom.
37. *Józsa Béla:* Tíz év, száz gyűjtőtalálkozó. = Militaria. 27. 2002. 966-967.
Budapesti militaria gyűjtőtalálkozó.
38. '48-as emlékek Oroszországból. [Írta:] N.K.J. = Népszabadság. 2002. 147. 9.
39. *Velancsics Béla:* Andrássy út 60. – A hely és szelleme. = Népszava. 2002. 46. 2.
40. *Horváth Ildikó:* Kafkai kaland a Terror Házában. = Népszava. 2002. 54. 12.
41. *Frazon Zsófia; Horváth Zsolt, K.:* A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutatás, emlékmű és politikai ritus. = Regio. 2002. 4. 303-347.
42. *Murányi Gábor:* Egy rémes múzeum. Andrássy út – Terror Háza. = HVG. 2002. 4. 65-68.
43. A terror nem szülhet megbékélést. = M. fórum. 2002. 16. 8.
Terror Háza
44. *Schmidt Mária:* „A látottak közös emlékezetté válnak" – – leendő főigazgató a Terror Házáról [Riporter:] Gréczy Zsolt. = M. hírlap. 2002. 2. 9.
45. *Gréczy Zsolt:* Gyötrelmes emlékezés a terror folyosóin. = M. hírlap. 2002. 44. 12.
Terror Háza
46. *Rainer M. János:* A terrorháza-jelenség. = M. hírlap. 2002. 52. 28.
47. *Sz[ekeres] G[ábor]:* Raktármúzeum. = Aero magazin. 2002. 11. 74-75.
Kbely /Csehország/
48. *Zsille Péter:* Brüsszel, a csodák csarnoka. Múzeum a város szívében. = Aero magazin. 2002. 10. 72-73.
Hadtörténeti és Repülési Múzeum
49. *Zsille Péter:* Múzeum a Négy Szélhez. = Aero magazin. 2002. 8. 74-75.
Cuatro Vientos /Spanyolország/
50. *Zsille Péter:* Nyugállományú repülőtér. A KG 200-tól a 787. szovjet vadászrepülőezredig. = Aero magazin. 2002. 7. 72-73.
Finowfurti Repüléstörténeti Gyűjtemény
51. *Tardos János:* Grand Canyon légimúzeum. = Aero magazin. 2002. 4. 72-73.
52. *Sajtos [Zoltán]:* Tízdolláros vállalkozás. = Aero magazin. 2002. 2. 70-73.
Boeing Field repülőmúzeum
53. *Pokorádi László:* Kaliforniai képeslapok. Séta a San Diego-i Aerospace Museumban. = Aero magazin. 2002. 1. 72-73.

54. *Kacsó Lajos:* „A falak ereje nem a kőben van..." = Ármádia. 2002. 7-8. 74-76.
Vár-múzeum
55. *Szekeres Gábor:* Utolsó bástya. = Ármádia. 2002. 2. 44-45.
Kubai Forradalmi Légierő múzeuma
56. *Lippai Erzsébet:* A munsteri páncélosmúzeum. = Haditechnika. 2002. 4. 56-59.
57. *Amaczi Viktor:* Az Egyesült Államok Szárazföldi Hadserege Szállítószolgálatának Múzeuma. = Haditechnika. 2002. 3. 86-89.
58. *Madiewski, Samson:* Egy kiállítás története. A megsemmisítő háború és a Wehrmacht büntettei 1941-1945 között. (Ford.) = Eszmélet. 55. 2002. 119-128.
59. *Hahn Veronika, H.:* Birodalmi hadtörténet Manchesterben. = Népszabadság. 2002. 180. 9.
Imperial War Museum North
60. *Békési László:* Svéd acél. A Stockholmi Hadtörténeti Múzeum. = Top gun. 2002. 11. 48.
61. *Matthaeidesz Konrád:* Besztercebánya. = Top gun. 2002. 10. 50-51.
Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeuma
62. *Matthaeidesz Konrád:* Közös múlt, kicsit másképp. Bukaresti múzeumok. = Top gun. 2002. 8. 44-45.
63. *Mathaeidesz Konrád:* Múzeumban Isztambulban: légi janicsárok. = Top gun. 2002. 7. 44-45.
64. *Matthaeidesz Konrád:* A kubinkai páncélosmúzeum. = Haditechnika. 2002. 4. 82-84.
65. Egy 1000 éves kapcsolat. Bajorok és magyarok. = Ármádia. 2002. 2. 36-37.
Részletek a Bajorország és Magyarország 1000 éve c. kiállítás katalógusból.
66. A magyar térképészet nagyjai = Die Grossen der ungarischen Kartographie. Lipszky János /1766-1826/, Mikoviny Sámuel /1700-1750/. Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus. Szerk. Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő. Bp. OSzK. Osiris, 2001. 305 p.
Ism.: Mészáros Kálmán. = Hadtört. közl. 2002. 1. 204-208.
67. *Reisz T. Csaba:* Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Bp. Cartofil, 2002. 512 p. 31 t. + 1 térk. mell.
68. *Pászti László:* Haditérképek Széchényi Ferenc kéziratos térképgyűjteményében. = Gróf Széchényi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa. 1. Szerk. Plihál Katalin. Bp. OSzK., Osiris, 2002.
69. *Papp-Váry Árpád:* Magyarország története térképeken. Bp. Cartographia, Kossuth, 2002. 279 p. ill.
70. *Plihál Katalin:* Térképkülönlegességek. Térképetűdök. Bp. Cartofil, 2002. 112. p., 3 t. ill. + 2 mell.
Ism.: Ferch [Magda]: Fantáziatérképek. M. nemzet. 2003. 9. 35.

Határterületek

71. *Varga József:* A katonai szolgálat szimbólumai. = Állampolgári és honvédelmi ismeretek. 2002/1., Foglalkozásvezetői segédkönyv sorkatonák oktatásához. Bp. Zrínyi, 2002. 73-87.
ünnepek, jelképek
72. *Makai Ágnes; Héri Vera:* Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Bp., Helikon, 2002. 279 p. ill.
73. *Makai Ágnes:* Kossuth és a magyar kitüntetésügy. = Hadtört. közl. 2002. 3. 841-853.
74. *Makai Ágnes:* Pontosító adatok Horthy Miklós kitüntetéseihez. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 113-120.
75. *Sallay Gergely:* „Az éremművészet apropénze." Propaganda az Osztrák-Magyar Monarchia világháborús numizmatikájában. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 85-112.
76. *Varga László:* Ritka magyar katonai jelvények és keletkezésük körülményei. = Haditechnika. 2002. 3. 72-78.
77. *Németh György:* Az 1848-49-es Magyar Katonai Érdemrend. = Haditechnika. 2002. 3. 78-81.
78. *Znamierowski, Alfred:* Zászlóenciklopédia. Nemzetek, országok és népek zászlóinak és lobogóinak legteljesebb kézikönyve. Bp. Atheneaum 2000, 2002. 256 p. ill.
Katonai jelzések: 76-99.

Eredeti cím: World encyclopedia of flags. Ism.: Szikszai Péter: Lobogók kézikönyve. Történelem zászlókban elbeszélve. = M. nemzet. 2002. 291. 35.

79. *Kovács László:* A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. = Hadtört. közl. 2002. 2. 300-334.
80. *Mátyássy Gabriella:* A Pesti Polgárőrség lovas-osztályának tisztjei által használt, 1837-ben átalakított sisak restaurálása. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp., Hadtört. Múz., 2002. 129-140.
81. *Baczoni Tamás:* Válogatás a Hadtörténeti Múzeumban található magyar vonatkozású rohamsisakokból. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 141-146.
82. *Rest, Stefan; Ortner, M. Christian; Ilming, Thomas:* Des Kaisers Rock im 1. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch-ungarischen Armee von 1914 bis 1918. Wien, Militaria, 2002. 507 p. ill.
Az osztrák-magyar hadsereg egyenruházata és felszerelése az első világháborúban, 1914-1918.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2004. 1. 300-301.
83. *Hinterstossier, Hermann:* Zur feldgrauen Uniformierung des k.u.k. Heeres. 1-2. = Pallasch. 13. 2002. 67-69., 14. 2002. 96-108.
A cs. és kir. hadsereg tábori egyenruhája.
84. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. Magyar Királyi Honvédség. 1-4. = Aranysas. 2002. 3. 65-67., 4. 65-67., 5. 65-67., 6. 66-67.
85. *Müller, Reinhold; Vetters, Dieter M.; Göschel, Detlef:* Im dienste Sachsens. Zur Geschichte der Uniform und reglementierten Dienstbekleidung sachischen Institutionen. Dresden, Verl. der Kunst, 2001. 352 p. 125 t.
Szászországban használt szolgálati öltözetek a 17. sz-tól a 20. sz. második feléig.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1233-1234.
86. *Angolia, R. John:* Belt buckles and brocades of the Third Reich. San Jose, Bender, 2001. 565 p.
Övcsatok a Harmadik birodalom egyenruháin.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 2. 452-454.
87. *Fehér Bence:* Katonai táborok Pannoniában a limes mentén. (Szemle.) = Aetas. 2002. 1. 199-201.
Kovács Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Piliscsaba. PPKE BTK, 1999.
88. *Magyar Károly:* A királyi székhelytől a kormányzói székhelyig. Fejezetek a budavári királyi palota és a Szent György tér történetéből. = História. 2002. 9-10. 22-31.
89. *Szatucsek Zoltán:* A visszaperelt Vérmező. A katonaság és a város több mint két évszázadon át harcolt a Tábornokrét tulajdonáért. = Népszabadság. 2002. 284. 36.
90. A Mária Terézia laktanya. = M. nemzet. 2002. 179. 24.
91. Bem tér – Radetzky laktanya. = M. nemzet. 2002. 25. 24.
92. *Tamáska Máté:* Helyőrségi templom a hegyen. 1945 után nem építették újjá a régi, Kapisztrán téri műemléket. = M. nemzet. 2002. 106. 24.
93. *Amaczi Viktor:* A Pentagon. Építés – újjáépítés. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 21-25.
94. *Amaczi Viktor:* A Pentagon – építés, újjáépítés. = Haditechnika. 2002. 4. 24-26.
95. *Sudár Balázs:* „Görösgál ostroma" 1555-ben és a hódoltsági török epikus költészet. = Hadtört. közl. 2002. 2. 353-374.
96. *Ács Pál:* Sásvár bég históriája. Historia cladis Turcicae ad Naduduar, 1580. = Hadtört. közl. 2002. 2. 381-388.
97. *Krizsán László:* Ki volt János vitéz? = Élet és tud. 2002. 22. 692-694.
98. *Molnár András:* „Aki nem ment honvédnek, gyáva volt a neve" Ráth János honvéd százados verses visszaemlékezése az 1848-1849-es szabadságharcra. = Hadtört. közl. 2002. 3. 902-913.
99. *Kroh, Antoni:* O Szwejku i o nas. Warszawa, Proszynki i S-ka, 2002.189 p. ill.
Svejkről és rólunk lengyelekről. – Magyar vonatkozások.
100. *Semsey Viktória:* Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról. = Aetas. 2002. 1. 131-135. 1 térk.
Sitio y expugnation de la ciudad de Buda = Buda városának ostroma és visszafoglalása.
101. *Rózsa György:* Egy újra hazakerült ritka budai ostromkép. = Művészettört. ért. 2002. 3-4. 342-345.
1686.
102. *Basics Beatrix:* A török kori várábrázolások hitelességének kérdése. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti

Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 43-50. (Opuscula Hungarica, 3.)

103. Hadi krónika. Képek a II. világháború történetéből. 1-53. [Szerk. Ungváry Krisztián.] Bp. Eaglemoss Int. 2002. 53 db (1060 p.) + mell., korabeli újságreprodukciók.

104. *Illésfalvy Péter:* Fényképalbumok a Hadtörténeti Múzeum 1945 utáni Fotógyűjteményében. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 147-166.

105. *Sümegi György:* A fotóhasználattól a börtönrajzokig. Forradalom képeken – avagy a képek forradalma? = Rubicon. 2002. 11-12. 48-53.

106. *Varga István:* Napóleon Magyarországon. = Ármádia. 2002. 3. 46-47.
Filmforgatás Magyarországon.

107. Megidézett történelem. [1-11.] [Közrend.] Győri László = Új Honvédségi Szle. 2002. 1. 116-123., 2. 98-104., 3. 77-81., 4. 108-114., 5. 99-105., 6. 96-100., 7. 101-105., 8. 95-101., 9. 141-145., 10. 117-121., 11. 113-117.
TV-sorozat.

108. Várak, kastélyok. legendák. 2. Multimédiás barangolás a történelmi Magyarország váraiban. Szerk. Kósa Pál. Pécs, Talma, 2002.
Ism.: Rumy Dániel: Most kőhalom. Magyar várak, legendák CD-ROM-on. = M. nemzet. 2002. 233. 33.

109. Új hadifogoly-honlap. = Népszabadság. 2002. 68. 5.
Adatbázisok a 2. világháborúban elesett katonákról – az interneten.

110. *Kalis, Karl; Kohl, Alfred:* Die Feldpost der k. u. k. Kriegsmarine im 1. Weltkrieg 1914/18. Bd. 1. Graz, Wien, ARGE Feld- und Zensurpost 1914/18, 2002. 263 p. ill.
Tábori posta a k. u. k. haditengerészetnél az első világháború idején, 1914/18.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

111. *Szabó A. Ferenc:* Magyar hadiutazók. = Valóság, 2002. 3. 107-109.
Nagy Miklós Mihály: Magyar hadiutazók. Bp. Kornétás, 2001.

112. *Pawlik, Georg:* Im Taifun beinahe gekentert. Die abenteuerliche Reise der k. u. k. Korvette Fasana in den Jahren 1890-1893. Wien, NWV, 2002. 111 p. ill. (Österreichs Schiffahrt in alten Ansichten. Album 4.)
A k. u. k. Fasana korvett kalandos útjai, 1891-1893.

113. *Bada Zoltán:* Horvát kalózok az Adriai tenger keleti partján a 7. századtól a 19. század elejéig. = Limes. 2002. 4. 47-72.

114. Kossuth-dalok, Kossuth-nóta. Írta és összeáll. H. Szabó Lajos. Pápa, Szerző, 2002. 55 p.

115. *Galván Károly:* Resnitsek József és Scholl Miklós „hangász kari mesterek" a cs. kir. 32. gyalogezrednél. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 121-126.

116. *Fekete István, Gy.:* Az indulótól a modern fúvószenéig. A repülők és Szolnok katonazenészei. = M. szárnyak. 30. 2002. 117-120.

117. *Szepesi Attila:* Bene vitéz sírja a honfoglalás korából. = M. nemzet. 2002. 224. 24.
Benepuszta

118. *Özgüven, Burcu:* A Duna menti oszmántörök palánkvárak jellegzetességei. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 145-150. (Opuscula Hungarica, 3.)

119. *Bencze Zoltán:* Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 51-59. (Opuscula Hungarica, 3.)

120. *Bakay Kornél:* Gyepü II. sasfészek. [Riporter:] Dévényi István. = M. nemzet. 2002. 180. 30-31.
Szálasi-bunker régészeti feltárása.

121. Magyar párbaj. Clair Vilmos: A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex. Előszó: Ságvári György. Bp. Osiris, 2002. 594 p. ill.
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közl. 2003. 2. 613-614.

122. *Bokros Gábor:* Jog és fegyver. (Folyt.) = Kaliber. 2001. 5. 36-38., 6. 40-42., 7. 50-52. pisztolypárbajok
123. *Molnár Tamás:* Az új Trója. Clausewitz, Mao és Ibn Haldún bölcsessége. = M. nemzet. 2002. 52. 26.
124. *Kristó Gyula:* Magyar historiográfia. 1., Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. Osiris, 2002. 146 p. 15 t. ill. (A történettudomány kézikönyve.)
Ism.: Thoroczkay Gábor. = Századok. 2003. 2. 494-498.
125. *Ács Tibor:* A Magyar Tudományos Akadémia kiemekedő katona tudósai. = Közgyűlési előadások. 2000. Az MTA 175 éve. 2. köt. Bp. MTA, 2002. 493-509. (Akadémia műhely.)
126. *Ács Tibor:* Kossuth Lajos hadtudományi öröksége. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 135-138.
127. *Ács Tibor:* Kossuth és a hadtudomány. = Hadtudomány. 2002. 2. 3-10.
128. *Kossuth Lajos:* Hadviselet- és csatatan elemei. Sajtó alá rend., az előszót és a tanulmányt írta Ács Tibor. Bp. Zrínyi. 2002. 125 p. ill.
129. *Varga Mihály:* Tanácskozás a magyar hadtörténetírásról. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 82-88.
Tudományos tanácskozás a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.
130. *Varga Mihály:* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum tevékenységéről. = Hadtudomány. 2002. 4. 118-120.
131. *V[arga] M[ihály]:* A magyar hadtörténelem reprezentánsai. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 162-165.
Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
132. *Kreutzer Andrea:* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 345-354.
133. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Páffy Géza, Tóth István György. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócsop., 2002. 571 p. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
Ism.: Skornyákné Török Márta. = Turul. 2003. 1-2. 56-58.
134. Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. M. Nemz. Múz., Bp-i Tört. Múz., Hadtört. Múz., 2002. 346 p. ill.
135. Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor, Hermann Róbert. [Bp.] Argumentum, 2002. 320 p.
136. *Hermann Róbert:* „Arra valók a jók, hogy egyetértsenek." Beszélgetés – – történésszel a Kossuth Emlékbizottság titkárával. [Riporter:] Gyarmati Krisztina. = Országjáró. 2002. márc.-ápr. 15.
137. *Hermann Róbert:* Gondolatok a szabadságharc hadtörténete kapcsán. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 2-5.
138. *Hermann Róbert:* A történész jól tudja, hogy a múlt változik... [Riporter:] Katona M. István. = Ármádia. 2002. 1. 42-43.
139. *Sallai Gergely:* Az első bécsi döntés megítélése a szlovák és a magyar történeti irodalomban. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 250-274. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)
140. *Balogh Béni L.:* A magyar és a román történetírás a második bécsi döntésről. /1945-1989./ = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 397-414. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)
141. *Iván Dezső:* A repülőcsapatok krónikása. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2002. 1. 44-45.
142. Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai. A második világháború és történelmi következményei Magyar-ország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Szerk. Csihák György. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 386 p. ill.
143. Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918 = Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések. A bratislavai nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 2001. november 14-15. Szerk. Mária Stanová. Bratislava, VHÚ, 2002. 359 p.
144. A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 370 p., 2 t. ill. (Opuscula Hungarica, 3.)
Hadi építészet, várkutatás: 43-145.

145. *Hausner Gábor:* Az egri vár diadala 1552. X. végvári konferencia az egri vár védelmének 450. évfordulója alkalmából, Eger, 2002. április 23-24. = Hadtört. közl. 2002. 2. 455-458.
146. Bonaparte et les Alpes. Actes du Colloque Bonaparte du bicentenaire 1800-2000. Documenta militara. Ed. Hervé de Weck. Zürich, Thesis, 2001. 174 p.
Napóleon és az Alpok.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1223-1224.
147. *Varga Mihály:* Kossuth Lajos és a magyar hadügy. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 137-140.
Tudományos konferencia.
148. *Varga Mihály:* Hadsereg születik. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 132-134.
Kerekasztal-beszélgetés az 1848/49. forradalom és szabadságharctól napjainkig terjedő időszakig.
149. *Balla Tibor:* Katonapolitika Európában, 1870-1914. Nemzetközi konferencia, Szófia, 2002. március 4-7. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1237-1241.
150. Makó a dualizmus és a forradalmak korában. A VIII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok előadásai. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, Önkorm., 2002. 67 p. ill. (A Makói Múzeum füzetei, 101.)
151. *Balla Tibor:* Katonai konfliktusok és XX. századi geopolitika. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXVII. kongresszusa, Athén. 2001. augusztus 19 – augusztus 25. = Hadtört. közl. 2002. 1. 219-226.
152. *Horváth Miklós:* „Tizenhárom nap, amely..." Emlékülés és tudományos konferencia az 1956-os forradalom és szabadságharc tiszteletére. Budapest, 2002. október 18-19. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1242-1248.
153. *Szabó A. Ferenc:* Tudományos szimpózium a magyar 56 nemzetközi jelentőségéről. = Hadtudomány. 2002. 1. 86-93.
Az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia 2001. október 8-10-én rendezett nemzetközi szimpóziuma.
154. *Tóth Ferenc:* Magyarok és franciák Sárváron. Nemzetközi magyar-francia kultúrtörténeti konferencia a Nádasdy-vár dísztermében, Sárvár, 2002. május 31 – június 1. = Hadtört. közl. 2002. 2. 459-461.
155. Globalizáció, biztonság, honvédelem. A Magyar Történemi Társulat Tanári Tagozata és a Honvédelmi Minisztérium együttműködésében 2002. szeptember 28-án rendezett országos konferencia előadásai. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 78 p. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)
156. *Zachar Péter Krisztián:* Új nemzetközi körülmények és biztonsági kihívások. A CEID első nemzetközi biztonság- és védelempolitikai konferenciája, Budapest 2002. március 18-19. = Hadtört. közl. 2002. 1. 227-231.
157. *Zachar József:* „A katona szerepe tegnap, ma, holnap" Az Osztrák Szövetségi Honvédelmi Minisztérium Tudományos Bizottsága és a Karl Franzens Egyetem nemzetközi tudományos ülésszaka, Graz, 2002. március 21-22. = Hadtört. közl. 2002. 1. 232-233.
158. Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. Előszó: Lugosi József. = Hadtud. táj. 2002. 3. 176 p.
159. A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Szerk. Zörgő Tibor. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 160 p. ill.
27. Repüléstörténeti konferencia közleményei.

A hadművészet és a fegyveres erők története

160. *Forgács Balázs:* Háború és hadikultúrák. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 130-139.
161. *Keegan, John:* A hadviselés története. Bp. Corvina, 2002. 388 p. [16] t. ill.
Eredeti cím: A history of warfare
Ism.: Juhari Zsuzsa. = Élet és tud. 2003. 1. 22.
162. *Liddel Hart, B.H.:* Stratégia. Bp. Európa, 2002. 571 p.
Eredeti cím: Strategy
163. *Tarján G. Gábor:* A terrorizmus történelmi dimenzió. = Belügyi szle. 2002. 6-7. 5-25.
164. *Nagy Kálmán:* A Magyar Nagyfejedelemség hadművészete a honfoglalás idején. = A magyar haditechnika és magyar hadjá-

ratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 149-155.

165. *Zöllei Zoltán:* A középkori hadviselés a kézitusa fénykora. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/1. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 152-154.

166. *Földesi Ferenc:* Adalékok a toborzás történetéhez és jelenéhez. = Új honvédségi szle. 2002. 4. 66-81.

167. *Czigány István:* A végvári katonaság 1671-1672. évi létszámcsökkentésének kérdőjelei. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócs., 2002. 97-108. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

168. *Ságvári György:* Kuruc regularizálás, 1704-1706. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 189-228. (História)

169. *Perjés Géza:* Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 98-124. (História)

170. *Csikány Tamás:* Hadművészet a szabadságharcban. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 45-52. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)

171. *Csikány, Tamás:* The structure and command system of the Hungarian army in the War of Independence of 1848-1849. = AARMS. 2002. 2. 329-247.
A Magyar Honvédség szervezete és vezetési rendszere az 1848-1849-es szabadságharc idején.

172. *Hadnagy Tibor:* Harccsoportok kialakulása az első világháborúban. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 81-90.

173. *Szakály Sándor:* A trianoni békediktátum és az önálló magyar hadsereg létrehozása. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 95-99. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

174. *Hajma Lajos:* A váratlanság szerepe az USA hadművészetében. = Hadtudomány. 2002. 2. 49-60.
20. század

175. *Kiss Kálmánné; Tóth József:* Hadsereg a modern társadalomban. 1. = Bolyai szle. 2002. 4. 79-95.
Történeti kitekintéssel.

176. *Demény Lajos:* Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. Két kiadatlan udvarhelyszéki darabonti kiváltságlevél 1575-ből és 1576-ból. = Tört. szle. 2001. 3-4. 159-185.

177. *Tóth Ferenc:* Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. = Hadtört. közl. 2002. 2. 420-436.
Mémoires du chevalier de Chabot sur la Cavalerie

178. *Boissau, R.:* Les sept regiments de hussards de la guerre de succession d'Autriche. 1. = Vivat hussar. 37. 2002. 6-40.
Hét huszárezred az osztrák örökösödési háborúban.

179. *Hughes, Matthew; Mann, Chris:* A német páncélgránátos, 1941-1945. Debrecen, Hajja, 2002. 96 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Fighting techniques of a Panzergrenadier

180. *Ónody György:* A hírszerzés története. Ókor, középkor, újkor. [Bp.] Útmutató, [1998.] 124 p. (Változó világ, 24.)
Ism.: Dévai Gábor. = Élet és tud. 2002. 20. 623.

181. *Sarmant, Thierry:* Der alte Adler fliegt noch. Les attachés militaires francais et la dislocation de l'Empire austro-hongrois, 1870-1914. = Revue hist. des ármées. 2002. 1. 29-46.
Még repül az öreg sas. A francia katonai attasék és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása.

182. *Horváth Csaba:* A magyar vezérkar tevékenysége a hírszerzés megszervezése és fejlesztése terén 1919-1932 között. = Felderítő szle. 2002. 2. 134-153.

183. *Árokay Lajos:* Rejtett katonai attasék nyomában. A magyar katonadiplomácia titkai. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2002. 3. 56-57.

184. *Kovácsics Ferenc; Izsa Jenő:* A magyar katonai elhárítás történetéből. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/2. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 163-170.

185. *Okváth Imre:* Egymás ellen. Kémek a Katpolon. = Rubicon. 2002. 6-7. 16-19.

186. *Pacepa, Ion Mihai:* A Kreml öröksége. A hírszerzés szerepe a kommunista kormányzási rendszerben. Bp. PolgArt, 2002. 319 p.
Eredeti cím: Moştenirea Kremlinului
187. *Illényi Balázs:* Üzlet a hídon. Abel-Powers kémcsere: 1962. = HVG. 2002. 6. 84-87.
188. *Czuth László:* A magyar rádiótechnikai felderítés kialakulása, szervezeti struktúrájának és feladatainak változása, 1967-2002. = Felderítő szle. 2002. 2. 88-95.
189. *Viniczai Ferenc:* A nehézlégvédelmi tüzérség kialakulásának és későbbi háttérbe szorulásának okai. = Bolyai szle. 2002. 2. ksz. 91-99.
190. *Becze Csaba:* Légvédelmi tüzérek a Donnál. 60 éve történt. = Aranysas. 2002. 10. 46-47.
191. *Veres Mihály:* Légvédelmi tüzérek és rakétások. A légvédelmi tüzér- és rakétacsapatok története, 1948-2000. Veszprém,. Bp. Püski, 2002. 243 p. ill.
Ism.: Tömböl László: A légvédelmi tüzér- és rakétacsapatok fél évszázados krónikája. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 154-155.
192. *Veres Mihály:* Légvédelmi tűzrendszerek az 1950-es években. = M. szárnyak. 30. 2002. 136-144.
193. *Illényi Balázs:* Megvert legyőzhetetlenek. Erődrendszerek evolúciója. = HVG. 2002. 48. 90-92.
194. *Helgert Imre:* Az országerődítések történetének rövid áttekintése. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 13-37.
195. *Winkler Gusztáv:* Az erődítések kutatása, a hadszíntér-előkészítés és a térinformatika. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 87-98.
196. *Horváth Attila:* A hadszíntér-előkészítés és a közlekedésügy összefüggései a két világháború között. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 65-86.
197. *Horváth Attila:* A közúti hálózat fejlesztésével szembeni honvédelmi követelmények a két világháború között. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 53-69.
198. Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll: Fallenbüchl Zoltán. Bp. OSzK, Osiris, 2002. 377 p. (Nemzeti téka)
199. *Zsiborás János:* A HM HVK Logisztikai Csoportfőnökség megalakulása és jelenlegi helyzete. Történelem és valóság. = Kat. logisztika. 2002. 1. 106-120.
200. *Füreder Balázs:* A római katonák táplálkozása. = Bolyai szle. 2002. 2. 53-66.
201. *Bencze László:* A cs. k. hadsereg élelmezése menetben, táborban a napóleoni háborúk előtt. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 39-44.
202. *Bencze László:* A katonai egészségügy történetéből... 1-2. = Élet és tud. 2002. 18. 550-552., 19. 585-587., 591.
203. *Biwald, Brigitte:* Von Helden und Krüppeln. Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg. 1-2. Wien, Heeresgeschichtliches Mus., 2002. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 14.)
Az osztrák-magyar haderő egészségügyi szolgálata az első világháborúban.
204. *Kiss Gábor:* Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányt kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 49-67. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
205. *Sandra Sándor; Sandra Markján:* A Magyar Néphadsereg Egészségügyi Szolgálat története 1949 és 1956 között. = Bolyai szle. 2002. 2. 67-88.
206. A Budai Helyőrségi Kórház. = M. nemzet. 2002. 173. 24.
207. *Makrai Tibor István:* A harcistressz kezelésének története. = Humán szle. 2002. 1. 105-119.
208. *József István:* A katonai alkalmasságvizsgálat múltja, jelene és egy lehetséges alternatívája. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 124-130.
209. *Kapronczay Károly:* A Lengyel Vöröskereszt magyarországi szervezete a második világháború alatt. 1939-1945. = Valóság, 2002. 12. 66-75.
210. *Spector, Ronald H.:* Háború a tengereken. Tengerészek és tengeri csaták a 20. században. Bp. Kossuth, 2002. 363 p. [16] t. ill.

Eredeti cím: At war at sea. Sailors and naval combat in the twentieth century.
Ism.: Zsohár Melinda: Csuzimától Vietnamig. Katonaélet a tengeri erődítményeken. = M. nemzet. 2002. 233. 33.

211. *Sokol, Hans Hugo:* Des Kaisers Seemacht, 1848-1914. Die k.k. österreichische Kriegsmarine. Wien, München, Amalthea, 2002. 286 p. [32] t. ill.
A k. k. haditengerészet, 1848-1914. – Magyar vonatkozásokkal.

212. *Csonkaréti Károly:* A császári és királyi haditengerészeti repülés, 1911-1918. = Haditechnika. 2002. 4. 6-11.

213. *Juba Ferenc:* A diadalmas otrantoi ütközet 80. évfordulójára. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 203-212.

214. *Juba Ferenc:* Oroszország földközi-tengeri célkitűzései és haditengerészetünk. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 213-216.

215. *Juba Ferenc:* Tengerhajózásunk a második világháború alatt. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 217-220.

216. *Jackson, Robert:* Kriegsmarine. A német haditengerészet képes története a II. világháborúban. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kriegsmarine.

217. *Simon Endre Tamás:* Haditengerészeti taktika a második világháború csendes-óceáni hadszínterén. 1. = Belvedere merid. 2002. 3-4. 42-54.

218. *Szekeres István:* A légierő repülőcsapatai harci alkalmazásának fejlődése. 1., 1914-16. = Repüléstud. közlem./ ZMNE. 34. 2002. 73-95.

219. *Meindl, Karl:* Duftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppe. 3., Russische Front, 1917-1918. Wien, ÖFH, 2002. 125 p. ill. (ÖFH Nachrichten Sonderheft, 29.)
A cs. és kir. légjáró csapat győzelmei az orosz fronton, 1917-1918.

220. *Pálos Géza:* A német légierő kialakítása. = M. szárnyak. 30. 2002. 88-90.

221. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A figyelő- és jelentőszolgálat helyzete Magyarországon a húszas években. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2002. 2. 70-80.

222. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A harmincas évek háborúinak tapasztalatai a magyar légierő és légvédelem megszervezéséhez és alkalmazásához. = Repüléstud. közlem. /ZMNE. 34. 2002. 35-43.

223. *Mujzer Péter:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1938-39. 1-2. = Top gun. 2002. 7. 50-53., 8. 50-53.

224. A Magyar Királyi Honvéd Légierő a II. világháborúban. = M. szárnyak. 30. 2002. 61-66.

225. *Ethell, Jeffrey L.:* A Luftwaffe bevetésen. Sasok Észak-Afrika és a Földközi-tenger felett, 1940-1943. Debrecen, Hajja, 2002. 72 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Eagles over North Africa and the Mediterranean, 1940-1943.

226. *Price, Alfred:* A Luftwaffe utolsó éve. 1944. május – 1945. május. Debrecen, Hajja, 2002. 252 p. [32.] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The last year of the Luftwaffe.

227. *Mujzer Péter:* Északi fény. A finn légierő. 1-2. = Top.gun. 2002. 7. 16-18., 8. 21-23. 1941-1945.

228. *Mujzer Péter:* Magyar pilóták a „téli háborúban". = Top gun. 2002. 6. 44-46. orosz-finn háború

229. *Horváth Zoltán:* A finn fenegyerek. Aranysas. 2002. 2. 42-47.
Juutilainen, Iémari („Illu")

230. *Péterdi A. János:* A volt m. kir. honvéd légierők szervezete, 1942-1945. = M. szárnyak. 30. 2002. 8-34.

231. *Horváth Csaba:* Bombázások és rombolások a második világháborúban. Bp. Puedlo, 2002. 136 p.
Ism.: Szántó Mihály. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1228-1230.

232. *Papp János:* Légitámadások Szabadka ellen. 1944. június 2. – szeptember 21. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2002. 5-8.

233. *Horváth Zoltán:* Jenkik Őfelsége szolgálatában. Az amerikai „SAS-századok". = Aranysas. 2002. 9. 44-47.

234. *Porkoláb Imre:* A Brit Különleges Légi Szolgálat, a SAS. 1-4. = Ármádia. 2002. 9. 14-15., 10. 14-15., 11. 14-15., 12. 14-15.
235. *Zord Gábor László:* Leáldozott-e a légi közelharcnak? 1-3. = Aero magazin. 2002. 2. 32-33., 3. 32-33., 4. 30-31.
236. *Kovács Zoltán:* Katapult! Menekülés a magasból. 1-2. = Top gun. 2002. 9. 38-42., 10. 38-41.
237. *Szepesi József:* Aki első magyarként túlélte a katapultálást. = M. szárnyak. 30. 2002. 131-135.
Ferencz István
238. Bevetésen a Stinger. 1-2. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 4. 6-9., 5. 6-9.
Afganisztán, Pakisztán
239. *Németh Miklós:* A katonai légiforgalmi irányítás és -kiképzés története. 1. = M. szárnyak. 30. 2002. 121-130.
240. *Gibás Andor:* Légvédelmünk 1945-től. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 13-30.
241. Gabula János: Egy „furcsa" történet. = M. szárnyak. 30. 2002. 111-116.
Sztálinváros, 1955. április 30.
242. *Hautzinger Gyula:* Nemzetőrség: történelmi előzmények, üzenet a mának. = Tanulmánygyűjtemény. Válogatás a Honvédelmi Minisztérium 2002. évi kutatási eredményeit összegező tanulmányokból, pályázatokból. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 127-143.
243. *Csikány Tamás:* Az aradi nemzetőr-tüzérség 1848-ban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 249-261.
244. A dévai nemzetőrség jegyzőkönyve. [Közzéteszi:] Csorba György. = Hadtört. közl. 2002. 3. 889-901.
245. *Horváth Miklós:* A nemzetőrség szervezése és felállítása 1956-ban. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1008-1046.
246. *Horváth Miklós:* Az utasítás. 1956 ellentmondásos nemzetőrsége a legújabb kutatások tükrében. = M. nemzet. 2002. 250. 33.
247. *Fazekas László; Hegedűs Ernő; Hennel Sándor:* A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőrség. Bp. Heraldika, 2002. 286 p. [6] t.
248. *Kaiser Ferenc:* A magyar királyi csendőrség története a két világháború között. Pécs, Pro Pannonia, 2002. 175 p. ill. (Pannonia könyvek)
249. *Orgoványi István:* A vasfüggöny őrei. = Rubicon. 2002. 6-7. 20-25.
Határőrség, 1949-1956.
250. *Boreczky Beatrix:* Fegyelmi ügyek az Államvédelmi Hatóságnál. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. 2002. 215-232. (Trezor, 2.)
251. *Kajári Erzsébet:* Az ÁVH felszámolása, 1953-57. = História. 2002. 7. 13-16.
252. *Baczoni Gábor:* Pár(t)viadal. A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1945-1946. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 79-110. (Trezor, 2.)
253. *Gyarmati György:* A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. = Die Polizei der Politik in der Rákosi-Ära in Ungarn. Pécs, Tudományegy., 2002. 67 p. + 1 mell. (Habilitációs füzetek, 1.)
254. *Müller Rolf:* A politikai rendőrség tájékoztató szolgálata, 1945-1962. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 111-136. (Trezor, 2.)
255. *Jobst Ágnes:* A politikai rendőrség létrehozása a Német Demokratikus Köztársaságban. (A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 381-398. (Trezor, 2.)
256. *Zsitnyányi Ildikó:* A Magyar Néphadsereg karhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 257-266. (Trezor, 2.)
257. *Bikki István:* A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956-1962. = Rubicon. 2002. 6-7. 36-40.
258. *Urbán Attila:* Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. = Rubicon. 2002. 6-7. 58-65.
259. *Kiszely Gábor:* A politikai rendőrség bukása. = Rubicon. 2002. 6-7. 95-98.
260. *Daniss Győző:* 1956. október 23-24-25. Budapesten. Az erőszakszervezetek sem szálltak szembe egységesen a forradalommal. = Népszabadság. 2002. 247. 7.
261. *Zsitnyányi Ildikó:* Hiba a hálózatban. Miért mondott csődöt 1956-ban a karhatalom? = M. nemzet. 2002. 250. 32.
262. *Várhalmi Miklós:* A Nemzetbiztonsági Szolgálatok megváltozott szerepe, értékei

Magyarország biztonságvédelmében. Bp. Novissima, 2002. 486 p.
Borítócím: A magyar nemzetbiztonsági szolgálatokról másként és mindenkinek.
1990-2002 és a jövő.
Ism.: Pataky Iván: A nemzetbiztonsági szolgálatokról. = Hadtudomány. 2002. 3. 122-124.

Csapattörténetek

263. *Csikány Tamás:* A 16. (Károlyi) huszárezred története. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 131-162. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
264. *Péterné Fehér Mária:* „Első a tűzben utolsó a hátrálásban." Lestár Péter és a 71. zászlóalj az 1848-49-es szabadságharcban. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 79-130. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
265. *Hermann Róbert:* Hősök és/vagy árulók. = Ármádia. 2002. 5. 44-45.
23. (Ceccopieri-) gyalogezred.
266. *Strausz Péter:* Az 1. Császár-huszárezred az 1849. évi nyári hadjáratban. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 207-224.
267. *Kedves Gyula:* Szabolcs a hazáért. A 48. honvédzászlóalj története az 1848-49-es szabadságharcban. Bp. Heraldika, 2002. 301 p. ill.
Hozzászólás: Kovács István: A szabadságharc több mint százötven honvédzászlóaljának egyikéről. = Kortárs. 2003. 11. 85-90.
268. A szegedi repülés története, Szerk. Pusztai János. Szeged, Belvedere, 2002. 237 p. ill. (Közlekedéstörténeti tanulmányok)
269. *Pusztai János:* A szegedi repülés Trianon terhe alatt, 1920-1938. = Belvedere merid. 2002. 1-2. 46-52.
270. *Fekete István:* „Dongók" szárnyalása. = M. szárnyak. 30. 2002. 151-160.
szolnoki repülők
271. Emlékezés a hegyicsapatokra, 1999. Az 1939. október 1-én hadrendbe állt m. kir. kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár megszervezésének 60. évfordulója alkalmából a budapesti Hadtörténeti Múzeumban rendezett emléktábla-avatás, kiállítás-megnyitó és tudományos konferencia. Szerk.: Illésfalvi Péter. Bp. Paktum, 2002. 113 p. ill.
272. *Szmetana György:* „...csak meghalni lehet..." A Magyar Királyi „Görgey Arthúr" 13. Honvéd gyalogezred a keleti hadszíntéren 1942-1943. Az elesett katonák listáját összeáll: Balaskó Edina. [Miskolc], Magánkiad., [2002.] 284 p. ill.
273. *Sárhidai Gyula:* A kassai VIII. hadtest 23. könnyűhadosztályának díszfelvonulása. = Haditechnika. 2002. ksz. 63.
1942.
274. *Nagy Kálmán:* A magyar királyi 1. honvéd lovasdandár harcai Ukrajnában, 1941-ben. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 199-202.
275. *Szakonyi István:* Egy bevetés története. = M. szárnyak. 30. 2002. 78-82.
Debreceni 4. bombázóezred, 1941. jún.
276. *Szepesi József:* Hatvan évvel ezelőtt indult a keleti frontra az 1. repülő csoport. = M. szárnyak. 30. 2002. 35-40.
277. *Szepesi József:* Az 1. repülőcsoport a keleti fronton. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 91-100.
278. A 3/2. közelfelderítő század harctéri tevékenysége 1942-ben. 2. Hátas János naplója alapján összeáll. Rozsos Tamás. = M. szárnyak. 30. 2002. 50-53.
1. r. = u.o. 26. 1998.
279. *Dobos Béla:* Kórházi beszélgetés. Lejegyezte: Farkas Jenő. = M. szárnyak. 30. 2002. 74-75.
M. kir. repülőszerelő iskola. 1. század.
280. *Kenyeres Dénes:* Jubilált a HM légijárműjavítóüzem 1950-2000. = M. szárnyak. 30. 2002. 105-110.
281. *Hangodi László:* Bombaszőnyeget kézbesítő „légiposta-alosztály". 4. honvéd nehézbombázó-ezred. = Aranysas. 2002. 11. 46-49.
282. *Martin Kornél, Ugron István:* Von Generalmajor vitéz Zoltán Szügyi geprägt: Die „Szent-László"-Division. Ungarische Honvédség-Truppen kämpften auf deutscher Seite. = DMZ Deutsche Militärzeitschrift. 29. 2002. 36-41.
Szügyi Zoltán vezérőrnagy vezette Szent László hadosztály a németek oldalán.

283. *Huszár János:* Horthy kormányzó ejtőernyős katonái. = Hadak útján. 483. 2002. 18-19.
284. *Illésfalvi Péter; Demeter László:* A m. kir. 24. székely honvéd határvadász zászlóalj. = Erdővidéki lapok. 2002. 1. 11-15.
285. *Suba János:* A m. kir. Honvédség a határvédelemben a két világháború között. A m. kir. szombathelyi 3. honvéd vegyesdandár példáján. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 101-115.
286. *Lippai Péter:* Királytigrisek Magyarországon. Az 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi szereplése. 7. = Haditechnika. 2002. 1. 75-80.
1-6. = u.o. 2000. 2-4., 2001. 2-4. sz.
287. *Toma József; Bődi Ferenc:* Nagyatád. A 69. harckocsi ezred rövid története. Nagyatád, 2002. 40 p. ill. (Múltidéző)
288. *Szepesi József:* Az 1. honi légvédelmi hadosztály. = Aranysas. 2002. 2. 52-55.
289. *Szepesi József:* A 2. honi légvédelmi hadosztály. = Aranysas. 2002. 1. 58-61.
290. *Hadnagy Imre József:* Ikarosz fiai a Nagykunságban. 2. rész. = Repüléstud. közlem. /ZMNE. 34. 2002. 7-34.
1. r. = u.o. 33. 2001.
kunmadarasi repülők
291. *Dobai István:* Fél évszázad a haza egén! = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 1. 19-22.
Kecskeméti 59. Szentgyörgyi Dezső Repülőbázis

A katonaság és kiképzésének története

292. *Szani Ferenc:* A katona és a történelem. = Új honvédségi szle. 2002. ksz. 42-59.
parancsnoki tevékenység
293. *Erdős Zoltán:* Magyar mentalitás és életmód a 16. és 17. században. Pécs, Kódex ny. Kft., 2002. 190 p. ill.
Végvárak, végvári élet: 47-53., 90-97.
294. *Hegyi Klára:* Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 21-35. (Opuscula Hungarica, 3.)
295. *Remeczki Imre:* Az érsekújvári vár 1586. évi zsoldjegyzékének vizsgálata. = Hadtört. közl. 2002. 2. 243-280.
296. *Mészáros Kálmán:* A szabadságharc tisztikara. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 157-188. (História)
297. *Zachar József:* A katonai pálya mint karrierlehetőség a XVIII. századi magyarság előtt. Történeti-statisztikai adalék a társadalmi mobilitás kérdéséhez. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 249-260.
298. *Lackó András:* „Critico – Militaris." Sárközy István és a katonaság. = Somogy. 2002. 3. 234-238.
299. *Zachar Péter Krisztián:* Kétszázötven éve a jövő szolgálatában. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 122-125.
Theresianische Militärakademie
300. *Kacsó Lajos:* Magyar tisztjelöltek a Wiener Neustadt-i akadémián. A Babenberg-vár titkai. = Ármádia. 2002. 9. 56-57.
301. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos fővezérsége. = Századok. 2002. 4. 823-862.
302. *Hermann Róbert:* Kossuth és a fővezéri kérdés 1848-1849-ben. = Hadtört. közl. 2002. 3. 571-658.
303. *Hermann Róbert:* Kossuth és tábornokai. Katonai karriertörténetek, 1848-49. = Rubicon. 2002. 8. 18-27.
304. *Hermann Róbert:* „Lelkesítő érzés rájuk gondolni." Beszélgetés a szabadságharc katonáiról. [Riporter:] Szunyogh Balázs. = Köznevelés. 2002. 11. 5-7.
305. *Hermann Róbert:* Vereségben is hűség. Vonzások és választások a szabadságharcban. = M. nemzet. 2002. 233. 34.
306. *Osgyán Edina:* 1848: egy új képzési forma a tudományegyetemen. A haza állapota szükségessé tette, hogy hadiakadémia hiányában egy tanfolyam rendeztessék a hadi szolgálatra készülőknek. = M. nemzet. 2002. 23. 24.
307. *Szabó József János:* The supreme command of the armed forces in the Austro-Hungarian monarchy from 1868 until the end of World War I. = AARMS. 2002. 2. 231-251.
Az Osztrák-Magyar Monarchia legfelsőbb parancsnoksága 1868-tól az I. világháború végéig.
308. *Balla Tibor:* Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar katonái az első világháborúban. = Hadtört. közl. 2002. 1. 189-195.

309. *Szakály Sándor:* Honvédség és tisztikar, 1919-1947. Válogatott írások, 1984-2002. Bp. Ister, 2002. 309 p.
Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 147-149.
P.D.: Milyen volt a Magyar Királyi Honvédség tisztikara? = Ármádia. 2002. 7-8. 61.
Hajdu Tibor. = Hadtört. közl. 2004. 1. 302-305.
Kacsó Lajos: A történész tábornok mustrája. = M. honvéd. 2002. 56. 6.

310. *Pósa Zoltán:* Hazugságok, féligazságok. Szakály Sándor könyve a második világháború magyar katonai vezetőiről. = M. nemzet. 2002. 106. 14.
Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés, 1938-1945. Lexikon és adattár. Bp. Ister, 2001.

311. *Szakály Sándor:* A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökei 1919. augusztus 12. – 1945. május 9. = Új honvédségi szle. 2002. 1. 96-115.

312. *Lengyel, Ferenc:* Some details for the judgement on the higher military leadership of the Hungarian home defence forces, 1920-1945. = AARMS. 2002. 2. 209-229.
A Magyar Honvédség legfelső katonai vezetése, 1920-1945.

313. *Horváth, Csaba:* A brief outline of the military high command in Hungary between 1919-1945. = AARMS. 2002. 2. 299-313.
Rövid vázlat a Magyar Honvédség főparancsnokságáról, 1919-1945.

314. *Szabó Miklós:* A Honvéd Hadiakadémia története, 1947-1949. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 70-76.

315. *Szabó Miklós:* A Magyar Törzstanfolyam története. 1949. 07. 22. – 1950. 09. 25. = Hadtudomány. 2002. 2. 73-87.

316. *Szabó Miklós:* A Magasabb parancsnoki tanfolyam története, 1950. ápr. 1. – szept. 8. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 101-116.

317. *Szabó Miklós:* A Honvéd Akadémia létrejötte és első tanéve. 1950. október 1 – 1951. szeptember 30. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1102-1146.

318. Adalékok a fegyvernemi és szaktisztképzés történetéhez, 1949-1956. Írta és összeáll. Nagy László, Vörös Béla. Bp. ZMNE, 2002. 120 p. ill.

319. *Vörös Béla:* Kossuth Lajosról elnevezett katonai tisztképző intézetek a II. világháború után. = Kossuth Lajosra emlékezünk, 1802-2002. Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., 2002. 110-123.

320. *Nádor Ferenc:* OSzP tanfolyam a magyar légierőben 1952-1953 telén. = M. szárnyak. 30. 2002. 96-100.
Obeszpecsenyije Szlepoj Poszadki – vakleszállás biztosítása

321. *Kiss Sándor:* Már több mint ötven éve... = M. szárnyak. 30. 2002. 147-149.
Honvéd Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola, Szolnok

322. *Farkasné Zádeczky Ibolya:* Tisztképzés, tisztikar, magyar haderő az 1990-es években. = Tanulmánygyűjtemény. Válogatás a Honvédelmi Minisztérium 2002. évi kutatási eredményeit összegező tanulmányokból, pályázatokból. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 117-126.

323. *Rádli Tibor:* A Határőr Tanszék létrehozásának és működési feltételeinek megteremtése a Bolyai János Katonai Műszaki Főiskolán az 1994-95-ös években. = Bolyai szle. 2002. 1. 161-170.

324. *Makrai Tibor:* A túlélés tízparancsolata. 1-2. = Aranysas. 2002. 5. 40-41., 6. 40-41.
Túlélés a dzsungelben, sivatagban, a sarkkörön és az óceánon című amerikai repülős szabályzat bemutatása 1943-ból.

325. *Győr Béla; Klész László:* Magyar hivatásos katonák az újkori olimpiai játékokon. Bp. HM HVK Hadműveleti Csoportfőnökség, 2002. 104 p. ill.

326. Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1941-1943. [Szerk., a bev. tanulmányt írta, a függelékeket összeáll. Blasszauer Róbert.] Bp. Petit Real, 2002. 377 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

A katonai nevelés és hagyományápolás története

327. *Varga A. József:* Gondolatok a katonai hagyományápolásról. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 121-126.
Hozzászólás: Sárközi Sándor: = Új honvédségi szle. 2002. 9. 125-126.

328. *Hende Zsolt:* A Savaria Legio. Kétezer éves múlt őrzői. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 4. 71-74.
Hagyományőrző és Ismeretterjesztő egyesület

329. *Balla Tibor:* Honvédegyletek a kiegyezés után. = Ármádia. 2002. 2. 38-39.

330. *Szepesi József:* Ötvenéves a „Gemeinschaft der Jagdflieger", az MVRSz német partnere. = M. szárnyak. 30. 2002. 145-146.
nemzetközi repülőtalálkozó

331. *Fülöp Tibor Zoltán:* A győri csata. = M. honvéd. 2002. 26. 8.
hagyományőrzés

332. *Kacsó Lajos:* Megelevenedett történelem. Tavaszi hadjárat 2002. = Ármádia. 2002. 4. 44-45.
hagyományőrzés

333. *Udovecz György:* Ellenroham. = Ármádia. 2002. 7-8. 88-89.
Komárom Monostori-erőd – hadijáték

334. *Kovács Vilmos:* Élő magyar hadtörténelem. A monostori roham. = Haditechnika. 2002. 3. 59-60.

335. *Molnár Sándor:* Kuruc néphagyomány Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Válogatás egy könyv kéziratából. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 197-220.

336. *Tóth Sándor:* Kossuth-emlékek Szabolcsban. Nyíregyháza, Nyíri Honvéd Egyes., 2002. 378 p. ill. (Nyíri honvéd Egyesület kiadványai. Helytörténet, 2.)

337. Honvédő harcainkról. = M. honvéd. május. Ünnepi különkiad. 2.

338. *Csikány Tamás; Horváth Csaba:* A katonai eskü. = Állampolgári és honvédelmi ismeretek. 2002/1., Foglalkozásvezetői segédkönyv sorkatonák oktatásához. Bp. Zrínyi, 2002. 5-41.

339. Hősök Napja 2002. Nagyszénás, 2002. [15] p. ill.

340. *Széll Tamás:* Amiért délben a harang szól. A déli harangszó története. = Vasi szle. 2002. 3. 389-397.

341. *Veres Gábor:* Az egri vár ostromának 450. évfordulója. [1-2.] [Riporter:] Abkarovits Endre. = Új hevesi napló. 2002. 4. 92-96. 5. 79-82.

342. *Kincses Katalin Mária:* „Rákóczi hamvait végre hazahozzuk..." = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 45-84.

343. *Boissau, R.:* Le marechal de Bercheny a Paris. = Vivat hussar. 37. 2002. 41-43.
Bercsényi László emléke Párizsban.

344. *Győri László:* Ők, tizenhárman... = Új honvédségi szle. 2002. 10. 2-7.

345. *Kottra Györgyi:* Emlékezés Custozza halottaira. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum delegációjának látogatása Sommacampagnában, 2002. június 22-24. = Hadtört. közl. 2002. 2. 461-462.

346. *Ravasz István:* Emlékezés a háború áldozataira. = Ármádia. 2002. 12. 39.
Krn-emlékmenet és megemlékezés.

347. *Négyesi Lajos:* A dédapák Isonzója. = Ármádia. 2002. 11. 38-39.
csatatérkutatás

348. *Tálosi Zoltán:* Önkéntesek a Dolomitokban. = Militaria. 27. 2002. 961-965.

349. *Kacsó Lajos:* Vasúti emlékút 2002. Angyalföldtől Szombathelyig. = Ármádia. 2002. 12. 29.
A 2. magyar hadsereg mozgósításának emlékére.

350. *Heka László:* Közös hőseink. = Tiszatáj, 2002. 10. 45-59.
Beriszló Péter, Kruzsics Péter, Jurisich Miklós, Luka Ibrisimovics, Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, és a költő, Zrínyi Ilona, a Frangepán család, Erdődy család, a Zrínyi-Frangepán féle összeesküvés.

351. *Mannová, Elena:* Nemzeti hősöktől az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban a szlovák-magyar határon. = Regio. 2002. 3. 26-45.

352. Nemzeti emlékhely a Hősök terén. A történeti feldolgozásokat írta Helgert Imre. A képeket vál. B. Kalavszky Györgyi, Helgert Imre. A Millenniumi emlékmű szobrait és domborműveit bemutató fejezetet írta Négyesi Lajos. Bp. Szaktudás, 2002. 142 p. ill.
Ism.: A Hősök tere múltja és jelene. [Írta:] N.K.J. = Népszabadság. 2003. 24. 25.

Kacsó Lajos: A nemzeti emlékhely képes krónikája. = Ármádia. 2002. 12. 40-41.

353. A világ emlékei Magyarországon. Harkány, Solymár, Szeged, Budapest. [Írta:] F.J.Gy. = Népszabadság. 2002. 22. 29.
katonai emlékművek

354. *Szatmári Gizella:* A várvisszafoglalás hősei. = M. nemzet. 2002. 106. 24.
Buda városáért elesett keresztény hősök emléktáblája.

355. *Józsa Fábián:* Hűség mindhalálig. Amerikai szobor a magyar huszárnak. = M. nemzet. 2002. 150. 28.
Fabricy Kovács Mihály

356. *Tóth Vilmos:* Ércnél maradandóbb. Báró Alvinczi József síremléke. = Népszabadság. 2002. 3. 30.

357. *Csordás Lajos:* A Hentzi-emlékmű már nem tabu. = Népszabadság. 2002. 293. 24.

358. *Polgár Demeter:* Magyar emlékhelyeket avatnak Itáliában. = Népszabadság. 2002. 64. 10.
1848.

359. *Kedves Gyula:* Koszorúk ég és föld között. Lengyelek és magyarok. = Ármádia. 2002. 7-8. 90-91.
Tarnów – Bem sírhelyének koszorúzása.

360. *Csorba László:* Magyar garibaldista szobra Róma felett. Türr István. = História. 2002. 4. 22-23.

361. *Nagy Gábor:* Francia emlékek a Mecseken. = Pécsi szle. 2002. 1. 71-79.
Francia katonai emlékművek, 1908.

362. *Papp Dezső:* Egy csata emlékhelyei. = Ármádia. 2002. 6. 44-45.
Gorlice

363. *Czigler Klára:* Eltűnt emlékműveink. – Újabb emlékeink. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 109-112., 121.

364. *Kapocsy György:* „Hol sírjaink domborulnak..." Nemzeti nagyjaink sírhelyei. [Bp.] Kairosz, 2002. 111 p. ill.

365. *Ádám Kata:* Hol sírjaink domborulnak. A hazai katonatemetők ötven éve várnak a hősök emlékéhez méltó kegyeletre. = M. nemzet. 2002. 171. 5.

366. *Fritsch, Erich; Kotanko, Florian:* Reguiescant! Kriegerfriedhöfe in Westgalizien, 1914-1918. Tarnów, Witek-Druk, 2002. 238 p. ill. + 1 térk. mell.
Az Osztrák-Magyar Monarchia katonatemetői Nyugat-Galíciában, 1914-1918.

367. *Cseri Péter:* Az ostfyasszonyfai fogolyváros titkai. = Népszabadság. 2002. 97. 11.
hadifogoly-temető

368. *Vastagh László:* Magyar sírkert Rudkinóban. = M. honvéd. 2002. 30. 7.

369. *Szalai Zoltán:* Betiltott voronyezsi emlékműavató. = Népszabadság. 2002. 162. 3.
magyar katonai temető

370. *Papp Dezső:* Fejfaállítás a Pustki-hegyen. = M. honvéd. 2002. 18. 3.

371. *Barcza Tibor:* Mementók a Szabadság téren. = Népszabadság. 2002. 285. 32.

372. Közös koporsóban a katonák. = Népszabadság. 2002. 152. 5.
A Szabadság téri szovjet katonák.

373. *Zsohár Melinda:* Szovjet katonákat temettek újra. = M. nemzet. 2002. 152. 21.
Szabadság-téri szovjet katonák.

374. Emlékezés a háború áldozataira. = Top gun. 2002. 11. 52.
Német katonai temető Budaörsön.

375. *Horváth Zoltán:* Az amerikai katonák végső nyughelye. Az Arlington nemzeti temető. = Aranysas. 2002. 11. 26-28.

376. Magyari József tábori prédikációi, 1681-1683. Sajtó alá rend., a szöveget gond., a jegyzeteket, az előszót és a bev. tanulmányt írta: Győri L. János. Debrecen, Kossuth Egyet. K., 2002. 270 p. (Csokonai könyvtár. Források., Régi kortársaink, 9.)

377. *Zakar Péter:* Vom Katholizismus zur Toleranz. Die Geschichte der Militärgeistlichkeit in der k. k. Armee 1773-1868. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 201-218.
Katolicizmustól a toleranciáig. Tábori lelkészet a császári-királyi haderőnél, 1773-1868.

378. *Zakar Péter:* Protestáns katonák lelki gondozása a cs. kir. hadseregben, 1773-1868. = Hadtört. közl. 2002. 1. 3-30.

379. *Zakar Péter:* Az erdélyi tábori főlelkészség története, 1750-1868. = Aetas. 2002. 1. 111-130.

380. *Zakar Péter:* Iratok az esztergomi érsekség 1848-1849-es történetéhez. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 279-298.

381. *Zakar Péter:* Kossuth Lajos és a magyarországi tábori lelkipásztorkodás 1848-49-ben. = Hadtört. közl. 2002. 3. 694-702.

382. *Zakar Péter:* „Előre utánam, itt az Úristen!" Erdősi Imre, a branyiszkói hős. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét,

Katona J. Múz., 2002. 163-176. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)

383. *Fáy Zoltán:* A boglári plébános vértanúsága. = M. nemzet. 2002. 232. 23.
Streith Miklós, 1848.

384. *Ormos Mária:* Magyarok – nemzetiszocialista szemmel. = Limes. 2002. 1. 23-36.

385. *Zselicky Béla:* Adalékok Magyarország és politikusai jellemzéséhez a második világháborús szovjet dokumentumokban. = Múltunk. 2002. 2. 190-210.

386. *Zeidler Miklós:* A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Bp. Teleki L. Alapítv., 2002. 137 p. ill. (Regio könyvek)

387. *Karsai László:* Rasszizmus a m. kir. honvédségben – a második világháború idején. = Élet és irod. 2002. 4. 8-9.

388. *Máté Milán:* A cigányság és a hadsereg. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 150-154.
13-20. század

389. *Szabó János:* Kisebbségek a haderőben. Nők, romák, vallásgyakorlók. Bp. Zrínyi, 2002. 407 p.

A haditechnika története

390. *Szepesi Attila:* Íjak és íjászok a régi Magyarországon. = M. nemzet. 2002. 131. 24.

391. *Lugosi József:* „Van másik..." Egy fegyver három változata. Gróf Kreith Béla találmánya. = Kaliber. 2001. 7. 48-49.
dzsida

392. *Gabriel, Erich:* Sabel, Degen, Dolche. Die Seitenwaffen der österreichischen und österreichisch-ungarischen Kriegsmarine. Wien, Heeresgesch. Mus./Militärwiss. Inst. in Wien, 2001. 155 p.
A k. u. k. Haditengerészetnél használt oldalfegyverek.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1234-1236.

393. *Liták, Ľubomír:* Zbrojárska výroba a urbanizácia na Slovensku v 19. a 20. storoči. Etapy, geopolitické aspekty, dôsledky. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 332-345.
Fegyvergyártás és urbanizáció Szlovákiában a 19. és 20. században. Időszakok, geopolitikai összefüggések, következmények.

394. *Kovács Vilmos:* A hazai kézilőfegyver- és tölténygyártás 1891-1918. = Kaliber. 2001. 7. 18-23.

395: *Kovács Vilmos:* A magyarországi kézifegyver és lőszergyártás az első világháború végétől a győri program meghirdetéséig. 1918-1938. = Kaliber. 2001. 8. 48-51.

396. *Kovács Vilmos:* A magyar kézilőfegyveripar a II. világháborúban. = Kaliber. 2001. 9. 40-43.

397. *Kovács Vilmos:* A magyar kézilőfegyver- és lőszergyártás 1945-1953. = Kaliber. 2001. 10. 46-49.

398. *Varga Zsolt:* Gyalogsági lőfegyverek. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 68-70.
Hogg, Jan V.: Handguns and rifles. (Kézifegyverek és puskák). New York, Gramercy Books, 1999.

399. *Hintermeier, Heino:* Die Extra-Corps-Gewehre in Österreich-Ungarn 1867 bis 1918. 1-2. = Pallasch. 12. 2002. 123-132., 13. 2002. 139-150.
Az Osztrák-Magyar Monarchia különleges hadtesteinek fegyverzete, 1867-1918.

400. *Lugosi József:* „Barátok ne féljetek a fegyverektől..." A védőfegyver. = Kaliber. 2001. 3. 36-39.

401. *Vass Gábor:* Colt M1851 Navy – 1851-2001. 150 év. = Kaliber. 2001. 6. 44-47.

402. *Klabacsek Gyula:* A lengyelek Coltja. VIS M-35 Radom-pisztoly. = Kaliber. 2002. 2. 38-43.

403. *Klabacsek Gyula:* A lengyel Nagant-revolverek titka. Radom-Nagant-revolver. = Kaliber. 2002. 9. 10-15.

404. *Klabacsek Gyula:* Egy igazi ritkaság. .44-es STARR elöltöltős revolver. = Kaliber. 2001. 1. 16-22.

405. *Vass Gábor:* Aranyos kis Beretta. Beretta M1934. = Kaliber. 2001. 7. 12-15.

406. *Vass Gábor:* Egy hosszú Browning. Browning M1903. = Kaliber. 2001. 8. 10-13.

407. *Lugosi József:* Egy „iszonyú" fegyver. Johann Nikolaus Dreyse gyútűs puskája. = Kaliber. 2001. 1. 36-40.

408. *Lugosi József:* Egy „csodás" fegyver. Karel Holub „Werndl fegyverei" a magyar királyi honvédségünknél. = Kaliber. 2001. 2. 36-39.

409. *Németh Balázs:* A polgárháború puskája. Springfield M1861. = Kaliber. 2001. 7. 36-41.

410. *Sonkoly István:* Old Shatterhand csodafegyvere. Henry-ismétlőpuska. = Kaliber. 2002. 2. 16-20.
411. *Lugosi József:* Honnan jött a lövés? Avagy „görbe" csővel lehet-e célzott lövést leadni? = Kaliber. 2001. 8. 18-20.
Görbe csövű puskák az első világháborúban.
412. *Kovács Vilmos:* A sokoldalú Mannlicher-puska. Régi haditöltények. = Kaliber. 2002. 2. 46-50.
413. *Klabacsek Gyula:* A brit Lee-Enfield puskacsalád. 1. = Kaliber. 2002. 12. 20-24.
414. *Klabacsek Gyula:* A világháborús veterán kudarca. Walther G-41 (W) öntöltő puska. = Kaliber. 2002. 4. 20-25.
415. *Kovács Vilmos:* A Magyar Királyi Honvédségben alkalmazott puskagránátok az I. és a II. világháborúban. = Kaliber. 2002. 10. 48-51.
416. *Lugosi József; Vass Gábor:* A legcsúnyább géppisztoly. Sten. = Kaliber. 2001. 10. 10-14.
417. *Turóczi Attila:* A 39M géppisztoly. 2. = Haditechnika. 2002. 1. 68-72.
1. = u. o. 2001. 4. sz.
418. *Klabacsek Gyula:* Az elfeledett Danuvia. 1944M Danuvia géppisztoly. = Kaliber. 2002. 5. 14-18.
419. *Izsóf Gábor; Vass Gábor:* Amerika kedvenc géppisztolya. Thompson géppisztoly. = Kaliber. 2001. 9. 10-15.
420. *Paál Gergely:* A Kalasnyikov gépkarabélyok szuronyai. = Bolyai szle. 2002. 3. 29-43.
421. *Klabacsek Gyula:* A dobtáras golyószóró. A 7,62 mm-es DP golyószóró. = Kaliber. 2002. 1. 20-25.
422. *Kovács Vilmos:* A Magyar Néphadseregben alkalmazott kézigránátok. = Kaliber. 2002. 12. 42-44.
423. *Lugosi József:* Dumdum. = Kaliber. 2001. 5. 23-25.
424. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 1. A Hadtörténeti Múzeum kézifegyvertöltény-gyűjteménye. = Kaliber. 2002. 3. 38-40.
425. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 2. Egylövetű hátultöltő lőfegyverek töltényei. = Kaliber. 2002. 4. 14-19.
426. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 3. Az ismétlőpuskák töltényei az I. világháborúig. = Kaliber. 2002. 5. 44-47.
427. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 4. A gyalogsági töltények története 1918-ig. = Kaliber. 2002. 6. 40-44.
428. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 5. Az ismétlő és sorozatlövő kézilőfegyverek töltényei 1945-ig. = Kaliber. 2002. 7. 50-53.
429. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 6. A Magyar Néphadsereg gyalogsági töltényei. 1. = Kaliber. 2002. 8. 46-49.
430. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 7. A magyar haderő gyalogsági tölyénei 1960-tól napjainkig. = Kaliber. 2002. 9. 22-25.
431. *Kosar, Franz:* Die schweren Geschütze der Welt. Feldartillerie, Selbstfahrlafetten, Belagerungsgeschütze. Stuttgart, Motorbuch, 2002. 252 p. ill.
A világ nehézlövegei. Tábori tüzérség, önjárólövegek, ostromlövegek.
Osztrák-Magyar Monarchia, 1900-1918, Magyarország 1919-1939.
432. *Lugosi József:* Mitrabefőzők, kávédarálók. Mitrailleusek, szórólövegek honvédségünk fegyverarzenáljában. = Kaliber. 2001. 4. 36-39.
433. *Lugosi József:* A nagy szellentők. Sűrített levegővel működő lövegek. = Kaliber. 2001. 6. 22-24.
434. *Barna Zsolt:* Panzerfaust. = Top gun. 2002. 12. 54-58.
435. *Barna Péter:* Az SG 113A – német, harckocsik elleni, hátrasiklás nélküli fegyver. = Haditechnika. 2002. 2. 81-84.
436. *Sárhidai Gyula:* A Zrínyi I. rohamágyú és a Zrínyi II. rohamtarack. = Aranysas. 2002. 2. 64-65.
437. Hatala András: A Harmadik Birodalom egyik elfeledett titkosfegyvere: a Röchling-gránát. 1-2. = Haditechnika. 2002. 3. 93-99., 4. 60-65.
3. = u. o. 2003. 1.
438. *Rácz Elemér:* A légvédelmi tüzércsapatok felderítő és tűzvezető eszközeinek fejlődése a két világháború között. = Bolyai szle. 2002. 2. 123-145.
439. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A Magyar Királyi Honvédség 36M légvédelmi gépágyúja, 1936-1945. = Haditechnika. 2002. 2. 95-98.
440. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* Az Sz-200 VE Vega légvédelmi rakéta osztálycsoport magyarországi története. = Haditechnika. 2002. 3. 7-13.
441. *Fakász Mihály:* Az első világháború francia páncélosai. = Haditechnika. 2002. ksz. 2-8.
442. *Schmidt László:* A cseh gyártású, német Jagdpanzer 38(t) Hetzer vadászpáncélos. = Haditechnika. 2002. 1. 90-93.

443. *Berényi László:* A Pz IV F1 német harckocsi. = Haditechnika. 2002. ksz. 12-16.
444. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* A legyőzhetetlen Tigris páncélos. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 215 p. ill.
445. *Schmidt László:* A német Sturmtinger (Rohamtigris) páncélos. = Haditechnika. 2002. 2. 85-90.
446. *Szűcs László:* Harckocsi a föld alatt – legenda vagy valóüság? = Ármádia. 2002. 4. 36-37., 48.
Batyk a 2. világháborúban.
447. *Želtov, Igor'; Pavlov, Ivan; Pavlov, Mihail; Sergeev, Aleksandr:* Tanki IS v boâh. Moskva, Vostočnyj gorizont, 2002. 78 p. ill. (Trankomaster, spec. vyp. 2002)
A szovjet JSz típusú harckocsik alkalmazása a második világháborúban. – Magyarországi harcokban is.
448. *Mujzer Péter:* Magyar harckocsik a Vörös Hadseregben, 1941-1945. = Top gun. 2002. 9. 46-49.
Zsákmányolt harckocsik.
449. *Paál Gergely:* Harckocsik toronyforgató berendezései. = Bolyai szle. 2002. 1. 77-100.
450. *Schmidt László:* Kiegészítés a Hadi-technika egy korábbi cikkéhez. = Haditechnika. 2002. 4. 72-75.
Schmidt László: Az NSU lánctalpas motorkerékpár. 1992. 3. 50-52.
451. Roham három keréken. Katonai motorok. [Írta:] M.K. = Top gun. 2002. 8. 54-56.
452. *Sárhidai Gyula:* Fegyvertár. = Aranysas. 2002. 1. 42-43., 2. 40-41., 3. 42-43., 4. 38-39., 5. 38-39., 6. 38-39., 7. 40-41., 8. 40-41., 9. 42-43., 10. 40-41., 11. 40-41., 12. 40-41.
Atomfegyverek fejlődéstörténete.
453. *Kiss Anita Júlia:* A francia hidrogénbomba megszületése. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 166-167.
Bendjebbar, André: Achives secretes – Le „vrai pere" de la bombe H. = L'Histoire, 257. 2001.
454. *Barabás Péter:* Ötmillió ember életét veszélyeztette volna a japán biológiai támadás. Megdöbbentő dokumentumok kerültek elő egy kínai archívumból. = Népszava. 2002. 237. 9.
455. *Zopcsák Ferenc:* Vándorló lövegek. = Haditechnika. 2002. 4. 79-82.
hadihajók
456. *Merényi-Metzger Gábor:* A USS Louis Kossuth. = Haditechnika. 2002. 4. 66-67.
Liberty Ship
457. *Ákos György:* A USS Mississippi – a hajó, amely Kossuthot vitte (majdnem) Amerikába. = Haditechnika. 2002. 4. 67-69.
458. *Krámli Mihály:* A magyar tengeri hajógyártás, 1907-1914. = Hadtört. közl. 2002. 1. 60-102.
459. *Aichelburg, Wladimir:* Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zrinyi. Wien, Graz, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 544 p., 192 t. ill.
K. (u.) k. hadihajók betűrendes jegyzéke.
460. *Csonkaréti Károly:* Császári és királyi hadihajók. Debrecen, Hajja, 2002. 318 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Ism.: Kaiser Ferenc. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 149-153.
M[athaeidesz] Konrád: Hadihajók az Adrián. = Top gun. 2002. 7. 64.
461. *Sieche, Erwin:* Kreuzer und Kreuzerprojekte der k. u. k. Kriegsmarine, 1889-1918. Wien, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 210 p. ill.
Cirkálók és cirkáló tervek a k. u. k. haditengerészetnél, 1889-1918.
462. *Sieche, Erwin F.:* La sorazzata costiera S.M.S. Wien. = Storia militare. 101. 2002. 31-43.
Az Osztrák-Magyar Monarchia parti cirkálója a Wien.
463. *Sifferlinger, Nikolaus A.:* Die Technik der Funkaufklärung. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 1., 1917. Wien, Stöhr, 2002. 63-102. (Österreichische Militärgeschichte, 2000. Sonderbd. 1.)
Rádiófelderítési technika, 1917-1918.
464. *Forintos Gyula:* Egy magyar tengeralattjáró halála és újjászületése. (SS86H-SR93H). = Haditechnika. 2002. 3. 57-59.
Viribus Unitis
465. *Bak József:* A 20. század orosz, illetve szovjet flottájának felszíni nehéz hadihajói és sorsuk, 1901-1945. = Haditechnika. 2002. ksz. 21-31.
466. *Amaczi Viktor; Steinemann Tünde:* A Wisconsin csatahajó története. = Haditechnika. 2002. 1. 94-99.
467. *Amaczi Viktor:* Az US Constellation fregatt – a „Jenki versenyló". = Haditechnika. 2002. 2. 76-78.
468. *Lengyel János; Földházi Enikő:* Az amerikai haditengerészet különleges ereje: Navy-SEALs. 1-3. = Ármádia. 2002. 1. 18-19., 2. 14-15., 3. 14.

469. *Gál Gyula:* Szürke farkasok. = Aranysas. 2002. 2. 59-61.
U-Bootok
470. *Hajdu Péter:* A japán Ha osztályú A típusú törpe tengeralattjárók szerepe a II. világháborúban. = Haditechnika. 2002. ksz. 31-40.
471. *Zsóka Lóránt:* A Debrecen őrnaszád utolsó napjai. = Hadak útján. 485. 2002. 12-13. 1944.
472. *Höfling, Rudolf:* Luftschiff-Entwicklung in Österreich-Ungarn. = ÖFH Nachrichten. 2002. 1. 12-22.
Léghajók fejlesztése az Osztrák-Magyar Monarchiában. – Katonai vonatkozások.
473. *Lugosi József:* Nyilazás íj nélkül. Nyilak az égből. = Kaliber. 2001. 7. 46-47.
1914.
474. *Sharpe, Mike:* Repülők a II. világháborúban. Debrecen, Hajja, 2002. 96 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Aircraft of World War II.
475. Gyorsabban a hangnál. Írta: [P.Cs.] = Top gun. 2002. 10. 22-26.
Szuperszónikus repülőgép kísérletek.
476. *Horváth Zoltán:* A légi felderítés és eszközeinek fejlődése. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 79-90.
477. *Horváth Zoltán:* A Repülő Tigrisek. Az elbocsátott légi-idegenlégió. = Aranysas. 2002. 8. 42-45.
Curtiss P-40 vadászgép
478. Csupa-csupa szárny. XB-35 és YB/YRB-49. [Írta:] P.Cs. = Top gun. 2002. 12. 26-29.
479. *Barna Péter:* Bell P-39 Airacobra. = Top gun. 2002. 6. 25-31.
480. *Punka György:* A haditengerészet zuhanóbombázója. Douglas SBD Dauntless. = Aero magazin. 2002. 8. 59-63.
481. Bevetésen a B 52 Stratofortress. 1. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 12. 6-11.
482. *Szekeres Gábor:* Az örökéletű Buff. Jubiláló B-52-esek. = Aero magazin. 2002. 4. 32-33.
483. *Rosza Pál:* A legnagyobb és legdrágább. B-36 Peacemaker. = Top gun. 2002. 9. 26-31.
484. *Gál József:* Convair B-58 Hustler. 1-4. = Aranysas. 2002. 5. 16-18., 6. 16-21., 7. 21-25., 8. 50-57.
485. *Gál József:* Amerikai „repülőhajók". = Aranysas. 2002. 11. 23-25.
Martin P6M Seamaster
486. *Punka György:* Gyorsabban a hangnál. A Bell X-1-es. = Aero magazin. 2002. 11. 68-71.
487. *Gál József:* Szemek a „Szablyán". A felderítő F-86 Sabre-k. = Aranysas. 2002. 3. 14-16.
488. *Kővári László:* Bevetésen az izraeli F-15-ösök. = Aranysas. 2002. 11. 6-9.
489. Bevetésen: az iráni Phantomok. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 7. 6-11.
490. *Kositzky Attila:* Láss, ne csak nézz! A Feketerigó titka. = Aranysas. 2002. 2. 20-21.
Lockheed A-12 „Blackbird"
491. *Barna Zsolt; Barna Péter:* Fairey Barracuda. = Top gun. 2002. 7. 12-15.
492. *Gibás Andor:* Bristol F2B. = Top gun. 2002. 9. 22-25.
493. *Barna Péter:* Bristol Type 164 Brigand. = Haditechnika. 2002. 4. 76-78.
494. *Barna Péter:* A Westland Whrirlwind vadászgép. = Haditechnika. 2002. 3. 90-93.
495. *Barna Péter:* Cecelégy 6 fontos fullánkkal. = Top gun. 2002. 11. 26-29.
Mosquito Mk. XVIII.
496. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* A legyőzhetetlen Messerschmitt. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 214 p. ill.
497. *Punka György:* A Me-321-es Gigant. = Aero magazin- 2002. 10. 55-60.
498. *Terman Béla:* Más szemszögből a Me 210-esről. = M. szárnyak. 30. 2002. 54-60.
499. *Barna Zsolt:* Messerschmitt Bf 110. 1. rész. = Top gun. 2002. 12. 40-43.
500. *Kiss Kálmán:* Messerschmitt. ME P1073A és B: távolsági bombázó. = Top gun. 2002. 11. 37.
501. *Kiss Kálmán:* A Messerschmitt Me-163 rakéta-repülőgép. = Haditechnika. 2002. ksz. 48-55.
502. *Tóth Gábor:* Focke Wulf Fw 189 A. = Haditechnika. 2002. ksz. 18-21.
503. *Kiss Kálmán:* A Vipera – a Bachem Ba-349A Natter. = Haditechnika. 2002. ksz. 41-47.
504. *Zsák Ferenc:* Apraktikus Aradók. AR-79-es és AR-96-os. = Aero magazin. 2002. 5. 57-61.
505. *Baráth Bálint:* Az FZG 76 „szárnyasbomba" = Haditechnika. 2002. ksz. 8-11.
506. *Zsák Ferenc:* Az első helyből felszálló szállító repülőgép. A Do-31-es. = Aero magazin. 2002. 10. 52-54.
507. *Gál József:* X-trém óriások. = Aranysas. 2002. 9. 26-28.

Orosz tervezők különleges repülőgéptípusai.
508. *Punka György:* Polikarpov vadászgépei. Sirályszárnyas fejvadászok. = Aero magazin. 2002. 1. 59-63.
509. *Punka György:* Patkányok, legyek, csacsik. I-16-os Rata. = Aero magazin. 2002. 2. 57-61.
510. *Kovács Béla:* Hosszú csőrű raták. = Top gun. 2002. 6. 41-43.
I-17, MIG-3
511. *Horváth Zoltán:* Szárnyas „patkányok" az Ebro és a Halhin-Gol felett. = Aranysas. 2002. 1. 44-49.
512. *Szekeres Gábor:* A szögletes bombázó. Szu-24-es Fencer. = Aero magazin. 2002. 2. 24-29.
513. *Schadl György:* A Jak-15/23 repülőgépcsalád. = Haditechnika. 2002. 3. 82-85.
514. *Zsák Ferenc:* A harcias iskolagép. Jak-11-es Ölyv. = Aero magazin. 2002. 8. 54-58.
515. *Gál József:* Különleges Jakovlev prototípusok. 1-4. = Aranysas. 2002. 1. 10-11., 2. 19., 3. 10-11., 4. 25.
516. Bevetésen a TU-22, 22M. A vaksi szépség. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 8. 10-13.
517. *Zsák Ferenc:* IL-10 „Párduc" Magyarországon. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 59-64.
518. *Szabó Győző:* MIG-ek légcsavarral. = Haditechnika. 2002. ksz. 55-62.
519. *Zsombok Timár György:* A Sas leszállt ... = Aranysas. 2002. 1. 20-21.
1951. az első repülés hőlégsugaras vadászrepülőgépen – MiG-14.
520. *Hérincs István:* Az első hangsebesség feletti vadászrepülő. MiG-19PM. 1-2. = Aero magazin. 2002. 3. 52-56., 4. 52-56.
521. *Varsányi Mihály:* MiG-21 a finn légierőben. = Haditechnika. 2002. 2. 25-27.
522. *Szekeres Gábor:* Egyenrangú ellenfél volt. MiG-23 Flogger. = Aero magazin. 2002. 3. 24-29.
523. Bevetésen a MiG-23. 1-2. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 2. 6-9., 3. 6-10.
1972-1988.
524. *Toperczer István:* Csavarhúzó és Kalapács. MiG-ek a vietnami háborúban. = Aero magazin. 2002. 1. 64-67.
525. *Siklósi Zoltán:* A MiG-23 típusú repülőgép harci alkalmazására történő felkészülés során elkövetett súlyos, repülésbiztonsági hiba, amelynek következményeként csökkent a honi légvédelem harcképessége. = Repüléstud. közlem./ZMNE. 34. 2002. 65-72.
526. Bevetésen: a MiG-25. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 9. 6-9.
527. *Schuminszky Nándor:* A hamis legendák sosem halnak meg? = Aero magazin. 2002. 9. 47-50.
A szovjet űrrepülés hőskora.
528. *Sárhidai Gyula:* A Caproni-Campini CC-2 repülőgép rövid története. = Haditechnika. 2002. ksz. 17.
529. *Gibás Andor:* Fiat CR-20. Fiat CR-30. Fiat CR-32. Fiat CR-42. = Top gun. 2002. 6. 20-24., 7. 54-57., 8. 12-15., 12. 38-39.
530. Tűzön és vízen. Kawanischi H8K „Emily". = Top gun. 2002. 7. 38-42.
hidroplán
531. IAR 80. Egy kissé elfeledett román vadászgép. [Írta:] P. Cs. = Top gun. 2002. 6. 38-40.
532. *Szekeres Gábor:* Az északi lándzsa. Saab J 32E Lansen. = Aero magazin. 2002. 6. 70-71.
533. *Zsille Péter:* Egy furcsa, de hasznos szállítógép. Noratlas. = Aero magazin. 2002. 9. 52-55.
534. *Punka György:* A púpos hárommotoros. Az SM. 79-es Sparviero. = Aero magazin. 2002. 6. 57-61.
535. Ansaldo. = Top gun. 2002. 10. 30-31.
536. *Zsák Ferenc:* A Vöcsöktől a „Tanté"-ig. Repülőgépgyártás Magyarországon a két világháború között. = Aero magazin. 2002. 12. 54-58.
537. *Mező György:* A „Pajtás" (MBP 1) motoros iskolarepülőgép születése. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 51-57.
538. *Zsák Ferenc:* A szép vonalú kétmotoros. Az Aero-45-ös Kócsag. = Aero magazin. 2002. 1. 54-58.
539. *Sisa András:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő olaszországi repülőgép-beszerzései. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1050-1081.
540. *Bartha Tibor:* Magyarország II. világháborús bombázásakor alkalmazott brit bombák. 3. = Haditechnika. 2002. 1. 81-86.
1-2. = u.o. 2001. 3-4. sz.
541. *Kenyeres Dénes:* Kamov Ka-26 típusú könnyű szállítóhelikopterek a Magyar Néphadsereg hadrendjében. 1. = Haditechnika. 2002. 4. 92-96.
2-3. = u.o. 2003. 1-2. sz.

542. *Zsák Ferenc:* VIP-szállítások. A Légierő által üzemeltetett kormánygépek. = Aero magazin. 2002. 12. 70-73.
543. *Zsák Ferenc:* A Mátyásföldi repülőtér története. A magyar repülés őshazája. = Aero magazin. 2002. 9. 62-65.
544. *Vándor Károly:* Elfelejtett évtizedek. 1-4. Kiskunlacháza, Tököl, Pápa, Sármellék, Kalocsa. = Aranysas. 2002. 6. 22-23., 7. 26-27., 8. 24-25., 9. 24-25.
Az egykori Mo-i szovjet repülőbázisok.
545. *Toperczer István:* Vietnami repülőterek a légiháború alatt. = Aero magazin. 2002. 2. 66-69.

A katonai jog, a háborús bűnök története

546. *Hamza Gábor:* Nemzetközi egyezmények az antik Rómában. Jogos háború, baráti segélynyújtás, kereskedelmi kapcsolatok. = História. 2002. 9-10. 32-34.
547. Háborús bűnök. Szerk. Roy Cutman, David Rieff. Bp. Zrínyi, 2002. 463 p. ill.
Eredeti cím: Crimes of war: what the public should know
Ism.: Révész Sándor: A jog és a valóság. = Népszabadság. 2003. 45. 31.
K[acsó] L[ajos]: A háborús bűnökről. = M. honvéd. 2003. 1-2. 46.
548. *Végh Ferenc:* „Az én hitemre jöttenek ide." Vizsgálat Perneszy György keszthelyi kapitány török kapcsolatai ügyében. = Levéltári szle. 2002. 2. 3-7.
549. *Balogh István:* Egy néhai hajdúkapitány és támogatója. Kércsy István pere, 1610-1614. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2002. 3. 258-268.
550. *Ros, Martin:* A Harmadik Birodalom sakáljai. Kollaboránsok tündöklése és bukása, 1944-1945. 2. jav. kiad. Bp. M. Könyvklub, 2002. 304 p. ill.
Eredeti cím: Jakhalzen van het Derde Rijk. Odergang van de coballo's 1944-1945.
551. *Gál Gyula:* Az Eck-ügy. 1-4. = Aranysas. 2002. 3. 64-65., 4. 60-61., 5. 62-65., 6. 58-60.
Eck, Heinz sorhajóhadnagy pere, 1944.
552. *Szita Szabolcs:* A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből. Bp. Korona, 2002. 374 p. ill.
Ism.: Tilkovszky Lóránt. = Századok. 2003. 4. 1007-1008.
553. *Ungváry Krisztián:* Háború, élelmezés, népírtás. A holokausztkutatás legújabb eredményei Németországban. (Szemle.) = Évkönyv. 2000. Bp. 1956-os Int., 2002. 427-432.
554. *Garai Ildikó:* Lengyelország német megszállása, 1939-1944. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 126-137.
Lukas, Richard C.: Forgotten Holocaust. The Poles under German occupation, 1939-1944. New York, Hippocrene Books, 1997.
555. *Deák István:* A jedwabnei tragédia, 1941. Kollektív felelősség, kollektív dicsőség. = História. 2002. 8. 3-8.
556. Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez. 1. füz. Az iratokat... feltárta, jegyzetelte Gazsi József. Szerk. a bev. írta Szita Szabolcs. Bp. M. Auschwitz Alapítv. Holocaust Dok. Közp. 2002. 102 p.
557. *Végi Zoltán; Kádár Gábor:* Amnézia. = Népszabadság. 2002. 297. 21., 23.
zsidó deportálás
558. *Szita Szabolcs:* A komáromi deportálás 1944 őszén. Bp. M. Auschwitz Alapítv. Holcaust Dok. Közp., 2002. 60, [6] t.
559. *Hajba Ferenc:* Honnan tudtak rólam? Szembenézés a komáromi erődmúlttal. = Népszabadság. 2002. 284. 10.
A komáromi erődök szerepe az 1944. őszi-téli deportálásokban.
560. *Szőcs László:* Másodpercek a Garibaldi utcában. Peter Zvi Malkin a saját anyjától tartott volna a leginkább, ha nem fogja el Adolf Eichmannt. = Népszabadság. 2002. 203. 22-23.
561. *Black, Edvin:* Az IBM és a holokauszt. [Bp.] Athenaeum 2000, 2002. 371 p.
Eredeti cím: IBM and the Holocaust.
562. A cigányság a második világháború idején, 1939-1945. Az üldöztetés tanintézeti feldolgozásához. Szerk. Szita Szabolcs. Bp. Velcsov Bt. 2002. 145 p. ill.
563. *Bernáth Gábor:* A föld alatt. Roma áldozatok százai nyugszanak jeltelen tömegsírokban. = Népszabadság. 2002. 178. 7.
564. *Balogh Balázs:* A kitelepítésről és a háborús bűnösségről egy magyarországi német falu kapcsán. = Limes, 2002. 1. 69-80.
Németfalva

555. *Sajti Enikő, A.:* Impériumváltás, magyarellenes megtorlások, kitelepítések és a konszolidáció feltételeinek kialakulása a Délvidéken 1944-1947. = Századok. 2002. 5. 1061-1114.

566. *Deák, István:* Die Vergessenen. Die Vertreibung der Ungarn aus der Slovakei. = Die Benes-Dekrete. Hrsg. Barbara Coudenhove-Kalergi, Oliver Rathkolb. Wien, Czernin Verl., 2002. 107-117.
Az elfedelettek. A magyarok kiűzése Szlovákiából.

567. *Szerencsés Károly:* „Az ítélet: halál" Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt. Batthyány Lajos, Bárdossy László, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre. Bp. Kairosz, 2002. 423 p.

568. *Földesi Margit:* A szabadság megszállása. – A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon. Bp. Kairosz, 2002. 480 p.
Ism.: Papp István. = Múltunk. 2003. 1. 301-308.

569. *Földesi Margit; Szerencsés Károly:* Megszállók hálójában. – a magyar történelem kényes pillanatairól. [Riporter:] Hanthy Kinga. = M. nemzet. 2002. 132. 23.
Földesi Margit: A szabadság megszállása, a megszállók szabadsága.
Szerencsés Károly: Az ítélet: halál. Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt.

570. *Szalai Zoltán:* „Hadifogoly" magyar műkincsek. = Népszabadság. 2002. 80. 28-29.

571. *Györkei Jenő:* Idegen bírák előtt. Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Bp. Zrínyi, 2002. 207 p. ill.
Ism.: Mészáros Zoltán. = Hadtört. közl. 2004. 1. 306-308.
K[acsó] L[ajos]: = M. honvéd. 2003. 4. 19.

572. *Györkei Jenő:* Nemzeti szerencsétlenség. = M. nemzet. 2002. 10. 36.
Szombathelyi Ferenc

573. Szombathelyi Ferenc. Szerk. Csicsery-Rónay István. Bp. Occidental, Századvég, 2002. 102 p. (Csillagos órák, sorsfordító magyarok. Közelmúltunk közelről. 9-10.)

574. *Balogh Ádám:* Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc emlékezete. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 261-264.

575. *Balogh Ádám:* Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc rehabilitálása ügyében. = Hadak útján. 482. 2002. 8-9.

576. *Gál Attila:* Tábornokok a népbíróság előtt. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 76-87.

577. *Kovács Zoltán András:* A Nemzeti Számonkérés szervezete. A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete. = Századok. 2002. 5. 1131-1160.

578. *Kónyáné Kutrucz Katalin; Gyarmati György:* Rajk László a miskolci pogromról, 1946. = M. napló. 2002. 4. 41-44.

579. *Krasznay Béla:* Az 1946-1948. évi kommunista-ellenes ellenállási mozgalom ismertetése. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 307-315.

580. *Zsitnyányi Ildikó:* Egy „titkos háború" természete. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott internálási és büntetőeljárási gyakorlat 1948-1950. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1086-1098.

581. *Soós Katalin:* Berichte des Budapester österreichischen Botschafters über die ungarischen Schauprozesse von 1948-1949. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 253-276.
A budapesti osztrák követség jelentése az 1948-1949-es magyar kirakatperekről.

582. *Ehrenberger Róbert:* A lekváros tészta mint a „népi demokrácia" megdöntésének eszköze. Tömeges megbetegedés Tatán 1950 karácsonyán. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 98-113.

583. *Magyar Miklós:* Emlékezés Kiss Zoltán eje. századosra. = M. szárnyak. 30. 2002. 267-270.

584. *Varga László:* Sortűz a Parlament előtt. = Élet és tud. 2002. 43. 1350-1352.

585. *Kő András:* Visszatérés a Kossuth térre. = M. nemzet. 2002. 255. 27.
Egy szemtanú beszámolója 1956. nov. 4-ről.

586. *Eörsi László:* Mansfeld Péter. A megtorlás legfiatalabb áldozata. = Rubicon. 2002. 11-12. 30-33.

587. *Eörsi László:* Tóth Ilona és kultusza. = Népszabadság. 2002. 78. 12.

588. *Eörsi László:* Tóth Ilona igaz története. = Rubicon. 2002. 11-12. 26-29.

589. *Kiss Sándor, M.:* Tóth Ilona tragikuma. = M. nemzet. 2002. 98. 21., 26.
590. A tisztaság foka. A Tóth Ilona-vita. = HVG. 2002. 19. 71-74.
591. *Kovács Péter:* Büntetőper vagy történelemírás? Milosevics a hágai törvényszék előtt. [Riporter:] Skrabski Fruzsina. = M. nemzet. 2002. 46. 28.

Veszteségek, a hadifogság története

592. *Tóth Hajnalka:* Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban. = Aetas. 2002. 1. 136-153.
593. Johann Ferdinand Auer naplója. [1-2.] [Bev., jegyz. ell.] és ford. Márton László. = A Dunánál. 2002. 4. 106-111. 5. 58-61.
Török fogságról
594. *Seres István:* Thököly Imre gályarabságra ítélt katonái Törökországban, 1696-1699. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 137-148.
595. Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Szerk. S. Varga Katalin. Pozsony, Kalligram, 2002. 344 p.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 2. 448-450.
596. *Kovács Ágnes:* A császári hadifoglyok helyzete a Rákóczi-szabadságharcban. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 177-186.
597. *Kéri Edit:* Szolgaföldben. Ferenc József kormánya javasolta 1849-ben a szibériai deportálást. = M. nemzet. 2002. 203. 28-29.
Hozzászólás: Pásztor Emil: Erdélyen át. = M. nemzet. 2002. 239. 32.
Hermann Róbert: Deportáltak vagy sem? Szibéria és Kamcsatka. – Megint tények. = M. nemzet. 2002. 239. 32.
598. *Veres D. Csaba:* Ugod. Bp. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Kht., [2002.] 175 p. ill.
1848-as honvédek, az első és második világháború hősi halottai.
599. *Merényi-Metzger Gábor:* A Zenta kiscirkáló elektrotechnikusa, Stein József visszaemlékezése montenegrói hadifogságára. = Hadtört. közl. 2002. 1. 196-202.
600. *Papp Dezső:* Magyar hadifoglyok Kabulban. = Ármádia, 2002. 6. 38-39.
601. *Kanyó Ferenc:* Világháborúk szegedi hősi halottai. Szeged, Bába, 2002. 304 p. ill.
602. *Lagzi István:* Magyarországi lengyel menekültek, 1939-1945. = Valóság, 2002. 2. 34-49.
603. *Illényi Balázs:* Örök és őrzöttek. Francia internálótáborok 1939-1946. = HVG. 2002. 15. 99-101.
604. *Hortobágyi Péter:* Magyar hadifoglyok Belgiumban a második világháború után. 1945-1947. = Valóság. 2002. 12. 38-65.
605. *Szmolnik Lajos:* Lefejezték a Boston pilótáját. = M. szárnyak. 30. 2002. 83-85.
Newton, William Ellis
606. Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból. = Hadifogoly híradó. 2002. 1. 5-6., 2. 5-6., 3. 5-6., 4. 4-6., 5. 3-6.
607. *Stark Tamás:* Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. = Kortárs. 2002. 2-3. 69-81.
608. *Stefka István:* A Gulag összeköt. Nyolcszázhetvenezer kényszermunkás volt a Szovjetunióban? = M. nemzet. 2002. 28. 34.
609. *Tatár Imre:* Bánidától Kijevig. Egy volt munkaszolgálatos emlékezése a hazai táborra és a szovjet hadifogságra. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1156-1187.
610. *Sancz Klára Lujza:* A második világháború épületveszteségei Budapesten. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 221-227.
611. *Erdey Sándor:* A recski tábor rabjai. 8. kiad. Bp. Püski, 2002. 447 p. ill.
612. *Murányi Gábor:* Halálos ősz. 1956-os veszteséglisták. = HVG. 2002. 45. 83-85.
613. *Balogh Tamás; Csepregi Oszkár:* A Szent István csatahajó és a csatahajók rövid története. [Bp.] General Pr., [2002.] 207 p. ill.
Ism.: Tanács István: A gondolkodás tágassága. A Szent István csatahajó története és tanulságai. = Népszabadság. 2002. 147. 9.
614. A császári és királyi haditengerészet Szent István csatahajójának magyar hősi halottai. = Vitézi táj. 2002. 2. 23.

615. *Szabó István:* Naplótöredék. Lejegyezte: Papp Ferdinánd. = Aranysas. 2002. 6. 42-43.
A Szent István csatahajó tragédiája.
616. *S[árhidai] Gy[ula]:* A Szent István csatahajó az Adria mélyén. = Haditechnika. 2002. 3. 56-57.
617. *Sieche, Erwin F.:* Őfelsége Szent István nevű hadihajója, Magyarország egyetlen szerencsétlen sorsú dreadnoughtja. 4-5. = Haditechnika. 2002. 1. 6-11., 2. 13-17.
618. *Szabó Miklós:* Az orosz haditengerészet tengeralattjáró-veszteségei újabb kutatások alapján. = Haditechnika. 2002. 3. 45-47.
619. *Szabó Miklós:* A Kurszk utolsó útja. = Haditechnika. 2002. 1. 32-36.
620. *Tóth Ferenc:* Szárazföldre zuhant repülőgépek kutatása. = M. szárnyak. 30. 2002. 68-73.
621. *Tóth Ferenc:* Liberátor a halastóban. = Haditechnika. 2002. 4. 70-71.
622. *Tóth Ferenc:* Repülőgép a háztetőn. = Haditechnika. 2002. 2. 79-81.
Dunántúli hadműveletek során lezuhant amerikai vadászgép, 1945. febr.
623. *Figder Elemér:* A Weihe utolsó útja. Málnássy Ferenc hadnagy és bajtársai tragédiája. = Haditechnika. 2002. 3. 62-66. 1945. április.
624. *Jánkfalvi Zoltán:* A sátai „nagyvas" Kutatás egy 56 évvel ezelőtt lezuhant gép roncsai után. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 137-142.
B-24
625. *Eőri Elek:* A MiG-15 vadászrepülőgépről és néhány repülőeseményről. = M. szárnyak. 30. 2002. 101-104.
626. *Eöri Elek:* Az NDK 12-es oldalszámú MiG-15 ÚTI gépének katasztrófája 1973-ban Tökölön. = Haditechnika. 2002. 3. 61-62.
627. *Király István:* Gondolatok, észrevételek a magyar katonai repülés áldozatainak névsorához. = M. szárnyak. 30. 2002. 256-262.

Helytörténet, vártörténet

628. *Gravett, Christopher:* Várak. Erődítmények a világ minden tájáról. Bp. Glória, 2002. 191 p. ill.
Eredeti cím: Castles. Fortifications from around the world.
629. *Meyer, Werner:* Burgen, Schlösser und Festungen in Deutschland und Europa. 1-3. Würzburg, Flechsig, 2002. 3 db (199, 236, 159 p.) ill.
Várak, kastélyok, erődök Németországban és Európában.
Magyar várak: 3. köt. 33-34.
630. *Bóna István:* Várak Szent István korában. = Szent István és az államalapítás. Bp. Osiris, 2002. 296-301. (Nemzet és emlékezet)
631. *Ráday Mihály:* A múlt bús düledékein. = Népszabadság. 2002. 215. 28.
632. *Tóth Ferenc:* Adony avagy Abony? = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 143-144.
633. *Magyar Kálmán:* Babócsa-Nárciszos. Török hódoltság kori települések régészeti emlékei. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 91-98. (Opuscula Hungarica, 3.)
634. Weitschwar = Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, Zala M. Múz. Ig., 2002. 257 p. ill.
Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. A tanulmányok szerzői: Pálffy Géza, Leopold Toifl, Peter Krenn, Vándor László, Kovács Gyöngyi, Gyöngyössy Márton, Bartosiewicz László, Gál Erika.
635. *Kovács Gyöngyi; Vándor László:* Megjegyzések a török kori kisebb palánkvárak régészeti kutatásához. Bajcsavár, a királyi végvárrendszer új erőssége. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 103-106. (Opuscula Hungarica, 3.)
636. *Grestenberger, Erwin Anton:* Befestigtes Wien. Von der römischen Antike bis zur Gegenwart. Wien, Graz, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 176 p. ill.
Bécs erődítése a Római Birodalom korától napjainkig. – Magyar vonatkozásokkal.

637. *Németh István:* Berlin a megosztott város. = Rubicon. 2002. 9-10. 53-61.

638. *Graus, Igor:* Vojnové výdavky a ich dopad na ekonomiku Banskej Bystrice v 16. storočí. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 55-66.
A katonai kiadások és kihatásuk Besztercebánya gazdaságára a 16. században.

639. *Martuliak, Pavol:* Vojsko a osudy mesta Banská Bystrica v čase protihabsburských stavovských povstaní. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 111-125.
A katonaság és Besztercebánya városának sorsa a Habsburg-ellenes rendi felkelés idején.

640. *Horváth Miklós:* Fegyveres erők és testületek részvétele az 1956-os forradalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyei eseményeiben. = Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2., Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 91-152.

641. *Magyar Károly:* Török kori erődítések a budai vár déli részén. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 59-70. (Opuscula Hungarica, 3.)

642. *Helgert Imre:* Adalékok a fő- (kormányzó) város honvéd helyőrség-parancsnoksága 1848/49-es szabadságharc alatti megszervezéséhez. = Bolyai szle. 2002. 2. 5-38.

643. *Helgert Imre:* A budapesti városparancsnokság létrejötte, feladatrendszerének változása az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság alatt. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 91-107.

644. Dokumentumok Budafok-Tétény történetéhez, 1731-1950. Szerk. Czaga Viktória, Garbóczi László, Szabó Csaba. Bp. Budafok-Tétényi Önkorm., 2002. 421 p. ill. (Budapest történetének forrásai. Kerületek, városrészek)

645. *Szőke Sándor:* Dombóvár háborús évei visszaemlékezésekben és dokumentumokban, 1944. Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyes., 2002. 106 p. ill. (Helytörténeti sorozat, 5.)

646. *Rózsás Márton:* Török kori őrhely Drávatamási határában. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz. 2002. 137-142. (Opuscula Hungarica, 3.)

647. *Sugár István:* Az egri vár története. 3. bőv. átdolg. kiad. Bp. Zrínyi, 2002. 256 p. ill.
Berecz Mátyás, Domokos György, Fodor László, Petercsák Tivadar kutatásaival kiegészítve.

648. Az egri vár és kincsei. Szerk. Petercsák Tivadar, H. Szilasi Ágota. Eger, Dobó I. Vármúz., 2002. 96 p. mind ill.

649. *Tóth Béla, D.:* Adalékok Eger város 1848-49. évi eseményeihez. = Levéltári szle. 2002. 2. 8-17.

650. *Takács Tibor:* Erdély várai. 5-15. = Új honvédségi szle. 2002. 2. 119-128., 3. 113-119., 4. 127-136., 5. 139-145., 6. 130-136., 7. 155-160., 8. 136-145., 9. 127-136., 10. 140-148., 11. 118-127., 12. 139-146.

651. *Horváth István:* Esztergom török kori katonai építkezései. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 71-82. (Opuscula Hungarica, 3.)

652. *Hatházi Gábor:* A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 107-128. (Opuscula Hungarica, 3.)

653. *Tomka Gábor:* Egy 16-17. századi tarisznyavár: Győrszentiván-Andrásvár. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 143-144. (Opuscula Hungarica, 3.)

654. *Gerelyes Ibolya:* Gyula a török korban. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 163-170. (Opuscula Hungarica, 3.)

655. *Dede Kálmán:* Hogyan éltük át a nagy harcokat? 1944. Szerk. Sári Győző. Kaba, Önkorm., 2001. 124 p. ill.

656. *Frankhauser, Hubert:* Österreichs Thermopylen, 1809-1918. Die vergessene

Front im Kanaltal von Napoleon bis zum Kriegsende, 1918. Wien, Stöhr, 2002. 88 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte. 2002/7.)
Ausztria Thermopülai-je, 1809-1918. Az elfeledett Kanaltal-i hadszíntér Napóleontól az első világháború végéig. – Magyar vonatkozásokkal.

657. *Čaplovič, Miloslav:* Košice v období dualizmu – významná vojenská posádka monarchie v rokoch 1867-1914. = Armáda, mesto spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 294-304.
Kassa a dualizmus korában – a Monarchia jelentős katonai helyőrsége 1867-1914 között.

658. Kecskemét is kiállítja... Gáspár András, Erdősi Imre, Lestár Péter, Muraközy János, 71. honvéd zászlóalj, 16. (Károlyi) huszárezred, Kecskemét város szabadcsapata. Szerk. Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 223 p. ill. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
Ism.: Csorba György. = Hadtört. közl. 2003. 1. 231-232.

659. *Végh Ferenc:* A keszthelyi végvár építéstörténete. XVI-XVII. század. Pécs, 2002. 1023 p. [6] t. ill.

660. *Halmágyi Pál:* Makó 1918 őszétől 1920 tavaszáig. = Makó a dualizmus és a forradalmak korában. A VIII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok előadásai. Makó, Önkorm., 2002. 36-423. (A Makói Múzeum füzetei, 101.)

661. *Hints Miklós:* Adatok az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc marosvásárhelyi eseményeihez. = Hadtört. közl. 2002. 3. 854-888.

662. *Vonyó Anita:* „Mind hősök ők, mind férfiak, mind hű hazafi." A mernyei első világháborús hősi emlékmű létesítésének körülményei. = Somogy megye múltjából. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2002. 223-236. (Levéltári évkönyv, 33.)

663. *Duchoň, Michal:* Obrana mesta Modry v 17. storočí. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 127-136.
Modor városának védelme a 17. században.

664. *Sárközi Sándor:* Monok. Kossuth Lajos szülőhelye. Miskolc, Bíbor, 2002. 83, [4] p., [1] t. ill.

665. *Csetri Elek:* Nagybánya és vidéke az 1848-1849. évi szabadságharcban. = Hadtört. közl. 2002. 3. 659-693.

666. *Fejes Sándor:* Pápa város katonatörténete, 1400-1867. Pápa, Pápai Huszáregyes., 2002. 64 p. ill. (Huszárok Pápán)

667. *Mészáros Kálmán:* A kuruc kor szereplői Pápán. Adatok a város anyakönyveiből. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 149-176.

668. *Irásné Melis Katalin:* Pest a török hódoltság idején. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 151-162. (Opuscula Hungarica, 3.)

669. *Burzyńska, Janina:* Twierdza Przemyśl w okresie i wojni swiatowej. [Ed. HM Hadtörténeti Int. és Múz., Monostori Erőd Hadkultúra Közp., Muz. Narod. Ziemi Przemyskiej.] Przemyśl, 2002. 42 p. ill.
A przemyśl erődítmény az I. világháború alatt. Lengyel és magyar nyelven.

670. *Janó Ákos:* Sárospatak 1528. évi „hadtörténete". = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 53-60.

671. *Dávidházy István:* Ifj. Sarkady Sándor – Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, 2001. /Könyvism./ = Soproni szemle, 2002. 2. 178.

672. *Konečný, Antonín:* Slobodné kralovské mesto Skalica a jej opevnenie do začiatku 18. storočia. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 92-98.
Szakolcza, szabad királyi város és erődítése a 18. század kezdetéig.

673. *Pál Judit:* Hadsereg és városok a Székelyföldön a 19. század végéig. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 235-244.

674. *Siklósi Gyula:* Hadi események és erődítési munkálatok Székesfehérvárott a 16-17. században. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott kon-

ferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 83-90. (Opuscula Hungarica, 3.)

675. *Dangl, Vojtech:* Mestá, kasárne a posádky na Slovensku v posledných desatročiach pred prvou svetovou vojnou. = Armáda, mesto spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 259-281.
Városok, kaszárnyák és helyőrségek Szlovákiában az első világháború előtti utolsó évtizedekben.

676. *Tálosi Zoltán:* Háborús évek. Légiesemények és harcok Tolna megyében, 1941-1945. Szekszárd, Szerző, 2002. 351 p. ill.

677. *Gaál Gyula:* Török palánkvárak a budai eszéki út Tolna megyei szakaszán. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 99-102. (Opuscula Hungarica, 3.)

678. *Szabó Lajos, H.:* Kossuth apródok. A szabadságharc ifjú hősei Veszprém megyében, 1848-1849. Pápa, Szerző, 2002. 186 p. ill.

Életrajzok, emlékezések

679. A magyar történelem vitatott személyiségei. 1. A tanulmányok szerzői: Gerő András ... et al. Bp. Kossuth, 2002. 150 p.
Géza és István, Salamon és a hercegek, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, Tisza István, Károlyi Mihály, Horthy Miklós.
Írták: Gerő András, Kristó Gyula, Litván György, Makk Ferenc, Ormos Mária, Pölöskei Ferenc, Sipos Péter, Szász Zoltán.

680. *Oborni Teréz:* Erdély fejedelmei. [Bp.] Pannonica, 2002. 221 p. (Magyar századok)

681. Magyar miniszterelnökök, 1848-2002. Szerk. Stemler Gyula. Bp. Kossuth, 2002. 231 p. ill.
Az életrajzokat írták: Izsák Lajos, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Urbán Aladár.

682. Bem apó alvezérei. Összeáll. Kálmánfi Gábor. = Ármádia. 2002. 7-8. 92-94.

683. *Gergely Jenő; Izsák Lajos; Pölöskei Ferenc:* Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból. Bp. Gesta, 2002. 390 p. ill.
Gömbös Gyula, Horthy Miklós, Kállay Miklós, IV. Károly, Miklós Béla, Nagy Imre ... et al.

684. *Kovács Klára:* Légből kapott sztorik. 3 másodperc az életem. Híres magyar pilóták izgalmas történetei. [Bp.] Focus, [2002.] 173 p. ill.

685. *Eörsi László:* Legendás parancsnokok. A fegyveres felkelés vezetői. = Rubicon. 2002. 11-12. 20-25.
1956.

686. Anka Aurél élete és hadisebészeti munkássága. [Összeáll. Izsák Sámuel]. Kolozsvár, 2002. 264 p., [16] t. ill.

687. *Vigh Károly:* Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája. Bp. Mundis, 2002. 361 p. ill. (Az Antall József Baráti Társaság évkönyvei, 13.)

688. Tisztelegve édesapám előtt... = Top gun. 2002. 8. 57-59.
Balogh József pilóta visszaemlékezése a háborús évekre.

689. *Varga József:* Bárány Nándor. = Ármádia. 2002. 5. 42-43.

690. *Kemény Tibor:* Dr. Bárány Nándor munkássága és kapcsolata a Gamma Művekkel. = Haditechnika. 2002. 4. 2-5.

691. *Egyed Emese:* Adieu, édes Barcsaym. Marosvásárhely, Mentor, 2001. 236 p., 27 t.
Barcsay Ábrahám
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 1. 209-210.

692. *Haas György:* A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete. Bp. Kairosz, 2002. 290 p.
Ism.: Salamon Konrád: Forradalmak katonája. = M. nemzet. 2003. 208. 35.

693. *Horn Ildikó:* Báthory András. Bp. Új Mandátum, 2002. 262 p. (Post scriptum. Életrajzi monográfiák, 3.)
Ism.: Szabó Péter. = Hadtört. közl. 2004. 2. 777-783.

694. *Kardos István:* Emlékét ma is őrzi a malgas nép. Benyovszky Móric, 1741-1786. = Ezredvég. 2002. 5. 75-76.

695. *Ács Tibor:* Bolyai János születésének 200. évfordulójára. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 104-116.

696. *Ács Tibor:* Bolyai János a bécsi hadmérnöki akadémián. Bp. ZMNE, 2002. 307 p. ill.

Ism.: Kacsó Lajos: Bolyai János hadmérnöki pályakezdése. = M. honvéd. 2003. 1-2. 41.

697. *Ács Tibor:* Bolyai János, a hadi mérnök. = Haditechnika. 2002. 1. 2-5.

698. *Ács Tibor:* Bolyai János egészsége katonai okmányokban. = Orvostört. közl. 178-181. 2002. 173-191.

699. *Varga A. József:* Bolyai János. = Ármádia. 2002. 11. 42-43.

700. *Kilzer, Louis:* Hitler árulója. Martin Bormann és a Harmadik birodalom bukása. [Szeged], Szukits, 2002. 295 p. [12] t. ill.
Eredeti cím: Hitler's traitor

701. *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV-XVIII. században. = Hadtört. közl. 2002. 4. 923-1000.

702. *Herényi István:* Bulcsu horka. = Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 161-163.

703. *Czetz János:* Emlékezéseim. A szöveget gond., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kedves Gyula. Budaörs, Örmény Kisebbségi Önkorm., 2001. 145 p. ill. (Magyarörmény könyvtár, 1.)

704. „Utasítás a hátországba távozók számára". Dokumentum a doni hadsereg mindennapi életéből, 1942. augusztus 27. Közzéteszi: Pihurik Judit. = História. 2002. 9-10. 44-45.
Részlet Dénes Jenő százados naplójából. – Dokumentumközlés.

705. *Dőry Lajos:* Fegyver nélkül a frontra. Egy egykori huszárhadnagy emlékezései 1944-45-ös naplójegyzetei alapján. [Közzéteszi, bev. tanulmány, jegyzetek:] Bene János. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1188-1220.

706. *Hermann Róbert:* Gáspár András honvéd tábornok. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 9-78. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)

707. *Németh Szilárd:* A patikus hadvezér. = M. hírlap. 2002. 250. 27.
Görgei Artúr

708. *Frivaldszky János:* Hadik András Minerva szolgálatában. = Hadtört. közl. 2002. 2. 389-398.

709. *Baumgartner, Lothar:* Das geheime Tagebuch des Linienschiffsleutnants Handel-Mazzetti, 1917. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 1., 1917. Wien, Stöhr, 2002. 9-62. ill. (Österreichische Militärgeschichte, 2002. Sonderbd. 1.)
Handel-Mazzetti sorhajóhadnagy titkos naplója, 1917.

710. *Baumgartner, Lothar:* Das geheime Tagebuch des Linienschiffsleutnants Handel-Mazzetti, 1917-18,. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 2., 1918. Wien, Stöhr, 2002. 150 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte, 2002. Sonderbd. 2.)
Handel-Mazzetti sorhajóhadnagy titkos naplója, 1917-18.

711. *Braham, Randolph L.:* Náci kollaboráns vagy szélhámos. Jaac van Harten története. = Századok. 2002. 1. 135-151.

712. *Picknett, Lynn; Prince, Clive; Prior, Stephen:* Kettős mérce. Alternatívák a Rudolf Hess-rejtély megoldására. Robert Brydon kutatásainak felhasználásával. Pécs, Alexandra, [2002.] 67 p.
Eredeti cím: Double standards.

713. *Haffner, Sebastian:* Megjegyzések Hitlerhez. Bp. Európa, 2002. 229 p. (Mérleg)
Eredeti cím: Anmerkungen zur Hitler.

714. *Olasz Lajos:* Legendák Horthy István haláláról. = Rubicon. 2002. 1. 44-50.

715. *Józsa Béla:* Horthy István halála. = Militaria. 26. 2002. 914-921.

716. *Szepesi József:* v. Horthy István. 1., A kormányzóhelyettes. 2., A vadászpilóta. = Aranysas. 2002. 7. 52-55., 8. 46-49.

717. *Horváth Sándor:* v. Nagybányai Horthy István fhdgy. tragikus halálának története. = M. szárnyak. 30. 2002. 41-44.

718. *Csapó Béla:* „Százötven méteren a gép megbillent." A szemtanú Horthy István pilótatragédiájáról. [Riporter:] Halász Miklós. = M. nemzet. 2002. 22. 40.

719. *Daniss Győző:* Az igazság és a szerencse. Két Horthy Miklósról szóló előadás az Akadémián. = Népszabadság. 2002. 97. 11.
Sipos Péter és Szakály Sándor előadása.

720. *Simola Ferenc:* Horthy Miklós csapatszemléje Szombathelyen, 1919-ben. = Vasi szle. 2002. 6. 830-833.

721. *Szilágyi Ágnes Judit; Sáringer János:* Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia. Tanulmányok, dokumentumok. Bp. Holnap, 2002. 297 p. ill.
Ism.: Sipos Péter. = Századok. 2003. 5. 1264-1265.

722. *Pálosfalvi Tamás:* Jan Jiskra és a felvidéki városok. = Ármáda, mesto, spoločnost

od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 31-39.

723. *Fekete István, Gy.:* Egy hétköznapi hős. = Top gun. 2002. 9. 60-61.
Kablay Lajos

724. *Józsa Béla:* A haditudósító. = Militaria. 26. 2002. 926-931.
Karai Sándor

725. *Varga József:* Kármán Tódor. = Ármádia. 2002. 3. 42-43.

726. *Kaufmann Gyula:* Aki két halálból menekült meg. A Don-kanyar aknamzőitől a pesti Hajós utcán át Jeruzsálemig. [Riporter:] Szendrei Lőrinc. = Népszabadság. 2002. 66. 41.

727. *Kecskés Péter:* Honvédnapló a keleti frontról, 1942. június 26 – október 19. ... sajtó alá rend. a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Pihurik Judit. Szeged, Hispánia, 2002. 102 p. [7] t. ill.

728. *Keitel, Wilhelm:* Életem. Kötelességteljesítés a bukásig. Hitler vezértábornagyának és a Wehrmacht Főparancsnoksága főnökének önvallomásai. Szerk. Werner Maser. Nagykanizsa, Canissa. [2002.] 460 p. ill.
Eredeti cím: Mein Leben. Pflichterfüllung bis zum Untergang.

729. *Szakály Sándor:* Király Béla 90 éves. = Ármádia. 2002. 7-8. 72-73.

730. *Köpeczi Béla:* Klement János Mihály 1714-ben a Rákóczi-szabadságharcról. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 187-196.

731. *Knoke, Heinz:* A hazámért repültem. Egy német pilóta háborús tapasztalatai. Debrecen, Hajja, 2002. 226 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: I flew for the Führer.

732. *Piti Ferenc:* Koppány személyének és mozgalmának megítéléséhez. = Somogy. 2002. 6. 530-536.

733. Kossuth Lajos, 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. A tanulmányok szerzői: Basics Beatrix [et al.], az előszót írta Hermann Róbert. [Bp.] Kossuth, 2002. 157 p. ill. + CD

734. *Horváth Árpád; Kingston Tiszai Klára:* „A számkivetés nagyjai..." Marx, Engels, Kossuthról és a magyarokról. Bp. Heraldika, 2002. 287 p. ill.

735. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos élete és kora. [Bp.] Pannonica, 2002. 128 p. ill.
Ism.: Kelen Károly. = Népszabadság. 2002. 227. 31.

736. *Hermann Róbert:* Kossuth és Szemere. Eszmetársakból ellenségek. = Rubicon. 2002. 8. 35-41.

737. *Hermann Róbert:* Életre-halálra kész ember. Kossuth és Görgei. 1-2. = Élet és tud. 2002. 42. 1318-1320., 43. 1353-1355.

738. *Hermann Róbert:* A mester és a (hűtlen) tanítvány. Kossuth és Görgei. = Kossuth Lajos, 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. [Bp.] Kossuth, 2002. 51-69.

739. Kossuth Lajos, 1802-2002. A bev. tanulmányt írta Szabad György. Szerk. és a képeket vál. Cs. Lengyel Beatrix. [Bp.] Válasz, 2002. 126 p. ill.
Angol és magyar nyelven.

740. Kossuth Lajos és a honvédelem. Tematikus összeállítás születésének 200. évfordulója alkalmából. [Írta és összeáll. Krámer Iván.] Bp. Zrínyi, 2002. 31 p. ill.

741. *Vörös Béla:* Kossuth Lajos katonai tevékenysége. Kossuth Lajos védelmében. = Bolyai szle. 2002. 4. 166-203.

742. *Szabad György:* Kossuth irányadása. Bp. Válasz, 2002. 276 p.

743. *Méray Tibor:* Ha még egyszer azt üzeni ... = Népszava. 2002. 233. mell. 1-3.
Kossuth Lajos

744. *Szabó Lajos, H.:* Kossuth Lajos életének fontosabb állomásai, 1802-1894. Pápa, Szerző, 2002. 142 p. ill. (Héra sorozat, 2.)

745. *Bánhegyi Ferenc:* Kossuth Lajos azt üzente... Kossuth Lajos születésének 200. évfordulójára. Celldömölk, Apáczai, [2002.] 132 p. ill.

746. Kossuth Lajos Nagykátán. Szerk. Kucza Péter, Lakatos Gyula. Nagykáta, Önkorm., 2002. 28 p. ill.

747. *Kovács Gyula:* Emlékezés a doni csatáról. = Hadak útján. 480. 2002. 4-5.
Megjelent: Hadak útján. 1958. febr.

748. *Zachar József:* Késmárktól a világhírnévig? Kray Pál táborszernagy, 1735-1804. = Ármáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 186-202.

749. *Kacsó Lajos:* Egy vállalkozó a hagyományőrzés szolgálatában. = Ármádia. 2002. 5. 56-57.
Kucza Péter

750. *Fisli Éva:* Az ismeretlen katona. Kurucz János, 1916-1951. Kísérlet életrajzra. = Aetas. 2002. 2-3. 130-160.

751. *Szatmári Gizella:* Lebstück Mária, a főhadnagy. = M. nemzet. 2002. 183. 24.
752. *Punka György:* Emlékezés egy magyar ászra. Lőrincz Mátyás Tibor. = Aero magazin. 2002. 11. 57-62.
753. *Varga József:* Luppis János fregattkapitány. = Ármádia. 2002. 7-8. 100-101.
754. *Horváth Miklós:* Maléter Pál. 2. jav. kiad. Bp. H and T, 2002. 125 p. ill.
755. *Punka György:* Négy nap szeptemberben. Hans-Joachim Marseille, az ász. = Aero magazin. 2002. 9. 56-60.
1942. szept. El-Alamein.
756. *Varga József:* Martin Lajos. = Ármádia. 2002. 9. 42-43.
757. *Zubreczki Judit:* Mata Hari – egy ártatlan „kémnő". = Népszava. 2002. 120. mell. 2.
758. *Szórád Tamás:* Kilenc és fél hónap. Egy tengerészpilóta naplója. = Aero magazin. 2002. 3. 70-71.
McBride, Jim tengerészpilóta a vietnami háborúban. 1970.
759. *Mészáros Vilmos:* Emlékek az I. világháborúról. [Bev.] Szakál Gyula: Volt egyszer egy első világháború. = Műhely/ Győr. 2002. 1. 42-53.
760. *Székelyné Kőrösi Ilona:* Muraközy János és Kecskemét város szabadcsapata. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 177-216. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
761. *Ormos Mária; Harsányi Iván:* Mussolini – Franco. Bp. Pannonica, 2001. 392 p. (Fekete-fehér)
Ism.: Pankovits József. = Múltunk. 2003. 3. 297-302.
762. Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 1. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 474 p. ill.
763. *Nagy Imre:* Viharos emberöltő. Szerk. Vészi János. Utószó és jegyz. Szántó László. Bp. Nagy I. Alapítv., 2002. 183 p. ill.
764. *Rainer M. János:* Nagy Imre. Bp. Vince, 2002. 184 p. (Tudomány – Egyetem. Történeti életrajzok)
765. *Takács Tibor:* 110 éves lenne a káplár. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 4. 75-77.
Nagy József
766. *Szőts Dániel:* Emlékezés Nagybaczoni Nagy Vilmosra. = Erdővidéki lapok. 2002. 2. 28-29.
767. *Fundárkova, Anna:* Pavol Pálfi (Pálffy) – „zabudnutý" politik. = História/Szlovákia. 2002. 1. 31-32.
Pálffy Pál – egy elfelejtett politikus.
768. *Takács Tibor:* Miről mesél a naplóm? Pallavicini-Pálinkás Antal őrnagyra emlékeztek volt katonái. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 69-76.
769. *Szepesi József:* In memoriam Pálos Géza. = Aranysas. 2002. 1. 57.
770. *Péterdi A. János:* Búcsú egy igaz barátról. Rövid visszaemlékezés kedves bajtársamra, Pálos Gézára. = M. szárnyak. 30. 2002. 67.
771. *Gyarmati György:* Péter Gábor fiatalsága, 1906-1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 25-78. (Trezor, 2.)
772. *Gyarmati György:* Péter Gábor és az ÁVH birodalom. = Rubicon. 2002. 6-7. 4-10.
773. Galgóczi Erzsébet interjúja Péter Gáborral. Közli: Gyarmati György. = Múltunk. 2002. 2. 223-248.
774. *Baczoni Gábor Miklós:* Péter Gábor (vélt) vetélytársai Tömpe András és Villányi András. = Rubicon. 2002. 6-7. 12-15.
775. Dr. Pogány Péter bencés szerzetes 1956-os naplójából. 1-10. [Közzéteszi:] Soltész István. = Népszabadság. 2002. 247. 30., 252. 30., 257. 31., 263. 28., 269. 28., 275. 28., 281. 30., 287. 30., 293. 34., 299. 42.
776. *Várkonyi Gábor:* Rákóczi Erzsébet élete férjéhez írott leveleinek tükrében. 1654-1707. = Palócföld. 48. 2002. Salgótarjáni ksz. 430-441.
777. *Sipos Ferenc:* A „rebellis" Rákóczi. „A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog." = Századok. 2002. 3. 599-635.
778. *Rákosi Mátyás:* Visszaemlékezések, 1892-1925. 1-2. Sajtó alá rend. Baráth Magdolna ... [et al.] Szerk. Feitl István ... [et al.] Bp. Napvilág, 2002. 2 db. (976 p.)
779. *Lengyel Beatrix, Cs.:* Réh János kalandos élete. Egy 48-as garibaldista. = Élet és tud. 2002. 11. 332-334.
780. *Romanelli, Guido:* Nell'Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare romena. La mia sissione (maggio – novembre 1919.) A cura di Antonello Biagini. Roma, Ufficio Storico SME, 2002. 307 p. 16 t. ill.
Küldetésem Kun Béla Magyarországán és a román megszállás idején, 1919 május-november.

781. *Laporta, Piero:* Guido Romanelli. Un ufficiale italiano nella storia dell'Ungheria. = Rivista militare. 2002. 2. 98-109.
Guido Romanelli a magyar történelemben.

782. *Niederhauser Emil; Szvák Gyula:* A Romanovok. [Bp.] Pannonica, 2002. 347 p.
Ism.: Hovanyecz László: A Cári-Szovjet-Oroszország. = Népszabadság. 2002. 279. 31.
Bodnár Erzsébet. = Turul. 2003. 1-2. 59-62.

783. *Franzl, Johann:* I. Rudolf. Az első Habsburg a német trónon. Bp. Corvina, 2002. 302 p.
Eredeti cím: Rudolf I. Der erste Habsburger auf dem deutschen Thron.

784. A „magyar" Savoyai. [Írta:] D. Gy. = Népszabadság. 2002. 28.32.

785. *Somorjai Lajos:* Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942-1943. [Bp.] Rubicon, 2002. 256 p. ill.
Ism.: Hovanyecz László: Frontjegyzetek – hatvan év után. = Népszabadság. 2002. 250. 37.
Bolvári-Takács Gábor: Egy katonaorvos emlékei az orosz frontról. = Múltunk. 2003. 2. 284-289.
Szabó Péter. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1230-1233.

786. *Hermann Róbert:* Schweidel József aradi vértanú élete és utolsó írásai. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 11-38.

787. *Simon László, L.:* A legvitézebb huszár. Százhetven éve halt meg Simonyi József óbester. = M. nemzet. 2002. 192. 36.

788. *Simorjay András:* Négy „igenes" kényszerleszállás. [Riporter:] Szepesi József. = Aranysas. 2002. 5. 50-53.

789. *Szakolczai Attila:* Somogyvári Lajos történetei. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 233-256. (Trezor, 2.)

790. *Souder, James Burton:* Egyszer fent, egyszer lent. Egy amerikai pilóta bevetései Vietnamban. [Közzéteszi:] Toperczer István. = Aero magazin. 2002. 9. 70-73.

791. *Krizsán László:* A murányi Venus. = Élet és tud. 2002. 32. 1007-1010.
Széchy Mária

792. *Hermann Róbert:* Szemere Bertalan az Országos Honvédelmi Bizottmányban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urban Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 262-278.

793. *Erdődy Gábor:* Batthyány. *Hermann Róbert:* Szemere. [Bp.] Pannonica, 2002. 327 p. (Fekete-fehér)

794. *Szurmay Zoltán:* Azért vagyok, hogy ő élhessen. = Ármádia. 2002. 10. 42-43.
Szentgyörgyi Dezső

795. *Szentiványi János:* Géppárban a „Gondviseléssel". [Riporter:] Szepesi József. = Aranysas. 2002. 6. 54-57.

796. *Varga József:* Szerelmey Miklós. = Ármádia. 2002. 6. 42-43.

797. *Galcsik Zsolt:* Szontagh Pál és Szécsény 1848-49-ben. Szécsény, Önkormányzat, 2002. 52 p., [7] t. (Szécsényi honismereti könyvtár, 11.)

798. *Kun Miklós:* Az ismeretlen Sztálin. Bp. Athaneum 2000, PolgArt, 2002. 475 p. ill.
Ism.: Krausz Tamás: Joszif Visszarionovics Drakula. = Népszabadság. 2002. 107. 11.
B[arabás] P[éter]. = Népszava, 2002. 103. mell. 3.
Metz Katalin: A tömeggyilkosság mérnöke. = M. nemzet. 2002. 91. Mell. IV.
Granasztói György: Hamis életrajzok százada. = M. nemzet. 2002. 98. 32.
Metz Katalin: Egy diktátor titkai. = M. nemzet. 2002. 302. 14.

799. *Szűcs Sándor:* Egy küzdelmes élet – Jutason át. [Riporter:] Hende Zsolt. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 1. 44-48.

800. *Sipos Ferenc:* „Korunk a tettek kora, a szavak ideje lejárt." Thóbiás Dániel '48-as honvédhadnagy naplója. Töredék. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2002. 1. 10-26.

801. *Vörös László:* Prominent posledných dní uhorska. = História/ Szlovákia. 2002. 4. 32-33.
Tisza István

802. *Bertényi Iván:* Tisza István és az első világháború. = Rubicon . 2002. 1. 9-16.

803. Megkésett rekviem. 1-5. = Aranysas. 2002. 7. 65-67., 8. 65-67., 9. 65-67., 10. 64-65., 11. 65-66.
Tobak Tibor ezds önéletírása.

804. *Michna György:* Vitéz Tobak Tibor. = M. szárnyak. 30. 2002. 48-49.

805. *Zsombok Tímár György:* Magyar repülő Afganisztánban. = M. szárnyak. 30. 2002. 86-87.
Tóth István

806. *Krizsán László:* Üzenet az Óperencián túlról. Rab magyarok Afrikában. = Élet és tud. 2002. 4. 103-105.
Tűri József
807. *Sipos Péter:* Újszászy István, a titokzatos tábornok. A vezérkari főnökségtől az állambiztonságig. = História. 2002. 2. 28-29.
808. *Haraszti György:* Újszászy István az ÁVO-n. „Fekete Iván" az állambiztonsági szervek fogságában. = História. 2002. 8. 28.
Hozzászólás Sipos Péter /História. 2002. 2. sz./ írásához.
809. *Murányi Gábor:* Feljegyzési ajándék. Újszászy István „vallomásai". = HVG. 2002. 47. 86-88.
810. *Szakály Orsolya:* A vajai Vay család a 18. században. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 353-364. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
811. *Matić, Igor-Philip:* Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München, Oldenbourg, 2002. 323 p. (Südosteuropäischen Arbeiten, 114.)
Brennpunkt Ungarn, 1943-1945: 189-284.
Edmund Veesenmayer, a nemzetiszocialista terjeszkedő politika ügynöke és diplomatája.
812. *Vida István:* Egy petesházi tüzér visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., [2002.] 138 p. ill.
813. *Horváth Zoltán:* „Na mi újság Wagner úr?" Posztumusz érdemkereszt. 1-2. = Aranysas. 2002. 5. 46-49., 6. 61.
Boyd D. Wagner fhdgy a Fülöp-szigetek elleni légi harcokban, 1941-ben.
814. *Bőhm Ágnes:* Wallenberg: megannyi kérdőjel. = Népszabadság. 2002. 179. 6.
815. *Varga József:* Winkler Dezső. = Ármádia. 2002. 4. 42-43.
816. *Wittner Mária:* 1956 a nemzet öröksége. = Militaria. 28. 2002. 973-977.
817. *Wittner Mária:* Csak a tettek bírnak bizonyító erővel. [Riporter:] Hering József. = M. fórum. 2002. 43. 3.
818. *Horváth Zoltán:* A „hangfaltörő". 1-2. = Aranysas. 2002. 10. 42-45., 11. 42-45.
Yeager, Charles „Chuck"
819. *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. 2. bőv. kiad. Bp. Osiris, 2002. 436 p. (Osiris monográfiák)
Ism.: Hausner Gábor. = Hadtört. közl. 2003. 3-4. 937-939.
820. *Zsombok Tímár György:* Sorsfordító évek. (Folyt.)= Aranysas. 2002. 1. 62-65., 2. 56-59., 3. 58-61., 4. 56-58., 5. 54-56., 6. 48-50., 7. 56-58., 8. 58-60., 9. 62-64.
Előzmény: = Top flight. 2001. 1-2.
Visszaemlékezés. – A magyar légierő 1952-1956.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

821. A világtörténelem krónikája. Bp. M. Könyvklub, 2002. 623, [17] p. ill.
Eredeti cím: Chronik der Weltgeschichte
Ism.: Cro-Magnontól a terrorizmusig. = M. nemzet. 2002. 239. 35.
822. A millennium of Hungarian military history. Ed. by László Veszprémy, Béla K. Király. New York, Columbia Univ. Pr., 2002. 775 p. (War and society in East Central Europe, 37.)
A magyar hadtörténelem ezer éve.
823. *Kristó Gyula; Barta János; Gergely Jenő:* Magyarország története előidőktől 2000-ig. Bp. Pannonica, 2002. 687 p.
Ism.: Hovanyecz László: Magyarország története egy kötetben. = Népszabadság. 2003. 87. 10.
824. *Lendvai, Paul:* Tisíc let maďraského národa. = Praha. 2002.
A magyar nép 1000 éve.
Ism.: Hulinek, Drahoslav: Tisíc rokov madar'skeho národa. = Historická revue, 2002. 10. 17.
825. Hajdanvolt hadi dolgokról. (Folyt.) [Összeáll.] Gy[őri] L[ászló]. = Ármádia. 2002. 1-6. 67., 7-8. 131., 9-12. 67.
826. *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. 1-2. Szekszárd, Babits, 2002. 2 db (1533 p.) ill.

Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Pest, Ráth Mór, 1868-1870. (1-4 köt.), Pest, Tettey Nándor és Tsa, 1871-1873.

827. *Orbán Balázs:* Kiegészítések a Székelyföld leírásához. 1., Háromszék. Szerk. Lénárt Anna. Gondozta és sajtó alá rend. Dobra Judit. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2002. 238 p. ill.

828. *Bihari Péter:* A németek. 2000 év Európa közepén. Bp. Műszaki Kvk., 2002. 358 p. ill.

829. *Ettinger, Smoel:* A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig. Bp. Osiris, 2002. 403 p. (Osiris tankönyvek)
Eredeti cím: A history of the Jewish people.

830. Elméletek az európai egységről. Válogatás az Európa-gondolat történetéből. Szerk. és előszó: Szénási Éva. Bp. L'Harmattan, 2002. 143 p.
Erasmus, Saint-Pierre abbé, Kant, Sully, Montesquieu, Novallis, Saint-Simon, August Thierry, Victor Hugo írásai.

831. *Hovanecz László:* Bujdosásban is bujdosók. Magyar emigránsok a történelemben és a világban. = Népszabadság. 2002. 215. 20.
Thököly, Rákóczi, Kossuth

832. *Zachar József:* Kuruc katonák az emigrációban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 283-311. (História)

833. *Réti György:* Italia e Ungheria. Cronica illustrata di storia comune. = Itália és Magyarország kapcsolatainak képes krónikája. 2. bőv. és jav. kiad. Róma. Bp. Palombi, 2002. 168 p. ill.

834. *Mellace, Katalin:* Italiani e ungheresi nelle lotte risorgimentali. La partecipazione dei fiumani 1848-1868. Roma, Soc. di Studi Fiumani, 2002. 238 p. ill. (Collana di studi storici fiumani)
Olaszok és magyarok az olaszországi szabadságharcban, 1848-1868.

835. *Haraszti Éva, H.:* Kossuth. Hungarian patriot in Britain. Bp. Corvina, 2002. 195 p.
Kossuth. Egy magyar hazafi Nagy-Britanniában.
Ism.: Szabó Csilla: Kossuth és Nagy-Britannia. = Klió. 2002. 2. 75-76.

836. *Haraszti Éva, H.:* Kossuth angliai éveiről. Bp. Akad., 2002. 94 p.
A krími háború: 76-94.

837. *Moroián György:* Kossuth Lajos katonai tevékenysége az emigrációban, 1849-1866. = Kossuth Lajosra emlékezünk, 1802-2002. Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., 2002. 7-109.

838. *Csorba László:* Mészáros Lázár az emigrációban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 299-306.

839. *Torbágyi Péter:* 1848/49-es magyar emigránsok Mexikóban. = Századok. 2002. 6. 1411-1421.

840. *Szilágyi Ágnes Judit:* Magyarok Dominikában. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 155-157.
Lilón, Domingo: Arnas y poder. Los húngeros y La Armería de San Cristóbal. Santo Domingo, Cole, 2000.

841. *Balla Tibor:* Hungarians in the American Civil War, 1861-1865. = Acta XXVIII. International Commission of Military History. Coming to the Americas. Norfolk, 2002. 273-284.
Magyarok az amerikai polgárháborúban, 1861-1865.

A kezdetektől a XV. század végéig.

842. *Harmatta János:* A Turk officer of the Sasanin king Xusro I. = Acta orientalia. 2002. 1-3. 153-159.
Khoszroesz király török tisztje.

843. *Harmatta János:* Danubius Sarmatas ac Romana disterminet. = Antik tanulm. 2002. 1-2. 141-146.
Duna-menti szarmata törzsek a Római Birodalom szomszédságában.

844. *Steinhübel, Ján Madari:* Z ugrofinskej pravlasti do Karpatskej kotliny. = História/Szlovákia. 2002. 6. 11-12.
A finnugor őshazától a Kárpát-medencéig.

845. *Simon, Róbert:* Aelius Gallus' campaign and the Arab trade in the Augustan age. = Acta orientalia. 2002. 4. 309-318.
Aelius Gallus hadjárata és az arab kereskedelem Augustus korában.

846. *Bernát Péter:* Római katonai ellenőrzés a 4. században az Alföldön és a Csörszárokrendszer. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 5-40.

847. *Erdélyi István:* A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. Mundus, 2002. 185 p. ill. (A magyar műveltség 1100 éve)

848. *Kristó Gyula:* Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. Akad. 2002. 269 p.

849. *Barabási László:* A honfoglalás és a székelyek. = Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 156-160.

850. *Veszprémy László:* Az augsburgi csata. 955. augusztus 10. = Rubicon. 2002. 2. 4-5.

851. *Tősér Márton:* A 971. évi dorostoloni hadjárat. = Hadtört. közl. 2002. 2. 335-352.

852. Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. Osiris, 2002. 617 p. ill. (Nemzet és emlékezet)
Ism.: Hovanyecz László. = Népszabadság. 2002. 297. 32.
Fáy András Zoltán: Az államalapító. = M. nemzet. 2002. 291. 35.
Hausner Gábor. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1221-1222.

853. Árpád-kori új okmánytár = Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. 1-3. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 2001-2002.
Reprint. Eredeti kiad.: Pest, 1860-1862.
Ism.: Veszprémy László. = Hadtört. közl. 2002. 1. 203-204.

854. *Bloch, Marc:* A feudális társadalom. Bp. Osiris, 2002. 543 p. (Osiris tankönyvek)

855. *Cheynet, Jean-Claude:* L'Empire byzantin et la Hongrie dans la seconde moitié du XI. siecle. = Acta historiae artium. 2002. 1-3. 5-13.
A bizánci császárság és Magyrország a XI. század második felében.

856. *Veszprémy László:* The crusade of Andrew II, king of Hungary, 1217-1218. = Centro estudios camino santiago, 13-14. Sahagún, Iacobus, 2002. 87-110.
II. András, magyar király keresztes hadjárata, 1217-1218.

857. *Pintér Zsolt:* A tatárokról. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 49-55.
Gumilev, Lev: Bila li Orda igom? Kazany, Panorama-Forum, 1998.

858. *[Négyesi Lajos] Négyesi László:* A muhi csata. 1241. április 11. = Rubicon. 2002. 2. 6-8.

859. *Török Albert:* Amikor Batu kán megszállt Óbudán. = Népszabadság. 2002. 27. 32.

860. *Szűcs Jenő:* Az utolsó Árpádok. Bp. Osiris, 2002. 515 p. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)

861. *Goffman, Daniel:* The Ottoman Empire and early modern Europe. Cambridge, Univ. Pr., 2002. 273 p. ill. (New approaches to European history)
Az Oszmán birodalom és a korai modern Európa. – Magyar vonatkozásokkal.

862. *Imber, Colin:* The Ottoman Empire, 1300-1650. The structure of power. New York, Palgrave, 2002. 405 p.
Az Oszmán birodalom, 1300-1650. – Magyar vonatkozásokkal.

863. *Fodor Pál:* Az Oszmán Birodalom születése. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 159-174. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

864. *Buchmann, Bertrand Michael:* Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte. Wien, WUV Universitätsverl, 1999. 286 p.
Ausztria és az Oszmán birodalom.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2002. 1. 216-218.

865. *Borosy András:* A rozgonyi csata. 1312. június 15. = Rubicon, 2002. 2. 9-11.

866. *Piti Ferenc:* „... de adventu regis Hungarie" Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. = Acta hist./Szeged, 115. 2001. 41-53.

867. *Kovács Péter:* A nándorfehérvári csata. 1456. = Rubicon. 2002. 2. 12-13.

868. *Veszprémy László:* A kenyérmezei csata. 1479. október 13. = Rubicon. 2002. 2. 14-15.

869. *Rácz András:* Rodosz 1480-as ostroma. A johannita lovagrend és a török terjeszkedés a Földközi-tenger keleti medencéjében. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 41-84.

870. *Juhász László:* Mátyás király Bécsben. Veszprém, Új Horizont, 2002. 156 p. ill.
Ism.: Németh Ferenc. = Élet és tud. 2003. 13. 407.

871. *Segeš, Vladimír:* Nesta v uhorskom vojenstve na konci stredoveku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15.

századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 17-30.

Városok a magyar hadügyben a középkor alkonyán.

XVI-XVII. század

872. *Fodor Pál:* A törökök szerencsenapja augusztus 29. = Rubicon. 2002. 2. 16-18. 1521. 1526. 1541.

873. *Perjés Géza:* A mohácsi csata. = Rubicon. 2002. 2. 21-23.

874. Mohács 1526. Emlékkönyv a rontó idő ellen. Szerk. és előszó: Eszes Máté. Bp. Curiosa Nova, Danár, 2002. 75 p. ill.
Brodarics históriája a mohácsi vészről. Ford. és jegyzetekkel ellátta Szentpétery Imre. 9-50. A Mohácsi Történelmi Emlékhely. Kő Pál szobrai. 52-75.

875. *Vígh István:* Mohács, 1526. augusztus 29. = Militaria, 26. 2002. 922-925.

876. *Bartl, Julius:* Problém integrácie v stredoeuropskom priestore pred vznikom Habsburgskej Monarchie roku 1526. = Historický casopis, 2002. 2. 209-224.
Az integráció problémája Közép-Európában a Habsburg Monarchia keletkezésekor, 1526-ban. – Magyar vonatkozásokkal.

877. *Pálffy Géza:* Medien der Integration des ungarischen Adels in Wien im 16. und 17. Jahrhundert. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 61-98.
A magyar nemesség integrációjának eszközei Bécsben a 16. és 17. században.

878. *Pálffy Géza:* A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a XVI. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 61-78.

879. *Pálffy Géza:* Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom, a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 42-52.

880. *Lengyelová, Tünde:* Malé mesto v ohrození. = Armáda, mesto, spaločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 81-90.
A kisváros veszélyben. – 16-17. sz.

881. *Bethlen Farkas:* Erdély története. 2., A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig, 1538-1571. 2-5. kv. Ford. Bodor András. A jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Szerk. Jankovics József. Bp. Enciklopédia, Kolozsvár, Erdélyi Múz. Egyes., 2002. 367 p., XV t. ill.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Historia de rebus Transsylvanicus. Cibinii, Hochmeister, 1783.

882. *Szabó Péter:* V. Károly és az erdélyi szászok. = Hadtört. közl. 2002. 2. 375-380.

883. *Gebei Sándor:* Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok történetéből. 16-17. század. Eger, Eszterházy Károly Főisk., 2001. 299 p. (Acta Academiae Agriensis. Nova Ser. T. 26. Sectio historiae)
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 1. 211-214.

884. *Papp Dezső:* Drégely ostroma. = Armádia. 2002. 7-8. 102-105.

885. *Ágoston Gábor:* Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a 16-17. századi Oszmán Birodalomban. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 29-48. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

886. *Varga J. János:* Az „Orta Madzsar" szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 415-421. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

887. *László József:* Lepanto, avagy a gyarló emlékezet. = Népszava. 2002. 92. mell. 1.

888. *Tóth Sándor László:* A „szináni ajánlat". Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. = Aetas. 2002. 1. 97-110.

889. *Kruppa Tamás:* Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. Adalékok az oszmán haditervekhez a tizenötéves háború kezdetén. = Aetas. 2002. 1. 154-155.

890. *Bagi Zoltán Péter:* Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei. = Aetas. 2002. 1. 5-13.

891. *Kruppa Tamás:* Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601-1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kap-

csolatai a XVI-XVII. század fordulóján. = Hadtört. közl. 2002. 2. 281-310.

892. *Varga J. János:* Hajdúvárosok a 17. században. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 68-76.

893. *Hiller István:* A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 215-226. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

894. *Hausner Gábor:* A nagyvezekényi csata. 1652. augusztus 26. = Rubicon. 2002. 2. 24-27.

895. *Perjés Géza:* Az eszéki hadjárat 1664. Zrínyi utolsó nagy hadi vállalkozása. = Rubicon, 2002. 2. 28-30.

896. *Etényi Nóra, G.:* Die Öffenlichkeit der Entscheidungsträger. Der Reichstag zu Regensburg im Spiegel der Nürnberger Gesandtenberichte in den Jahren 1663-1664. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 99-156.
A döntéshozatal nyilvánossága. A regensburgi birodalmi gyűlés a nürnbergi követjelentések tükrében az 1663-1664. évben.

897. *Várkonyi Ágnes, R.:* A Wesselényi szervezkedés történetéhez, 1664-1671. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 423-459. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

898. *Stoye, John:* The siege of Vienna. New ed. Edinburgh, Brilinn, 2000. 226 p., 16 t. ill.
Bécs ostroma. – Magyar vonatkozásokkal. 1683.

899. *Jászay Magda:* A pápaság és a törökellenes felszabadító háború. Buonvisi híboros küldetése. = Tört. szle. 2001. 3-4. 187-208.
Buonvisi, Francesco

900. *Jászay Magda:* Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. = Hadtört. közl. 2002. 2. 399-419.
Gemelli Careri, Giovanni Francesco: Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. In: Viaggi in Europa. Nápoly, 1704.

901. *Kerekes Dóra:* Bemerkungen über die Schlacht zwischen dem kaiserlichen und dem osmanischen Heer bei Nagyharsány im Jahre 1687. Auf Grund der Aufzeichnungen von Pierre de Giraradin. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 157-200.
Észrevételek a császári és a török haderővel kapcsolatban a nagyharsányi csatában, 1687-ben. Pierre de Girardin feljegyzései alapján.

902. *Mészáros Kálmán:* A zernyesti csata. 1690. augusztus 21. = Rubicon. 2002. 1. 31-33.

903. *Domokos György:* A szalánkeméni csata. 1691. augusztus 19. = Rubicon. 2002. 2. 34-35.

904. *Varga J. János:* A zentai csata. 1697. szeptember 11. = Rubicon. 2002. 2. 36-39.

905. *Valach, Július:* Obraz doby protitureckých bojov a stavovských povstaní vo fondoch Štátneho oblastného archívu v Banskej Bystrici. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 141-148.
A törökellenes háborúk és a rendi felkelések időszaka a besztercebányai levéltár fondjaiban.

906. *Szita László:* A karlócai béketárgyalások és békekötés előtörténetéhez. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 365-371. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

907. *Čicaj, Viliam:* Niektoré aspekty vztahu mešta a vojenstva v období novoveku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 100-108.
A város és a hadügy kapcsolatának néhány szempontja az újkorban.
16-18. sz.

908. *Szili Sándor:* Szibéria meghódításának koncepciói a kora újkori orosz történetírásban. 16. sz. vége – 18. sz. első negyede. = Századok. 2002. 3. 637-668.

XVIII. század

909. Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk. és az előszót írta Czigány István. Bp. Zrínyi, 2002. 311 p. (História)
Ism.: K[acsó] L[ajos]: = M. honvéd. 2003. 6. 16.

910. *Köpeczi Béla:* Erdélyi történetek. Bp. Lucidus, 2002. 203 p. (Kisebbségkutatás könyvek.)
A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban: 11-28.
Eminescu és az 1848/49-es magyar szabadságharc: 145-176.

911. *Köpeczi Béla:* II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Bp. Akad. K., 2002. 161 p.

912. *Köpeczi Béla:* A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc. = M. könyvszle. 2002. 4. 361-372.

913. *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia-bajor kapcsolat. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 8-28. (História.)

914. *Várkonyi Ágnes, R.:* II. Rákóczi Ferenc államáról. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 229-282. (História.)

915. *Kovács Ágnes:* Társadalmi célok – társadalmi támogatottság. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 29-64. (História)

916. *Bánkúti Imre:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 65-97. (História)

917. *Czigány István:* Háború a háborúban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 125-156. (História)

918. *Kónya, Peter:* Úloha východoslovenských miest v povstaní Františka II. Rákóciho. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 158-182.
A kelet-szlovákiai városok szerepe a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelésben.

919. *Mészáros Kálmán:* Város és hadsereg a Rákóczi szabadságharcban. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 139-154.

920. *Mészáros Kálmán:* A trencséni csata. 1708. augusztus 3. = Rubicon. 2002. 2. 40-42.

921. *Glósz József:* A rendiség és a szatmári béke. = Valóság. 2002. 1. 40-51.

922. *Tóth Ferenc:* Un bourbon pretendant malgre lui au trone de Hongrie en 1748 ou un officer de Bercheny agent secret en Turquie. = Vivat hussar. 37. 2002. 98-103.
Egy bourbon trónkövetelő a magyar trónra 1748-ban, vagy Bercsényi katonája titkos küldetésben Törökországban.
Tóth András

923. *Tóth-Barbalics Veronika:* Sok hűhó Münchenért. Harc a bajor örökség körül, 1778-79-ben. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 85-154.

924. Megidézett történelem. Magyarország a XVIII. század második felében. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Kalmár János, Tóth István György. []Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 1. 116-123.
TV sorozat.

925. Megidézett történelem. A XVIII. század utolsó évei. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Zachar József, Pót János. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 2. 98-104.
TV sorozat

XIX. század

1800-1848

926. Megidézett történelem. A XVIII-XIX. század fordulóján. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Zachar József, Orosz István. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 77-81.
TV sorozat.
927. *Vadász Sándor:* Napóleon félúton. A köztársaság és a monarchia között. = Élet és tud. 2002. 37. 1158-1160.
928. *Krisch András:* Sopron a francia megszállás alatt, 1809-ben. = Soproni szemle, 2002. 2. 91-112.
929. *Špirko, D.; Lupták, M.:* Obrana bratislavského predmostia vo francúzsko-rakúskej vojne z roku 1809. = Vojenská hist. 2002. 1. 3-
Pozsonyi hídfővédelem a francia-osztrák háborúban, 1809.
930. *Réfi Attila:* Magyar huszárok az 1813. évi őszi hadjáratban. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 151-206.
931. *Ferrero, Guglielmo:* Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814-1815. Bp. Osiris, 2002. 333 p.
Eredeti cím: Reconstruction. Talleyrand a Vienne, 1814-1815.
Előzmény: Kaland. Bonaparte Itáliában.
932. Megidézett történelem. A reformkor Magyarországáról. A beszélgetés résztvevői: Szakály Sándor, Erdődy Gábor, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 4. 108-114.
TV sorozat.

1848-1849

933. *Péter László:* Vaskalaposok és óvatos revizionisták. Gondolatok Kosáry Domokosnak az 1848-as magyar forradalomról írt legújabb könyvéről. (Ford.) = Aetas. 2002. 2-3. 212-230.
Eredeti cím: Old hats and closet revisionists, reflections on Domokos Kosáry's latest work on the 1848 Hungarian Revolution. = Slavonie and East European rewiew. 2000. 2. 296-309.
Magyarország és a nemzetközi politika 1848-1849-ben. Bp. MTA Történettud. Int., 1999. 348 p. (História könyvtár. Monográfiák, 11.)
934. A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848-1868. Összeáll. és szerk. Anderle Ádám. Szeged, Hispánia, 2002. 258 p.
Jelentések a magyar szabadságharcról: 47-64.
Ism.: Semsey Viktória. = Századok. 2003. 4. 989-994.
935. Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. [Szerk. Pálmány Béla.] Bp. M. Országgyűlés, 2002. 1368 p.
Ism.: Gergely András. = Századok. 2003. 3. 765-768.
936. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan írásai, 1847-1848. = Századok. 2002. 6. 1347-1383.
937. *Urbán Aladár:* Bizottmány a haza védelmére, a rend és béke fenntartására. = Századok. 2002. 4. 741-787.
Honvédelmi Bizottmány
938. *Urbán Aladár:* Mikor alakult meg az Országos Honvédelmi Bizottmány? = Rubicon. 2002. 8. 15.
939. *Urbán Aladár:* Kossuth alföldi toborzóútja. = Rubicon. 2002. 8. 12-17.
940. *Urbán Aladár:* Kossuth alföldi toborzóútja 1848 őszén. Kiegészítések új ismereteink alapján. = Hadtört. közl. 2002. 3. 539-570.
941. *Hermann Róbert:* 1848-49 üzenetei. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 25-44. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)
942. *Hermann Róbert:* Hősi halált halt. = Rubicon. 2002. 3. 34-40.
1848-1849
943. *Hermann Róbert:* Felső-magyarországi polgárok az 1848-1849. évi szabadságharcban. = Armáda, mesto, spoločnost od 15 storočia do 1918. Hadsereg, vá-

ros, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 205-219.

944. *Strausz Péter:* 1848-49 nehéz tele. = Havi m. fórum. 2002. 1. 21-24.

945. Dér Dezső: A felső-tiszai hadtest. Az újjászervezés nehézségei és az első győzelmek 1849 januárjában. = Hadtört. közl. 2002. 3. 703-739.

946. *Starusz Péter:* A magyar honvédsereg tavaszi hadjárata. = Havi m. fórum. 2002. 3. 15-19.

947. *Hermann Róbert:* Az isaszegi csata. 1849. április 6. = Rubicon. 2002. 2. 43-45.

948. *Hermann Róbert, Kucza Péter:* 1848-1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. A tápióbicskei ütközet. Nagykáta, KÁTA '95 Bt. 2002. 404 p. ill.

949. *Lázár Balázs:* A Pest alatti harcok 1849. április 10. és 21. között. = Hadtört. közl. 2002. 3. 740-786.

950. *Solymosi József:* A podheringi ütközet, 1849. április 22. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 44-48. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

951. *Móser Zoltán:* A találékonyság emlékműve. = M. nemzet. 2002. 168. 37.
Podheringi csata, 1849.

952. *Hermann, Róbert:* Russkie vojska v Vengrii v 1849-om godu. Bp. Gos. archiv Vengrii, 2002. 21 p.
Orosz csapatok Magyarországon 1849-ben.

953. *Rosonczy Ildikó:* A Magyarország elleni orosz intervenció előtörténetéhez. = Hadtört. közl. 2002. 3. 824-840.

954. *Oreus, Ivan Ivanovič:* Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben. Ford., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Rosonczy Ildikó. Bp. Balassi, 2002. 531 p. térk. ill.
Eredeti cím: Opisanie vengerskoj vojny 1849 goda.
Ism.: Stier Gábor: I. Miklós segítő keze. Mi lett volna az oroszok nélkül 1849-ben? = M. nemzet. 2003. 149. 35.

955. *Csikány Tamás:* Ütközet az ácsi-erdőben 1849. július 2-án. = Hadtört. közl. 2002. 3. 787-823.

956. *Tajták, Ladislav:* K niektorým hodnotenia revolucije 1848/1849 na Slovensku. = Historický casopis. 2002. 1. 43-48.
Az 1848/1849-es szlovákiai forradalom néhány kérdése. – Magyar vonatkozások.

957. *Škvarna, Dušan:* Slovenské dobrovoľnícke výpravy a mestská spoločnost na Slovensku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 222-232.
A szlovák önkéntesek hadjáratai és a városi társadalom Szlovákiában. 1848-1849.

1849-1914

958. Megidézett történelem. A neoabszolutizmus korszaka. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Erdődy Gábor, Estók János, Hermann Róbert. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 99-105.
TV sorozat.

959. *Hajdu Tibor:* Hadsereg és város a dualizmus korában. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 248-256.

960. *Vida István Kornél:* Abraham Lincoln és az Unió tábornokainak viszonya az északamerikai polgárháborúban. = Hadtört. közl. 2002. 1. 111-139.

961. *Bencze László:* Solferino. 3., A Palestro melletti csata. = Hadtört. közl. 2002. 1. 34-57.
1-2. r. = u.o. 2000. 3., 2001. 1. sz.

962. *Molnár Máté:* Az 1867. évi nemzetközi békekongresszus Genfben. = Hadtört. közl. 2002. 1. 144-179.

963. Megidézett történelem. A kiegyezés – 1867. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Estók János, Pölöskei Ferenc. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 96-100.
TV sorozat.

964. Megidézett történelem. Polgárosodó Magyarország. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Estók János, Pölöskei Ferenc, Zachar József. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 101-105.
TV sorozat.

965. Megidézett történelem. Boldog békeidők. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Estók János, Pölöskei Ferenc, Diószegi István. [Közzéteszi:] Győri

László. = Új honvédségi szle. 2002. 8. 95-101.
TV sorozat.

966. Megidézett történelem. A millennium körüli évek. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Estók János, Pölöskei Ferenc. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 141-145.
TV sorozat.

967. Megidézett történelem. A XX. század első évei. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Pölöskei Ferenc, Zachar József. [Közzéteszi:] Győri László., = Új honvédségi szle. 2002. 10. 117-121.
TV sorozat.

968. *Dangl, Vojtech:* Národnostná otázka a účast' Slovákov v armáde, 1867-1914. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 3-25.
A szlovákok részvétele az osztrák-magyar haderőben, 1867-1914.

969. *Kroiher, Eric Sidney:* Der Sancak von Novipazar von 1875 bis 1908. Die politischen und militärischen Interessen Österreich-Ungarns im Limgebiet. 2. = Pallasch. 12. 2002. 78-99.
A Novibazári Szandzsák, 1875-1908. A Monarchia politikai, katonai érdekterülete.

970. *Lehner, Georg; Lehner, Monika:* Österreich-Ungarn und der „Boxeraufstand" in China. Wien, Österr. Staatsarchiv, 2002. 739 p. ill. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderbd. 6.)
Az Osztrák-Magyar Monarchia és a kínai „boxerlázadás".

971. *Balogh Ádám:* Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár, 37-46.

972. *Holec, Roman:* Hospodárska súvislosti vztahu mesta a armády na začiatku 20. storočia. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 284-292.
A város és a hadsereg kapcsolatának gazdasági összefüggései a 20. század elején.

XX. század.

973. Oxford világtörténet a 20. században. Szerk. Michael Howard, Roger Louis. [Bp.] Napvilág, 2002. 484 p.

974. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp. Osiris, 2002. 406 p. (Osiris könyvtár, Történelem)
Ism.: Borhi László. = Századok. 2003. 3. 768-769.

975. A háborúk százada. Szöveg: Luciano Garibaldi, főszerk. Valeria Manferto de Fabians. A magyar kiadást szerk. Bombay László. Bp. Officina '96. 2002. 448 p. ill.
Eredeti cím: Un secolo di guerra.
Ism.: Bombay László. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 150-155.
Bombay László: Egy könyv a háborúkról – a háború ellen. = Armádia. 2002. 11. 36-37.

976. *Janos, Andrew C.:* A militarizált társadalmak emelkedése és bukása. Németország és Oroszország mint nagyhatalom, 1890-1990. (Ford.) = Aetas. 2002. 1. 164-186.

977. Vojenské dejiny Slovenska. 4., 1914-1939. Bratislava, MNO SR, 1996.
Ism.: Sallai Gergely. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1225-1227.

1914-1918

978. *Tábori Zoltán:* Nagyapáink háborúja. = Mozgó világ. 2002. 10. 35-54.

979. *Mombauer, Annika:* The origins of the First World War. Controversies and consensus. London, Longman, Pearson, 2002. 256 p. (Origins of modern wars)
Nézetkülönbségek az első világháború kitörésével kapcsolatban. – Magyar vonatkozásokkal.

980. Megidézett történelem. A „Nagy háború" [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bencze László, Galántai József, Hajdú Tibor. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 113-117.
TV sorozat.

981. *Tóth Árpád:* A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon. Tanul-

mánygyűjtemény. Szeged, Szegedi Tud. egyet. Állam- és Jogtud. Kar, 2002. 152 p. (Acta universitatis Szegediensis). (Acta juridica et politica, 60.)

982. *Schindler, John R.:* Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914. = War in history. 2002. 2. 159-195.
Katasztrófa a Drina folyónál. Az osztrák-magyar hadsereg Szerbiában.

983. *Pollmann Ferenc:* A magyar kormány és a szerbekkel szembeni osztrák-magyar katonai rendszabályok az első világháború kezdetén. = Hadtört. közl. 2002. 1. 184-188.

984. *Bicer, Abdil:* Le G.Q.G. francais et l'offensive autrichienne de mai-juin 1916. A travers les documents du Service de renseignements francais. = Revue hist. des armées. 2002. 4. 93-102.
Franciák az 1916. május-júniusi osztrák hadműveletben, az itáliai fronton. – Magyar vonatkozásokkal.

985. *Neulen, Hans Werner:* Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland. 2. Aufl. München, Universitas, 2002. 362 p., 16 t. ill.
A császári Németország Levante-hadteste.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2003. 1. 233-234.

986. *Ravasz István:* A przemysli csaták. 2. = Ármádia. 2002. 1. 38-39.
1. r. = u.o. 2001. 12. sz.

987. *Schaumann, Gabriele; Schaumann, Walther:* Unterwegs zwischen Save und Soca. Auf den Spuren der Isonzofront, 1915-1917. Klagenfurt, Hermagoras/ Mohorjeva, 2002. 343 p. ill.
Úton a Save és Soca között. Az Isonzó-front nyomán.

988. *Schindler, John R.:* Isonzo: the forgotten sacrifice of the Great War. Westport, Praeger, 2001. 409 p.
A Nagy háború elfeledett áldozata: Isonzo.
Ism.: Sondhaus, Lawrence. = The journal of military history. 2002. 1. 218-219.

989. *Viniczai Ferenc; Kozma Bertalan:* Harcok a Plöcken-hágóért, 1915-1918. = Bolyai szle. 2002. 2. 39-52.

990. *Balla Tibor:* Magyar katonák a Krn-hegytömbön. = Ármádia. 2002. 1. 40-41.

991. *Balla Tibor:* A caporettói áttörés. 1917. = Rubicon. 2002. 2. 46-49.

992. *Girotto, Luca:* 1866-1918. soldati e fortezze tra Asiago ed Il Grappa. Storia ed immagini dello „sbarramento Brenta-Cismon" dal Risorgimento alla Prima Guerra Mondiale. Novale, Rossato, 2002. 373 p. ill. (Collana di storia militara)
Katonaság és erődök Asiago-tól Il Grappa-ig, 1866-1918. A „Brenta-Cismon" története a Risorgimento-tól az első világháborúig.

993. *Jackson, Robert:* A flamand légi háború, 1918. Debrecen, Hajja, 2002. 126 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Air war Flander, 1918.

994. *Cornwall, Mark:* The undermining of Austria-Hungary. The battle for hearts and minds. London, MacMillan, 2000. XIV, 485 p.
Ausztria-Magyarország aláaknázása. Az érzelmekre és az értelemre gyakorolt hatással.
Ism.: Fellner, Fritz. = Mitteilungen des Inst. für österr. Geschichtsforschung. (MIÖG). 2002. 3-4. 469-470.

995. *Bartlova, Alena:* Hodžova misia v Budapesti. = História/Szlovákia. 2002. 1. 14-15.
Milan Hodža 1918-as magyar küldetése.

996. *Nyékhegyi Ferenc:* A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. A páduai fegyverszünet. [Közread. Bencsik Gábor.] Bp. M. Mercurius, 2002. 95 p. ill.
1918. nov. 3.

997. *Jemnitz János:* 1917. Háború – béke? Reform – forradalom? A nemzetközi munkásmozgalom válaszútjai. = Századok. 2002. 1. 75-109.

1918-1939

998. *Eördögh István:* Az olasz kormány és a Vatikán állásfoglalása a román offenzíváról 1918-1919-ben. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 365-377. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

999. *Tóth Árpád:* A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének északi hadjárata,

1919. május 30. – június 24. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 225-298.

1000. *Hronský, Marián:* Obsadenie Bratislavy čs. vojskom na rozhraní rokov 1918-1919 a postoje mestského obyvateľstva. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 306-328.
Pozsony elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918-1919 fordulóján és a városi lakosság magatartása.

1001. *Ádám Magda:* Nagyhatalmi elképzelések a trianoni határokról. = História. 2002. 1. 14-18.

1002. *Romsics Ignác:* Az I. világháború alatti cseh-szlovák határelképzelések és a békekonferencia vitái a csehszlovák-magyar határról. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 154-170. (Nagy Imre könyvek) (Kárpátia könyvek)

1003. *Frideczky Frigyes:* A trianoni békeszerződés. = Valóság, 2002. 8. 104-109.
Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest, 2001. 246 p.

1004. *Hronsky, Marián:* A második demarkációs vonal, valamint az 1919. június 12-ei szlovák-magyar végleges határ a csehszlovák javaslatok és követelések tükrében. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt. 2002. 190-198. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1005. *Hronský, Marián:* Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918-1919. 3. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 26-43.
A legfontosabb politikai, diplomáciai és katonai feltételek Szlovákia határainak megállapításánál 1918-1919-ben. 3. rész. 1-2. = u.o. 1998. 3., 2001. 2. sz.

1006. *Suba János:* Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete, 1921-1925. = „... ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 199-224. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1007. *Szabó A. Ferenc:* Trianon a magyar politikatörténetben. = M. napló 2002. 6. 53-62.

1008. *Ádám Sándor:* Trianon jogszerűsége. Bp. Szerző, 2002. 138 p.

1009. „.. ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat, Várpalota, Nagy I. Tört. Kör, Nógrád M. Lvt., Szinbád, 2002. 558 p. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1010. *Ablonczy Balázs:* Trianon-legendák. = Rubicon. 2002. 1. 24-30.

1011. *Szávai Ferenc:* Das Schicksal des gemeinsamen militärischen Vermögens der Österreich-Un-garischen Monarchie. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 219-252.
Az Osztrák-Magyar Monarchia közös katonai vagyonának sorsa.

1012. *Pogány Ágnes:* A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. = Tört. szle. 2002. 1-2. 65-97.

1013. *Gradwohl, Paul:* A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja. = Tört. szle. 2002. 1-2. 146-163.

1014. *Fiziker Róbert:* A Rothermere-akció. = Élet és tud. 2002. 25. 775-778.

1015. Zeidler Miklós: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar revíziós külpolitika a két háború között. = Rubicon. 2002. 1. 38-43.

1016. *Komár Krisztián:* Az egyiptomi függetlenség útja a magyar követi jelentések tükrében, 1922-1926. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 47-57.

1017. Az 1930-as görög-török barátsági és semlegességi szerződés. Ford. és sajtó alá rend. Balogh Ádám. Szeged. JATE, 2002. 35 p. (Documenta historica, 54.)

1018. *Vargyai Gyula:* A biatorbágyi merénylet. Merénylet a merénylet ellen. Bp. Paktum, 2002. 149 p., [7] t. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

1019. *Beevor, Antony:* A spanyol polgárháború. Bp. Európa, 2002. 731 p.
Eredeti cím: The Spanish Civil War.
Ism.: Kő András: Üzlet és halálkultusz. = M. nemzet. 2002. 279. 35.

1020. *Czettler Antal:* Két diktátor rövid életű barátsága és végzetes összecsapása. 2., Konfrontáció és fegyveres összecsapás. = Valóság, 2002. 1. 69-86.
1. rész. = u.o. 2001. 12. sz.

1021. *Kochanowski, Jerzy:* Szempontok a Horthy- és a Pilsudski-rendszer összeha-

sonlításához. = Világtörténet. 2002. ősztél. 3-19.

1022. *Corvaja, Santi:* Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Pécs, Alexandra, [2002.] 423 p. 32 t. ill.
Eredeti cím: Hitler and Mussolini. The secret meetings.

1023. *Réti György:* Gömbös és Mussolini találkozója. = Élet és tud. 2002. 45. 1414-1416.

1024. *Tilkovszky Lóránt:* Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzései 1933-1938. évi politikai jelentéseiben. Bp. Paulus, 2002. 230 p.
Ism.: Dombrády Lóránd. = Hadtört. közl. 2003. 1. 239-242.
Pritz Pál. = Századok. 2002. 6. 1520-1522.
Tokody Gyula. = Múltunk. 2003. 4. 349-355.
Majoros István. = M. tud. 2002. 12. 1682-1684.

1025. Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934-1941. Kiadja Frank Tibor. Bp. Corvina, 2002. 351 p. ill.
Ism.: Réti György. = Élet és tud. 2003. 41. 1303.
Ferch [Magda]: Roosevelt követe. Ismeretlen forrás a Horthy-korszakból. = M. nemzet. 2003. 126. 35.
Sipos Péter. = M. tudomány. 2003. 8. 1066-1067.

1026. *Hernádi Miklós:* Félreeső források. = Kortárs. 2003. 5. 99-103.

Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934-1941. című könyv kapcsán.

1027. *Pritz Pál:* Magyar-német viszony 1918-1945. = Limes. 2002. 1. 5-21.

1028. *Pritz Pál:* Nemzetközi háborús válság és Magyarország, 1938-1941. = „... ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 116-128. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1029. *Solymossy Péter:* Magyar revízió svéd szemmel. Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938-1941 közötti revíziós politikájáról. Bp. Stockholm, Buda records, 2002. 227 p., 28 t. ill.

1030. *Sallai Gergely:* Az első bécsi döntés. Bp. Osiris, 2002. 296 p. ill. (Osiris könyvtár. Történelem)

1031. *Janek István:* Az elfelejtett háború. A szlovák-magyar kis háború története 1939 márciusában. = Tört. szle. 2001. 3-4. 299-313.

1032. *Balogh Béni, L.:* A Magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda, Pro-Print, 2002. 420 p. [1] t. (Múltunk könyvek)

1033. Jugoszlávia külpolitikai dilemmája 1940-ben. Bev. Tóth-Szenesi Attila. A dokumentumokat ford. Szajcsán Éva. Szeged, JATE, 2002. 21 p. (Documenta historica, 57.)

1939-1945

1034. *Shaw, Antony:* A II. világháború napról napra. Debrecen, Hajja, 2002. 192 p. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: World War II day by day.

1035. *Ailsby, Christopher:* A Harmadik Birodalom napról napra. Debrecen, Hajja, 2002. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The Third Reich day by day.

1036. *Forty, George:* A krétai csata. Debrecen, Hajja, 2002. 165 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Battle of Crete.

1037. *Saville, John:* Hidegháború a Földközi-tenger térségében. Jegyz. ell. Jemnitz János. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. 28. 2002. 44-47.

Görögország, 1941-1944.

1038. *Keresztes Lajos:* „Csak kövekkel és késekkel." Papírforma szerint vereség lett volna a krétai német győzelem. = M. nemzet. 2002. 144. 32.

1039. *Punka György:* Málta „csak" egy sziget volt. 1-2. = Aero magazin. 2002. 3. 57-61., 4. 57-61.

1040. *Horváth Zoltán:* A bizertai mészárlás. = Aranysas. 2002. 12. 42-45.
1942. észak-afrikai sivatag

1041. *Bársony Attila:* El-Alamein – fordulat Afrikában. = Aranysas. 2002. 10. 52-57.

1042. *Anderson, Duncan; Clark, Lloyd; Walsh, Stephen:* A keleti front. Barbarossa, Sztálingrád, Kurszk és Berlin, 1941-1945.

Debrecen, Hajja, 2002. 256 p. ill. (20. századi hadtörténet.)
Eredeti cím: The Eastern front.

1043. *Kershaw, Robert:* Háború virágfűzérek nélkül. A Barbarossa-hadművelet, 1941-42. Debrecen, Gold, 2002. 280 p. ill.
Eredeti cím: War without garlands – Operation Barbarossa, 1941/42.

1044. *Bársony Attila:* Sztálingrád, a Volga-parti jeges pokol. = Aranysas. 2002. 12. 48-54.

1045. *Barbier, M. K.:* Kurszk, 1943. A legnagyobb páncéloscsata. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kursk. The greatest tank battle, 1943.

1046. *Egri István:* A Walkür-akció. 1-3. = Aranysas. 2002. 5. 60-61., 6. 62-63., 7. 62-63.

1047. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* Partraszállás a II. világháborúban. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 213 p. ill.

1048. Harcok Normandiában. A német hadsereg a D-naptól Villers-Bocage-ig. Szerk. David C. Isby. Debrecen, Hajja, 2002. 271 p., [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Fighting in Normandy.

1049. *Keresztes Lajos:* Nukleáris nyár. Churchill atombombát dobot volna Németországra 1944-ben. = M. nemzet. 2002. 291. 27.
Liddel, Guy az angol hírszerzés tisztjének naplója.

1050. *Nagy Béla; Farkas Ildikó:* Az elhallgatott tragédia. A „Wilhelm Gustloff" elsüllyesztése. A „Hannibál"-hadművelet, 1945. = História. 2002. 2. 26-27.

1051. *Bahm, Karl:* Berlin, 1945. A végső leszámolás. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Berlin.

1052. *Vesztróczy Zsolt:* Beszélgetés a szovjet megszállókkal, 1939-40, 1944-45. = Valóság, 2002. 4. 115-117.
Vincenz, Stanislaw: Beszélgetés a szovjet megszállókkal, 1939-41, 1944-45. Miskolc, Felsőmagyarország K., 2001. 338 p.

1053. *Wiest, Andrew; Mattson, Gregory L.:* Harc a Csendes-óceánon. Pearl Harbourtól Hirosimáig, 1941-1945. Debre-cen, Hajja, 2002. 254 p. ill. (20. századi hadtörténet.)
Eredeti cím: The Pacific War.

1054. *Punka György:* Hihetetlen győzelem. 60 éve történt. = Aero magazin. 2002. 7. 59-63.
Midway-szigetek, 1942.

1055. *Zachar József:* Az Új Háború és a magyarság 1937-1947. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 181-194.

1056. *Szabó, Miklós:* Ungarische Regierung und Honved-Generalstab. Gegensätze in der Frage des Krieges gegen die Sowjetunion, Mai-Juni 1941. = Österr. Militär. Zeitschrift. 2002. 2. 192-196.
A magyar vezetés és a Honvéd Vezérkar. Ellentétek a Szovjetunió elleni háború kérdésében, 1941. május-június.

1057. *Keresztes Lajos:* Fel Budapestre! 1941-ben küszöbön állt a Magyarország elleni szovjet invázió? = M. nemzet. 2002. 80. 28.
Szuvorov, Viktor: Zsukov marsall.

1058. *Szabó A. Ferenc:* Kik szálltak gépen fölé? Bosszú, tévedés vagy provokáció: ma is rejtély Kassa bombázása. = M. nemzet. 2002. 156. 36.

1059. *Földi Pál:* A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban. 1-2. köt. [Bp.] Anno, 2002. 2 db (277, 230 p.)

1060. *Szabó Péter:* Magyarok a Don-kanyarban. Legenda és valóság. = M. napló. 2002. 3. 35-53.

1061. *Frideczky Frigyes:* Don-kanyar. = Valóság, 2002. 5. 106-111.
Szabó Péter: Don-kanyar. Corvina, Budapest, 2001. 392 p.

1062. *Punka György:* Sztálingrád: a fordulat. 1. = Aero magazin. 2002. 12. 59-63.
2. r. = u.o. 2003. 1. sz

1063. *Szász István:* A mementó napja. = Népszava. 2002. 66. 7.
1944. márc. 19-re emlékezve.

1064. *Veress D. Csaba:* Magyarország hadikrónikája, 1944-1945. 1., A Kárpáti harcoktól a Dunántúl elleni szovjet támadásig, 1944. augusztus 25. – 1944. november 6. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgondozó Alapítv., 2002. 477 p. ill. (Militaria)

1065. *Szabó József János:* Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Kelet-Kárpátokban, 1940-1944. Bp. Timp, 2002. 300 p. ill. (Timp-Militaria, 1.)
Ism.: Kovács László Gábor. = Hadtört. közl. 2004. 1. 310-313.

1066. *Szabó József János:* Magyar országerődítés a Keleti-Kárpátokban 1940-44. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 39-64.

1067. *Mráz István:* Gondolatok az Árpád-vonal című könyvről. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 173-176.
Szabó József János: Az Árpád vonal. Bp. Timp, 2002.

1068. *Szabó József János:* Csak a győztesnek hallani a szavát ... Grecsko és Friessner vezérezredesek az Árpád-vonalban folytatott harcokról. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 43-52.

1069. *Szabó József János:* Csak a győztesnek hallani a szavát... = Ármádia. 2002. 12. 38-39.
Kárpáti harcok.

1070. *Ravasz István:* Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet-német és román-magyar párhuzamos háború Magyarországon. Bp. Petit Real, 2002. 344 p. ill. (Petit military könyvek)

1071. *Ravasz István:* Német-szovjet és magyar-román háború Erdélyben. = Armádia. 2002. 7-8. 80-81., 9. 38-39., 10. 38-39.
Hozzászólás: Kovács Ferenc. = u.o. 2002. 12. 64.

1072. *Teleki Géza:* A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. Ism.: Radnóczy Antal. = A második világháború és történelmi következménye Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 241-249.

1073. *Számvéber Norbert:* Páncélosok a Tiszántúlon. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében. Bp. Paktum, 2002. 396 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
Ism.: Keresztes Lajos: Elfeledett történelem. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében. = M. nemzet. 2003. 238. 35.
M[athaeidesz] K[onrád]. = Top gun. 2002. 12. 53.

1074. *Radnóczy Antal:* Horthy Miklós kiugrási kísérletei a második világháborúból. Diplomáciai és fegyverszüneti tárgyalások. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 239-240.

1075. *Isépy Dezső:* Horthy Miklós és 1944. október 15. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentenrde, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 236-238.

1076. *Józsa Béla:* Egyetemisták az ostromgyűrűben. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgond. Alapítv., 2002. 336 p.
Ism.: Kristó Nagy István. = Valóság. 2003. 4. 112-113.

1077. *Számvéber Norbert:* Adalékok a budapesti hídfőben harcoló magyar alakulatok harcértékéhez az újabban hazatért levéltári források tükrében. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 68-75. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

1078. *Szász István:* Harc házról házra. A Budapest Erőd felszabadítása. = Népszava. 2002. 40. mell. 2.

1079. *Földes Miklós:* Rákos vidéki hazafiak 1944-ben. Bp. Kádár J. Baráti Kör, 2002. 150 p., [9] t. ill.

1080. *Tóth Ferenc:* Magyar ejtőernyős partizánok. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 9-12.

1945-2002

1081. *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941-1991. Bp., Pécs, Dialóg Campus, 2001. 399 p. ill. (Dialóg Campus Szakkönyvek)

1082. *Nagy László:* Európai biztonságpolitikai intézmények múltja és jelene. = Hadtudomány. 2002. 2. 11-26.

1083. *Gazdag Ferenc:* Globalizáció, biztonság, honvédelem. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Taná-

ri Tagozata, 2002. 52-64. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)

1084. *Pohl Árpád:* Az osztrák biztonságpolitika és a hadsereg alkalmazási elveinek változásai a második köztársaság megalakulásától napjainkig. = Kat. logisztika. 2002. 4. 16-31.

1085. *Kasza Zoltán:* Szövetség vagy semlegesség. Gondolatok az osztrák biztonságpolitika történelmileg kialakult helyzetéről és mai távlatairól. = Kat. logisztika. 2002. 3. 24-35.

1086. *Balogh András:* A jaltai rendszer. = Rubicon. 2002. 9-10. 4-10.

1087. *Kovács Éva:* A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 146-151.
Documents of the meeting of the Allied Control Commisson for Hungary. Vál., lábjegyzetek, bev. Cseh Gergő Bendegúz. Bp. MTA Jelenkor-kut. Biz., 2000.

1088. *Simándi Irén:* „Sajtószolgálat Budapest felé." Mikes Imre visszaemlékezései az 1947-es békeszerződésre. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 87-91.

1089. *Magyarics Tamás:* A vasfüggöny. = Rubicon. 2002. 9-10. 32-34.

1090. *Fodor Mihályné:* A hidegháború kezdete szovjet Nyugat-Ukrajnában, 1944-1948. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 138-145.
Jeffrey, Burds: The early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944-1948. = The Carl Beck papers in Russian and East European studies. 1505. Pittsburgh, 2001.

1091. *Okváth Imre:* A Magyar Néphadsereg háborús haditervei a Varsói Szerződésben, 1955-1965. = Ármádia. 2002. 5. 38-39., 51.

1092. *Okváth Imre:* Magyar atomháborús tervek a múltból. [Riporter:] Dési János. = Népszava. 2002. 63. mell. 2.

1093. Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953-1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeáll. és a bev. tanulmányt kész. Baráth Magdolna. Bp. Napvilág, 2002. 376 p.
Ism.: Borhi László. = Múltunk. 2003. 2. 277-280.

1094. The 1956 Hungarian revolution. A history in documents. Compil, ed., introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Bp., New York, CEU, 598 p. (National Security Archive Cold War readers)
Az 1956-os magyar forradalom története dokumentumokban.

1095. *Horváth Miklós:* 1956 katonai mérlege. A magyar és a szovjet fegyveres erők a forradalomban. = Rubicon. 2002. 11-12. 41-47.

1096. *Horváth Miklós:* Madárská revolúcia roku 1956. Kriza komunistického režimu. = História/Szlovákia. 2002. 2. 16-18.
Az 1956-os magyar forradalom. A kommunista rendszer válsága.

1097. *Pastor, Peter:* Egy második kiadás margójára. = Élet és irod. 2002. 45. 9.
Szovjet katonai megszállás, 1956. Szerk. Györkei Jenő, Horváth Miklós.
Király Béla: Válasz. = Élet és irod. 2002. 47. 16.
Pastor, Peter: Viszontválasz. = Élet és irod. 2002. 50.18.

1098. *Ripp Zoltán:* 1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Bp. Korona, 2002. 366 p.
Ism.: Standeisky Éva. = Múltunk. 2002. 1. 296-302.

1099. *Király, Béla K.:* Ten truths of the Hungarian revolution 1956. = AARMS/ZMNE. 1. 2002. 145-170.
Tíz igazság az 1956-os magyar forradalomról.

1100. *Békés Csaba:* Győzhetett volna-e a magyar forradalom 1956-ban? Mítoszok, legendák, tévképzetek, illúziók. = Rubicon. 2002. 1. 61-68.

1101. Rossiâ (SSSR) v vojnah vtotoj poloviny XX veka. [Red. koll. Kol'tukov ... et al.] Moskva, Triada-farm, 2002. 494 p.
Oroszország (Szovjetunió) a 20. század második felének háborúiban.
Magyar forradalom, 1956: 217-330.

1102. A szovjetek 450 tonna bombát szántak Budapestnek. [Írta:] J.G.F. = M. fórum. 2002. 43. 5.
= Militaria. 28. 2002. 987-989.
1956.

1103. *Szakolczai Attila:* A politikai megoldás szüksége és lehetősége. 1956. október 28. = Rubicon. 2002. 11-12. 54-60.

1104. *Zsitnyányi Ildikó:* A Magyar Néphadsereg 56-os szerepéről. 1-4. = Ármádia. 2002. 7-8. 95-97., 9. 40-41., 10. 40-41., 11. 40-41.

1105. *Török Gábor:* A forradalom a HM-ből nézve. = Nagy Imre és kora. 1. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 425-438.

1106. *Eörsi László:* Nagy Imre és a felkelők. Fegyveres ellenállást túlnyomórészt a ci-

vilek tanúsítottak. = Népszabadság. 2002. 138. 8.

1107. *Eörsi László:* Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Bp. 1956-os Int., 2001. 648 p.
Ism.: Vargyai Gyula. = Hadtört. közl. 2002. 1. 214-215.

1108. *Eörsi László:* A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. = Évkönyv. 2000. Bp. 1956-os Int., 2002. 335-340. ('56)

1109. *Józsa Béla:* Benzines palackokkal a szovjet harckocsik ellen. = Militaria. 28. 2002. 978-986.
1956.

1110. *Tóth Judit:* Miért nem segített a Nyugat 1956 őszén? = Militaria. 28. 2002. 990-1000.

1111. *Gehler, Michael:* Ausztria és a magyar forradalom 1956-ban. Az „osztrák modell" Magyarországnak? = Rubicon. 2002. 11-12. 61-67.

1112. *Kecskés Gusztáv:* A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom. = Tört. szle. 2002. 1-2. 99-114.

1113. *Tischler János:* A lengyelek és 1956. = Népszava. 2002. 248. 7.

1114. *Gregušová, Gabriela:* Gulášový socializmus Jánosa Kádára. = Historická revue. 2002. 1. 30-32.
Kádár János gulyásszocializmusa.

1115. *Ferwagner Péter Ákos:* Izrael állam megalakulása és az algériai nemzeti mozgalom. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 66-79.

1116. *Nagy László, J.:* Magyarország és az algériai háború: Ferhat Abbasz budapesti látogatása. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 80-86.
1960.

1117. John F. Kennedy és Nyikita Sz. Hruscsov levelezése a kubai rakétaválság alatt. Ford. és sajtó alá rend. Simon Ágnes, Simon Eszter. Szeged, JATE, 2002. 78 p. (Documenta historica, 55.)

1118. *Pirityi Sándor:* Kuba, 1962. Atomháború szele érintette a Földet. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 91-103.

1119. *Sajtos [Zoltán]:* Az egyetlen áldozat. 40 éve történt: a kubai válság. = Aero magazin. 2002. 9. 74-77.

1120. *Réti Ervin:* A Közel-Kelet ördögi körei. = Ármádia. 2002. 4. 6-7.

1121. *Kis-Benedek József:* A palesztin-izraeli konfliktus. = Felderítő szle. 2002. 1. 61-85.

1122. *Szabó A. Ferenc:* Bibó István közel-keleti béketerve. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 106-116.

1123. *Horváth Zoltán:* A hallgatás ára. 35 éve történt. 1-2. = Aranysas. 2002. 6. 44-47., 7. 60-61.
Amerikai-izraeli „hatnapos háború", 1967.

1124. *Szabó Miklós:* A libanoni légiflotta elpusztítása. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 14-20.
1968.

1125. *Gál József:* A „Békét Galileának" hadművelet. Húsz éve történt. = Aranysas. 2002. 7. 46-51.
Az ötödik arab-izraeli háború.

1126. *Békés Csaba:* Szerepek és játékok. Románia és a Varsói Szerződés. [Riporter:] Illényi Balázs. = HVG. 2002. 42. 97-101.

1127. *Péter Zsolt:* Az 1971-es indiai-pakisztáni háború. Banglades megalakulása. = Haditechnika. 2002. 3. 30-34.

1128. *Horváth Zoltán:* A rossz szomszédok háborúja. = Aranysas. 2002. 3. 50-53., 4. 48-51.
Indiai-pakisztáni légi háború

1129. *Galántai Gábor:* A Tet offenzíva. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 297-343.
Vietnami háború, 1968.

1130. *Kővári László:* Hívójelük: Showtime 100. Célpont: Hanoi. = Aranysas. 2002. 5. 12-15.
1972.

1131. *Fodor György:* Nixon bevetette volna a „bombát". = M. hírlap. 2002. 52. 21.

1132. *Pirityi Sándor:* A SALT I, az ABM és a moszkvai csúcs – végső búcsú a 30. születésnapon. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 33-45.

1133. *Szabó Miklós, ifj.:* Entebbe ostroma. = Hadtudomány. 2002. 1. 94-99.
Repülőgépeltérítés, 1976.

1134. *Tischler János:* A lengyelországi hadiállapot. = M. hírlap. 2002. 297. 25.

1135. *Kővári László:* A véletlenek háborúja. 20 éve történt. = Aranysas. 2002. 6. 12-15.
Falkland-szigeteki háború, 1982.

1136. Bevetésen az Exocet. [Írta:] S.L. = Aranysas. 2002. 6. 6-9.
Falkland-szigeteki háború, 1982.

1137. *Hajdú Péter:* Super Etendardok a Falkland/Malvin-szigeteki háborúban. = Haditechnika. 2002. 3. 20-25.

1138. *Deák András:* Oroszország nemzetbiztonsági koncepciója. = Külügyi szle. 2002. 2. 143-154.

1139. *Papp Tamás:* Háború Afrika szarván. Az etióp-eritreai háború története, 1998-2000. = Belvedere merid. 2002. 1-2. 20-27.

1140. *Pecze Zoltán:* Elkerülhetetlen volt-e Jugoszlávia felbomlása? = Ki őrzi az őrzőket? Joó Rudolf emlékére. Bp. Külügymin., 2002. 153-162.

1141. *Hámori Gergely:* Maratoni közvetítés. Forgatókönyvek Bosznia-Hercegovina helyzetének rendezésére. = M. tud. 2002. 2. 144-156.

1142. *Pix Gábor; Bene Gyula:* Lélektani műveletek Boszniában. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 77-80.
1996.

1143. *Jakus János; Venicz László:* Tények és adatok a Jugoszlávia elleni NATO-légitámadásról. 1-2. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 32-42., 4. 29-40.

1144. *Csabai György:* A Jugoszlávia elleni légi hadművelet konzekvenciái. = Kat. logisztika. 2002. 2. 3-12.

1145. *Maszter, Tanko:* Szerbia légvédelme a NATO légi hadműveletei idején. (Ford.) = Haditechnika. 2002. 2. 21-24.

1146. *Szilágyi Tibor:* Az albán kérdés megoldásának kulcsa. Koszovó jövőjének meghatározása. = Felderítő szle. 2002. 2. 16-34.

1147. *Potocnik, Bojan:* Koszovó – a balkáni válság sajátos fejezete. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/1. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 7-12.

1148. *Majoros Sándor:* Koszovó, lőtt seb. Ezredfordulós katonatörténet. = Mozgó világ. 2002. 12. 75-77.

1149. *Padányi József; Harai László:* Az Essential Harvest hadművelet műszaki támogatása, a magyar fegyvermegsemmisítő csoport tevékenysége. = Hadtudomány. 2002. 2. 93-106.
Albán gerillák fegyvereinek begyűjtése, 2001.

1150. *Galántay Ervin:* A szovjet-afgán háború /1979-1988/ két oldalról, három kiadvány tükrében. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1149-1155.

1151. *Marsden, Peter:* Háborúk Afganisztánban. A tálibok titkai. Bp. Carving, 2002. 168 p.
Eredeti cím: The Taliban: war and religion in Afghanistan.

1152. *Katona Magda:* A tálibok útja a Washingtoni nyilatkozattól az Al-Káidáig. Bp. HM Stratégiai és Védelmi Kutató Hivatal, 2002. 98 p. (Védelmi tanulmányok, 47.)

1153. *Katona Magda:* A talibok és Pakisztán katonai együttműködése. = Hadtudomány. 2002. 2. 36-48.

1154. *Katona Magda:* A soknemzetiségű Afganisztán. Bp. Biró, 2002. 327 p.

1155. *Gál József:* Égi polgárháború. = Aranysas. 2002. 1. 12-15.
Afganisztán

1156. *Bimbó József:* Az Afganisztán elleni légi hadművelet. = Hadtudomány. 2002. 1. 81-85.
2001.

1157. *Jakus János; Kálló László:* Az afganisztáni terrorellenes hadművelet főbb jellemzői és tapasztalatai. = Felderítő szle. 2002. 1. 9-60.

1158. *Katona Magda:* A nyugati szövetségesek terrorizmus ellen indított afganisztáni háborújának sajátosságai. = Felderítő szle. 2002. 2. 35-48.

1159. *Kiss Zoltán:* Felszálló ágban a magyar védelmi ipar. = Új honvédségi szemle. 2002. 1. 12-23.
1990-2001.

1160. A honvédelem négy éve. Szerk. biz. elnöke Holló József. Bp. Zrínyi, 2002. 237 p. ill.

1161. Arsenal. 2003. = Hungarian Defence Forces. Arsenal. 2003. [Ed. by István Tőrös]. [Bp.] Skybear Bt., [2002]. 64 p. ill.

NÉVMUTATÓ

Abel, Rudolf, Ivanovič 187
Abkarovits Endre 341
Ablonczy Balázs 1010
Aelius Gallus 845
Aichelburg, Wladimir 459
Ailsby, Christopher 1035
Alvinczi József 356
Amaczi Viktor 57, 93, 94, 466, 467
Anderle Ádám 934
Anderson, Duncan 1042
András, II. 856
Andropov, Urij Vladimirovič 1093
Angolia, R. John 86
Anka Aurél 686
Auer, Johann Ferdinand 593

Ács Pál 96
Ács Tibor 125-128, 695-698
Ádám Kata 365
Ádám Magda 1001
Ádám Sándor 1008
Ágoston Gábor 885
Ákos György 457
Árokay Lajos 183
Árpád fejedelem 848
Árpádok 853, 860

Baczoni Gábor 252
Baczoni Gábor Miklós 774
Baczoni Tamás 81, 84
Bada Zoltán 113
Bagi Zoltán Péter 890
Bahm, Karl 1051
Bak József 465
Bakay Kornél 120
Balaskó Edina 272
Balla Tibor 25, 149, 151, 308, 329, 841, 864, 985, 990, 991
Balogh Ádám 574, 575
Balogh Ádám 971, 1017
Balogh András 1086
Balogh Balázs 564
Balogh Béni, L. 140, 1032
Balogh István 549
Balogh József 688
Balogh Tamás 613
Bánhegyi Ferenc 745
Bánkúti Imre 6, 9, 33, 134, 297, 335, 594, 596, 667, 670, 730, 878, 916
Barabás Péter 454, 798
Barabási László 849
Bárány Nándor 689, 690
Baráth Bálint 505
Baráth Magdolna 778, 1093
Barbier, M. K. 1045
Barcsay Ábrahám 691
Barcza Tibor 371
Bárdossy László 567
Barna Péter 435, 479, 491, 493-495
Barna Zsolt 434, 491, 499
Bársony Attila 1041, 1044
Barta János 823
Bartha Albert 692
Bartha János 924-926
Bartha Tibor 540
Bartl, Julius 876
Bartlova, Alena 995
Bartosiewicz László 634
Basics Beatrix 102, 733
Báthori István 176
Báthory András 693
Batthyány Ádám 592
Batthyány Lajos 567, 793
Batu kán 859
Baumgartner, Lothar 709
Becze Csaba 190
Beevor, Antony 1019
Békés Csaba 1094, 1100, 1126
Békési László 60
Béldy Alajos 326
Bem, Jozef 91, 359, 682
Bencsik Gábor 996
Bencze László 201, 202, 961, 980
Bencze Zoltán 119
Bendjebbar, André 453
Bene Gyula 1142
Bene János 705
Bene vitéz 117
Benyovszky Móric 694
Bercsényi László 343, 922
Berecz Mátyás 647
Berényi László 443
Beriszló Péter 350
Berkovics Gábor 221, 222, 439, 440
Bernát Péter 846
Bernáth Gábor 563
Bertényi Iván 802
Betlhen Farkas 881
Biagini, Antonello 780
Bicer, Abdil 984
Bihari Péter 828
Bikki István 257
Bimbó József 1156
Biwald, Brigitte 203

Black, Edvin 561
Blasszauer Róbert 326
Bloch, Marc 854
Bodnár Erzsébet 782
Bodor András 881
Boissau, R. 178, 343
Bojtásné Damó Csilla 3
Bokros Gábor 122
Bolvári-Takács Gábor 785
Bolyai János 323, 695-699
Bolyósné Ujfalusi Éva 3
Bombay László 975
Bóna István 630
Boreczky Beatrix 250
Borhi László 974, 1093
Bormann, Martin 700
Borosy András 865
Bourbon 922
Bődi Ferenc 287
Bőhm Ágnes 814
Braham, Randolph, L. 711
Brodarics István 874
Brydon, Robert 712
Buchmann, Bertrand Michael 864
Budor család, budróci 701
Bulcsu 702
Buonvisi, Francesco 899
Burzyńska, Janina 669
Byrne, Malcolm 1094

Čaplovič, Miloslav 657
Cheynet, Jean-Claude 855
Churchill, Winston 1049
Čicaj, Viliam 907
Clair Vilmos 121
Clark, Lloyd 1042
Clausewitz, Karl v. 123
Cornwall, Mark 994
Corvaja, Santi 1022
Coudenhove-Kalergi, Barbara 566
Czaga Viktoria 644
Czettler Antal 1020
Czetz János 703
Czigány István 167, 909, 917
Czigler Klára 363
Czuth László 188

Csabai György 1144
Csapó Béla 718
Cseh Gergő Bendegúz 1087
Csepregi Oszkár 613
Cseri Péter 367
Csetri Elek 665
Csicsery-Rónay István 573
Csihák György 142
Csikány Tamás 170, 171, 243, 263, 338, 955
Csonkaréti Károly 212, 460
Csorba György 244, 658
Csorba László 360, 838
Csordás Lajos 357

Dangl, Vojtech 675, 968
Daniss Győző 260, 719
Dávidházy István 671
Deák András 1138
Deák István 555, 566
Dede Kálmán 655
Demény Lajos 176
Demeter László 284
Dénes Jenő 704
Dér Dezső 945
Dévai Gábor 180
Dévényi István 120
Diószegi István 963, 965-967
Dobai István 291
Dobák Géza 32
Dobos Béla 279
Dobra Judit 827
Dombrády Lóránd 1024
Domokos György 647, 903
Dőry Lajos 705
Dreyse, Johann Nikolaus 407
Duchoň, Michal 663

Eck, Heinz 551
Egger, Rainer 26
Egri István 1046
Egyed Emese 691
Ehrenberger Róbert 582
Eichmann, Adolf 560
Eminescu, Mihai 910
Engels, Friedrich 734
Eördögh István 998
Előri Elek 625, 626
Eörsi László 586-588, 685, 1106-1108
Erasmus, Rotterdami 830
Erdélyi István 847
Erdey Sándor 611
Erdődy család 350
Erdődy Gábor 12, 13, 135, 793, 932, 958
Erdős Zoltán 293
Erdősi Imre 382, 658
Estók János 958, 963-966
Eszes Máté 874
Eténvi Nóra, G. 896
Ethell, Jeffrey L. 225
Ettinger, Smoel 829

Fabians, Valeria Manferto de 975
Fakász Mihály 441

Fallenbüchl Zoltán 198
Farkas Ferenc, kisbarnaki 574, 575
Farkas Ildikó 1050
Farkas Jenő 279
Farkasné Zádeczky Ibolya 322
Fáy Zoltán 383, 852
Fazekas László 247
Fehér Bence 87
Feitl István 778
Fejes Sándor 666
Fekete István 270
Fekete István, Gy. 116, 723
Fellner, Fritz 994
Ferch Magda 70, 1025
Ferenc Ferdinánd 679
Ferenc József, I. 597, 679
Ferencz István 237
Ferrero, Guiglielmo 931
Ferwagner Péter Ákos 1115
Figder Elemér 623
Fischer Ferenc 1081
Fisli Éva 750
Fiziker Róbert 1014
Fodor György 1131
Fodor László 647
Fodor Mihályné 1090
Fodor Pál 133, 863, 872
Fónagy Zoltán 932
Forgács Balázs 160
Forintos Gyula 464
Forty, George 1036
Földes Miklós 1079
Földesi Ferenc 166
Földesi Margit 568, 569
Földházi Enikő 468
Földi Pál 1059
Franco, Francisco 761
Frangepán család 350
Frank Tibor 1025
Frankhauser, Hubert 656
Franzl, Johann 783
Frazon Zsófia 41
Frideczky Frigyes 1003, 1061
Friessner, Hans 1068
Fritsch, Erich 366
Frivaldszky János 708
Fundárkova, Anna 767
Füleki Mihály 17
Fülöp Tibor Zoltán 331
Füreder Balázs 200

Gaál Gyula 677
Gabriel, Erich 392
Gabula János 241
Gál Attila 576
Gál Erika 634
Gál Gyula 469, 551
Gál József 484, 485, 487, 507, 515, 517, 1125, 1155
Galántai Gábor 1129
Galántai József 980
Galántay Ervin 1150
Galcsik Zsolt 797
Galgóczi Erzsébet 773
Galván Károly 115
Garai Ildikó 554
Garbóczi László 644
Garibaldi, Luciano 975
Gáspár András 658, 706
Gazdag Ferenc 1083
Gazsi József 556
Gebei Sándor 883
Géczi Zoltán 444, 496, 1047
Gehler, Michael 1111
Gemelli Careri, Giovanni Francesco 900
Gerelyes Ibolya 144, 654
Gergely András 935
Gergely Jenő 683, 823
Gerő András 679
Géza fejedelem 679, 848
Gibás Andor 240, 492, 629, 535
Girardin, Pierre de 901
Girotto, Luca 992
Glósz József 921
Goffman, Daniel 861
Gonzaga dinasztia 891
Gömbös Gyula 683, 1023
Görgei Artúr 272, 707, 737, 738
Göschel, Detlef 85
Gradwohl, Paul 1013
Granasztói György 798
Graus, Igor 638
Gravett, Christopher 628
Grečko, Andrej Antonovič 1068
Gréczy Zsolt 44, 45
Gregušová, Gabriela 1114
Grestenberger, Erwin Anton 636
Gumilev, Lev 857
Gutman, Roy 547

Gyarmati György 24, 253, 578, 771-773
Gyarmati Krisztina 136
Gyöngyössy Márton 634
Győr Béla 325
Győri L. János 376
Győri László 23, 107, 344, 825, 924-926, 932, 958, 963-967, 980
Györkei Jenő 571, 572, 1097

Haas György 692
Hadik András 708
Hadnagy Imre József 290
Hadnagy Tibor 172
Haffner, Sebastian 713
Hahn Veronika, H. 59
Hajba Ferenc 559
Hajdú Ferenc 35
Hajdú Péter 470, 1137
Hajdú Tibor 309, 959, 980
Hajma Lajos 174
Halász Miklós 718
Halmágyi Pál 150, 660
Hámori Gergely 1141
Hamza Gábor 546
Handel-Mazetti, Peter 709, 710
Hangodi László 281
Hanny Erzsébet 9
Hanthy Kinga 569
Harai László 1149
Haraszti Éva, H. 835, 836
Haraszti György 808
Harmatta János 842, 843
Harsányi Iván 761
Harten, Jaac van 711
Hatala András 437
Hátas János 278
Hatházi Gábor 652
Hausner Gábor 27, 145, 819, 852, 894
Hautzinger Gyula 242
Hegedűs Ernő 247
Hegyi Klára 294
Heka László 350
Helgert Imre 194, 352, 642, 643
Hende Zsolt 328, 799
Hennel Sándor 247
Hentzi, Heinrich 357
Herényi István 702
Héri Vera 72
Hérincs István 520
Hering József 817
Hermann Róbert 136-138, 265, 301-305, 597, 706, 733, 735-738, 786, 792, 793, 932, 936, 941-943, 947, 948, 952, 958
Hernádi Miklós 1026
Hess, Rudolf 712
Hiller István 893
Hintermeier, Heino 399
Hinterstossier, Hermann 83
Hints Miklós 661
Hitler, Adolf 700, 713, 728, 1022, 1046
Hodža, Milan 995
Hogg, Jan V. 398
Holec, Roman 972
Holló József 1160
Holub, Karel 408
Horn Ildikó 693
Horthy István 714-718
Horthy Miklós 74, 283, 679, 683, 719, 720, 1021, 1074, 1075
Horthy Miklós, ifj. 721
Hortobágyi Péter 604
Horváth Árpád 734
Horváth Attila 196, 197
Horváth Csaba 182, 231, 313, 338
Horváth Ildikó 40
Horváth István 651
Horváth Miklós 152, 245, 246, 640, 754, 1095-1097
Horváth Sándor 717
Horváth Zoltán 229, 233, 375, 476, 477, 511, 813, 818, 1040, 1123, 1128
Horváth Zsolt, K. 41
Hovanyecz László 782, 785, 823, 831, 852
Howard, Michael 973
Höfling, Rudolf 472
Hronský, Marián 1000, 1004, 1005
Hrusčev, Nikita S. 1117
Hughes, Matthew 179
Hugo, Victor 830
Hulinek, Drahoslav 824
Huszár János 283

Ibn Khaldún, Abdalrahman al-Hadrami 123
Ibrisimovics, Luka 350
Illényi Balázs 187, 193, 603, 1126
Illésfalvi Péter 104, 271, 284
Ilming, Thomas 82
Imber, Colin 862
Imrédy Béla 567
Írásné Melis Katalin 668
Isby, David C. 1048
Isépy Dezső 1075
István, I. 1, 630, 679, 852
Iván Dezső 141
Izsa Jenő 184
Izsák Lajos 681, 683
Izsák Sámuel 686
Izsóf Gábor 419

Jackson, Robert 216, 993
Jakus János 1143, 1157
Jánkfalvi Zoltán 624
Jankovics József 881
Janó Ákos 670
Janos, Andrew C. 976
János vitéz 97
János Zsigmond 881
Jászay Magda 899, 900
Jeffrey, Burds 1090

Jemnitz János 997, 1037
Jenek István 1031
Jiskra, Jan 722
Jobst Ágnes 255
Joó Rudolf 1140
Józsa Béla 37, 715, 724, 1076, 1109
Józsa Fábián 355
József István 208
Juba Ferenc 213-215
Juhari Zsuzsa 161
Juhász László 870
Jung, Peter 26
Jurisics Miklós 350

Kablay Lajos 723
Kacsó Lajos 54, 126, 141, 183, 300, 309, 332, 336, 349, 352, 547, 571, 696, 749, 909
Kádár Gábor 557
Kádár János 258, 1114
Kaiser Ferenc 11, 248, 460
Kajári Erzsébet 251
Kalavszky Györgyi, B. 352
Kalis, Karl 110
Kállay Miklós 683
Kálló László 1157
Kálmánfi Gábor 682
Kalmár János 924
Kant, Immanuel 830
Kanyó Ferenc 601
Kapocsy György 364
Kapronczay Károly 209
Karai Sándor 724
Kardos István 694
Kármán Tódor 725
Károly, IV. 683
Károly Róbert, magyar király 866
Károlyi Mihály 679
Karsai László 387
Kasza Zoltán 1085
Katona M. István 139
Katona Magda 1152-1154, 1158
Kauffmann Gyula 726
Kecskés Gusztáv 1112
Kecskés Péter Pál 727
Kedves Gyula 267, 359, 703
Keegan, John 161
Keitel, Wilhelm 728
Kele József 36
Kelen Károly 735
Kemény Tibor 690
Kennedy, John F. 1117
Kenyeres Dénes 280, 541
Kércsy István 549
Kerekes Dóra 901
Keresztes Lajos 1038, 1049, 1057, 1073
Kéri Edit 597
Kershaw, Robert 1043
Khoszrav, I. K. Nusirvan 842
Khoszroesz I. ld. Khoszrav
Kilián György 321
Kilzer, Louis 700
Kincses Katalin Mária 27, 342
Kingston Tiszai Klára 734
Király Béla 729, 822, 1097, 1099
Király István 627
Kis-Benedek József 1121
Kiselev, Evgenij Dimitrievič 1093
Kiss Anita Júlia 453
Kiss Gábor 204
Kiss Kálmán 500, 501, 503
Kiss Kálmánné 175
Kiss Sándor 321
Kiss Sándor, M. 589
Kiss Zoltán 583, 1159
Kiszeljov ld. Kiselev
Kiszely Gábor 259
Klabacsek Gyula 402-404, 413, 414, 418, 421
Klement János Mihály 730
Klész László 325
Knoke, Heinz 731
Kochanowsky, Jerzy 1021
Kohl, Alfred 110
Kol'tûkov, A. A. 1101
Komár Krisztián 1016
Konečný, Antonín 672
Kónya Péter 918
Kónyáné Kutrucz Katalin 578
Koppány 732
Kósa Pál 108
Kosar, Franz 431
Kosáry Domokos 933
Kositzky Attila 490
Kossuth Lajos 23, 32, 114, 126, 128, 147, 301-303, 319, 381, 457, 664, 733-746, 831, 835-837, 936, 939, 940
Kotanko, Florian 366
Kottra Györgyi, Cs. 345
Kovács Ágnes 596, 915
Kovács Béla 510
Kovács Éva 1087
Kovács Ferenc 1071
Kovács Gyöngyi 144, 634, 635
Kovács Gyula 747
Kovács István 267
Kovács Klára 684
Kovács László 79
Kovács László Gábor 1065
Kovács Mihály, Fabricy 355
Kovács Péter 87
Kovács Péter 591

Kovács Péter 867
Kovács Vilmos 334, 394-397, 412, 415, 422, 424
Kovács Zoltán 236
Kovács Zoltán András 577
Kovácsics Ferenc 184
Kováts Mihály 18
Kozma Bertalan 989
Kő András 585, 1019
Kő Pál 874
Köpeczi Béla 730, 910-913
Kővári László 488, 1130, 1135
Krajnc Zoltán 221, 222, 439, 440
Krámer Iván 740
Krámli Mihály 458
Krasznay Béla 579
Krausz Tamás 798
Kray Pál 748
Kreith Béla 391
Krenn, Peter 634
Kreutzer Andrea 27, 132
Krisch András 928
Kristó Gyula 124, 679, 823, 848
Kristó Nagy István 1076
Krizsán László 97, 791, 806
Kroh, Antoni 99
Kroiher, Eric Sidney 969
Kruppa Tamás 881, 889, 891
Kruzsics Péter 350
Kucza Péter 746, 749, 948
Kun Béla 780
Kun Miklós 798
Kurucz János 750

Lackó András 298
Lagzi István 602
Lakatos Gyula 746
Landstoff Nándorné 5
Laporta, Piero 781
László József 887
Lázár Balázs 949
Lebstück Mária 751
Lehner, Georg 970
Lehner, Monika 970
Lénárt Anna 827
Lendvai, Paul 824
Lengyel Beatrix, Cs. 739, 779
Lengyel Ferenc 312
Lengyel János 468
Lengyelová, Tünde 880
Lenkefi Ferenc 19
Lestár Péter 658
Liddel, Guy 1049
Liddel Hart, Basil Henry 162
Lilón, Domingo 840
Lincoln, Abraham 960
Lippai Péter 56, 286
Lipszky János 66, 67
Lipták, L'ubomír 393
Litván György 679
Louis, Roger 973
Lőrincz Mátyás Tibor 752
Lugosi József 29, 158, 391, 400, 407, 408, 411, 416, 423-430, 432, 433, 473
Lukas, Richard C. 554
Luppis János 753
Lupták, M. 929

Madiewski, Samson 58
Magyar Kálmán 633
Magyar Károly 88, 641
Magyar Miklós 583
Magyari József 376
Magyarics Tamás 1089
Majoros István 1024
Majoros Sándor 1148
Makai Ágnes 72-74
Makk Ferenc 679
Makrai Tibor 324
Makrai Tibor István 207
Maléter Pál 754
Malkin, Peter Zvi 560
Málnássy Ferenc 623
Mann, Chris 179
Mannová, Elena 351
Mansfeld Péter 586
Mao Ce-tung 123
Mária Terézia 90
Marsden, Peter 1151
Marseille, Hans-Joachim 755
Martin Kornél 282
Martin Lajos 756
Márton László 593
Martuliak, Pavol 639
Marx, Karl 734
Maser, Werner 728
Maszter, Tanko 1145
Mata Hari 757
Máté Milán 388
Matić, Igor-Philip 811
Matthaeidesz Konrád 61-64, 460, 1073
Mattson, Gregory Louis 1053
Mátyás, I. 870
Mátyássy Gabriella 80
McBride, Jim 758
Meindl, Karl 219
Mellace, Katalin 834
Méray Tibor 743
Merényi-Metzger Gábor 456, 599

Mészáros Kálmán 6, 66, 134, 296, 667, 902, 919, 920
Mészáros Lázár 838
Mészáros Vilmos 759
Mészáros Zoltán 571
Metz Katalin 798
Meyer, Werner 629
Mező György 537
Michna György 804
Mikes Imre 1088
Miklós, I. 954
Miklós Béla, Dálnoki 683
Mikoviny Sámuel 66
Milosević, Slobodan 591
Molnár András 98
Molnár Máté 962
Molnár Sándor 335
Molnár Tamás 123
Mombauer, Annika 979
Montesquieu, Charles-Louis 830
Montgomery, John F. 1025, 1026
Moroián György 837
Móser Zoltán 951
Mráz István 1067
Mujzer Péter 223, 227, 228, 448
Muraközy János 658, 760
Murányi Gábor 42, 612, 809
Mussolini, Benito 761, 1022, 1023
Müller Gabriella 14
Müller, Reinhold 85
Müller, Rolf 254

Nádor Ferenc 320
Nagy Béla 1050
Nagy Gábor 361
Nagy Imre 567, 640, 683, 762-764, 1105, 1106
Nagy József 765
Nagy Kálmán 164, 274
Nagy László 318
Nagy László 1082
Nagy László, J. 1116
Nagy Miklós Mihály 111
Nagy Vilmos 766
Napóleon, I. 106, 146, 656
Négyesi Lajos 347, 352, 858
Németh Balázs 409
Németh Ferenc 870
Németh György 77
Németh István 637
Németh Miklós 239
Németh Szilárd 707
Neulen, Hans Werner 985
Newton, William Ellis 605
Niederhauser Emil 782
Nixon, Richard Milhous 1131
Novalis, Friedrich v. Herdenberg 830

Nyékhegyi Ferenc 996

Oborni Teréz 680
Okváth Imre 185, 1091, 1092
Olasz Lajos 714
Ónody György 180
Orbán Balázs 826, 827
Oreus, Ivan Ivanovič 954
Orgoványi István 249
Ormos Mária 384, 679, 761
Orosz István 926
Ortner, M. Christian 82
Osgyán Edina 306

Özgüven, Burcu 118

Paál Gergely 420, 449
Pacepa, Ion Mihai 186
Padányi József 1149
Pál Judit 673
Pálffy Géza 7, 133, 634, 701, 877-879
Pálffy Pál 767
Palfi, Pavol ld. Pálffy Pál
Pallavicini-Pálinkás Antal 768
Pálmány Béla 935
Pálos Géza 220, 769, 770
Pálosfalvi Tamás 722
Pandula Attila 26, 82, 85, 86, 392
Pankovits József 761
Papp Dezső 10, 15, 362, 370, 600, 884
Papp Ferdinánd 615
Papp István 568
Papp János 232
Papp Tamás 1139
Papp-Váry Árpád 69
Pastor, Peter 1097
Pászti László 68
Pásztor Cecília 1009
Pásztor Emil 597
Pataky Iván 262, 309
Pavlov, Ivan 447
Pavlov, Mihail 447
Pawlik, Georg 112
Pecze Zoltán 1140
Perényi Péter 886
Perjés Géza 169, 819, 873, 895
Perneszy György 548
Péter Gábor 771-774
Péter László 933
Péter Zsolt 1127
Petercsák Tivadar 647, 648
Péterdi A. János 230, 770
Péterné Fehér Mária 264

Picknett, Lynn 712
Pihurik Judit 704, 727
Pilsudski, Jan 1021
Pintér Zsolt 857
Pirityi Sándor 1118, 1132
Piti Ferenc 732, 866
Pix Gábor 1142
Plihál Katalin 66, 68, 70
Pogány Ágnes 1012
Pogány Péter 775
Pohl Árpád 1084
Pokorádi László 53
Polgár Demeter 358
Pollmann Ferenc 121, 983
Porkoláb Imre 234
Pósa Zoltán 310
Pót János 925
Potocnik, Bojan 1147
Powers, Francis Gary 187
Pölöskei Ferenc 679, 681, 683, 963-967
Price, Alfred 226
Prince, Clive 712
Prior, Stephen 712
Pritz Pál 1024, 1027, 1028
Punka György 480, 486, 497, 508, 509, 534, 752, 755, 1039, 1054, 1062
Pusztai János 268, 269

Rácz András 869
Rácz Elemér 438
Ráday Mihály 631
Radetzky, Joseph 91
Rádli Tibor 323
Radnóczy Antal 1072, 1074
Rainer M. János 46, 764, 1094
Rajk László 578
Rákóczi 168, 169, 596, 730, 832, 909, 910, 912, 913, 915-917, 919
Rákóczi Erzsébet 776
Rákóczi Ferenc, II. 342, 777, 831, 911, 914, 918
Rákóczy Rozália 2
Rákosi Mátyás 253, 778
Ráth János 98
Rathkolb, Oliver 566
Ravasz István 346, 986, 1070, 1071
Réfi Attila 930
Réh János 779
Reisz T. Csaba 66, 67
Remeczki Imre 295
Rest, Stefan 82
Restnitsek József 115
Réti Ervin 1120
Réti György 833, 1023, 1025
Révész Sándor 547
Rieder, Kurt ld. Géczi Zoltán
Rieff, David 547
Rill, Robert 26
Ripp Zoltán 1098
Romanelli, Guido 780, 781
Romanovok 782
Romsics Ignác 681, 974, 1002, 1003
Roosevelt, Franklin Delano 1025, 1026
Ros, Martin 550
Rosonczy Ildikó 953, 954
Rosza Pál 483
Rothermere, Viscount 1014
Rózsa György 101
Rózsás Márton 646
Rozsos Tamás 278
Rudolf, I. 783
Rumy Dániel 108

Ságvári György 18, 121, 168
Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de 830
Saint-Simon, Claude-Henri 830
Sajti Enikő, A. 565
Sajtos Zoltán 52, 1119
Salamon király 679
Salamon Konrád 692
Sallai Gergely 139, 977, 1030
Sallai Gergely Pál 75
Sancz Klára Lujza 610
Sandra Markiján 205
Sandra Sándor 205
Sárhidai Gyula 273, 436, 452, 528, 616
Sári Győző 655
Sáringer János 721
Sarkady Sándor, ifj. 671
Sárközi Sándor 327, 664
Sárközy István 298
Sarmant, Thierry 181
Sásvár bég 96
Saville, John 1037
Savoyai Jenő 784
Schadl György 513
Schaumann, Gabriele 987
Schaumann, Walther 987
Schindler, John R. 982, 988
Schmidt László 442, 445, 450
Schmidt Mária 44
Scholl Miklós 115
Schuminszky Nándor 527
Schweidel József 786
Segeš, Vladimír 871
Semsey Viktória 100, 934
Seres István 594
Sergeev, Aleksandr 447
Sharpe, Mike 474
Shaw, Antony 1034

Sieche, Erwin 461, 462, 617
Sifferlinger, Nikolaus 463
Siklósi Gyula 674
Siklósi Zoltán 525
Simándi Irén 1088
Simola Ferenc 720
Simon Ágnes 1117
Simon Endre Tamás 217
Simon Eszter 1117
Simon László, L. 787
Simon, Robert 845
Simonyi József 787
Simorjay András 788
Sípos Ferenc 777, 800
Sipos Péter 679, 719, 721, 807, 808, 1025
Sisa András 539
Skornyákné Török Márta 133
Skrabski Fruzsina 591
Škvarna, Dušan 957
Sokol, Hans Hugo 211
Soltész István 775
Solymosi József 950
Solymossy Péter 1029
Somogyvári Lajos 789
Somorjai Lajos 785
Sondhaus, Lawrence 988
Sonkoly István 410
Soós Katalin 581
Souder, James Burton 790
Spector, Ronald H. 210
Spirko, D. 929
Stalin, Iosif Vissarionovič 798
Standeisky Éva 1098
Stanová, Maria 143
Stark Tamás 607
Stefka István 608
Stein József 599
Steinemann Tünde 466
Steinhübel, Ián 844
Stemler Gyula 681
Stier Gábor 954
Stoye, John 898
Strausz Péter 266, 944, 946
Streith Miklós 383
Suba János 285, 1006
Sudár Balázs 95
Sugár István 647
Sally, Maximilien 830
Suvorov, Viktor 1057
Sümegi György 105

Szabad György 739, 742
Szabó A. Ferenc 111, 153, 1007, 1058, 1122
Szabó Csaba 644
Szabó Csilla 835
Szabó Győző 518
Szabó István 615
Szabó János 389
Szabó József János 307, 1065-1069
Szabó Lajos, H. 114, 678, 744
Szabó Miklós 314-317, 1056, 1124
Szabó Miklós 618, 619
Szabó Miklós, ifj. 1133
Szabó Péter 693, 882
Szabó Péter 671, 785, 1060, 1061
Szajcsán Éva 1033
Szakál Gyula 759
Szakály Ferenc 7, 133, 810, 863, 885, 886, 893, 897, 906
Szakály Orsolya 810
Szakály Sándor 173, 309-311, 719, 729, 924-926, 932, 958, 963-967, 980
Szakolczai Attila 789, 1103
Szakonyi István 275
Szalai Zoltán 369, 570
Szálasi Ferenc 120, 567
Számvéber Norbert 1073, 1077
Szani Ferenc 292
Szántó László 763
Szántó Mihály 231
Szász István 1063, 1078
Szász Zoltán 679
Szatmári Gizella 354, 751
Szatucsek Zoltán 89
Szávai Ferenc 1011
Széchényi Ferenc 68
Széchy Mária 791
Székelyné Kőrösi Ilona 658, 760
Szekeres Gábor 47, 55, 482, 512, 522, 532
Szekeres István 218
Széll Tamás 340
Szemere Bertalan 736, 792, 793
Szénási Éva 830
Szendrei Lőrinc 726
Szentgyörgyi Dezső 291, 794
Szentiványi János 795
Szepesi Attila 117, 390
Szepesi József 237, 276, 277, 288, 289, 330, 716, 769, 788, 795
Szerelmey Miklós 796
Szerencsés Károly 567, 569
Szergejev ld. Sergeev
Szijj Jolán 20-22
Szikszai Péter 78
Szilágyi Ágnes Judit 721, 840
Szilágyi Tibor 1146
Szilasi Ágota, H. 648
Szili Sándor 908
Szinán nagyvezír 889
Szita László 906

Szita Szabolcs 552, 558, 562
Szmetana György 272
Szmolnik Lajos 605
Szombathelyi Ferenc 571-573
Szontagh Pál 797
Szórádi Tamás 758
Szőcs László 560
Szőke Sándor 645
Szőts Dániel 766
Sztalin ld. Stalin
Sztójay Döme 567
Szunyogh Balázs 304
Szurmay Zoltán 794
Szuvorov ld. Suvorov
Szűcs Jenő 860
Szűcs László 446
Szűcs Sándor 799
Szügyi Zoltán 282
Szvák Gyula 782

Tábori Zoltán 978
Tajták, Ladislav 956
Takács Tibor 650, 765, 768
Talleyrand, Charles Mourice 931
Tálosi Zoltán 348, 676
Tamáska Máté 92
Tanács István 613
Tardos János 51
Tarján G. Gábor 163
Tatár Imre 609
Teleki Géza 1072
Temesváry Ferenc 33
Terman Béla 498
Thierry, Augustin 830
Thóbiás Dániel 800
Thoroczkay Gábor 124
Thököly Imre 594, 831, 886
Tilkovszky Lóránt 552, 1024
Tischler János 1113, 1134
Tisza István 679, 801
Tobak Tibor 803, 804
Toifl, Leopold 634
Tokody Gyula 1024
Toma József 287
Tomka Gábor 653
Toperczer István 524, 545, 790
Torbágyi Péter 839
Tóth András 922
Tóth Árpád 981, 999
Tóth Béla, D. 649
Tóth Ferenc 154, 177, 922
Tóth Ferenc 620-622, 632, 1080
Tóth Gábor 502
Tóth Hajnalka 592
Tóth Ilona 587-590
Tóth István 805
Tóth István György 133, 924
Tóth József 175
Tóth Judit 1110
Tóth Sándor 336
Tóth Sándor László 888
Tóth Vilmos 356
Tóth-Barbalics Veronika 923
Tóth-Szenesi Attila 1033
Tömböl László 191
Tömpe András 774
Török Albert 859
Török Enikő 66
Török Gábor 1105
Tőrös István 1161
Tősér Márton 851
Túri János 36
Túróczi Attila 417
Türi József 806
Türr István 360

Udovecz György 333
Udvardy Tibor 18
Ugron István 282
Újszászy István 807-809
Ungváry Krisztián 103, 553
Urbán Aladár 8, 135, 243, 380, 681, 792, 838, 937-940
Urbán Attila 258

Vadász Sándor 927
Vági Zoltán 557
Valach, Július 905
Vándor Károly 544
Vándor László 634, 635
Varga A. József 71, 327, 689, 699, 725, 753, 756, 796, 815
Varga István 106
Varga J. János 886, 892, 904
Varga Katalin, S. 595
Varga László 76, 584
Varga Mihály 4, 31, 129-131, 147, 148
Varga Zsolt 398
Vargyai Gyula 1018, 1107
Várhalmi Miklós 262
Várkonyi Ágnes, R. 897, 914
Várkonyi Gábor 776
Varsányi Mihály 521
Vass Gábor 401, 405, 406, 416, 419
Vastagh László 368
Vay család 810
Veesenmayer, Edmund 811
Végh Ferenc 548, 659
Velancsics Béla 39
Venicz László 1143

Veres Gábor 341
Veres Mihály 191, 192
Veress D. Csaba 598, 1064
Vész János 763
Veszprémy László 1, 18, 822, 850, 852, 853, 856, 868
Vesztróczy Zsolt 1052
Vetters, Dieter M. 85
Vida István 812
Vida István Kornél 960
Vígh István 875
Vigh Károly 687
Villányi András 774
Vincenz, Stanislaw 1052
Viniczai Ferenc 34, 189, 989
Vonyó Anita 662
Vörös Béla 318, 319, 741
Vörös László 801

Wagner, Boyd D. 813
Wallenberg, Raoul 814
Walsh, Stephen 1042
Weck, Hervé de 146
Wenzel Gusztáv 853
Wiest, Andrew 1053
Windisch Aladárné 17
Winkler Dezső 815
Winkler Gusztáv 195
Wittner Mária 816, 817

Yeger, Charles 818

Zachar József 146, 157, 297, 595, 691, 748, 832, 883, 925, 926, 964, 967, 1055
Zachar Péter Krisztián 156, 299
Zakar Péter 377-382
Zeidler Miklós 386, 1015
Želtov, Igor' 447
Znamierowski, Alfred 78
Zopcsák Ferenc 455
Zord Gábor László 235
Zöllei Zoltán 165
Zörgő Tibor 159
Zrínyi Ilona 350
Zrínyi Miklós, költő, hadvezér 350, 819, 895
Zrínyi Miklós, szigeti hős 350
Zubreczki Judit 757
Žukov, Georgij Konstantinovič 1057

Zsák Ferenc 504, 506, 514, 536, 538, 542, 543
Zselicky Béla 385
Zseltov ld. Želtov
Zsiborás János 199
Zsille Péter 48-50, 533
Zsitnyányi Ildikó 256, 261, 580, 1104
Zsohár Melinda 30, 210, 373
Zsóka Lóránt 471
Zsombok Tímár György 519, 805, 820
Zsukov ld. Žukov

TÁRGYMUTATÓ

Afganisztán 238, 805, 1150-1158
Afrika 225, 694, 806, 1040, 1041, 1139
Albánia 1146-1149
Algéria 1115, 1116
Amerikai Egyesült Államok 93, 94, 174, 187, 217, 233, 324, 355, 375, 758, 790, 813, 841, 960, 1025, 1026, 1053, 1054, 1129-1132
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 61, 814, 1079, 1080
arab országok 845, 1120-1125
Argentína 1135-1137
atomfegyverek, atomháború 452, 453, 1049, 1092, 1132
Ausztria (Habsburg birodalom) 25, 26, 33, 211, 219, 636, 656, 783, 870, 876-878, 893, 898, 901, 929, 931, 961, 968, 984, 1024, 1084, 1085, 1111
l. még Magyarország (XVI. sz.-1918.)

ÁVH 250, 251, 771-774, 807-809

Balkán l. az egyes országoknál
békeszerződések 906, 921, 962, 996, 1001-1010, 1017, 1088
Belgium 12, 13, 48
bibliográfiák 1-8
Bizánc 855

csapattörténetek 263-291
Csehország 47
Csehszlovákia 995, 999, 1000, 1002, 1004-1006
csendőrség 248

Délvidék 565

egészségügy 202-209, 686, 785
egyenruhák, felszerelés 79-86
egyesületek, klubok 328-330
Egyiptom 1016
ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 283, 1080
életrajzok 17, 32, 73, 74, 126-128, 147, 229, 237, 264, 298, 336, 342, 343, 355-357, 359, 381-383, 548, 549, 551, 567, 571-576, 578, 583, 586-591, 593, 597, 599, 609, 655, 664, 679-820, 835-838, 922, 927, 931, 936, 939, 940, 995, 1014, 1020, 1106
l. még a NÉVMUTATÓ-t
első világháború 16, 75, 82, 83, 99, 110, 172, 203, 204, 212, 213, 214, 218-220, 307, 308, 346-348, 362, 366, 367, 399, 441, 598, 599-601, 613-617, 662, 669, 709, 710, 759, 801, 802, 978-997
emigráció 18, 342, 343, 355, 360, 703, 734, 779, 831-841
emlékművek, emlékhelyek 351-375, 662, 874
Erdély 176, 379, 650, 665, 680, 826, 827, 849, 881-883, 891, 910, 1070, 1071
Európa 149, 830, 876, 1082
l. még az egyes országoknál

építészet, elhelyezés 87-94, 144
érmek, kitüntetések 72-78

fegyverek 1, 29, 33, 390-440, 452-455
felderítés 188, 463, 476
l. még hírszerzés, elhárítás
fényképezés, filmezés 103-107
Finnország 227-229
Franciaország 146, 154, 177, 181, 361, 441, 453, 603, 913, 922, 927-931, 1013, 1047, 1048, 1112

gépjárművek 450, 451
Görögország 869, 971, 1017, 1036-1038

gyalogság, gépesített gyalogság 176, 179, 264, 265, 267, 272, 390-392, 394-430

háborús bűnök, megtorlások 58, 344, 547-591, 786
haderő 148, 173, 175
hadifogság, internálás 109, 367, 592-597, 599, 600, 602-609
hadigazdaság 638, 878, 916, 972, 981, 1012, 1159
hadiipar 393-397, 458, 536-538
haditechnika 34, 35, 390-545, 689, 690, 725, 753, 756, 815
haditengerészet, hajózás 30, 110-113, 210, 217, 392, 455-471, 613-619, 709, 710, 753, 765, 1050
hadkiegészítés 166-168, 208
hadművészet 158, 160-162, 164, 165, 169, 170, 172, 174
l. még az egyes haderőnemeknél, fegyvernemeknél
hadtáp 198-201
l. még egészségügy
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 17-22, 27-31, 104, 129-132, 271, 345, 424-430
hadtörténettudomány 3, 6-8, 124, 129-141
hadtudomány 4, 123-128

hagyományápolás 327-375, 749
határok, határvédelem 87, 249, 285, 323, 1006
hegyi csapatok 271
helyi háborúk 238, 524, 545, 758, 790, 1115, 1116, 1120-1125, 1127-1131, 1135-1137, 1139, 1140-1149, 1150-1158
helytörténet 88, 89, 100, 101, 117, 119, 145, 150, 243, 244, 263, 264, 267-270, 287, 290, 291, 294, 295, 335, 336, 543, 544, 558, 559, 601, 610, 632-678, 706, 720, 746, 760, 797, 928
hidegháború 1089-1092
hírszerzés, elhárítás 180-187, 757, 1049
holokauszt 552-563

ifjúsági szervezetek 326
India 1127, 1128
Internet 109
Irán 489
Izrael 488, 1115, 1120-1125

Japán 454, 1053, 1054
jelképek 71
jog 546-551, 981
l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 565, 571-573, 591, 1033, 1140-1149

katonai nevelés 207
katonai tanintézetek 299, 300, 306, 314-323, 696, 799
katonai vezetés 171, 292, 301-303, 307, 309-313, 1056
keresztes háborúk 856
Kína 454, 970
könyvtárak, könyvtári dokumentumok 2, 17, 18
Közel-Kelet 985, 1115, 1120-1125
középkor 87, 124, 142, 164, 165, 630, 702, 722, 732, 847-871
közlekedés szállítás 57, 196, 197
kronológiák 1034, 1035, 1047, 1064
Kuba 55, 1117-1119
külpolitika, diplomácia 833, 876-878, 883, 886, 891, 893, 896, 899, 906, 911-913, 933, 934, 962, 995, 996, 998, 1001-1011, 1013-1017, 1020, 1022-1030, 1032, 1033, 1072, 1074, 1081-1086, 1093, 1111-1113, 1116-1118, 1132

Latin-Amerika 839, 840, 1117-1119
légierő, repülés 47-53, 55, 63, 141, 159, 212, 218-239, 268-270, 275-281, 290, 291, 320, 321, 324, 330, 363, 472-545, 620-627, 676, 684, 688, 714-718, 723, 731, 752, 755, 758, 769, 770, 788, 790, 795, 803-805, 813, 818, 820, 993, 1039, 1124, 1128, 1143-1145, 1155, 1156
légvédelem 189-192, 221, 222, 240, 241, 288, 289, 438-440, 1145
Lengyelország 209, 359, 366, 554, 555, 602, 669, 883, 986, 1021, 1113, 1134
levéltárak 19-26
lovasság 80, 177, 178, 263, 266, 274, 787, 930

Magyarország 822-825, 833
– **IX-XV. sz.** 1, 79, 117, 124, 164, 630, 702, 722, 732, 847-853, 855-862, 865-868, 870, 871
– **XVI. sz.** 95, 96, 118, 119, 144, 145, 176, 293, 294, 341, 633-635, 638, 641, 646-648, 651-654, 659, 668, 670, 674, 677, 693, 872-886, 888-890
– **XVII. sz.** 9, 100-102, 144, 167, 198, 293, 294, 354, 376, 548, 549, 592-595, 639, 659, 663, 668, 674, 767, 776, 784, 791, 819, 891-907
– **XVIII. sz.** 168, 169, 178, 296-299, 335, 342, 343, 355, 356, 377-379, 596, 667, 672, 691, 694, 708, 730, 748, 777, 810, 832, 909-922, 924-926
– **XIX. sz.** 107, 377, 378, 733, 735, 739, 744
– – **1800-1848.** 106, 201, 331, 379, 695-699, 787, 926, 928-930, 932
– – **1848-1849.** 12, 13, 23, 32, 38, 73, 77, 98, 114, 126-128, 136-138, 147, 170, 171, 243, 244, 263-267, 301-306, 332, 336, 344, 357-360, 380-383, 567, 597, 598, 642, 649, 658, 661, 665, 678, 681, 682, 703, 706, 707, 733-745, 751, 756, 760, 779, 786, 792, 793, 796, 797, 800, 910, 933-957
– – **1849-1900.** 112, 181, 202, 211, 307, 329, 394, 399, 459-464, 657, 681, 734, 834, 958, 959, 961, 963-969
– **XX. sz.** 681, 683, 684, 762-764, 815, 974
– – **1900-1918.** 150, 181, 202, 211, 212, 307, 394, 399, 458-461, 657, 675, 801, 967-970, 972
– – – **1914-1918.** 16, 75, 82, 83, 99, 110, 172, 203, 204, 212-214, 218, 219, 307, 308, 346-348, 362, 366, 367, 399, 415, 598, 599-601, 613-617, 662, 669, 709, 710, 759, 801, 802, 978-984, 986-992, 994, 995, 1001, 1002
– – **1918-1919.** 150, 643, 660, 720, 780, 781, 998-1000, 1004, 1005
– – **1919-1945.** 84, 139, 140, 173, 182, 196, 197, 221-223, 228, 247, 248, 268, 269, 285, 309-313, 384, 386, 395, 536-539, 687, 689,

690, 719, 729, 766, 799, 1003, 1006-1016, 1018, 1021, 1023-1033
– – – **1941-1945.** 103, 109, 120, 190, 209, 215, 224, 230-232, 271-279, 281-284, 286, 309-313, 326, 349, 368-374, 385, 387, 396, 415, 447, 540, 552, 556-560, 562-577, 598, 601, 602, 606-609, 610, 620-624, 645, 655, 671, 675, 688, 704, 705, 714-718, 724, 726, 727, 747, 785, 795, 803, 804, 807-809, 811-815, 1052-1080
– – **1945-2002.** 191, 280, 287-291, 321, 323, 422, 723
– – – **1945-1956.** 185, 191, 205, 241, 249, 250-253, 309, 314-321, 397, 578-583, 611, 771-774, 807-809, 820, 1087-1089, 1091-1093
– – – – **1956.** 105, 152, 153, 245, 246, 256, 257, 260, 261, 584-590, 612, 640, 685, 729, 754, 768, 775, 816, 817, 1094-1114
– – – **1957-2002.** 188, 199, 257-259, 262, 322, 1116, 1122, 1149, 1159-1161
Marokkó 14
második világháború 58, 103, 109, 120, 179, 190, 209, 215, 216, 224-234, 271-279, 281-284, 286, 309-313, 324, 326, 349, 368-374, 385, 387, 474, 550-577, 598, 601-603, 605-609, 620-624, 645, 655, 671, 675, 688, 700, 704, 705, 711-718, 724, 726-728, 731, 747, 755, 785, 795, 803, 804, 807-809, 811-815, 818, 1034-1081, 1086-1088
Mongol birodalom 857-859
múzeumok 27-65, 104, 271, 424-430
műszaki biztosítás, műszaki csapatok 193-196, 1065-1069
művészetek 31, 100-102

Nagy-Britannia 59, 233, 835, 836, 994, 1014, 1049, 1135-1137
NATO 1143-1145
Német Demokratikus Köztársaság 254, 255
Németország 58, 65, 85, 86, 179, 216, 220, 225, 226, 282, 286, 374, 384, 550-555, 629, 637, 700, 712, 713, 728, 731, 811, 828, 913, 923, 976, 985, 1020, 1022, 1027, 1035, 1036, 1038, 1040-1048, 1050, 1051, 1063, 1070, 1071
l. még második világháború
nemzetőrség, polgárőrség 80, 242-246
néprajz 114, 335, 336

ókor 200, 546, 842-846
Olaszország (Itália) 345, 358, 360, 761, 779-781, 833, 834, 900, 961, 984, 987-992, 998, 1022, 1023
Oroszország 23, 38, 64, 214, 219, 368-370, 617, 618, 782, 798, 908, 952-954, 976, 997, 1138
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

Pakisztán 238, 1127, 1128, 1153
páncélosok, páncélos csapatok 56, 64, 286, 287, 441-449, 1045, 1073
Pannónia 87
párbaj 121, 122
propaganda 75, 994

régészet 117-120, 144
rendvédelmi szervek 248-262
Római birodalom 87, 200, 328, 546, 843, 845, 846
Románia 62, 140, 910, 998, 1032, 1070, 1071, 1126

sajtó 4, 5, 9-16
Spanyolország 9, 14, 49, 761, 934, 1019
sport 325
Svédország 60, 1029

szépirodalom 95-99
Szerbia 982, 983
Szlovákia 61, 139, 393, 566, 956, 957, 968, 977, 1031
Szovjetunió 186, 187, 274-278, 368-374, 384, 447, 448, 465, 568, 569, 570, 606-609, 704, 785, 798, 976, 1020, 1042-1045, 1050, 1052, 1056-1058, 1060-1062, 1065-1074, 1090, 1095, 1097, 1118, 1132, 1158
l. még második világháború

tábori posta, bélyegek 110
temetők, sírok 353, 359, 364-375
térképészet, térképek 66-70
terrorizmus 163, 1133, 1154, 1157, 1158
tisztek, tisztképzés 296-323
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés
l. még életrajzok
tömegpusztító fegyverek 452-454
Törökország (Oszmán birodalom) 9, 63, 95, 96, 100-102, 118, 119, 592-594, 861-864, 867-869, 872-875, 879-881, 884-889, 893-895, 898-906, 971, 1017
l. még Magyarország (XVI-XVII. sz.)
tudományos élet, konferenciák 66, 142-159, 271
tüzérség 431-440, 812

Ukrajna 1090

utazók 111

vallás, egyházak 92, 376-383, 899, 912, 998
várak, erődök 1, 100-102, 108, 118, 119, 144, 145, 193-196, 293, 295, 341, 628-631, 633-636, 641, 646-654, 659, 669, 670, 672, 674, 677, 878, 884, 992, 1065-1069
Varsói Szerződés 1091, 1126
veszteségek 30, 272, 598, 601, 610, 612-627
l. még hadifogság, internálás
Vietnam 524, 545, 758, 790, 1129, 1131

zászlók 78
zene 114-116

zsidóság 829
l. még Izrael, holokauszt

Bojtásné Damó Csilla
Bolyósné Ujfalusi Éva

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A 2005. ÉVI PERJÉS GÉZA-DÍJ ADOMÁNYOZÁSÁRA

A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma a korábbi évek gyakorlatának megfelelően 2005-ben is át kívánja nyújtani a Perjés Géza-díjat, a Balla Gábor szobrászművész által készített emlékérmet és a díjjal járó publikációs támogatást. Ezért pályázatot hirdet a díj odaítélését elősegítő, a történész szakma ismert személyiségei által benyújtandó ajánlásokra.

Az ajánlások olyan fiatal, 40 év alatti, a magyar, vagy egyetemes hadtörténelemmel foglalkozó fiatal történészek támogatása érdekében nyújthatók be, akik az ajánlás benyújtásának pillanatában még nem töltötték be 40. életévüket, elérték a kandidátusi, vagy a PhD fokozatot, és olyan munkássággal, legalább egy monografikus alkotással már rendelkeznek, ami igazolhatja tehetségüket. Kérjük, hogy az ajánlásokhoz mellékeljék a támogatott jelölt szakmai életrajzát, publikációs listáját, a legjobbnak ítélt tanulmányokat és monográfiákat is. Indokolt esetben még kéziratban lévő művel is lehet pályázni. A kuratórium fenntartja magának a jogot, hogy a díjat csak az elvárható színvonalú pályázatok beérkezése esetén adja ki.

Dr. Urbán Aladár,
az Alapítvány Kuratóriumának elnöke

Határidő: 2005. május 21.
Cím:
A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma,
Dr. Veszprémy László titkár. Budapest, 1014, Kapisztrán tér 2-4.

TARTALOM

TANULMÁNYOK BALASSI BÁLINT SZÜLETÉSÉNEK 450. ÉS A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC KITÖRÉSÉNEK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

PERJÉS GÉZA — Balassi Bálint, a katona ---- 1107

VÁRKONYI GÁBOR — Balassi Bálint Lengyelországban a tizenötéves háború előestéjén ---- 1131

SUDÁR BALÁZS — A tizenöt éves háború török költői ---- 1146

KRUPPA TAMÁS — Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. Fabio Genga római tárgyalásai 1594-ben és 1596-ban ---- 1166

PAPP SÁNDOR — Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén ---- 1198

CZIGÁNY ISTVÁN — Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660 ---- 1212

SERES ISTVÁN — Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon ---- 1234

NYAKAS MIKLÓS — A szabolcsi hajdúvárosok hírszerző és riasztási lánca Várad eleste után ---- 1242

MŰHELY

LUKÁCS OLGA — Apologia et Protestatio ---- 1259

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN — Benda Kálmán „Bocskaija" és a Bocskai-kultusz ---- 1273

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS — Az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközet, valamint az edelényi csata vitatott kérdései ---- 1281

SZEMLE

GERD STOLZ — Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*Zachar József*) 1307

KRÁMLI MIHÁLY — A császári és királyi haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében (*Balla Tibor*) ---- 1308

NAGY MIKLÓS MIHÁLY — Boldog békeidők haditengerészei. A k. u. k. hadiflotta utazástörténete (*Krámli Mihály*) ---- 1310

IVÁS ISTVÁN — Az utolsó székely határőrök (*Illésfalvi Péter*) ---- 1313

MARK C. YERGERMAN — Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Pandula Attila*) - 1319

PLIHÁL KATALIN – – HAPÁK JÓZSEF — Európa térképei 1520–2001 (*Závodi Szilvia*) ---- 1320

SUBA JÁNOS — Magyarország államhatárainak változásai 1867–1947 (*Parádi József*) ---- 1323

HERVÉ DE WECK (Ed.) — 1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*Zachar József*) ---- 1326

BALOGH TAMÁS – – CSEPREGI OSZKÁR — A SZENT ISTVÁN csatahajó és a csatahajók rövid története (*Csákváry Ferenc*) ---- 1327

KRÓNIKA

POLLMANN FERENC — László György 1896–2004 ---- 1333

BALLA TIBOR — Magyarország az első világháborúban. Nemzetközi konferencia, Szeged, 2004. június 28. ---- 1334

BALLA TIBOR — Oroszország és a világ az első világháború előtt, alatt és után az orosz és külföldi levéltárak dokumentumainak tükrében. Nemzetközi konferencia, Moszkva, 2004. szeptember 7–8. ---- 1336

HAUSNER GÁBOR — Magyarország védelme – Európa védelme Balassi Bálint és Bocskai István korában. Tudományos konferencia, Eger, 2004. október 13–14. ---- 1338

BALLA TIBOR — A vittorio venetói csata katonai vonatkozásai. Nemzetközi konferencia, Vittorio Veneto, 2004. november 12–13. ---- 1342

BIBLIOGRÁFIA

BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA – BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA — A 2002. évi magyar hadtörténeti irodalom válogatott bibliográfiája ---- 1347

CONTENTS

STUDIES
ON THE 450TH ANNIVERSARY OF BÁLINT BALASSI'S BIRTH AND
THE 400TH ANNIVERSARY OF THE OUTBREAK OF
ISTVÁN BOCSKAI'S WAR OF INDEPENDENCE

GÉZA PERJÉS	The Soldier Bálint Balassi	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi in Poland on the Eve of the Fifteen Years' War	1131
BALÁZS SUDÁR	Turkish Poets of the Fifteen Years' War	1146
TAMÁS KRUPPA	Little Known Issues about the Relations between Transylvania and the Holy See. Fabio Genga's Negotiations in Rome in 1594 and 1596	1166
SÁNDOR PAPP	István Bocskai's Ottoman Policy on the Eve of the Uprising	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Military Service and Militarised Society in Upper and Eastern Hungary, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Unknown Deeds of the Haiduks' Settlement Issued by István Iktári Bethlen and Ferenc Rhédey. Haiduks on the Estates Belonging to Zsáka Castle	1234
MIKLÓS NYAKAS	The Intelligence and Alarm Service of the Haiduk Towns in Szabolcs County after the Surrender of Várad	1242
	WORKSHOP	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Kálmán Benda's „Bocskai" and the Cult of Bocskai	1273
	BATTLEFIELD AND SEAT OF WAR RESEARCH	
LAJOS NÉGYESI	Controversial Issues of the Battles at Diószeg, Osgyán and Edelény	1281
	REWIEW	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	The Imperial and Royal Navy and Hungary – Hungary's Role in the Development of the Austro-Hungarian Navy (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Seamen of the Palmy Days of Peace – The Voyage History of the Imperial and Royal Navy (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	The Last Székely Border Guards (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Maps of Europe 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Changes to the Frontiers of Hungary 1867–1947 (*József Parádi*)	1323
HERVÉ DE WECK (ED.)	1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)	1326

TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI — The Battleship SMS SZENT ISTVÁN and a Short History of Battleships (*Ferenc Csákváry*) ---- 1327

CHRONICLE

FERENC POLLMANN — György László 1896–2004 ---- 1333

TIBOR BALLA — Hungary in World War I. International Conference, Szeged, 28 June 2004 ---- 1334

TIBOR BALLA — Russia and the World before, during and after World War I, as Reflected in the Documents of Russian and Foreign Archives. International Conference, Moscow, 7–8 September 2004 ---- 1336

GÁBOR HAUSNER — The Defence of Hungary – The Defence of Europe in the Age of Bálint Balassi and István Bocskai. Scientific Conference, Eger, 13–14 October 2004 ---- 1338

TIBOR BALLA — Military Aspects of the Battle of Vittorio Veneto. International Conference, Vittorio Veneto, 12–13 November 2004 ---- 1342

BIBLIOGRAPHY

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. UJFALUSI — Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Literature in 2002 ---- 1347

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES POUR LE 450E ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE DE BÁLINT BALASSI ET LE 400E ANNIVERSAIRE DU DÉCLENCHEMENT DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE BOCSKAI

GÉZA PERJÉS	Bálint Balassi le militaire	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi en Pologne à la veille de la guerre de 15 ans	1131
BALÁZS SUDÁR	Les poètes turcs de la guerre de 15 ans	1146
TAMÁS KRUPPA	Sur les questions inconnues des relations entre la Transylvanie et le Saint-Siège. Les négociations de Fabio Genga à Rome en 1594 et en 1596	1166
SÁNDOR PAPP	La politique turque d'István Bocskai à la veille de l'insurrection	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Service militaire et la militarisation de la société dans la Haute-Hongrie et la région transtibiscine, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Chartes d'établissement de haïdouks inconnues d'István Bethlen d'Iktár et de Ferenc Rhédey. Haïdouks sur les terres appartenant au fort de Zsáka	1234
MIKLÓS NYAKAS	La chaîne de renseignements et de mise en alerte des villes de haïdoucs de Szabolcs après la chute de Várad	1242
	ATELIER	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Le „Bocskai" par Kálmán Benda et le culte de Bocskai	1273
	RECHERCHES SUR DES CHAMPS DE BATAILLE ET DES THÉATRES D'OPÉRATIONS MILITAIRES	
LAJOS NÉGYESI	Les batailles de Diószeg, d'Osgyán et d'Edelény: questions discutées	1281
	REVUE	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	La marine militaire impériale et royale et la Hongrie. Le rôle de la Hongrie dans le développement de la marine militaire commune (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Les marins militaires du bon vieux temps. L'histoire des déplacements de la flotte de guerre k. u. k. (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	Les derniers gardes-frontières szeklers (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Les cartes de l'Europe 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Les changements de frontières de l'État hongrois 1867–1947 (*József Parádi*)	1323
HERVÉ DE WECK (ED.)	1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)	1326

TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI — Le navire de guerre SMS SZENT ISTVÁN et le précis d'histoire des navires de guerre (*Ferenc Csákváry*) ---------- 1327

CHRONIQUE

FERENC POLLMANN — György László 1896–2004 ---------- 1333

TIBOR BALLA — La Hongrie dans la première guerre mondiale. Conférence internationale, Szeged, 28 juin 2004 ---------- 1334

TIBOR BALLA — La Russie et le monde avant, pendant et après la première guerre mondiale selon les documents des archives russes et étrangères. Conférence internationale, Moscou, 7–8 septembre 2004 ---------- 1336

GÁBOR HAUSNER — La défense de la Hongrie – la défense de l'Europe à l'époque de Bálint Balassi et d'István Bocskai. Colloque scientifique, Eger, 13–14 octobre 2004 ---------- 1338

TIBOR BALLA — Les aspects militaires de la bataille de Vittorio Veneto. Conférence internationale, Vittorio Vento, 12–13 novembre 2004 --- 1342

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. ÚJFALUSI — Bibliographie choisie de la littérature d'histoire militaire hongroise de l'an 2002 ---------- 1347

INHALT

STUDIEN ZUM 450. JAHRESTAG DER GEBURT VON BÁLINT BALASSI UND ZUM 400. JAHRESTAG DES AUSBRUCHS DES FREIHEITSKAMPFES VON BOCSKAI

GÉZA PERJÉS	Der Soldat Bálint Balassi	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi in Polen am Vorabend des Fünfzehnjährigen Krieges	1131
BALÁZS SUDÁR	Die türkischen Dichter des Fünfzehnjährigen Krieges	1146
TAMÁS KRUPPA	Zu den unbekannten Fragen der Beziehungen zwischen Siebenbürgen und dem Heiligen Stuhl. Die Verhandlungen von Fabio Genga in Rom in den Jahren 1594 und 1596	1166
SÁNDOR PAPP	Die Türkenpolitik von István Bocskai am Vorabend des Aufstandes	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Militärdienst und die Militarisierung der Gesellschaft in Ober-Ungarn und jenseits der Theiß, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Die unbekannten Briefe des István Bethlen von Iktár und Ferenc Rhédey über die Ansiedlung der Haiducken. Haiducken auf den Gütern, die zur Burg von Zsáka gehören	1234
MIKLÓS NYAKAS	Der Nachrichtendienst und das Warnsystem der Haiduckenstädte im Komitat Szabolcs nach dem Fall von Várad (Wardein)	1242
	WERKSTATT	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Der „Bocskai" von Kálmán Benda und der Bocskai-Kult	1273
	SCHLACHT- UND KRIEGSSCHAUPLATZFORSCHUNG	
LAJOS NÉGYESI	Die umstrittenen Fragen der Gefechte bei Diószeg und Osgyán, sowie der Schlacht bei Edelény im Jahre 1604	1281
	RUNDSCHAU	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	Die kaiserlich-königliche Marine und Ungarn. Die Rolle Ungarns in der Entwicklung der gemeinsamen Marine (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Marinesoldaten der glücklichen Friedenszeiten. Die Reisegeschichte der k. u. k. Kriegsmarine. (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	Die letzten Sekler Grenzsoldaten (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Die Landkarten Europas 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Die Veränderungen der Staatsgrenzen Ungarns 1867–1947 (*József Parádi*)	1323

HERVÉ DE WECK (HRSG.) 1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)------ 1326
TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI Kurze Geschichte des Schlachtschiffes SMS SZENT ISTVÁN und der Schlachtschiffe im Allgemeinen (*Ferenc Csákváry*) - 1327

CHRONIK

FERENC POLLMANN György László 1896 – 2004---------- 1333
TIBOR BALLA Ungarn im Ersten Weltkrieg. Internationale Konferenz, Szeged, 28. Juni 2004---------- 1334
TIBOR BALLA Russland und die Welt vor, während und nach dem Ersten Weltkrieg im Spiegel der Dokumente der russischen und ausländischen Archive. Internationale Konferenz, Moskau, 7-8. September 2004---------- 1336
GÁBOR HAUSNER Die Verteidigung Ungarns – die Verteidigung Europas in der Zeit von Bálint Balassi und István Bocskai. Wissenschaftliche Konferenz, Eger, 13-14. Oktober 2004---------- 1338
TIBOR BALLA Die militärischen Beziehungen der Schlacht von Vittorio Veneto. Internationale Konferenz, Vittorio Veneto, 12-13. November 2004---------- 1342

BIBLIOGRAFIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. ÚJFALUSI Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2002 ---------- 1347

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ
К 450-ЛЕТИЮ ДНЯ РОЖДЕНИЯ БАЛИНТА БАЛАШШИ И К 400-ЛЕТИЮ ГОДОВЩИНЫ НАЧАЛА БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ ПОД РУКОВОДСТВОМ БОЧКАИ

ГЕЗА ПЕРЬЕШ	Балинт Балашши, солдат	1107
ГАБОР ВАРКОНЬИ	Балинт Балашши в Польше накануне пятнадцатилетней войны	1131
БАЛАЖ ШУДАР	Турецкие поэты эпохи пятнадцатилетней войны	1146
ТАМАШ КРУППА	По поводу неизвестных аспектов в отношениях Трансильвании и Святого Престола. Переговоры в Риме Фабио Генга в 1594 и 1596 годах	1166
ШАНДОР ПАПП	Политика Иштвана Бочкаи по отношению к туркам накануне восстания	1198
ИШТВАН ЦИГАНЬ	Военная служба и милитаризация общества в Северной Венгрии и Затиссайском крае 1600–1660 гг.	1212
ИШТВАН ШЕРЕШ	Неизвестные грамоты на расселение гайдуков, выданные Иштваном Иктари Бетлен и Ференцем Редеи. Гайдуки на поместьях крепости Жака	1234
МИКЛОШ НЬАКАШ	Цепь разведки и оповещения по тревоге гайдуцких городов Сабольчского края после падения крепости Варад	1242
	МАСТЕРСКАЯ	
ОЛЬГА ЛУКАЧ	Apologia et Protestatio	1259
ШАНДОР ИВАН КОВАЧ	„Бочкаи" Кальмана Бенда и культ Бочкаи	1273
	ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕАТРОВ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ И БИТВ	
ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ	Спорные вопросы в трактовке битва при Диосеге и Ошдьане, а также эделеньской битвы	1281
	ОБЗОР	
ГЕРД ШТОЛЬЦ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*Йожеф Захар*)	1307
МИХАЙ КРАМЛИ	Кайзеровско-королевский Военно-морской флот и Венгрия. Роль Венгрии в развитии совместного Военно-морского флота (*Тибор Балла*)	1308
МИКЛОШ МИХАЙ НАДЬ	Военные моряки счастливого мирного времени. История путешествий Кайзеровско-королевского Военно-морского флота (*Михай Крамли*)	1310
ИШТВАН ИВАШ	Последние секейские пограничники (*Петер Иллешфалви*)	1313
МАРК С.ЙЕРГЕРМАН	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Атилла Пандула*)	1319
КАТАЛИН ПЛИХАЛ – – ЙОЖЕФ ХАПАК	Карты Европы 1520–2001 (*Сильвиа Заводи*)	1320

ЯНОШ ШУБА	Изменения государственных границ Венгрии 1867–1947 (*Йожеф Паради*)	1323
ХЕРВЕ ДЕ ВЕКК (Ред.)	1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*Йожеф Захар*)	1326
ТАМАШ БАЛОГ – – ОСКАР ЧЕПРЕГИ	Боевой корабль СЕНТ ИШТВАН и краткая история боевых кораблей (*Ференц Чаквари*)	1327

ХРОНИКА

ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН	Дьердь Ласло 1896–2004	1333
ТИБОР БАЛЛА	Венгрия в первой мировой войне. Международная конференция, Сегед, 28 июня 2004 года	1334
ТИБОР БАЛЛА	Россия и мир перед первой мировой войной, во время и после войны в зеркале документов российских и зарубежных архивов. Международная конференция, Москва, 7–8 сентября 2004 года	1336
ГАБОР ХАУСНЕР	Оборона Венгрии – защита Европы в период Балинта Балашши и Иштвана Бочкаи. Научная конференция, Эгер, 13–14 октября 2004 года	1338
ТИБОР БАЛЛА	Военные аспекты битвы при Витторио Венето. Международная конференция, Витторио Венето, 12–13 ноября 2004 года	1342

БИБЛИОГРАФИЯ

ЧИЛЛА Б. ДАМО – – ЕВА Б. УЙФАЛУШИ	Избранная библиография венгерской военно-истори ческой литературы за 2002 год	1347

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben von Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окват, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей
Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

Arbanász Ildikó – Csorba György
Kmety György emlékirata

Süli Attila
A székely határvédzászlóaljak története

Ács Tibor
A Magyar Tudós Társaság és a hadtörténelem

Krámli Mihály
A Tegetthoff-osztály születése.
Az osztrák–magyar dreadnought-program

Balla Tibor
Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban

Pandula Attila
Egy sajátos kitüntetési forma Magyarországon: földadományozás harckocsi kilövéséért

Sallay Gergely Pál
A magyar 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye